КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1(82)' 2013

ЗМІСТ

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (*протокол № 2 від 26.02.2013 р.*)

Журнал зареєстровано Міністерством юстиції України (*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 1722 від 06.12.1995 р.*)

Постановою президії ВАК України № 05/2 від 27.05.2009 р. журнал внесено до переліку наукових фахових видань, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки» (*Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 8*)

Засновники:
Національна спілка краєзнавців України
Інститут історії України НАН України

Виходить щоквартально

ISSN 2222-5250

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М.Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-53-05,
279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net

Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbuv.gov.ua
www.nsku.org.ua

На першій сторінці обкладинки:
Успенська церква у с. Вишеньки Коропського району Чернігівської обл.
Фото Сергія Тарасова.

Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р.

У 2010 р. закінчився термін дії Державної програми розвитку краєзнавства до 2010 р., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України № 789 від 10 червня 2002 р. Важливими результатами її реалізації стали зростання ролі краєзнавства в українському суспільстві, посилення впливу регіональних краєзнавчих осередків на духовне життя громадськості, надання Спілці статусу Національної. Проте, ціла низка конкретних завдань залишились не вирішеними. Відомо, що попередня Програма не фінансувалась державою, і всі значні досягнення можна віднести на рахунок подвижницької праці керівників регіональних організацій, активістів краєзнавчого руху, науковців, працівників освітянської галузі, фахівців пам'яткоохоронної, музейної, архівної, туристичної справи.

Перед НСКУ сьогодні стоїть завдання, використовуючи напрацьований за останні роки досвід краєзнавчої роботи та враховуючи всі сучасні реалії і виклики, по-новому подивитись на перспективи краєзнавства, сповна оцінити його суспільнозначимий потенціал і запропонувати програму дій щодо розгортання краєзнавчого руху, залучення широкого загалу до вивчення і збереження культурної спадщини України.

Публікуючи проект Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р., пропонуємо нашим читачам висловитись щодо перспектив розвитку українського краєзнавства.

Президія правління Національної спілки краєзнавців України

Проект

Програма розвитку краєзнавства на період до 2025 р.

І. Загальні положення

В умовах державотворення України початку XXI ст. актуальними постають питання культурного і духовного розвитку. Особливо це стосується ролі краєзнавчого руху в розбудові й утвердженні української державності на засадах демократизму, високої духовності та громадянськості. Краєзнавчий рух у нашій країні, авангардна роль в якому належить творчій професійній організації – Національній спілці краєзнавців України, об'єднує дослідників рідного краю, котрі опікуються збереженням вітчизняних святинь, пам'яток історії та культури, розвивають музейництво й колекціонування, проводять активну просвітницьку діяльність, підтримують розвиток духовної культури України, сприяють збереженню національних традицій і народної творчості, повертають із небуття імена видатних співвітчизників, відкривають маловідомі сторінки історії, здійснюють велику патріотичну роботу серед молоді, виховуючи в неї почуття національної гідності, любові до рідного краю, поваги до народних традицій. Головне покликання дослідника рідного краю органічно випливає з пізнавальної, світоглядної, людинотворчої функцій краєзнавства як комплексної галузі знань і широкого громадського руху. Мета краєзнавця – розкрити історію малої батьківщини в усій її оригінальності й неповторності, засвоїти досвід попередніх поколінь та уроки історії, сприяти аналізу тенденцій і закономірностей розвитку сучасного суспільства та, опираючись на ці знання, підтримувати в ньому високі гуманістично-духовні ідеали й загальнолюдські цінності, впливати на формування у молодого покоління самостійного і свідомого вибору власної перспективи. Подвижницька праця краєзнавців закладає міцний фундамент національної свідомості, наукового світогляду в суспільстві, стверджує високі морально-етичні ідеали.

Сьогодення виокремило нагальну необхідність у відродженні духовності, історичної пам'яті та національної культурної спадщини українців. Краєзнавству належить виняткове місце у процесі вивчення і збереження багатовікових культурних традицій самобутніх куточків України. Формуючи громадянські, духовні, інтелектуальні риси сучасної громади, краєзнавство виступає могутнім чинником успішного розвитку українського суспільства XXI ст. і сприяє прискоренню важливих процесів у різних сферах громадсько-політичного й духовного життя. Соціогуманітарна парадигма краєзнавства набуває пріоритетного і суспільного значення.

Своєчасність програмних перспектив у краєзнавстві зумовлюється новими суспільно-політичними викликами на тлі глобалізаційних процесів у світі. Неодмінною умовою розвитку державної незалежності виступають духовні основи українського соціуму, зміцнювати і поглиблювати які покликане краєзнавство.

II. Мета та завдання Програми

Основні тенденції розвитку та суспільнозначима роль краєзнавства виявляють необхідність повноцінного використання його широкого потенціалу.

Метою Програми є подальший розвиток краєзнавства як галузі наукових знань та розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства.

Завданнями Програми є:

– узагальнення теоретичного і практичного досвіду в краєзнавстві, удосконалення його науково-методологічних основ, поглиблення досліджень джерельної бази, розробка галузевих напрямів: історичного, природничого, географічного, етнографічного, культурно-мистецького, освітянського, пам'яткознавчого, музейницького, бібліотечного, туристичного, екологічного;

– поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства у системі національної освіти;

– популяризація краєзнавчих досліджень і залучення широких кіл громадськості до збереження історико-культурної спадщини України.

III. Заходи щодо виконання Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р.

Науково-дослідна діяльність:

1. Розробити концепцію інституціонального розвитку краєзнавства і започаткувати Науково-дослідний інститут краєзнавства як науково-методичний та координаційний центр краєзнавчих досліджень в Україні.

2. Вирішити питання організаційної та науково-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання «Історія міст і сіл України».

3. Продовжити участь краєзнавців у Державній програмі з підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

4. Сприяти підготовці багатотомного видання «Звід пам'яток історії й культури України».

5. Розробити перспективний план проведення міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференцій, круглих столів, читань із краєзнавчої проблематики до 2025 р.

6. Проводити наукові зібрання й тематичні заходи, присвячені пам'яті академіка П.Т. Тронька та інших видатних постатей у краєзнавстві.

7. Вирішити питання про проведення навчально-методичних нарад, науково-методичної роботи з викладачами та вчителями навчальних дисциплін із проблем краєзнавства.

8. Вивчити питання про підготовку методичних розробок, підручників і посібників з краєзнавства.

9. Розглянути питання про запровадження в педагогічних вищих навчальних закладах курсів «Методика викладання краєзнавства у загальноосвітніх школах».

10. Забезпечити підготовку універсального навчального підручника «Основи краєзнавства» для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей.

11. Вирішити питання про введення навчального курсу «Основи краєзнавства» до циклу гуманітарних дисциплін у вищих навчальних закладах.

12. Запровадити навчальну дисципліну «Історія рідного краю» у програмі загальноосвітніх шкіл для 1-11 класів.

13. Забезпечити науково-методичну підтримку секції «Історичне краєзнавство» Малої академії наук України та відзначення кращих робіт відзнаками НСКУ.

14. Сприяти відкриттю у вищих навчальних закладах на гуманітарних факультетах кафедр краєзнавства.

15. Створити на базі провідних вищих навчальних закладів державної форми власності науково-методичні центри краєзнавства.

16. Розглянути питання про підготовку та захист бакалаврських, дипломних, магістерських і дисертаційних досліджень із проблем краєзнавства, проведення щорічних студентських краєзнавчих практик.

17. Передбачити у програмах із підвищення кваліфікації вчителів, викладачів, державних службовців і працівників закладів культури навчальний курс з краєзнавства.

18. Розробити перспективний план проведення щорічних науково-краєзнавчих експедицій із проблем збереження історико-культурної спадщини України.

19. Вивчити питання щодо розвитку традицій народної художньої творчості та збереження осередків народної мистецької спадщини.

Просвітницькі заходи:

20. Розробити перспективний план заходів щодо відзначення пам'ятних дат у краєзнавстві до 2025 року.

21. Розглянути питання про участь краєзнавців у проектах зі збереження й охорони сакральних пам'яток дерев'яної архітектури України.

22. Залучити краєзнавчий актив до програм збереження та музеєфікації пам'яток козацької історії.

23. Започаткувати проект з увічнення пам'яті зниклих сіл України.

24. Вивчити питання про заснування Музею історії краєзнавчого руху в Україні.

25. Розробити програму розвитку й популяризації діяльності громадських музеїв і музейних кімнат у населених пунктах та навчальних закладах України.

26. Запровадити культурологічний медіа-проект «Музейні скарби України», де відтворити через музейні збірки історію українського музейництва XIX – поч. XXI ст.

27. Забезпечити щорічне вручення премій НСКУ ім. Д. Яворницького, академіка П. Тронька та пам'яткознавця М. Сікорського активістам краєзнавчого руху.

28. Розглянути питання про заснування регіональних премій за краєзнавчу діяльність дослідників рідного краю.

29. Започаткувати проект «Закарбовані історією», який передбачає розробку перспективного плану встановлення у всіх регіонах країни пам'ятних дошок видатним постатям і знаменним подіям в історії України та краю.

30. Налагодити співпрацю НСКУ з національними творчими спілками, громадськими об'єднаннями в Україні та за кордоном у питаннях збереження національної історико-культурної спадщини в нашій країні та за її межами.

31. Залучити центральні й регіональні засоби масової інформації до висвітлення подій та постатей з історії та сучасного життя краєзнавства України.

32. Включити до перспективного тематичного плану випуску знаків поштової оплати виготовлення поштових марок, художніх маркованих конвертів, листівок і ювілейних монет, присвячених знаменним датам та видатним постатям українського краєзнавства.

Видавнича справа:

33. Розробити перспективний план підготовки та видання краєзнавчої літератури на період до 2025 р., передбачивши:

– наукові збірники й науково-популярні праці, присвячені академіку П.Т. Троньку та іншим видатним постатям українського краєзнавства;

– систематичне видання журналу «Краєзнавство», літопису НСКУ, збірника науково-краєзнавчих експедицій;

– енциклопедію українського краєзнавства;

– історію краєзнавчих досліджень та краєзнавчого руху в Україні;

– біобібліографічний довідник «Українські краєзнавці»;

– музейну енциклопедію України;

– краєзнавчі регіональні видання;

– підручники, посібники та навчально-методичну літературу з краєзнавства для шкіл і вищих навчальних закладів;

– науково-методичну літературу з туристичної справи, туристичні довідники та путівники по екскурсійних маршрутах;

– біографічні та бібліографічні каталоги;

– видання друкованої продукції (буклетів, плакатів, листівок, календарів) з краєзнавчою символікою тощо.

34. Запровадити проект «Електронний каталог краєзнавчих видань».

35. Створити електронну базу даних про історію населених пунктів України та зниклих сіл.

Організаційні заходи:

36. Розробити обґрунтовану програму фінансування регіональних організацій Спілки для здійснення статутної діяльності.

37. Розглянути питання про виділення офісних приміщень для регіональних організацій НСКУ.

38. Вирішити питання про залучення краєзнавців як експертів до роботи державних комісій, колегій, громадських рад тощо для професійного відстоювання інтересів суспільства та громадськості.

39. Започаткувати програму усної історії «Свідчення поколінь», яка передбачає збір і узагальнення оригінальних розповідей представників різних поколінь нашого народу, приватних документів, речей, що дозволить правдиво відтворити сторінки історії України.

40. Поновити роботу Міжвідомчої ради з краєзнавства при Президії НАН України та розробити програму її співпраці з науковими краєзнавчими інституціями.

41. Розглянути питання про запровадження спеціальності «Краєзнавство» при присудженні наукових ступенів.

42. Вивчити питання про присудження державних щорічних і довічних стипендій Президента України, Міністерства культури України для членів НСКУ.

43. Розробити пропозиції про внесення до державного реєстру професії «краєзнавець», запровадження на державному рівні Дня краєзнавця та започаткування почесного звання «Заслужений краєзнавець України».

44. Вирішити питання про безкоштовне відвідування членами НСКУ музеїв державної форми власності та користування матеріалами архівів, що перебувають у віданні Державної архівної служби України.

Історія міст і сіл України: історико-теоретичні проблеми вивчення

УДК 908 (477)
П-85

Олександр Прядко, Тетяна Прядко (м. Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА МІКРОТОПОНІМІЇ с. ХОЦЬКИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ

У публікації наведена коротка характеристика мікротопонімів с.Хоцьки. Розглянуті фактори їх формування в контексті історичного розвитку села.

Ключові слова: с.Хоцьки, топоніми, мікротопоніми, мікрорегіон, урочище.

Хоцьки – село Переяслав – Хмельницького району Київської області. Розташоване за 25 км на південь від районного центру.

Проблема виникнення та історичного розвитку села та вивчення його топонімії в попередні роки майже не розглядалось.

Серед дослідників Переяславщини першу спробу систематизації топонімів здійснив В.М. Брахнов [2].

О.В.Колибенко уклав короткий перелік топонімів Переяславщини, куди ввійшла певна кількість топонімів с.Хоцьки [9;10].

Досить побіжно згадується село в багато - томному виданні “Історія міст і сіл УРСР”. Подальші дослідження, здійснені авторами цієї публікації, уможливили дещо збільшити обсяг інформації про топонімію с.Хоцьки та його околиць.

Село знаходиться біля підніжжя Хоцького горба, який захищає його від природніх чинників із заходу. Першопоселенці села при виборі місця в першу чергу керувались природними умовами. Близькість лісу, пасовиськ та водойм робили дану територію досить привабливою для заселення.

Археологічні розвідки та дослідження околиць поблизу села засвідчують заселеність цієї території з давніх часів. Завдяки цим дослідженням було встановлено, що основні археологічні пам’ятки розміщені на підвищеннях борової тераси, що обривається в бік заплави Дніпра [11].

На самій території села Хоцьки не зафіксо - вано давніх поселенських пам’яток. Це пояснюється слабкою дослідженістю даної місцевості. Завдяки цьому досить цікавим й досі відкритим залишається питання про існування в сучасних межах села поселенських структур різних хронологічних періодів.

Походження назви села за народною етимологією пов’язують з першопоселенцем – козаком Ходько (Хоцько) [2]. Назва села досить незвична для Середньої Наддніпрянщини. До найбільш співзвучних назв можна віднести село Хацьки, Черкаського району, Черкаської області. Назву села також пов’язують із прізвищем, але польського походження – Хацькеля.

На карті Гійома де Боплана назва зустрічається в перекрученій формі – Koszki. Враховуючи факт присутності с.Хоцьки на карті Боплана, як сформованої адміністративної одиниці, очевидно, час виникнення села слід віднести до кінця XVI – початку XVII століття, що й підтверджується відповідним керамічним матеріалом.

Дану статтю присвячено розгляду низки топонімів (мікротопонімів) села Хоцьки та прилеглих околиць.

Розглянемо назви кутків села та спробуємо вияснити їх походження.

Розміщення мікротопонімів на території даної місцевості зображено на плані-схемі (Рис. 1, 2).

Номери мікротопонімів у тексті відповідають номерам на плані-схемі.

1. Багни – південна частина села, яка з півдня та заходу межує з лісом. Центр кутка утворює озеро з однойменною назвою. Діаметр понад 40 м. Об’єкт добре ідентифікується на топографічних картах.

Назва походить від українського слова “багно”, “болотиста місцевість”, “трясина”, “болото”, “велика калюжа”.

2. Больнична – західна частина села. Назва розповсюджується на вулицю Жовтневу, що межує з лісом та походить від збудованої “Русским страховым обществом” у 1867 році лікарні.

3. Вигон – назва розповсюджується на великі незаселені частини та кутки різної форми. Утворені переважно в 30-х роках ХХ ст. На цих територіях до Голодомору були селянські обійстя, але після того як вимирали цілі сім'ї, тут ніхто більше не поселився.

4. Вошиний хутір – західна частина села. Хутір розміщувався на пісках, які були не придатні для вирощування с/г культур. Після будівництва лікарні ця частина села почала називатись – Больнична.

5. Гельмязівська дорога – піщана дорога XIX ст., бере свій початок від Ставка в центрі та йде в південно-східному напрямку. У межах села понад 1,5 км. Назва походить від напрямку руху до ярмаркового містечка Гельмязів. З будівництвом нового шосе Київ – Кременчук поблизу села дорога втратила своє значення.

6. Глиниська дорога – грунтова дорога кінця XIX ст., бере свій початок від Ставка в центрі та йде в східному напрямку до блюдцеподібного заглиблення, яке має назву Глинище.

7. Дудурівщина – південна частина села, яка межує з Новоселицею та Багнами. Назва походить від прізвища – Дудура. До 60-х рр. XX ст. вигон, який тепер засаджений сосною. Жителі цього кутка завжди страждали від піщаних заметів із поля. За переказами мешканці Дудурівщини навіть борщ їли з піском [6].

8. Заяча – північна частина села. Назва розповсюджується на вулицю, що межує з полем. Походить назва від прізвища жителів цієї вулиці – Заєць.

9. Кар'єр – знаходиться у південній частині села, межує з півдня з Багнами та на сході з Новоселицею. Кратероподібне заглиблення видовжено – овальної форми для видобутку піску. Ширина понад 300 м.

10. Кар'єр – невелике заглиблення округлої форми для видобутку глини жовтої, знаходиться у східній частині села. Використовувався місцевим населенням з давніх часів для господарських потреб, зокрема для обмазки хат.

11. Колгоспна дорога або Хрестова – дорога XIX ст. – середини XX ст. Назва Хрестова походить від напрямку руху повз курган з хрестом. З другої половини XX ст. розповсюджується назва Колгоспна. Бере свій початок у центрі біля Ставка і закінчується в будівлях колишнього колгоспу. У межах села понад 1,5 км.

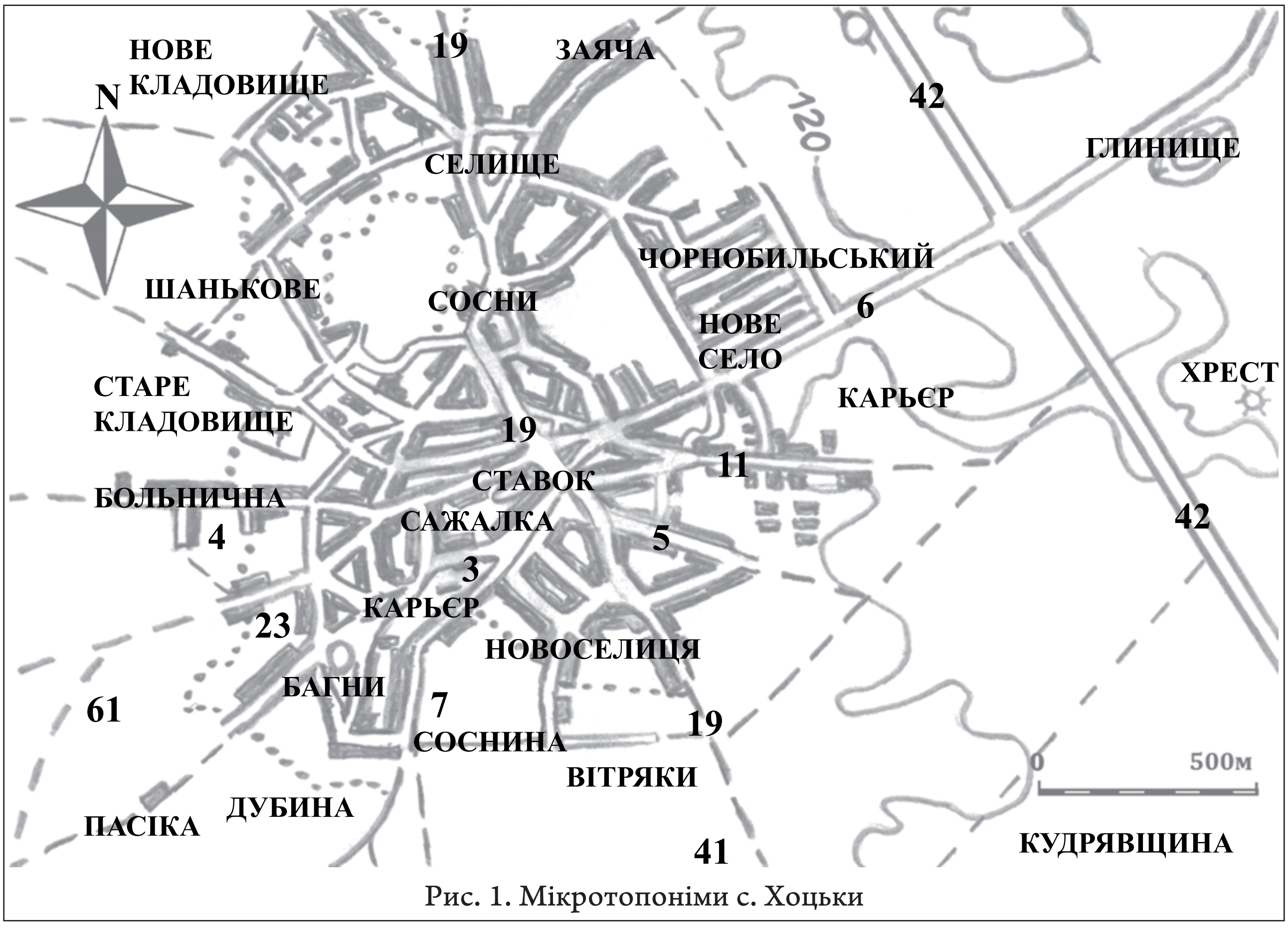

Рис. 1. Мікротопоніми с. Хоцьки

12. Ліплявська дорога – піщана дорога XIX – середини XX ст. Бере свій початок у центрі біля Ставка, перетинаючи південну частину села, прямувала в ліс в напрямку Ліплявого. У межах села близько 1,5 км. Місцеве населення використовувало цю дорогу переважно для відвідування ярмарки в с.Ліпляве. Втратила своє значення в середині XX ст. з будівництвом нової траси Київ – Кременчук.

13. Нове село – нова частина села, збудована в 60- х рр.. XX ст. для відселення людей з с.Комарівка, у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС.

14. Новоселиця – південна частина села, розміщується поруч з кутком Багни. Куток утворений на початку XX століття.

15. Нове кладовище – знаходиться в північній частині села. Утворене в 40-х рр. XX ст. через заборону місцевого лікаря хоронити на Старому кладовищі.

16. Селище – основна північна частина села. Центр кутка утворює озеро з однойменною назвою. Діаметр озера понад 80 м. Об'єкт добре ідентифікується на топографічних картах. Назва походить від терміна селитися, тобто створювати житло на новому місці. Куток було заселено на початку XX ст., адже на трьохверстовій військово-топографічній карті другої половини XIX ст. ця частина села ще не існує.

17. Ставок – центральна частина села. Є підстави вважати, що це залишок давнього русла. Це видовжене озеро з джерельним живленням знаходиться в найнижчій точці балкоподібного заглиблення, яке тягнеться із заходу на схід в напрямку річки Броварка. Озеро овальної форми понад 150 м. За переказами місцевих жителів саме в Ставок закотився дзвін з церкви Архістратига Михаїла, яку в 1943 році спалили німці [8].

18. Сажалка – центральна частина села, що межує зі сходу з Ставком. Західна частина балкоподібного заглиблення давнього русла річки. Назва походить від слова "сага".

19. Старий шлях – поштова дорога XIX століття Переяслав – Гельмязів – Золотоноша. Чітко фіксується на трьохверстовій військово-топографічній карті другої половини XIX ст. Перетинає село з півночі на південь. У межах села понад – 3,5 км. Втратила своє значення у середині XX ст., у зв'язку з існуванням нової транспортної траси Київ – Кременчук.

20. Старе кладовище – знаходиться в західній частині села та межує з лісом. Найдавніше кладовище села, яке функціонує і до сьогодні.

21. Сосни – північна частина села, поряд з Селищем. Дерева великих розмірів, які розміщені групами. Сосна звичайна (Pinus sylvestris).

22. Соснина – назва розповсюджується на невеликі посадки молодих сосен, які досить розповсюджені, як на території села так і в межах лісу. Сосна звичайна (Pinus sylvestris).

23. Самсонів горб – південна частина села. Назва походить від прізвиська місцевого жителя – Самсона Плотки. На цьому горбі знаходилось його обійстя. Топонім виник на початку XX ст.

24. Чорнобильський – найновіша частина села, межує з Новим селом. Збудована в кінці 80-х рр. XX ст. для відселення людей з Чорнобильської зони відчуження. Назва розповсюджується і на магазин поряд з Новим селом.

25. Шаньково – західна частина старого села. Межує з Старим кладовищем. Куток у 1943 році спалили німці. Назва походить від прізвища – Шанько.

Значна частина мікротопонімів с.Хоцьки пов'язана з полем, яке межує з селом з півночі, сходу та півдня. На цій території розміщені городи, поля та пасовища для худоби.

26. Вітряки – знаходиться за 300 м на південь від села. Назву урочище отримало від вітряків, які тут знаходились аж до середини XX ст.

27. Грань – урочище, розташоване за 4 км на південь від села на полі, поряд з кордоном між Черкаською та Київською областями.

28. Грушка – мікротопоніми, які використовуються місцевими жителями як орієнтир. Одиночні дерева посеред поля. На 2012 рік – у кількості 8 шт. Груша дика або лісна (Pyrus communis L.)

29. Глинище – знаходиться за 1,5км на північний схід від села. Блюдцеподібна западина природного походження, заповнена водою. Діаметр понад 70 м. Назва відображає першочергове призначення цієї долинки – для видобутку глини.

30. Дуби – урочище, яке складається з двох груп. Розміщені вздовж Старого шляху. Перша група знаходиться за 2 км від села перед третьою лісосмугою. Друга група знаходиться за 3,5 км від села перед четвертою лісосмугою. Дуби мають великі розміри, звідки й особливість назви мікротопонімів. Дуб звичайний або черешчатий (Quereus robur L.)

За переказами місцевих жителів поява цих дерев пов'язана з поїздкою Катерини II на південь.

31. Дьогтярське –урочище, розміщується за 1,5 км на південний схід від села на полі. Назва долинки – пологої блюдцеподібної западини природного походження. Назва походить від назви хутірця, жителі якого за переказами місцевих жителів займались виробництвом дьогтю [6].

32. Кудрявщина – розміщується за 2 км на південний схід від села. Назва урочища походить від прізвища власника маєтку Кудрявського. Після розкуркулення від маєтку залишився лише яблуневий сад [5].

33. Кихманівщина – розміщується за 3 км на південь від села Хоцьки. Межує з ур.Холодна Левада. Назва походить від прізвища власника землі.

34. Кисла долина – розміщується за 2 км на північний схід від села. Блюдцеподібна западина природного походження. Кислі грунти мають малопотужній темний гумусовий шар, під яким проходить білястий, схожий на попіл, підзолистий горизонт товщиною 10 см і більше.

Хімічний склад грунту можна визначити по достатку росту рослин: жовтець повзучий (Ranunculus repers), хвощ польовий (Equisetem arvense L.), луговик або щучка дерниста (Deschampsia cespitosa).

35. Левківщина – розміщується за 1,5 км на південь від села Хоцьки. Межує з ур.Дьогтярським. Назва походить від прізвища – Левко.

36. Мар'янівщина – розміщується за 1,4 км на південь від села Хоцьки. Назва походить від назви хутірця. Чітко фіксується на німецькій карті в масштабі 1:50 000 за 1943 рік.

37. Мичківщина або Мички – розміщується за 3 км на південний схід від села. Назва походить від назви хутірця, що складався з трьох хат, що під Старим Шляхом. Назва хутора ймовірно походить від прізвища – Мичко або Мички. Це прізвище досить розповсюджене серед жителів с.Хоцьки.

38. Мурьїх – урочище, розміщується за 2,5 км на південь від села Хоцьки. Блюдцеподібна западинка природного походження. Межує з ур.Тубельцева.

39. П'ята – розміщується за 3,4 км на південний схід від села. Назва розповсюджується на невеликий відрізок Шляху дугоподібної форми.

40. Польщаки – загальна назва хуторів Мичківщина, Кудрявщина, Мар'янівщина, Дьогтярське, Тубельцева. Польщаками у селі називали переселенців з правого берега Дніпра, оскільки Правобережжя було під владою Польщі до кінця XVIII ст.

41. Рябенкове озеро – знаходиться за 1 км на південний схід від села перед першою лісосмугою. Діаметр близько 30 м. Долинка блюдцеподібної западини природного походження. Утворилась внаслідок просідання товщі лесу. Часто пересихає в спекотні періоди, але в дощові місяці вода стоїть до середини літа. Назва походить від прізвища родини Рябенко, яка тут проживала. Коли в долинці відсутня вода місцеві жителі зчищають мул для підживлення городів та земельних ділянок. Адже північна, північно-західна, західна, південно-західна, південна, та частково центральна части села мають піщані грунти.

42. Траса – сучасна автомобільна дорога Київ – Кременчук. Остаточно сформувалась в 60-х рр.. XX ст. З введенням у експлуатацію низка доріг села та околиць втратили основне призначення: Старий шлях, Ліплявська дорога та інші.

43. Тубельцева – блюдцеподібна западинка природного походження. Розміщується за 2,2 км на північний схід від села Хоцьки, з правої сторони автомобільної дороги Хоцьки – Улянівка.

44. Хрест – урочище, що знаходиться за 1,5 км на схід від села на полі за трасою Київ – Кременчук. Назва походить від кам'яного хреста, який стоїть на кургані. Камінь світло-сірого кольору, висота – 1,20 м, ширина – 0,40 м. Напис майже не читається, крім літери – Х. Курган діаметр – 20-25 м, висота – 0,60 м, задернований.

Значна частина мікротопонімів с.Хоцьки пов'язана з лісом, який межує з селом з північного-заходу, заходу, південного-заходу. Ліс завжди відігравав для місцевих жителів важливу роль, адже це не тільки природні ресурси (дерево, червоний глей, та інші), а й різні промисли (мисливство, рибальство, бортництво, дігтярство, та інші).

45. Буханівщина або Щербаковий колодязь – урочище, розміщується за 3 км на південь від села Хоцьки в лісі, відразу за Лисим горбом. Серед місцевих жителів розповсюджена назва

Буханівщина на обширну територію, центр якої утворює мікротопонім Щербаковий колодязь. Назва походить від прізвища власника землі князя Бухановського [6].

46. Башенька – урочище, що знаходиться за 4,5 км на південний захід від села в лісі. Назва походить від геодезичного знаку у вигляді башеньки (вишка). На топографічних картах чітко ідентифікується – як висота 152,3. Найвища точка Хоцького горба.

47. Біликовщина – урочище, розміщується за 1,5 км на південний захід від села. За переказами місцевих жителів це великий дубовий ліс (вирізаний). На території урочища розміщується ще два мікротопоніма: Євдошкіне та Кушнерівське болітця. Назву урочище отримало від прізвища власника землі.

48. Білоозерська гора – урочище розміщується за 3 км на північний захід від села Хоцьки. Ця гора є замикаючою північною частиною Хоцького горба. Назву гора отримала від того, що за 2 км на захід від неї знаходиться Біле озеро.

49. Вовчий Яр – урочище, розміщується за 5 км на південний захід від села Хоцьки в лісі на Горі. Межує з мікротопонімом Башенька. Яр великий та глибокий, порослий деревами та чагарниками. Назва яру висвітлює тваринний світ давнього лісу, який до цього часу не зберігся. За переказами місцевих жителів під час великих морозів, коли замерзав Дніпро з правого берега, по льоду в ліс переходили вовки.

50. Гришине – урочище, розміщується за 3,8 км на південний захід від села Хоцьки в лісі поряд з ур.Ігорівщина. Назва походить від імені власника землі.

51. Ганенків хутір або хутір Борок – розміщувався за 5 км на південний захід від села. Хутір у зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС переселений. Назва хутора походить від прізвища засновника – Ганенко. Розповсюджена й інша назва Борок. Урочище знаходиться на видовженій піщаній косі.

52. Гора – місцеве населення використовує цю назву для підвищення в лісі, яке тягнеться з півночі на південь. Це підвищення більш відоме

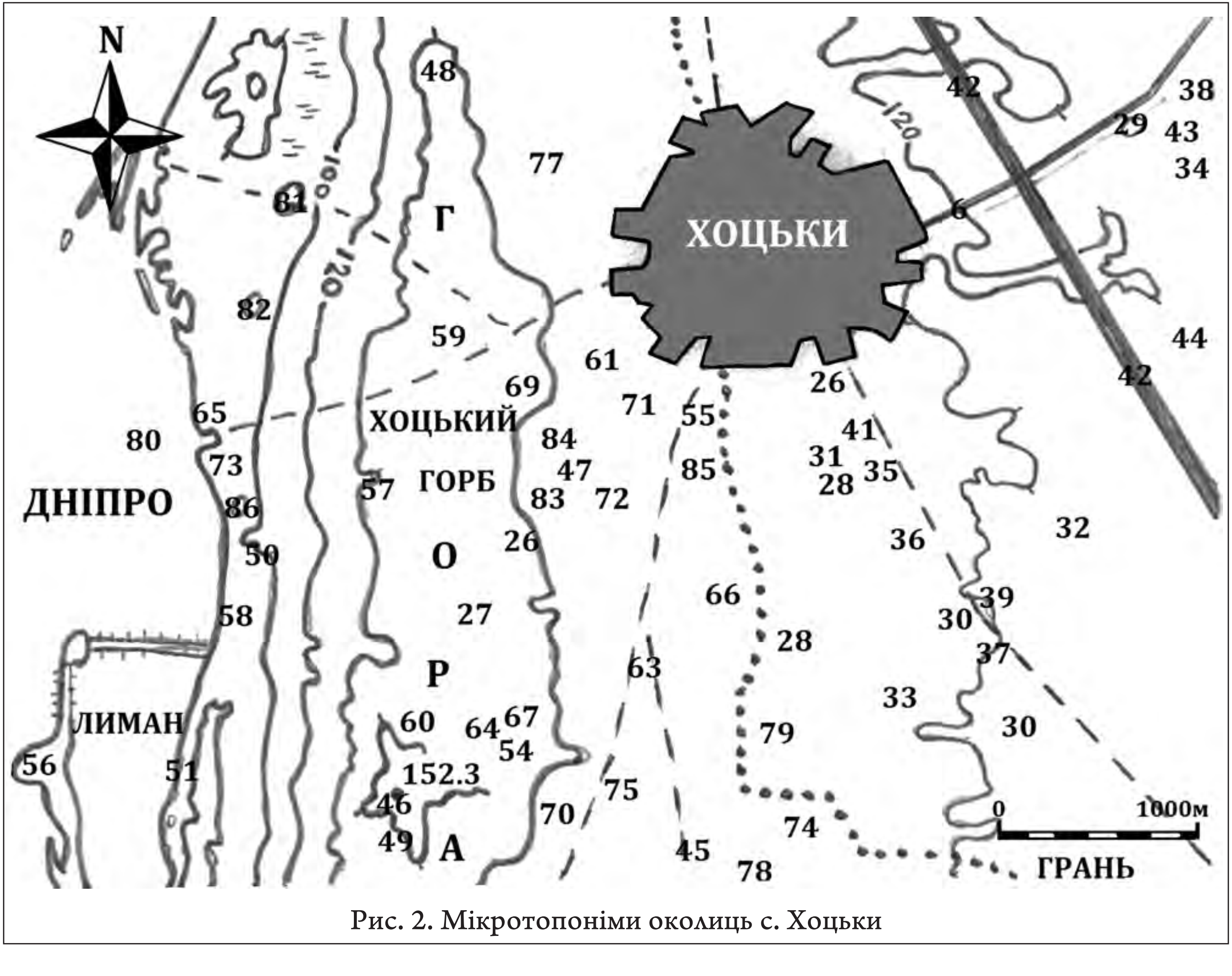

Рис. 2. Мікротопоніми околиць с. Хоцьки

як Хоцький горб. Центр цього горба ур.Башенька з висотою 152,3 метра над рівнем моря.

53. Дворянщина – урочище, розміщується за 3 км на південний захід від села Хоцьки в лісі на Горі, поряд з ур.Лизогубівщина. Назва розповсюджується на хутір в лісі, який складався з 20-22 хат та "дворянську" школу в селі Хоцьки. Назва відображає дворянський статус власника цієї землі.

54. Жуковське – урочище розміщується за 3,5 км на південь від села в лісі. Назва походить від прізвища Жуковський, який мав на цій території свої володіння. Назва також розповсюджується на лісове болітце та криницю. Його землі були поділені в лісі рівчаком, який і до цього часу прослідковується.

55. Дубина – розміщується за 300 м на південний захід від села в лісі. В цій частині ростуть тільки дубові насадження, від чого й походить назва урочища. Дуб звичайний або черешчатий (Quereus robur L.)

56. Зміїний острів – знаходиться за 7 км на південний захід від села Хоцьки. Утворений Канівським водосховищем. Назву острів отримав, коли під час підняття води плазуни збирались на підвищених місцях у великих кількостях. Острів перетворений на складову дамби, яка утворює закриту водойму – Лиман. До затоплення на цьому підвищенні знаходився хутір Казенний.

57. Зюмене – урочище, розміщується за 2,5 км на південний захід від села Хоцьки в лісі, в межах ур.Гришене. Назва походить від прізвища єврея Зюми.

58. Ігорівщина – знаходиться за 4 км на південний захід від села на березі р.Дніпра, поряд з Миненим озером. Назва походить від імені першопоселення цієї місцевості.

59. Красний горб – розміщується за 1,5 км на захід від с.Хоцьки в лісі. Піщаний горб, на якому насаджені сосни. За легендою, яка розповсюджена серед місцевих жителів, назва походить від того, що на цьому горбі було вбито людину. А від її крові він почервонів [5].

Серед жителів села не є характерним використання російського слова "красный". Більш вірогідно, що назва походить від слова "красивий". Поряд з цим горбом розміщується група з семи піщаних горбів. Красний горб серед цієї групи найбільший. Висота – 3 м, діаметр – 25 м.

60. Кошелевщина – урочище, знаходиться за 4,4 км на південний захід від села поряд з ур.Лейбене. Назва походить від прізвища власника землі – Кошеля. Його землі були поділені в лісі рівчаком, який і до цього часу прослідковується .

61. Криничка – мікротопонім, який знаходиться за 250 м на захід від села, в лісі. Криничка або колодязь – глибоко викопана й захищена цямринами від обвалів яма для добування води з водоносних шарів землі.

62. Курятниківщина – розміщується за 2 км на південний захід від села в лісі. Назва походить від хутора, в якому проживала родина з прізвищем – Панченко.

63. Костопальня – розміщується за 1,60 км на південь від села в лісі, на розвилці доріг Ліплявської та Озериської. За переказами місцевого населення назва походить від того, що тут палили кістки. Ця інформація підтверджується, адже на трьохверстовій військово-топографічній карті другої половини XIX ст. чітко фіксується обєкт –Костопальня.

Костопальня – спеціальна будівля або приміщення в цукроварні, де спалювали кістки для очищення цукру.

64. Лейбене – розміщується за 4 км на південний захід від села в лісі поблизу ур.Лизогубівщина. Назва походить від імені – єврея Лейба.

65. Ликандриї – розміщується за 3,5 км на захід від села на березі Дніпра. Межує з півдня з ур.Раки. Назву урочище отримало від одноименного хутора із декількох хат, де проживала родина з прізвищем – Ігнатенко.

66. Лисий горб – розміщується за 2,5 км на південь від села в лісі поряд з дорогою на Озерище. Назва походить від особливості місцевості, підвищення у вигляді піщаного горба без рослинноті. Засаджений сосною.

67. Лизогубівщина – урочище розміщується за 3,5 км на південний захід від села в лісі на Горі поряд з ур.Лейбене. Назва походить від прізвища власника землі – Лизогуб.

68. Ольхове – розміщується за 3 км на південний захід від села в лісі східніше ур.Лизогубівщина. У центрі урочища знаходиться колодязь з джерельною водою. Назва походить від однойменного хутірця. Назва уособлює тип дерев, які тут знаходились – вільха (рос. ольха). Вільха чорна (Alnus glutinosa).

69. Одноріжок – розміщується за 1 км на південний захід від села. За формою полога блюдцеподібна западина природного походження, діаметром понад 130 м. Часто пересихає, та основним джерелом поповнення є підземні води і опади. Місцеве населення інтенсивно використовувало озірце в господарських цілях, поки за наказом голови колгоспу не було розчищено та поглиблено, що призвело до осушення.

70. Ораний горб – розміщується за 3,8 км на південь від села в лісі, поблизу ур.Ольхове. Назва походить від слова "орати".

71. Пасіка – розміщується за 300 м на південь від села в лісі. Утворений топонім у 60-х рр. XX ст. з розміщенням у даній місцевості колгоспної пасіки.

72. Погасіївська криничка – знаходиться за 800 м на південь від села в лісі поряд з ур.Біликовщина. Назва походить від прізвища – Погасій, яке досить розповсюджене в селі Хоцьки.

73. Раки – розміщується за 3,5 км на захід від с.Хоцьки на березі Дніпра поряд з ур.Лекандриї. На початку XX ст. знаходився хутір, в якому проживала родина з прізвищем Лупачі.

74. Ріжок – розміщується за 3,5 км на південь від села, поряд з ур. Буханівщина та Холодна Левадка. Назва походить від форми частини лісу.

75. Саськове – розміщується за 2,5 км на південь від села поряд з Ліплявською дорогою. Центр урочища утворює озерце, яке має джерельне живлення. Назва походить від прізвища власника цієї землі – Сасько. Серед місцевого населення розповсюджена до прізвища приставка "пан". В селі поряд з піщаним кар'єром у північній частині знаходиться його будинок. З середини XX ст. це приміщення було пристосоване під дитячий садок. Тепер житловий приватний будинок.

76. Сюрене – розміщене за 3,5 км на південь від села в лісі, поряд з ур.Ольхове. Назва походить від прізвиська жителя – Сюра.

77. Стовпова дорога – бере свій початок на півночі села і проходить через ліс до Білеозерського мисливського господарства. Назву дорога отримала від стовпів електроенергії, які стоять вздовж дороги.

78. Холодний зруб – урочище, розміщене за 4км на південь від села в лісі поблизу дороги що веде на Озерище. Зруб – ділянка, де було повністю вирубано ліс.

79. Холодна левадка – розміщене за 3,5 км на південь від села. Межує з ур.Ріжок. За переказами місцевих жителів урочище знаходилось в лісі, але в результаті вирубки опинилось на полі [5].

80. Чухманівщина – розміщувалось до затоплення Канівським водосховищем поблизу дороги на Комарівку. Назва походить від прізвиська – Чухман. Не існує.

Відомо також ряд топонімів лісу іншого класу – гідронімів.

81. Біле озеро або Кругленьке – розміщене за 3,5 км на північний захід від села в лісі поряд з Білоозірським мисливством. Діаметр понад 380 м.

82. Довгеньке озеро – розміщується за 3,5 км на захід від села в лісі. Довжина понад 200 м. В центрі озера острів. Назву отримало за свою форму.

83. Євдошкіне болітце – знаходиться в урочищі Біликівщина. Розміщене за 1,5 км на південний захід від села в лісі. Це блюдцеподібне заглиблення природного походження, діаметром 4-5 м. В спекотні місяці часто пересихає. Основним джерелом поповнення води є опади. Назву болітце отримало від імені жінки, яка тут проживала. Поблизу болітця помітно залишки фруктового саду.

84. Кушнірівське болітце – знаходиться в урочищі Біликовщина. Розміщене за 1,7 км на південний захід від села в лісі. Назву болітце отримало від прізвища жителя цієї місцини – Кушнір. Це прізвище досить розповсюджене серед жителів села Хоцьки.

85. Канівське болітце (перше та друге) – знаходяться за 600 м на південь від села в лісі з лівої сторони від Ліплявської дороги. Назву отримали, ймовірно через напрямок руху Ліплявської дороги, по якій можна потрапити до Канева. Місцеве населення брало з цих болітець червону глину (глей), для підмазування призьби, комина та припічка. Червона глина символізувала очищувальну силу вогню.

86. Минене озеро – розміщується за 3,5 км на захід від села на узбережжі берега р.Дніпра. Діаметр понад 80 м. Неподалік знаходиться ур.Раки. На топографічних картах добре ідентифікується. За переказами назва походить від прізвища жителя с.Комарівка, який грав на скрипці посеред купини цього лісового озера [5].

87. Лиман – мілководна затока, яка розміщується за 5,5 км на південний-захід від села. Водойма закрита штучно створеним піщаним насипом. Утворений насип з'єднав острови (Зміїний) та видовжені коси.

Наведена вище сукупність топонімів дає деяке уявлення про історико – культурний розвиток території та околиць с.Хоцьки. Переважна більшість наведених топонімів утворилась у кінці XIX – на початку XX століття. Вони відображають побутове життя населення даного мікрорегіону. На жаль, це далеко не всі топоніми, оскільки значна частина їх, особливо найдавніших, не збереглася.

Отже, вивчення та збереження існуючих сьогодні місцевих назв є спробою зберегти й використати в наукових цілях багатющий пласт історико-культурної спадщини нашого народу.

Джерела та література

1. *Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О.* Київщина козацька: люди і долі. – К.: Вид. дім "Стилос", 2004. – С.47.

2. *Брахнов В.М.* Про місцеві назви Переяслав-Хмельницького району на Київщині // Мовознавство. – 1957. – Т.14. – С.40-51.

3. *Дем'яненко В.М.* Заселення території села Хоцьки та околиць (за археологічними матеріалами) // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмелиницький, 2008. – Вип.21. – С.31.

4. *Дем'яненко В.М., Стріха Т.П.* Природно-кліматичні умови формування поселенських структур на околицях та території села Хоцьки Переяслав-Хмельницького району Київської області // PEREYASLAVICA: Наукові записки націо - нального історико-етнографічного заповідника "Переяслав"/ Збірник наукових статей – Переяслав-Хмелиницький, 2009. – Вип.3(5). – С.98.

5. Усне свідчення жителів с. Хоцьки Стріхи М. П. (1941 р.н.) та Стріхи Г. З.(1941 р.н.).

6. Усне свідчення лісника Білоозірського лісництва Стріхи П.М.(1968 р.н.).

7. Історія міст і сіл Української РСР. Київська обл. – К., 1971. – С.525.

8. *Колибенко О.В., Набок Л.М.* Православні храми Переяславщини. Історія. Дослідження. Сучасність. – К., 2007. – С.142.

9. *Колибенко О.В., Коцур В.П.* Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. – Переяслав-Хмельницький, 1995. – 57 с.

10. *Колибенко О.В., Коцур В.П., Колибенко О.В.* Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини. – Ч.2. Топонімічні джерела: Навчальний посібник. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2010. – 203 с.

11. *Колибенко О.В., Колибенко О.В.* Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела): навчальний посібник. – Переяслав- Хмельницький, ПЦ "Ризографіка", 2005. – Ч.1. – 114 с.

Александр Прядко, Татьяна Прядко

Историко-краеведческая характеристика микротопонимии с. Хоцки на Переяславщине

В публикации изложена краткая характеристика микротопонимов с. Хоцки. Рассматриваются факторы их формирования в контексте исторического развития села.

***Ключевые слова**: с.Хоцки, топонимы, микротопонимы, микрорегион, урочище.*

Alexander Pryadko, Tatiana Pryadko

Historical and kraevedcheskaya characteristic mykrotoponymyy village Hotsky in the Pereyaslav area

The given publication offers a short characteristic of the mykrotoponymyy of the village of Hotsky and considers the factors of their formation in the context of the village's historical development.

***Key words**: the village of Hotsky, toponyms, microtoponyms, micro-region, tract.*

УДК 94(477.41):341.485-058.244]"193"

Анатолій Бараннік (м. Київ)

СЕЛО ТРЕБУХІВ У РОКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

У статті, на основі аналізу неопублікованих джерел, здійснено спробу дослідити Голодомор 1932-1933 рр. на локальному рівні, взявши за основу с. Требухів Броварського району Київської області.

Ключові слова: *Голодомор, село Требухів, Броварський район, колективізація, розкуркулення.*

На початку 30-х років ХХ століття Україна пережила чи не найстрашнішу трагедію, яка увійшла в історію під назвою Голодомор 1932-1933 років. Ця трагедія торкнулась майже кожної родини, а кількість її жертв нині можна підрахувати лише приблизно. За радянських часів про це замовчували, лише у "перебудовному" 1987 році в УРСР вийшли друком перші дві статті, у яких голод згадувався як загальновідомий факт [1; 249-250]. У роки незалежності, науковці нарешті отримали змогу всесторонньо дослідити Голодомор. Так згідно з даними судової науково-демографічної експертизи Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.Птухи НАН України, від голоду 1932-33 рр. померло 3941000 осіб, а непрямі втрати становили 6122000 [2; 14]. Як, зазначають дослідники, найсмертоноснішим був червень 1933 р., коли щодоби в середньому помирало 34171 осіб. Історики віднайшли в архівах 1022 кримінальних справ за фактом людоїдства, скоєних у областях України в 1932-1933 рр. [3.]

Свідки, які лишили спогади про той злочин, стверджували, що він був спланований сталінським державно-партійним керівництвом. Сучасні дослідники, опираючись на широке коло архівних документів та матеріалів довели, що Голодомор – це свідома політика геноциду сталінського режиму щодо української нації. Так, С. Кульчицький вказує, що голод мав місце у багатьох зернових районах СРСР, але: «на національну спрямованість геноциду вказує та обставина, що заблокованою з метою організації повального голоду територією були два адміністративно-політичні утворення, в яких чисельність українців переважала 2/3-х – УРСР і Кубань» [4; 229].

На сьогодні є чимало дослідників, які відкидають тезу про штучність цієї трагедії, вказуючи на те, що голод був викликаний несприятливими погодними умовами та за своїми масштабами охопив весь південний захід СРСР. Проте прихильники даної концепції не можуть пояснити факти того, що «у зимові місяці 1932-1933 рр. у селян відбирали останній мішок картоплі, пляшку молока, склянку пшона, в'язку цибулі, словом все, що надавалося до їжі» [5; 194]?

Зрештою, з огляду на всі існуючі дискусії навколо однієї з наймасштабніших гуманітарних катастроф в ХХ столітті, Голодомор 1932-1933 років був визнаний актом геноциду українського народу, здійсненого тоталітарним репресивним сталінським режимом [6].

Підсумки і наслідки Голодомору ввесь час корегуються й уточнюються. Загальна картина відповідних подій нині вже більш-менш зрозуміла. Водночас, потребує ґрунтовнішого дослідження питання Голодомору на місцевому рівні. Ця стаття має на меті розкрити перебіг Голодомору в селі Требухів Броварського району Київської області.

За минулі 21 рік незалежності, питанням голоду в с. Требухові займалися в основному місцеві краєзнавці [7, 8]. Здебільшого пік інтересу припав на початок 1990-х років, на 60- річчя трагедії.

Стаття базується на неопублікованих свідченнях очевидців трагедії, зібраних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко Марією Григорівною, і які були надані автору для опрацювання. Також автором були проаналізовані опубліковані джерела та вивчені спогади місцевих жителів про голод, які зберігаються в фондах Броварського музею. Даних про голод в державному обласному архіві Київської області, де зберігається більшість актових джерел місцевої влади, поки що не виявлено.

Напередодні голоду, село Требухів було одним із найбільших у Броварському районі (на 1927 р.

у ньому мешкало 4701 особа і було зафіксовано 993 домогосподарства [9; 541]). Відомо, що на початку 1930-х років поряд із селом розташовувалася військова частина, функціонування якої створювало можливості для працевлаштування декому з селян (в подальшому та робота врятує їхнім родинам життя).

Перший колгосп у Требухові був створений у 1930 р. на основі місцевої артілі [10; 532] у розпал репресій проти заможних селян [9, с. 541]. В умовах кампанії "ліквідації куркуля як класу" селяни мали один вихід – йти до колгоспу [12].

За свідченням очевидців, голод у Требухові розпочався у 1932 році і спровокований він був тим, що у людей представники влади відбирали всі їстівні припаси. Як пригадує житель села Ф. Лук’яненко: «У 1932–1933 рр., коли велася масова колективізація, урожай був звичайний, як і в інші роки. Засухи не було. Хліб здали державі до зернини, не залишили ні на посів, ні для виплати на трудодні» [13]. Процедуру відбирання всього їстівного яскраво описала жителька села О. Голець: «Картоплю в нас забрали всю з погреба і дві ями з города. І квасолю забрали – все забрали» [14]. Майже всі, хто пережив терор голодом, відзначають очевидці, звертали увагу на той факт, що "обирали до нитки" саме тих жителів села, хто не вступив до колгоспу [11,15].

При цьому, як згадував Ф. Лук’яненко, реквізиції здійснювали самі односельці: «Активісти села, переважно з бідняків, від імені сільради без документів і повноважень ходили по селу бригадами чоловік по п’ять. Заходили майже в кожну хату і нишпорили по закутках, по коморах, штрикали прутами по городах, забирали всі продукти, не тільки картоплю, зерно, а й квасолю. Якщо в печі було щось варене в горщиках, також забирали» [13]. Прикметно, що ніхто з селян не чинив спротиву [13]. Такій беззахисній поведінці людей ймовірно сприяла пам'ять про звірства ВЧК у 1920-му році (тоді в помсту за антибільшовицьке повстання розстріляли кожного десятого требухівця) [16;105]. Дехто з требухівців вдавався до спроб приховати своє майно, але більшість селян й цього не робили, бо як свідчать спогади Оксюти Ольги Архипівни: «Боронитися чи щось заховати було неможливо, адже грабували односельці. А в селі всі знали одне одного і втаїти щось не можна було» [15].

У цей час селяни рятувались тим, що продували все що мали на ярмарках у сусідніх селах: Димерці та Оглаві (Гоголеві) так як сусідньому місті Бровари відчувася дефіцит продовольчих товарів [13]. Власники молочної продукції з метою продажу ходили пішки (щонайменше 20 км) до Києва, де на виручені кошти могли придбати хліб (у магазинах відпускали одну хлібину на руки) [17]. Дехто з требухівців у пошуках хліба відважувався потрапити до Західної України[19], інші прокладали маршрут до «Кацапщини» (так селяни називали сучасну Росію) [18], зазвичай до міста Воронежа. Одним із таких був Федір Юхимович Лук’яненко (1908 р. н.), який пригадував: «А в селі людей мерло дуже багато. Умер сусід – Рульовий пацан. Викопали яму. Доки принесли на грабовище покійника, а в тій ямі вже двоє лежать. Не було кому ям копать для покійників» [13].

Щоб вижити, багато хто вдавався до жебракування (виникла навіть спеціальна назва для цього – «ходить по клинки» – маленькі різані шматочки хліба) [17].

Окремо слід зупинитися на раціоні харчування в період 1932-1933 років. Взимку із залишків борошна селяни варили ріденьке пійло (затірку) [18,20], ловили котів, псів, пацюків, тхорів, а «навесні 1933 р. поїдали все…траву, кропиву, дикий щавель, на болотах шукали ситняг» [13]. Чуняк Ганна Нечипирівна так описувала повсякденне життя родини в той час: «мати і батько, щоб якось прогодувати сім’ю, ходили на базар: у понеділок в Оглев, у середу в Димерку, а в вівторок і в четвер — на базар у Київ. Я, як найстарша, варила їсти. У нас був 10-літровий чавун, що ледве влазив у піч. Я варила в ньому горобиний щавель, нарваний у Трепетнику. Тоді щавлю ще не сіяли в городах – не мали поняття, а горобиний щавель був дрібний, як пальчик. У той чавун я дрібно кришила штук три картоплини і забіляла молоком. Така була їжа. Варили ще бадилля з редьки, бурячиння» [17]. Діти їли хрущів, "наповнювали животи" зеленими вишнями, аличею, яблуками тощо. Селяни примудрялися із бур’яну варити навіть щось схоже на борщ [18], також варили «горобиний щавель, лободу» [21]. Таким чином, т.зв. «борщик» врятував життя багатьом голодуючим [22; 23].

Майже всі очевидці вказували на той факт, що наявність корови давала можливість вижити. Селяни варили собі кашу з подрібненої лободи, яку заливали молоком [14, 23].

Коли ж вдавалося нарешті дістати борошна, щоб спекти хліб, то люди вмирали, коли відразу його з`їдали. Свідок О. Голець описувала випадок, коли в її дядька О. Грінченка померло відразу троє дітей, які з'їли гарячих випічок бо: «були такі голодні, що не дали, щоб прохололо, а стали їсти гаряче» [14].

Траплялися випадки канібалізму [24, 25, 26]. Так, Куць Надія Миколаївна переповідала почуте від своєї матері: «від голоду люди їли родичів, які тільки-тільки померли. Як тільки помер хтось, відрізали шматки м'яса, варили і їли» [24].

Голод сприяв буквально здичавінню людей, за найменшу крадіжку злодія забивали до смерті [18].З метою врятувати своїх дітей, батьки відвозили їх до Броварів і лишали на вулиці з надією що їх заберуть до притулку [19, 27].

Померлих було стільки, що ховали або в спільних могилах, або – взагалі, прямо на городі під хатою [28]. Часом люди були настільки знесилені, що й ями не копали, трупи лежали просто там де людина померла [29]. Прокопенко Єлизавета Петрівна пригадує: «У голодовку мерло стільки людей, що не вправлялися копать ями. Вкидали в одну яму по двоє, троє, четверо людей. Бувало, копали ями наперед – сьогодні, щоб завтра не копать, бо надоїдало. А на другий день прийдуть, а яма вже повна. Хоронили без трун, а просто так – скидали мертвих як попало в землю, прикидали землею і все» [27]. Її свідчення підтверджують інші очевидці, при цьому уточнюючи, що сільська рада навіть виділяла спеціальні підводи, які їздили селом і забирали померлих: «Трупи звозили на гробовище. Ніхто за підводою не йшов, ніхто не плакав. Копали неглибоку яму, підважували плечима підводу, перевертали. Трупи безладно падали в ямку, викопану з таким розрахунком, щоб трупи заповнювали її врівні із землею. Потім над трупами насипали невеличкий горбочок землі і знову їхали збирать трупи» [30], про це свідчить Прудкий Петро Єгорович. На сьогодні в селі збереглися сліди двох цвинтарів, на яких ховали в спільних могилах жертв Голодомору, одне з них, т.зв. «Варченкове» було навіть спеціалізоване, на ньому ховали тільки дітей.

На літо 1933 року Голодомор в селі припинився [10; 533]. Кількість померлих в часи Голодомору в с. Требухів підрахувати вкрай важко. Василь Іванович Колко пригадує: «помер приблизно кожен четвертий житель села» [31; 3], Федір Юхимович Лук'яненко –: «вимерла третя частина населення» [13]. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні подає дані, що за свідченням очевидців від голоду на селі померло близько 400 людей [22; 234].

Ця трагедія назавжди увійшла в пам'ять требухівців. Нині на головному цвинтарі села стоїть пам'ятний хрест всім жертвам Голодомору, а щороку в останню суботу листопада на вікнах требухівців мерехтить вогник свічі, - символ пам'яті і скорботи за всіма, хто став жертвою геноциду.

Джерела та література

1. Кульчицький С. В. Голодомор 1932—1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. – 424 с.

2. Зарова Т. Голодомор / Тетяна Зарова // Країна. – 2011. – № 45(98). – С. 14.

3. Постанова Апеляційного суду міста Києва від 13 січня 2010 року у розслідуваній Службою безпеки України кримінальній справі про геноцид в Україні у 1932-1933 роках. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.memory.gov.ua/ua/509.htm

4. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К.: Наш час, 2007. — 424 с.

5. Кульчицький С. Голодомор-33: сталінський задум та його виконання // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – № 15 – Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 190–264.

6. Закон України Про Голодомор 1932-1933 років в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/376-16

7. Мельник В. Голод-33. До 60-річчя національної трагедії / Володимир Мельник // Нове життя. – 1993. – 21 січня. – С. 3.

8. Сом М. Требухівський Голодомор-33 / Микола Сом // Нове життя. – 4 серпня. – С. 3.

9. Гузій В. Про золоту очеретину: Броварщина. Науково-популярне дослідження. – Київ: Світ Успіху, 2012. – 608 с.

10. Історія поселень броварського краю: Від стародавніх часів і до сьогодення. – Бровари: Водограй, 2003. – 640 с. / Броварська минувшина; книга 3/.

11. Зі спогадів жительки села Требухів Борисенко Уляни Петрівни, 1922 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

12. Спогади Гладкої Катерини Василівни, 1927 р. н. про Голодомор в селі Требухів. Матеріал з Броварського краєзнавчого музею.

13. Зі спогадів жителя села Требухів Федора Юхимовича Лук'яненка, 1908 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

14. Зі спогадів жительки села Требухів Ольги Павлівни Голець, 1929 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г

15. Спогади Оксюти (Бабич) Ольги Архипівни, 1924 р. н. про Голодомор в селі Требухів. Матеріал з Броварського краєзнавчого музею.

16. Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України). Уклад. І. Доцин. – Бровари: Водограй, 2003. – 640 с. /Броварська минувшина; книга 2/.

17. Зі спогадів жительки села Требухів Чуняк (Крисько) Ганни Ничипорівни, 1922 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

18. Зі спогадів жительки села Требухів Федори Андріївни Овдієнко, 1914 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

19. Зі спогадів жительки села Требухів Ковбасинської (Сом) Ольги Володимирівни, 1930 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

20. Зі спогадів жителя села Требухів Григорія Калениковича Овдієнка, 1914 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

20. Зі спогадів жителя села Требухів Григорія Калениковича Овдієнко, 1914 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

21. Зі спогадів жителя села Требухів Григорія Калениковича Овдієнко, 1914 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

22. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 193231933 років в Україні. Київська область. – К.: «Буква», 2008. – 1374 с.

23. Зі спогадів жителя села Требухів Павла Пантелійовича Голець, 1919 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

24. Зі спогадів жительки села Требухів Куць Надії Миколаївни, 1957 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

25. Зі спогадів жительки села Требухів Никоноршиної Софії про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

26. Спогади Каленченко Олександри Федорівни про Голодомор в селі Требухів 1932-1933 рр. Матеріал з Броварського краєзнавчого музею.

27. Зі спогадів жительки села Требухів Прокопенко Єлизавети Калениківни, 1922 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

28. Зі спогадів жительки села Требухів Овдієнко Софії Іванівни, 1928 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

29. Зі спогадів жительки села Требухів Овдієнко Надії Іванівни, 19.. р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

30. Зі спогадів жителя села Требухів Прудкого Петра Єгоровича, 1934 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

31. Колко Н. Спогади В.І. Колка про Голодомор в селі Требухів 1932-1933 рр./ Наталія Колко //Нове життя – 1993. – 4 серпня. – С. 3.

32. Єфименко Г. Так звана незалежність так званих республік / Геннадій Єфименко // Український тиждень. – 2012. – №46(263) – С. 40-43.

33. Мотиль О. СРСР як Російська імперія / Олександр Мотиль // Український тиждень. – 2012. – №46(263) – С. 44-45.

34. Кульчицький С. Російська партійна диктатура / Станіслав Кульчицький // Український тиждень. – 2012. – №46(263) – С. 46-49.

35. Зі спогадів жительки села Требухів Костяної (Мельниченко) Ксенії Миколаївни, 1924 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

36. Зі спогадів жительки села Требухів Хромець (Сом) Віри Іванівни, 1948 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

37. Зі спогадів жительки села Требухів Сом Уляни Федорівни, 1919 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

38. Зі спогадів жительки села Требухів Ковбасинської Проні Костянтинівни, 1922 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського Музею Овдієнко М.Г.

39. Зі спогадів жительки села Требухів Мельниченко Пелагеї Лазарівни, 1918 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

40. Зі спогадів жительки села Требухів Прудкої (Голець) Надії Олександрівна, 1932 р. н. про Голодомор в с. Требухів 1932-1933 рр., записаних старшим науковим співробітником Броварського краєзнавчого музею Овдієнко М.Г.

41. Спогади Костяного Василя Петровича про Голодомор в селі Требухів 1932-1933 рр. Матеріал з Броварського краєзнавчого музею.

42. Мельниченко А. Спогади М.К. Чечотки про Голодомор в селі Требухів 1932-1933 рр./Аліна Мельниченко //Нове життя – 1993. – 4 серпня. – С. 3.

Анатолий Баранник

Село Требухов в годы Голодомора 1932-1933 годов

В статье, на основе анализа опубликованных источников, предпринята попытка исследовать Голодомор 1932-1933 гг. на локальном уровне, взяв за основу с. Требухив Броварского района Киевской области.

Ключевые слова: *Голодомор, село Требухив, Броварской район, коллективизация, раскулачивание.*

Anatoliy Barannik

Village Trebukhiv in the holodomor years 1932-1933

In this paper, based on the analysis of a wide range of unpublished sources, an attempt to investigate the Holodomor of 1932-1933 at the local level, based on village of Trebukhiv, Brovary district, Kyiv region. The main attention is paid to the conditions, course and consequences of the Holodomor village Trebukhiv in the all historical context.

Key words: *Holodomor, Brovarsky area, village Trebukhiv, collectivization, dispossession.*

УДК 930.253(498)"1941-1944":352

Ірина Моторна (м. Одеса)

"РУМУНСЬКІ МОНОГРАФІЇ ПОВІТІВ" ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТРАНСНІСТРІЇ (1941–1944 рр.)

Публікація вводить в науковий обіг нові румуномовні джерела періоду Трансністрії, які доповнюють інформацію про діяльність окупаційної адміністрації на цих територіях.

Ключові слова: *Трансністрія, "монографії", повіти.*

У складному процесі переосмислення багатовікової української історії важливу роль покликані відігравати джерела, що мають спонукати до сучасних постановок проблем. Відкриття та інтерпретація нової джерельної бази періоду Другої світової війни стало ще більш актуальним в період пожвавлення наукової діяльності. До сих пір відкритим залишається питання дослідження та публікацій румуномовних документів щодо Трансністрії. За останнє десятиліття в Україні вийшли друком ґрунтовні роботи таких істориків, як М. Михайлуца [3], Т. Вінцковський [1], О. Новосьолов [5], що спираються на архівні фонди періоду окупації в Державному архіві Одеської області (далі – ДАОО) та розробляють малодосліджені питання, такі як церковне життя в даний період, діяльність українських націоналістів та ін. Саме в цій архівній установі зберігається найбільше документів в Україні, які висвітлюють історію межиріччя Дністра та Буга в період 1941–1944 рр. Тут нараховується 45632 справи в 670 фондів даного періоду, що висвітлюють діяльність румунської окупаційної адміністрації.

Основною метою даної публікації є введення нових румуномовних джерел, що висвітлюють історико-етнографічний та соціально-економічний стан в повітах Трансністрії. Такими джерелами можна назвати "монографії", які є звітами. В ДАОО зберігаються "монографії" Балтського [7], Березівського [8] та Овідіопольського [6] повітів. Авторами були звичайні чиновники, які до науки ніякого відношення не мали, але занотовані ними свідчення, спостереження представляють науковий інтерес, оскільки висвітлюють різноманітні сфери діяльності населення незалежно від етнічної приналежності. Зібрану інформацію систематизовували і відправляли до архівних установ. Тому основними завданнями є визначення тенденції в політиці окупаційної адміністрації до румунського населення, проаналізувати роботу шкіл, відновлення церковного життя, з іншого боку окреслити промисловість, сільськогосподарський комплекс.

Частково матеріали з даних звіту по Овідіопольському повіту були опубліковані І. Моторною [3] та по Балтському Кушніром В. Г. [2].

Складалися "монографії" за наступним планом: описувалась територія повітів, географічне розташування, ріки, озера, рослинність, досліджувався розвиток промисловості та агрокультурного сектора, адміністративний устрій, етнічний склад населення, освітні та духовні установи, особлива увага також приділялася описуванню тих сіл, де здебільшого проживали румуни (молдовани).

В адміністративному плані, під час румунської окупації Овідіопольський повіт об'єднував три тодішніх адміністративних района – Овідіопольський, Біляївський, Вигодянський та німецький район Францфельд (колишній Спартаківський). Балтський повіт складався з 7 районів – Балтського, Савранського, Піщанського, Бершадського, Ободовського, Чечельницького і Ольгопільського. Березівський в свою чергу з Березівського району, Веселиновського, Мостового та німецького району Ландау.

За статистичними показниками звіту за 1943 р. в Овідіопольському повіті проживали переважно українці й румуни, була невелика частка росіян та окремий район німців. В архівних джерелах знаходимо наступні дані у відсотках: українців – 43, 97% , 26, 64% – румунів (молдован), 21, 73% – німців, росіян – 7, 44% та інші етноси (болгари, поляки, литовці, вірмени, білоруси) – 0, 22%. Треба відмітити, що залишається

відкритим питання, як себе ідентифікували молдовани, що проживали тут з XV ст., часів володарювання Штефана чел Марє (Штефан Великий). Уряд І. Антонеску називав їх місцевими румунами, які відірвалися від свого коріння та не підтримували зв'язок з батьківщиною – Великою Румунією [4, с. 64].

Чисельність населення повіту за національним складом можна визначити наступним чином: місто Овідіополь – українців – 3485, румунів – 1162. По Овідіопольському району – 8017 українців, 1542 румунів (молдован), 657 росіян, 28 німців, 15 поляків та 1 білорус. Біляївський район – 18442 українці, 12107 румунів (молдован), 4379 росіян, 2795 німців, 61 литовець, 21 поляк, 18 болгар, 15 білорусів, 12 вірменів. Францфельдський район – 15431 німець, 300 українців, 70 румунів (молдован), 51 росіянин [4, с. 64].

Більшість населення Березівського повіту складали українці, це близько 70%, крім них було також 20% німців, 5% росіян, 4% румунів (молдован) та 1% інших національностей. Румуни (молдовани) в цьому повіті були колоністами з Тираспільського та Ананьївського повітів. Здебільшого вони проживали в російських селах. В джерелі зазначено, що це було зроблено владою царської Росії для того, щоб румуни забули свою мову та традиції. Однак були села, де вони проживали компактними групами, зберігаючи свою мову, традиції та віру. Більше всього румунів (молдован) проживало в наступних комунах: Сарінеєво – 327 чол., Гривоносова – 275, Хрущово-Маринівка – 205, Березівка – 180, Хартинівка – 180, Мостове – 118 та Ястрибіново – 100. Загалом румуни проживали в 22 селах повіту[8, арк. 51].

У "монографії" Балтського повіту чисельність населення подана в наступному ракурсі: румунів – 18567 чол., з яких 7139 проживали в моноетнічних румунських (молдавських) селах, інші 11428 – у змішаних, українців – 234833 чол., росіян та німців – 8840, усього – 262240 чол. У порівнянні з українцями румунське населення складало 7,9%. По районах, в Балтському проживали 48292, з них 10862 тільки в повітовому центрі, в Бершадському районі – 52692, Ободовському – 24656, Чечельницькому – 31019, Ольгопільському – 34327, Піщанському – 34103, Савранському районі – 26289. Першопоселенцями краю за текстом є румуни, які "через властивий їм м'який характер" не змогли протистояти українцям, росіянам, іншим переселенцям і поступово втрачали свої землі, особливо родючі чорноземи [7, арк. 21].

Неабияка увага приділялась відродженню духовності. Це робилось для того, щоб показати відмінність румунської влади від радянської. В Балтському повіті на 1943 р. діяло 78 церков і один монастир, а також 34 молитовних будинків. З 58 служителів культу, тільки 23 приїхали з Румунії, інші були місцевими. Натомість в Березівському повіті діяли лише 8 церков, які були відновлені румунською адміністрацією [7, арк. 53]. Більш детальна інформація про становище церков описано в "монографії" Овідіопольського повіту. Автор зазначає кількість зруйнованих споруд, в яких селах, де на 1943 р. вже діють відбудовані церкви. Описано також конфесійну ситуацію: в Овідіопольському, Біляївському та Вигодянському районах населення було православним, в Францфельдському районі жили католики та лютерани. В зазначеному районі було 6 лютеранських парафій – Фрейденсталь, Петерсталь, Адольфсталь, Нейсбург, Олександергільф, Грос-Лібенталь. Католики проживали в Францфельді, Іозефсталі, Марієнталі, Клейн-Лібенталі. Більшість церковних споруд були перебудовані в радянський час, але потім були відновлені, служили в них з німецької місії з Одеси [6, арк. 117].

Варто звернути увагу і на стан шкільної освіти. Румунська влада велику увагу приділяла освіті етнічних меншин, вважаючи, що потрібно розпочати румунізацію межиріччя Дністра та Буга. Знову ж таки, більш детально цей розділ представлений в "монографії" Овідіопольського повіту, тому що автором була шкільний інспектор Л. Холбан. Зокрема, вона писала про те, що шкільні споруди в селах, де велися воєнні дії, таких як Вакаржани, Березань, Вигода, повністю зруйновані. Піднімалося питання румуномовних шкіл. Тому, що останні школи з румунською мовою викладання були зачинені в 1937 р. в селах Біляївського району (Троїцьке, Яськи та Градениці). Тільки у 1942 р. були відкриті або відновлені всі школи в повіті з викладанням румунською мовою. Всі перші класи 1941/1942 навчального року по всьому повіту, українські чи російські було румунізовано. Варто відмітити, що адміністрація

губернаторства приділяла велику увагу саме цьому району, тому що саме тут проживало багато румун [4, с. 65].

Усього в Овідіопольському повіті нараховувалось 46 шкіл, з них 10 було з румунською мовою навчання та 31 з українською, 5 з російською та 10 німецькою. Серед вчителів більшість також складали українці. Освіту безпосередньо контролювала румунська адміністрація з Бухареста, але це не стосувалось німецькомовних шкіл, які були підпорядковані німецькому командуванню. Також при школах Овідіополя були організовані курси румунської мови для всіх учителів, які викладали в національних навчальних закладах. Тут їм викладали як вчителі з самої Румунії, так і місцеві педагоги молдовани [4, с. 65-66].

В 1941/1942 навчальному році були організовані курси румунської мови для вчителів не румун в Овідіополі, Біляївці, Яськах, Граденицях та Троїцькому. Ці курси були організовані з ініціативи Повітового шкільного інспекторату та працювали з березня до кінця навчального року, викладали в них молдовські вчителі з румунських шкіл. В липні 1942 р. всі вчителі молдовани були розподілені по всім селам для викладання румунської мови. Коли в серпні були організовані курси румунської мови по всій Трансністрії, в Овідіопольському повіті були організовані 2 навчальних центра: в місті Овідіополі з кількістю 47 іншоетнічних вчителів та в комуні Біляївка з 83 іншоетнічних вчителів. На цих курсах викладали вже вчителі, що приїхали з Румунії [4, с. 66].

Більш узагальнююча інформація в наступних двох “монографіях”. В Балтському повіті нараховувалося 158 початкових шкіл, в які ходили 18337 учнів, 7 гімназій та 3 ліцеї. В Березівському повіті зі 108 шкіл 6 були румунськими, де викладали 6 викладачів, що знали мову, один комерційний ліцей в Березівці та 7 гімназій зі сільськогосподарським напрямком. 42 школи нараховувалося в Березівському районі, в Веселинівському – 25, в Мостовому – 28, в Ландау – 13 [8, арк. 85].

Не оминали увагою автори при складанні описів повітів розвиток промисловості, сільського господарства та торгівлі. Зокрема вказується кількість підприємств і обсяги виробленої продукції, ринки збуту. Є аналіз стану приватного сектора, його частки в структурі економіки повітів. Подаються статистичні дані в агрокультурному секторі, які саме вирощуються культури, розвиток тваринництва. Так, наприклад, в Балтському повіті обсяги виробництва сільськогосподарської продукції відображено у статистичних даних за 1940–1943 роки. Вони дають можливість простежити динаміку виробництва за часів радянської і румунської влади. Так, обсяги площ, засіяних озимою і яровою пшеницею, зменшились з 61225 га до 17505 га, жита з 16171 га до 4719 га, ярового вівса з 6307 га до 4262 га. Натомість збільшились площі під кукурудзу з 16016 га до 69028 га, під озимий ячмінь з 13557 га до 30977 га, соняшник з 8927 га до 23361 га, просо з 2165 га до 21254 га, горох з 3743 до 5146 га. Збільшились площі для вирощування цукрового буряка з 3900 га. до 9115 га, картоплі з 2168 га до 7018 га, овочевих культур з 206 га до 1612 га [7, арк. 12-13].

Розглядаючи промисловість повітів, треба сказати, що румунська адміністрація намагалася відновити заводи та фабрики. Це було визначено потребами армії. В Балтському повіті особлива увага приділялась відновленню цукрових заводів в Чечельнику та Бершаді. Також функціонували 4 спиртних заводи, один завод з виробництва пива, 25 олійнопереробних, 7 з виробництва вершкового масла, працював винзавод та діяли 66 млинів. Окрім цього, діяли заводи з виробництва мила, меблів, тканин, тютюну та цегли [7, арк. 13].

Натомість в Березівському повіті було менше промисловості. На 1943 р. працювали 2 цехи з виробництва вершкового масла в Мостовому та Веселиново. Також діяли бригади з вилову риби на Тилігульському лимані та Бугу, але все ж таки обсяг вилову риби був не такий великий, як в радянський час. Відновили свою роботу 3 олійнопереробних цехи в Березівці, Мостовому та Веселиново, функціонувала фабрика з переробки коноплі, діяли 20 млинів, з яких 7 під німецькою адміністрацією [8, арк. 50].

В “монографії” Овідіопольського повіту представлена промисловість з всіх районів та комун. Усього в цьому повіті функціонували 23 млини, 2 олійнопереробних цехи, 6 цехів з переробки молока, 2 спиртових та 1 виноробний заводи [6, арк. 174].

Підсумовуючи, можна сказати про те, що рукописні звіти-“монографії” є важливим джерелом

для висвітлення історії межиріччя Дністра та Південного Бугу під час панування тут румунської адміністрації. Вони висвітлюють в статистичних даних соціально-економічний зріз часів війни: промисловість, сільськогосподарський комплекс, тваринництво. З історико-етнографічної точки зору "монографії" дають змогу представити етнічний склад повітів, побачити основні тенденції в політиці губернаторської адміністрації стосовно румунського (молдовського) населення краю, висвітлення історії тих комун, де більшість населення складали саме румуни (молдовани), роботу шкіл, відновлення церковного життя. Працюючи над вивченням рукописних звітів, не можна не помітити, що більш повнішою в інформаційному плані є "монографія" Овідіопольського повіту. Ми знаємо автора звітів, сам текст розкриває повністю нам інформацію про повіт. Натомість звіт Березівського повіту є більш статистичним та має незакінчений вигляд. Але, в будь якому випадку, вони складають важливу частину джерельної бази історії Трансністрії та дають змогу сучасним дослідникам по-новому оцінити питання румунської окупаційної політики в регіоні.

Джерела та література

1. Вінцковський Т. С. Організація системи пропаганди ОУН на території Трансністрії // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 12. – 2009. – С. 249 – 254.

2. Кушнір В.Г. Румунські "монографії" як історико-етнографічне джерело //Записки історичного факультету. – Вип. 20. – Одеса, Астропринт, 2009. – С. 260–266

2. Михайлуца М. І. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939 – 1945). – Одеса, 2008. – 392 с.

3. Моторна І. В. Овідіопольський повіт в Трансністрії (1941–1944 рр.): етнічний склад за матеріалами Державного архіву Одеської області // Краєзнавство. – №1-2. – 2010. – С. 64–67.

4. Новосьолов О. В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.). – Дис. на здобуття… кандидата історичних наук. – Івано-Франківськ, 2008. – 218 с.

5. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. Р-2357, оп. 1, спр. 444, 183 арк.

6. ДАОО, ф. Р-2358, оп. 1, спр. 99, 57 арк.

7. ДАОО, ф. Р-2361, оп. 1, спр. 38-а, 94 арк.

8. Саме так зустрічається в самому тексті документу "монографій".

Ирина Моторная

"Румынские монографии уездов" как источник по изучению истории Транснистрии (1941–1944 гг.)

Публикация вводит в научный оборот новые румуноязычные источники периода Транснистрии, которые дополняют информацию про деятельность оккупационной администрации на данной территории.
Ключевые слова: *Транснистрия, "монографии", уезды.*

Irina Motorna

"The Romanian monographs of districts" as source are to the study of history of Transnistria (1941–1944)

A publication enters in a scientific appeal new sources in Romanian language of period of Transnistria, that complement information about activity of occupation administration on these territories.
Key words: *Transnistria, "monographs", districts.*

Південна Бессарабія: історико-географічний та соціально-економічний виміри

УДК 94(477.74)(=163.2)«17/18»

Віктор Дроздов (м. Ізмаїл)

БОЛГАРСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

У статті розкрито етапи та особливості колонізації болгарами Південної Бессарабії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., проаналізовано політику російського уряду щодо болгар-переселенців.

Ключові слова: болгарська колонізація, Південна Бессарабія, задунайські переселенці, болгарські поселення.

У першій половині XIX ст. на території Південної Бессарабії склався доволі строкатий національний склад, який відрізнявся від центральної та північної частин регіону. Причиною цього була колонізація краю представниками різних етносів, у тому числі болгарського. Залишаючи Османську імперію наприкінці XVIII – на початку XIX ст. внаслідок тяжкого соціально-економічного й політичного становища та національно-визвольної боротьби, болгари поселилися в Південній Бессарабії, здійснивши значний вплив на соціально-економічні та етнокультурні процеси в регіоні.

Проблемі переселення болгар на територію Бессарабії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. присвячено чимало досліджень. Питання болгарської колонізації розглядалися в працях українських та російських дореволюційних дослідників А.О. Скальковського [25], О.І. Защука [7], М.В. Лашкова [17], М.С. Державіна [6], болгарського історика І. Тіторова [26]. В радянській історіографії цю проблему вивчали І.І. Мещерюк [19; 20], С.Б. Бернштейн [3], В.С. Зеленчук [8], В.М. Кабузан [10] та інші. Заселення болгарами території Бессарабії висвітлюється в роботах сучасних вітчизняних, російських, болгарських та молдавських науковців, зокрема І.І. Грека, М.М. Червенкова [5], М.Д. Руссєва [4], К.К. Калчева [12], Г. Казанджиєва [11], О.В. Бєлової [2], О.М. Машкіна [18], О.А. Бачинської [1]. Незважаючи на досить вагомий науковий доробок у дослідженні болгарської еміграції до Південної Бессарабії, деякі аспекти цієї проблеми потребують подальшого вивчення, а саме питання про чисельність болгар, які переселялися до цього регіону після російсько-турецьких війн 1806–1812 та 1828–1829 років.

Метою дослідження є висвітлення процесу заселення болгарами території Південної Бессарабії наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст., його етапів та особливостей, а також політики російського уряду щодо задунайських переселенців.

Початок болгарської колонізації до Бессарабії був пов'язаний з російсько-турецькими війнами 1768–1774 та 1787–1791 рр., під час яких на боці Росії в добровольчих військових формуваннях брали участь болгари. Після завершення цих війн частина добровольців залишилася на території Бессарабії. Зокрема, після війни 1768–1774 рр. на півдні Бессарабії, переважно в містах, поселилося близько 2 тис. болгар та гагаузів [8, с. 67]. У цей період на землях, що були зайняті російськими військами, з'являлося багато болгарських купців, ремісників та селян, які селилися в містах

Будинок болгарина-переселенця XIX ст.

Джерело: Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы) / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С. 188.

(Кишиневі, Ізмаїлі, Кілії, Рені, Бендерах, Акермані), в молдавських селах та в колишніх ногайських поселеннях. За різними даними, на початку XIX ст. у Південній Бессарабії, проживало від 6 до 8 тис. болгар та гагаузів [2, с. 87; 8, с. 68].

Новим етапом болгарської колонізації стала російсько-турецька війна 1806–1812 рр., під час якої значна кількість болгарських сімей переселилась на територію, що була зайнята російською армією. В результаті в Південній Бессарабії з'явилися нові болгарські поселення: Долукіой (с. Багате Ізмаїльського району, 1806 р.), Кубей (с. Червоноармійське Болградського району, 1809 р.), Курчи (с. Виноградівка Болградського району, 1811 р.), Каракурт (с. Жовтневе Болградського району, 1811 р.) [9, с. 384-386]. Загалом у цей період до Бессарабії переселилося близько 3 тис. болгар [8, с. 185]. На відміну від перших болгарських колоністів, яких називали «старими», ця частина поселенців стала йменуватися «новими болгарами».

26 квітня 1811 р. у Бухаресті головнокомандувач Молдавської армії М.І. Кутузов підписав звернення до задунайських переселенців, за яким їм обіцялося звільнення на три роки від земських податків та повинностей. За ініціативою М.І. Кутузова було утворено комітет для ведення справ, пов'язаних з переселенням та управлінням колоніями на чолі з дійсним статським радником А.Я. Коронеллі [24, с. 159].

Уклавши в 1812 р. Бухарестський мирний договір з Туреччиною, Російська імперія приєднала Бессарабію, яка на той час була розореним та малозаселеним краєм (чисельність населення складала близько 240 тис. осіб [3, с. 50]). Прагнучи зміцнити своє становище на новій території та створити соціальну опору в особі іноземних колоністів, російський уряд розпочав освоєння південнобессарабських степів.

З 1812 по 1818 рр. чисельність задунайських переселенців у Південній Бессарабії значно зросла. За даними В.М. Кабузана, станом на 1816 р. до цієї території прибула 5 971 сім'я (більше 27,5 тис. чол.). Частка болгар та гагаузів серед задунайських переселенців становила 78,3% [10, с. 33]. У 1818 р. в Ізмаїльському, Акерманському та Бендерському повітах проживало 19 329 болгар (або 21,5% загальної кількості населення). Переважно вони селилися в Ізмаїльському повіті (в 1818 р. їх чисельність складала 16 941 чол., або 38% населення повіту). Протягом 1818–1827 рр. питома вага болгар та гагаузів в Ізмаїльському повіті зросла з 38 до 41,6%. В Акерманському повіті частка болгар складала лише 6,5% [10, с. 36]. М.С. Державін вказував, що до 1819 р. на південь Бессарабії переселилося 6 532 болгарські сім'ї (або близько 24 тис. чол.) [6, с. 10].

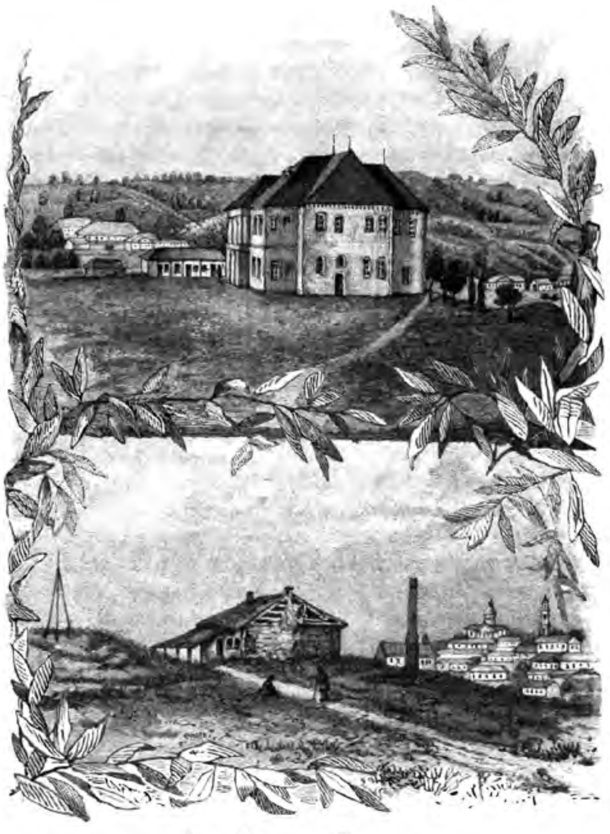
Внутрішнє оздоблення болгарського будинку в с.Чишма-Варуїта

Болгарський будинок в с. Чишма-Варуїта

Джерело: Берг Л.С. Бессарабия: Страна – люди – хозяйство / Лев Семенович Берг. – Петроград: Огни, 1918. – С. 129.

Портрет І.М. Інзова
Джерело: http://ru.wikipedia.org

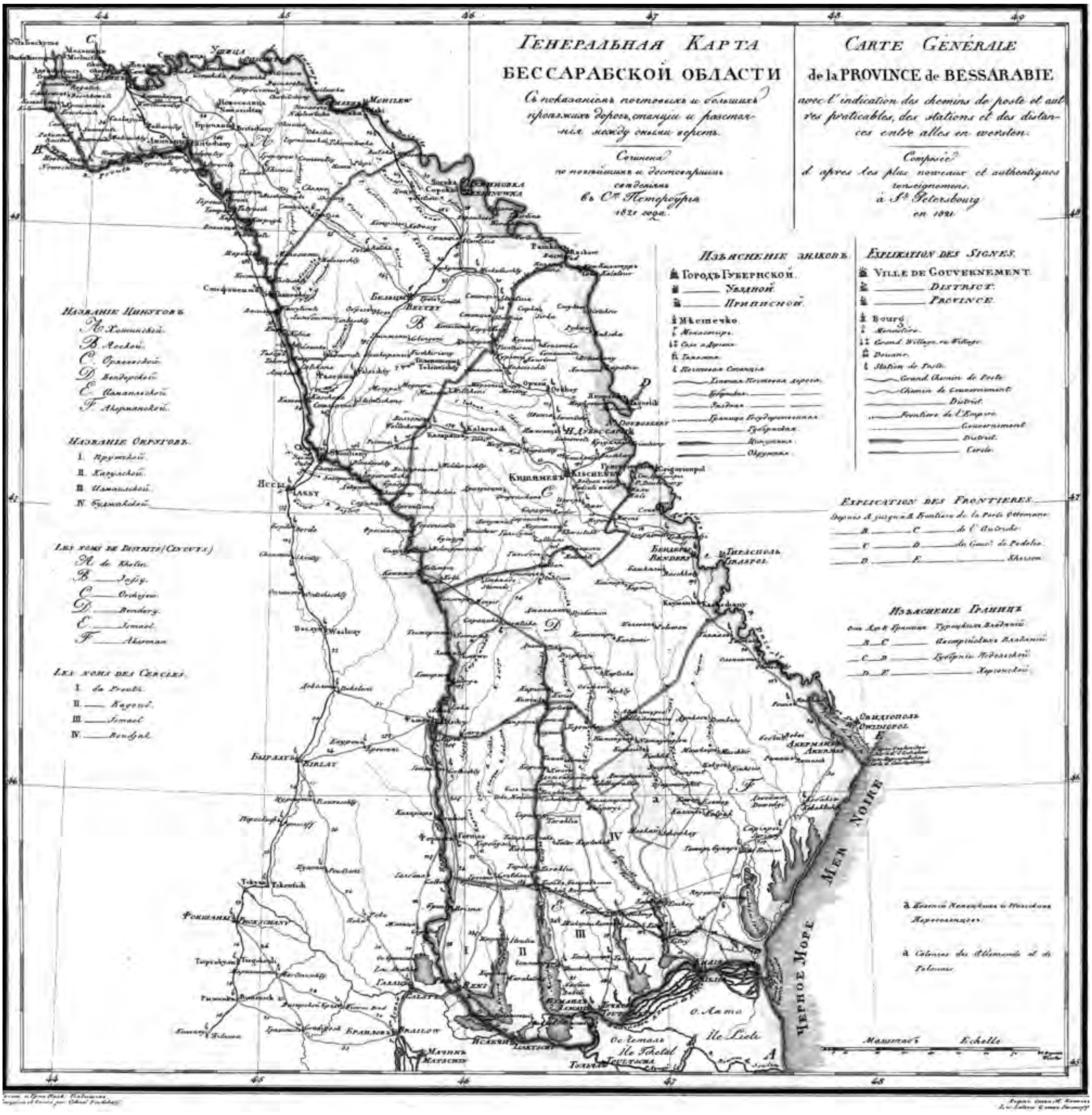
Будинок Інзова в Кишиневі
Джерело: Батюшков П.Н. Бессарабия: Историческое описание / Помпей Николаевич Батюшков. – СПб.: Тип. высочайше утв. т-ва «Общественная польза», 1892. – С. 137.

Під час війни та в перші повоєнні роки переселення до Бессарабії мало стихійний та неорганізований характер. Указом від 22 березня 1818 р. для управління колоніями було засновано Піклувальний комітет про іноземних поселенців Південного краю Росії на чолі з Іваном Микитовичем Інзовим (з 1820 р. він був повноважним намісником Бессарабської області). Місцем перебування Комітету спочатку стало м. Катеринослав, а невдовзі його було переведено до Кишинева. На прохання бессарабських болгар І.М. Інзов клопотав перед російським урядом про зарахування їх до категорії колоністів.

29 грудня 1819 р. було видано Указ Сенату «О поселении болгар и других задунайских переселенцев, с присовокуплением ведомости округам назначаемым для поселения их» [23, с. 517-520], в якому визначалося їх соціально-економічне та правове становище, а також адміністративний устрій колоній. Згідно з Указом задунайські переселенці були зрівнені в правах з іноземними колоністами новоросійських губерній. Крім того, «старі» переселенці на 3 роки, а «нові» – на 7 років звільнялися від податків та рекрутського набору. Вони мали право займатися внутрішньою та зовнішньою торгівлею, а також право вільного переходу до інших станів. Згідно з Письмовим актом міністра внутрішніх справ В.П. Кочубея від 12 березня 1820 р., кожна сім'я отримувала 60 десятин землі у вічне користування без права купівлі-продажу [2, с. 97].

Згідно з Указом 1819 р. було встановлено новий адміністративний поділ бессарабських колоній на чотири округи: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський та Буджацький, які були підпорядковані Бессарабській конторі іноземних переселенців при Піклувальному комітеті. Для нагляду за колоніями була введена посада Товариша Старшого Члена Бессарабської контори. Ним став ротмістр Дмитро Ватікіоті, який ще за часів російсько-турецької війни 1806–1812 рр. очолював «Земське болгарське військо», а після її завершення був піклувальником бессарабських болгар. Саме на його честь було назване село Дмитрівка (Болградський район, 1821 р.), засноване болгарськими та гагаузькими переселенцями.

Управління болгарським колоніями, крім Піклувального комітету та Бессарабської контори, здійснювалося органами місцевого самоврядування: окружними й сільськими приказами. На рівні округів керівництво виконувалося окружним приказом, до складу якого входили окружний староста та два засідателя. Сільські прикази підпорядковувалися окружним та складалися з виборного, двох старост та писаря. Повноваження цих органів були досить широкими: вони займалися господарськими та фінансовими питаннями, благоустроєм колоній, збором поземельної податі, відали народною освітою й охороною здоров'я, розквартируванням війська тощо.

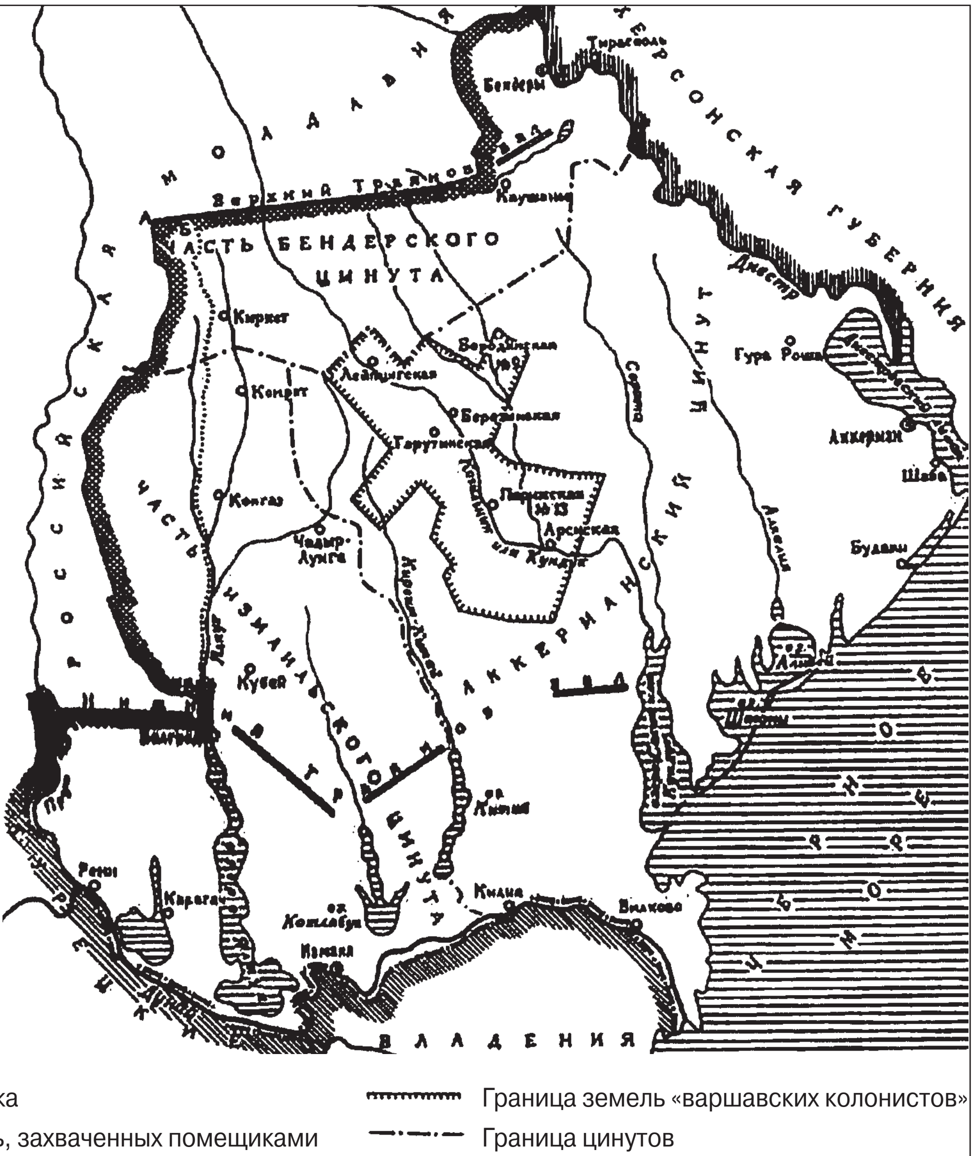
Карта Бессарабської області 1821 р.

Джерело: Географический атлас Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского / Сост. В. П. Пядышев. – СПб.: Военно-топографическое бюро, 1823. – 70 листов.

На карті римськими цифрами I-IV позначено округи Бессарабської області: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський та Буджацький

Адміністративним центром задунайських колоністів стало село Ізмаїльського округу Табаки (1812 р.), яке за пропозицією болгар було перейменовано на Болград. Однак за ініціативою І.М. Інзова на березі лиману Ялпуг (в 5 км на південь від Табаків) в 1821 р. почали будувати нове поселення Болград. В 1823 р. туди вже переїхала адміністрація, а селу повернули старе найменування Табаки.

Болгари переселялися компактними групами та селилися на одному місці, що пояснює, на думку С.Б. Бернштейна, діалектичну стійкість

Карта Буджака
1820 р.
Джерело:
Зеленчук В. С.
Население Бессарабии
и Приднестровья
в XIX в.: (Этнические
и социально-демографические процессы) /
Валентин Степанович
Зеленчук. – Кишинев:
Штиинца,
1979. – С. 169.

болгарських говорів у нових поселеннях Бессарабії [3, с. 51]. Це дозволило дослідникам визначити райони та населенні пункти, звідки походили колоністи.

Більшість переселенців емігрувало з Північно-Східної Болгарії. Болгари із Шуменського округу поселились у чотирьох селах: Чишма-Варуїта (с. Криничне Болградського району, 1813 р.), Бабель (с. Озерне Ізмаїльського району, 1812 р.), Анадол (с. Долинське Ренійського району) та Кубей. Основна маса переселенців прибула з Добруджі, одна частина яких осіла в містах, друга – поселилася на землях молдавських поміщиків, а третя – заснувала в 1811–1814 рр. низку сіл, переважно на місцях колишніх татарських поселень. Зокрема, в цей період ними були засновані села Курчи, Каракурт, Карагач (с. Нагірне Ренійського району, 1812 р.), Імпуціта (с. Владичень Болградського району, 1812 р.), Тараклія (1813 р.), Чійшія (с. Городнє Болградського району, 1813 р.), Ташбунар (с. Кам'янка Ізмаїльського району, 1814 р.), Болбока (с. Котловина Ренійського району, 1814 р.) та інші. Ймовірно, до цієї ж групи належали колоністи, що поселилися в 1806 р. у с. Джурджулешти. Пізніше до цього села прибули мешканці Слівенського округу. Слівенський говір присутній також у с. Табаки [3, с. 52].

Серед болгар-переселенців були вихідці з Південної Болгарії. Саме вони заснували села Кодкитай (с. Острівне Арцизького району, 1817 р.), Шикирлі-Китай (с. Суворово Ізмаїльського району, 1819 р.), Троян (с. Старі Трояни Кілійського району, 1819 р.) та Кайраклію (с. Лощинівка Ізмаїльського району, 1821 р.). Серед емігрантів була велика група шопів (болгар із Західної

Болгарії), які поселились в с. Тараклія разом з вихідцями з Північно-Східної Болгарії, після чого це село отримало назву Шоп-Тараклія.

Чимало болгар під час колонізації переїхало до бессарабських міст. Як зазначав А.О. Скальковський, у 1819 р. кожний четвертий житель Кишинева був болгарином [25, с. 19]. Вони зайняли частину міста, що називалася «Булгарією». В 1819 р. в Ізмаїлі проживало 404 болгарські сім'ї, в Рені – 194, в Акермані – 70, у Кілії – 18 [18, с. 20]. Після Указу 1819 р. за розпорядженням І.М. Інзова задунайським поселенцям, що проживали в містах, були надані земельні наділи під улаштування колоній. У результаті з 1820 р. розпочалося їхнє переселення з міст у нові села. Так, велика група болгар з Ізмаїла на чолі зі стариком Бано утворила в 1821 р. с. Баннівку (Болградський район). У 1822 р. кишинівські болгари (244 сім'ї) заснували с. Задунаївку (Арцизький район), а група болгар з Акермана поселилася в колишньому татарському селі Ескі-Кубей, яке на честь І.М. Інзова назвали Іванівкою (с. Нова Іванівка Арцизького району).

Болгари Бессарабії. 1837 р.

Джерело: Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы) / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С. 66.

Після укладення Бухарестського договору в містах та селах Бессарабії поселилися болгарські волонтери, що брали участь у російсько-турецькій війні 1806–1812 рр. на боці російської армії. Але домогтися обіцяних прав та пільг їм вдалося не скоро. Лише в 1824 р. волонтерам було надано земельні наділи на ділянках Редой та Бабей Акерманського повіту в розмірі 30 десятин на родину [1, с. 285; 2, с. 100]. При цьому їх було зараховано до стану «бессарабських корінних мешканців», що повинні були сплачувати податки та виконувати земські повинності.

Внаслідок першої хвилі болгарської колонізації в першій чверті XIX ст. західна частина Буджаку була в основному заселена задунайськими переселенцями. Офіційно ця територія називалася «Нова Булгарія» [2, с. 99]. Згідно з докладом міністра внутрішніх справ, що було надано імператору Олександру І у січні 1823 р., територія Бессарабії була вже поділена на п'ять округів. Замість Буджацького округа було створено два нові: Верхньо-Буджацький та Нижньо-Буджацький, з певним перерозподілом сіл між всіма округами. В кожному з п'яти округів було від 9 до 15 сіл, а в селі – від 37 до 340 дворів. У центрі болгарської колонізації – селі Болград – було 823 двори. Загалом, за даними І.І. Мещерюка, в болгарських колоніях Бессарабії станом на 1822 р. нараховувалось 6 615 дворів [20, с. 17].

На початку 20-х рр. XIX ст. приплив болгарських переселенців до Південної Бессарабії дещо зменшився. Нова хвиля колонізації розпочалася внаслідок російсько-турецької війни 1828–1829 років. Побоюючись розвитку національно-визвольного руху балканських народів, російський уряд прагнув не допустити масової участі болгар, у тому числі бессарабських, у війні. Незважаючи на це, болгари з початку війни здійснювали опір османським військам. У свою чергу, турецька влада прибігала до руйнування болгарських селищ, виселення населення, вилучення продовольства. Внаслідок таких заходів особливо постраждало населення Північно-Східної Болгарії.

В цей період зазнала змін політика російського уряду щодо болгарської колонізації. Зокрема, міністр фінансів Є.Ф. Канкрін зазначав, що переселення болгарського населення було не вигідно для Росії, адже воно вимагало значних коштів [2, с. 109]. Новоросійський генерал-губернатор та намісник Бессарабської області М.С. Воронцов планував організувати переселення до Бессарабії матросів, кораблебудівників

Болгарська колонія Курчі Ізмаїльського повіту

Джерело: Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы) / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С. 169.

та ремісників з портових міст Болгарії, а також маторговців та винаробів, тобто представників тих професій, яких не вистачало в регіоні [2, с. 105]. Однак ця політика не мала успіху, адже основна маса болгар-емігрантів була хліборобами. Незважаючи на нові пільги (звільнення на 10 років від податків та рекрутської повинності), що надавалися переселенцям, які б погодилися перейти до стану матросів та кораблебудівників, серед переселенців таких майже не було.

Болгари, які емігрували за часів війни, переважно були поселені в Одещині, Катеринославщині та Криму. До Бессарабії, за даними І.І. Мещерюка, прибуло лише кілька сотень болгарських сімей [19, с. 75].

2 вересня 1829 р. між Російською та Османською імперіями було відписано Адріанопольський мирний трактат, за умовами якого Болгарія так і не отримала автономії, а всі завойовані російськими військами болгарські землі поверталися до Туреччини. За статтею XIII договору передбачалася амністія всім тим, хто брав участь у військових діях проти Османської імперії. Вони мали право переселитися зі своєю сім'єю та рухомим майном до іншої країни протягом 18 місяців. Крім того, таким правом могли користуватися піддані обох держав, що проживали на землях, які поверталися до Туреччини або переходили до Росії [22, с. 111]. Таким чином, це сприяло зростанню чисельності болгарських емігрантів, які могли легально переходити під юрисдикцію іншої країни.

Відразу після підписання миру розпочався масовий потік задунайських переселенців до Російської імперії та Дунайських князівств. Найбільша кількість болгар емігрувала із сіл Південно-Східної та Північно-Східної Болгарії, зокрема зі Слівенського, Ямбольського, Бургаського, Варненського та Стара-Загорського округів. Багато населення виїхало з болгарських міст Слівена, Ямбола, Карнобата, Бургаса, Шумена, Варни та ін. Протягом 1829–1830 рр. болгарські землі залишило близько 130 тис. осіб зі 150 населених пунктів [19, с.100].

З вересня 1829 р. по березень 1830 р. до Бессарабії прибуло близько 280 сімей, а в квітні 1830 р. – ще 107 болгарських сімей [10, с. 44]. Проте основна хвиля переселення відбулася із середини квітня по серпень 1830 р. Організатором еміграції болгар став лікар І. Селімінський та мешканці м. Слівена. З російського боку керівництво болгарським переселенням знаходилося в руках головнокомандувача 2-ї армії генерала І.І. Дібіча. Для здійснення контролю за виконанням ст. XIII Адріанопольського договору та для захисту інтересів болгарського населення до м. Слівена прибув російський консул Г.В. Ващенко.

Встановити точну кількість болгар, що приїхали до Південної Бессарабії в цей період, досить важко. З одного боку, частина емігрантів, які отримали білети на переселення до Бессарабії, не доїхала до місця майбутнього поселення й залишилася в Дунайських князівствах,

з іншого – багато осіб виїжджало взагалі без білетів. Крім того, частина документів, у яких містились дані про переселенців, не збереглася. І.І. Мещерюк, досліджуючи документи штабу 2-ї армії, зазначає, що чисельність болгар, які отримали право на переселення до Бессарабії, становила 61 580 осіб [19, с. 94]. Проте в донесенні М.С. Воронцова імператору Миколі І у вересні 1830 р. вказувалось, що до цього краю переїхало 51 150 чол., а в іншому повідомленні говорилось про 50 тис. переселенців [19, с. 95]. В.С. Зеленчук вважає, що до Бессарабії в цей період емігрувало близько 50 тис. болгар та гагаузів [8, с. 188]. Г. Казанджиєв пише про переселення близько 60 тис. чол. [11, с. 97]. І.Ф. Грек та М.М. Червенков зазначають, що до Бессарабії протягом 1829–1830 рр. переїхало близько 53 тис. осіб, причому переважна більшість (51 500 чол.) переправилась через Сатуновський карантин [5, с. 21]. За даними В.М. Кабузана, до середини 1831 р. до Південної Бессарабії прибуло близько 39 тис. чол. [10, с. 44]. Отже, незважаючи на різні дані дослідників, незаперечним залишається факт масового переселення болгар до Південної Бессарабії, в результаті якого їхня чисельність зросла більше ніж в два рази.

Масова колонізація Бессарабії задунайськими переселенцями призвела до змін у системі управління колоніями. В 1832 р. було створено Управління задунайськими переселенцями, що увійшло до складу Піклувального комітету. До 1844 р. його керівником був М.Г. Бутков. У 1833 р. зазнав змін адміністративний устрій колоній: Кагульський та Прутський округи було об'єднано в один Кагульсько-Прутський округ. Крім того, змінився розмір земельного наділу, який надавався колоністам, адже для розміщення великої кількості переселенців не вистачало фонду вільної казенної землі. За пропозицією І.М. Інзова, «старі» колоністи погодились поступитись по 10 десятин землі на користь «нових» поселенців. Отже, земельний наділ з цього часу становив 50 десятин на сім'ю. Проте рівномірного розподілу землі досягти так і не вдалося: в деяких селах земельний наділ був значно менше встановленої норми (Долукіой – 36,5 дес., Імпуціта – 33,4 дес., Сатунов – 29 дес., Болград – 23,7 дес., Табаки – 16 дес.) [20, с. 25-27].

Більша частина задунайських переселенців розселилася в болгарських селах, що були засновані попередньою хвилею колоністів. У результаті кількість населення в цих селах суттєво зросла. Так, станом на 1832 р. у Болграді проживало 1010 сімей, з яких 659 – переїхали протягом 1829–1830 рр. «Нові» колоністи переважали за чисельністю в поселеннях Табаки (104 зі 148 сімей), Нові Трояни (89 зі 149), Дермендере (93 зі 105), Кайраклія (88 зі 110), Іванівка (86 зі 135), Задунаївка (92 зі 124), Баннівка (89 зі 134), Финтина-Дзінілор (с. Кирнички Ізмаїльського району) (126 зі 163) [19, с. 139–141].

У результаті другого масового переселення було засновано нові болгарські поселення. При цьому, одні були розташовані на території, що знаходилась у віданні Управління задунайськими поселенцями, а інші – на казенних землях Акерманського повіту, що також були передані до відання Управління. Протягом 1828–1834 рр. у Південній Бессарабії з'явилося 26 нових сіл (у Нижньо-Буджацькому окрузі – 17, у Верхньо-Буджацькому – 6, в Ізмаїльському – 3) [19, с. 148]. Серед них: Главан (с. Главані Арцизького району), Бургуджі (с. Виноградівка Арцизького району), Давлет-Агач (с. Делень Арцизького району), Селіогло (с. Холмське Арцизького району), Вайсал (с. Василівка Болградського району), Пандаклія (с. Оріхівка Болградського району), Голиця (Болградський район), Хасан-Батир (с. Виноградне Болградського району), Камчик (с. Зоря Саратського району), Кулевча (Саратський район), Чумлекіой (с. Виноградівка Тарутинського району), Дюльмен (с. Ярове Тарутинського району), Купоран (с. Рівне Тарутинського району), Ісерлія (с. Вільне Тарутинського району), Дельжилер (с. Дмитрівка Татарбунарського району), Новий Карагач (с. Вишневе Татарбунарського району), Ескіполос (с. Глибоке Татарбунарського району) та ін.

Близько половини задунайський переселенців були мешканцями болгарських міст, частина яких оселилася в містах Бессарабії. Однак встановити їх точну чисельність досить важко. Враховуючи те, що багато болгарських купців та ремісників, які заявили про бажання переселитися до Бессарабії, залишалися в містах Дунайських князівств, їх кількість була значно меншою, ніж за даними офіційної документації. Як вказує І.І. Мещерюк, з 15–16 тис. городян, які прибули до Бессарабії, близько 3–4 тис. поселилось у Кишиневі, Акермані, Ізмаїлі та Рені, й приблизно така ж кількість – у болгарсько-гагаузьких селах. Невелика частина виїхала за межі Бессарабської області. Основна маса городян-переселенців повернулася до Болгарії або розселилася в містах

Дунайських князівств внаслідок поганої організації їхнього прийому та улаштування в містах Бессарабії [20, с. 162].

На початку 1831 р. потік болгарських колоністів до Бессарабії майже припинився. З 1832 р. розпочалася масова реемігpація болгарського населення, яка тривала до 1834 р. Вона була викликана, по-перше, невдоволенням з боку болгарських переселенців політикою російського уряду, який не зміг виділити новим колоністам земельну ділянку тих розмірів та якості, які були необхідні для ведення господарства, та забезпечити належні умови проживання в містах. По-друге, на реемігpацію вплинули неврожаї 1832–1834 рр. й епідемії чуми та холери. Дані про чисельність болгар, які залишили Бессарабію також різні. Зокрема, І.І. Мещерюк зазначає що, в цей період до Болгарії та Дунайських князівств переїхало 18 840 задунайських переселенців [20, с. 197], а В.М. Кабузан – 20 839 осіб [10, с. 47]. Таким чином, майже половина болгар-емігрантів, що прибули до Бессарабії після російсько-турецької війни 1828–1829 рр., залишила цю територію.

Станом на 1835 р. загальна чисельність болгарського населення Бессарабії складала 57 154 особи [2, с. 116]. Болгари проживали у 83 колоніях, кількість яких не змінилася до 60-х рр. XIX ст.

Отже, болгарська колонізація до Південної Бессарабії розпочалася з кінця XVIII ст., а в першій третині XIX ст. набула масового характеру. Дві великі хвилі переселення болгар були викликані російсько-турецькими війнами 1806–1812 та 1828–1829 рр. Болгарській колонізації Південної Бессарабії сприяв російський уряд, який надав задунайським переселенцям статусу іноземних колоністів, значні пільги та земельні ділянки для ведення власного господарства. В результаті болгарські емігранти розселилися в містах та молдавських селах, а також заснували багато поселень, здійснивши тим самим значні зміни в національному складі регіону.

Джерела та література

1. Бачинская Е. Болгары в казачьих формированиях Южной Украины в конце XVIII – XIX в. / Елена Бачинская // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Т. 7. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2000. – С. 283 – 286.

2. Белова Е. В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751 – 1871 гг.) / Елена Владимировна Белова. – М.: РГОТУПС, 2004. – 230 с.

3. Бернштейн С. Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII – XIX веках / Самуил Борисович Бернштейн // Советское славяноведение. – 1980. – №1. – С. 42–59.

4. Грек И. Ф. 1812 – поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев» / И. Ф. Грек, Н. Д. Руссев. – Кишинев: Stratum Plus, 2011. – 142 [16] с.

5. Грек И. Ф. Българите от Украина и Молдова. Минало и настояще / И. Ф. Грек, Н. Н. Червенков. – София: Христо Ботев, 1993. – 296 с.

6. Державин Н. С. Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии / Николай Севастьянович Державин. – София: Мартилен, 1991. – 260 с.

7. Защук А. И. Статистика и этнография Бессарабской области / Александр Иосифович Защук // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491 – 586.

8. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: (Этнические и социально-демографические процессы) / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.

9. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Одесская область / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: П. Т. Тронько (пред.) и др. – К.: Гл. ред. Укр. сов. энцикл. АН УССР, 1978. – 865 с.

10. Кабузан В. М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Владимир Максимович Кабузан. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 157 с.

11. Казанджиев Г. Преселение на българи в Бесарабия. 1765 – 1878 г. / Георги Казанджиев. – Добрич: Издателство «Матадор 74», 2011. – 248 с.

12. Калчев К. К. Българската етническа общност в Бесарабия (XIX – XX в.). Възникване, развитие, принос в общонационалните процеси / Калчо Костов Калчев. – Велико Търново: Университетско издателство «Св. св. Кирил и Методий», 2009. – 263 с.

13. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі – КУІА). – Ф. 1. Аккерманская городская управа. – Оп. 1. – Спр. 48. Указ Бессарабского областного правительства о составлении списков

болгар, живущих в округах и городах Бессарабии (26 февраля 1821 г.). – 7 арк.

14. КУІА. – Ф. 93. Сельский приказ колонии Болград. – Оп. 1. – Спр. 16. Приказы окружного старшины о причислении к колонии Болград колонистов, прибывших из-за Дуная. (2 марта – 7 июля 1832 г.). – 12 арк.

15. КУІА. – Ф. 93. Сельский приказ колонии Болград. – Оп. 1. – Спр. 21. Приказы Измаильского окружного приказа о причислении к болградским колонистам новых переселенцев (5 марта – 2 августа 1833 г.) – 39 арк.

16. КУІА. – Ф. 93. Сельский приказ колонии Болград. – Оп. 1. – Спр. 32. Приказы Измаильского окружного приказа о возвращении новых переселенцев на прежнее место жительства за границу (17 апреля – 4 декабря 1834 г.). – 32 арк.

17. Лашков Н. В. Бессарабия: К столетию присоединения к России. 1812 – 1912 гг.: Географическое и историко-статистическое обозрение состояния края / Николай Васильевич Лашков. – Кишинев: Тип. Бессарабского губернского правления, 1912. – 231 с.

18. Машкін О. М. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Олександр Миколайович Машкін. – К.: Інститут історії НАН України, 2008. – 450 с.

19. Мещерюк И. И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828 – 1834 гг. Из истории развития русско-болгарских дружеских связей / Иван Иванович Мещерюк. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1965. – 206 с.

20. Мещерюк И. И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.) / Иван Иванович Мещерюк. – Кишинев: Редакционно-издательский отдел Академии наук Молдавской ССР, 1970. – 341 с.

21. Південна Бессарабія (кінець XVIII–XIX ст.): навчально-методичний посібник / Л. Ф. Циганенко, О. М. Лебеденко, А. В. Дізанова та інші; під ред. Л. Ф. Циганенко. – Ізмаїл: «СМИЛ», 2011. – 216 с.

22. Под стягом России: [сборник архивных документов] / Сост., примеч. А. А. Сазонова, Г. Н. Герасимовой, О. А. Глушковой, С. Н. Кистерева. – М.: Русская книга, 1992. – 432 с, 16 л. ил.

23. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года: [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]: [в 45 т.]. – СПб: Тип. II Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830–1851. – Т. 36: 1819. – СПб, 1830. – 735 с.

24. Потрашков А. С. К вопросу о формировании национальных болгарских частей в составе молдавской армии (1806 – 1812 гг.) / Андрей Сергеевич Потрашков // Дриновський збірник. – Т. 2. – Харків-Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2008. – С. 155 – 162.

25. Скальковский А. А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае / Аполлон Александрович Скальковский. – Одесса: В Типографии Т.Неймана и К, 1848. – 145 с.

26. Титоров И. Българите в Бессарабия / Иов Титоров. – София: Печ. на Г. А. Ножаров, 1903. – 343 с.

Виктор Дроздов

Болгарская колонизация Южной Бессарабии в конце XVIII – в первой трети XIX вв.

В статье раскрыты этапы и особенности колонизации болгарами Южной Бессарабии в конце XVIII – в первой трети XIX вв., проанализирована политика российского правительства в отношении болгар-переселенцев.

***Ключевые слова**: болгарская колонизация, Южная Бессарабия, задунайские переселенцы, болгарские поселения.*

Victor Drozdov

The Bulgarian colonization of Southern Bessarabia at the end of the XVIII – the first third of the XIX century

The stages and the characteristics of the Bulgarian colonization of Southern Bessarabia at the end of the XVIII – the first third of the XIX century were developed, the Russian Government's policy towards the Bulgarian settlers was analyzed in the article.

***Key words**: Bulgarian colonization, Southern Bessarabia, Trans-Danube settlers, Bulgarian settlement.*

УДК 947 (498.7) "18"

Маргарита Башли (м.Ізмаїл)

ДВОРЯНСТВО БЕССАРАБІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ (1897 р.)

У статті аналізуються відомості про чисельність, походження, етнічний склад та рівень освіченості дворянства Бессарабської губернії наприкінці XIX ст.

***Ключові слова**: дворянство, Бессарабія, перепис, етнос, освіта.*

Дворянство Російської імперії протягом XVII–XIX ст. відігравало провідну роль в політичному, культурному та громадському житті, було опорою російської державності. Статистичні матеріали дають змогу зробити аналіз демографічних, соціально-економічних, етнічних процесів серед провінційного дворянства. Одним з таких джерел є відомості Першого Загальноросійського перепису населення 1897 р.

Матеріали перепису і раніше використовувалися науковцями у дослідженнях питань соціально-економічного розвитку, демографічних, міграційних процесів, етнічного складу населення імперії як в цілому, так і її окремих регіонів. До публікацій радянської доби відносяться праці Наулка В.І, Тихонова Б. В. [1]. Вагомий внесок у розробку теми в 90-ті рр. XX ст. внесли дисертаційні дослідження російських вчених Литвака К. Б., Борщик Н.Д. [2].

Змістовна, на наш погляд, публікація українського науковця Гуменюка А.О. [3], присвячена аналізу чисельності етнічних груп на українських землях. Серед сучасних українських вчених, які досліджують різні аспекти матеріалів перепису населення Іванюк О.Л., Донік О.М., Циганенко Л.Ф., Чумак М.М. [4] та ін.

На основі матеріалів Першого Загальноросійського перепису населення 1897 р. автор поставив завдання проаналізувати відомості про чисельність, походження, етнічний склад, рівень освіченості дворянського загалу Бессарабської губернії [5].

Нагадаємо, що Бессарабія увійшла до складу Російської імперії в 1812 р. Пізніше, за умовами Паризького мирного договору (1856 р.) південна частина Бессарабії – Ізмаїльський, частина Кагульського і Акерманського повітів – були передані Румунії. Лише у 1878 р., за умовами Лондонського договору бессарабські землі були знов підпорядковані Російській імперії. Тут було утворено Бессарабську губернію, яка складалась з 8 повітів зі столицею в м. Кишиневі.

Дворянство Бессарабської губернії відрізнялося своєю специфікою від дворянства інших українських земель Російської імперії. Бессарабія – це поліетнічний край, на її теренах мешкали представники багатьох етносів, і дворяни репрезентували близько 20. На формування дворянської верстви в краї впливала урядова політика, яка була спрямована на укріплення становища дворян у регіоні.

Загальна кількість населення Бессарабської губернії на 1897 р. становила 1 935 412 осіб обох статей – 991 239 чоловіків та 994 173 – жінок [5,3]. Дворяни становили лише 1,1% від усього населення губернії, а саме 21 863 особи, з них спадкових дворян – 11 773, а особистих – 10 090 осіб [5,4].

Аналіз кількісного складу дворянського населення повітів Бессарабської губернії (*Таблиця 1*), дозволив зробити висновки, що найбільше дворян мешкало у Кишинівському повіті – 8 100 осіб, або 37%. Найменше аристократів проживало в Акерманському повіті. Тут вони складали лише 7%, або 1 500 осіб. В решті повітів кількість дворян коливалась від 11% (Оргєєвський повіт) до 8% (Ізмаїльський повіт).

Ситуація в містах виглядала наступним чином: в м. Кишиневі мешкало 6 903 дворянина, або 31%. Наступним містом, за кількістю дворян, було м. Бендери – 1 260 осіб, або 6%. Найменше дворян мешкало у м. Кагул – вони складали лише 0,3%, або 81 особа. В решті міст кількість дворян коливалась від 3% (м. Акерман) до 0,4% (м. Кілія). Від усього населення краю, яке мешкало в містах дворянська верства становила 4%, або 11 766 осіб обох статей [5, 3].

Наприкінці XIX ст. Бессарабія була аграрним краєм, а це означало, що більшість населення жила у сільській місцевості. Однак, парадокс полягає в тому, що більшість дворян краю мешкали в містах. Іншими словами, маючи великі маєтності в сільській місцевості, дворяни віддавали перевагу проживанню у містах.

Таблиця 1

ВИТЯГ З ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ (1897 р.)

№	Повіти та міста	Всього населення	Дворяни спадкові та особисті	%	%
1.	Кишинівський м. Кишинів	279 657 108 483	8 100 6 903	37 31,6	2,9
2.	Акерманський м. Акерман	265 247 28 258	1423 683	6,5 3	0,5
3.	Бендерський м. Бендери	194 915 31 797	1 946 1260	9 5,8	1
4.	Бельцький м. Бельци	211 448 18 478	1 996 494	9 2,25	1
5.	Ізмаїльський м. Ізмаїл м. Болград м. Кілія м. Кагул м. Рені	244 274 22 295 12 300 11 618 7 077 6 941	1 525 559 262 88 81 119	7 2,55 1,1 0,4 0,3 0,5	0,6
6.	Оргєєвський м. Оргєєв	213 478 12 336	2 501 276	11,5 1,2	1,1
7.	Сорокський м. Сороки	218 861 15 351	2 027 469	9,3 2,1	0,9
8.	Хотинський м. Хотин	307 532 18 398	2 335 572	10,7 2,6	0,75
Всього в губернії		1 935 412	21 863		1,1
Всього в містах		293 332	11 766		4

Основним громадським зайняттям для себе дворяни вважали службу в державних органах, в органах місцевого самоврядування, заняття просвітницькою і благодійною діяльністю. В містах проходили дворянські збори, діяли різні комітети і товариства. Раз в три роки дворяни збиралися на губернські дворянські збори, де приймали рішення з актуальних питань свого стану, звіряли свої культурні звички з модою і норми свого кола.

Як правило, в зимовий час, навіть ті дворяни, які мешкали у сільській місцевості, приїздили до міста часто з своїми родинами. Ті, у кого не було в місті власного будинку, знімали квартири або влаштовувалися в готелях. На шляхетних дворянських зборах влаштовувалися бали, маскаради, благодійні базари, спектаклі. У приватних будинках також проходили бали, прийоми. Сімейні дворяни до цього часу приурочували вивезення у світ своїх незаміжніх дочок.

Певну цікавість викликає питання походження дворян, і матеріали Перепису дають змогу дати відповідь на нього. За місцем народження дворянське населення Бессарабської губернії поділялося на 3 встановлені переписом групи: з Бессарабської губернії, з інших губерній, з інших держав.

З таблиць, підготовлених Центральним Статистичним Комітетом видно, що більшість дворян – 14 323 осіб обох статей, або 65,5% були уродженцями Бессарабської губернії (*Таблиця 2*).

Таблиця 2

РОЗПОДІЛ ДВОРЯН ЗА МІСЦЕМ НАРОДЖЕННЯ

(на підставі матеріалів Першого Загальноросійського перепису 1897 р.)

	Дворян спадкових та особистих	%
1.З Бессарабської губернії в містах в повітах без міст	14 323 6 879 7444	65,5 31,5 3,0
2. З інших губерній в містах в повітах без міст	7 279 4 748 2 531	33,3 21,7 11,6
3. З інших держав в містах в повітах без міст	261 139 122	1,2 0,65 0,55

На долю тих, хто народився в інших губерніях Російської імперії припадало 33,3%. Як правило, дворяни прибували з Подільської, Херсонської, Київської, Волинської губерній. Кількість дворян, які народилися за кордоном становила 1,2%, або 261 особа.

Більшість дворян, бессарабців за походженням, мешкали в сільській місцевості – 7 444 особи (34%). Натомість прибульці з інших губерній та держав полюбляли оселятися у містах – відповідно 4 888 осіб (22,35%).

Аналіз етнічного складу дворянства Бессарабії свідчить, що більшість спадкових та особистих дворян становили росіяни – 13 240 осіб обох статей, або 60,3%. Решта етносів серед дворян були репрезентовані наступними чином:

молдавани (4 281 особа) – 19,6%,
поляки (2 166 осіб) – 10%,
українці (1 276 осіб) – 6%,
німці (231 особа) – 1%.

Дворяни єврейського, болгарського, вірменського, грецького, турецького, фінського походження становили менше 1%. В цілому на ці етнічні групи припадало близько 3%.

Як відомо, дворянська верства відрізнялася своєю вихованістю та освіченістю. Освіта і виховання дворянських дітей так само, як і життя їх батьків, залежали від багатьох причин, і передусім від майнового рівня родини та шляхетності. Почати освіту дворянські нащадки могли з навчання в школі, або вдома. Як правило, дворяни наймали для своїх дітей гувернерів – іноземців за походженням. Діти вивчали граматику, французьку мову, міфологію, історію і географію.

Після закінчення школи діти могли навчатися в гімназіях та прогімназіях, училищах. Гімназії поділялися на два типи: класичні і реальні. Прогімназії за своїм змістом навчання відповідали першим чотирьом класам гімназій. У класичних гімназіях близько половини всього навчального часу відводилася на вивчення латинської та грецької мов. У них, крім того, викладалася російська мова та література, історія, географія, природознавство, математика, фізика, космографія, креслення і одна сучасна іноземна мова – французька або німецька. Випускник класичної гімназії отримував право вступу до університету.

Реальні училища були семирічними навчальними закладами. Однак, в них замість грецької і латинської мов вивчали сучасні іноземні мови, природничі науки, математику, інженерну справу, бухгалтерію та інші дисципліни. Випускників реальних училищ готували до того, щоб вони могли відразу увійти до світу торгівлі і промисловості або продовжити освіту в технічних інститутах.

Наступним етапом освіти були спеціальні навчальні заклади. Для хлопців це військові, а для дівчат – інститути або курси шляхетних дівчат.

Бажаючі, після закінчення середнього навчального закладу, могли продовжити навчання в університетах. Як правило, три факультети: філософський, юридичний та медичний.

Таблиця 3

РОЗПОДІЛ ДВОРЯН ЗА МІСЦЕМ ОТРИМАННЯ ОСВІТИ

(на підставі матеріалів Першого Загальноросійського перепису 1897 р.)

	Неосвічені	Освічені	Місця отримання освіти					
			Університети та ін. вищі навч. закл.	Спец. та техн. вищі навч. заклади	Вищі військ. навч. заклади	Серед. навч. заклади	Спец. серед. навчальні заклади	Серед. військ. заклади
До 10 років	3854	1110	—	—	—	95	—	—
10-19	725	3127	2	—	—	1449	8	5
20-29	592	3005	126	18	—	1206	75	137
30-39	637	2731	289	46	2	1002	113	214
40-49	421	2048	189	30	4	552	49	145
50-59	331	1473	118	10	1	299	25	61
60 р. і більше	413	1242	66	4	4	261	10	35
Невід. років	5	3	—	—	—	—	—	1
По губернії	6924	14939	790	108	11	4864	280	598

Данні Першого перепису дають змогу оцінити рівень освіченості дворян бессарабського регіону (*Таблиця 3)*. З'ясовано, що 68,3% дворян (7 490 чоловіків та 7 449 жінок) [5,42] мали освіту. Більший відсоток неосвічених серед дворян становили жінки – 18,1% (3 952 особи). Серед чоловіків цей відсоток був менший – 13,6%, або 2 972 особи. З усього дворянського загалу краю близько 40% отримали освіту у середніх навчальних закладах.

Таким чином, у досліджуваний період змінилося правове, соціально-культурне, економічне, суспільно-політичне положення місцевого дворянства Бессарабії, оскільки йшов процес пристосування, адаптації його до нових умов. Аналіз статистичних даних показав, що наприкінці XIX ст. в краї за кількістю переважало дворянство російського походження. У цьому відношенні Бессарабська губернія стає подібною іншим російським губерніям Характерною рисою для цього періоду стала урбанізація дворянства.

В нових умовах сталися значні зміни в характері освіти: основною стала системна освіта, збільшилася доля дворян, що отримували середню і вищу освіту. Відомості свідчать, що вища освіта була доступна незначній кількості дворян, а в основному вони навчалися в середніх навчальних закладах.

Джерела та література

1. Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк / Всеволод Иванович Наулко /. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.; Тихонов Б.В. Переселения в России во второй половине XIX в. По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики / Борис Владимирович Тихонов /. – М.: Наука, 1978. – 214 с.

2. Литвак Б.Г. Перепись населения 1897 г. о крестьянстве России. (источниковедческий аспект) / Борис Григорьевич Литвак // История СССР. – 1990. – № 1. – С. 114–126; Борщик Н.Д. История Первой Всероссийской переписи населения 1897 г.: автореф. дис. … канд. ист. наук: спец. 07.00.02. «Всемирная история» / Наталья Дмитриевна Борщик – Курск, 2003. – 205 с.

3. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в др. пол. XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.0 «Історія України», К.: 1992. – 240 с.

4. Іванюк О.Л. Етнічний склад міського населення Київської губернії за матеріалами переписних документів Російської імперії 1897 р. / Олег Іванюк // Краєзнавство. – 2008. – № 1–4. – С. 71–76; Донік О.М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX - на початку XX ст. / Олександр Миколайович Донік // Український історичний журнал. – 2009. – № 5. – С. 71–96; Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (за матеріалами Першого Всеросійського перепису 1897 р.)/ Лілія Федорівна Циганенко // Вісник академії праці і соціальних відносин федерації профспілок України (Науково-практичний посібник). – 2009. – № 2 (49). – С. 157–161; Чумак М. М. Етнічний склад купецтва Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст./ М.М. Чумак // Вісник Луганського національного університету ім.. Т.Г. Шевченка. – 2010. – №19. – С. 237–242.

5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г./ Изд. Центр. стат. ком. МВД; [Под ред. Н.А. Тройницкого]. В 89 т. – Т. III: Бессарабская губерния. – 1905. – 312 с.

Маргарита Башлы

Дворянство Бессарабии на основании материалов Первой Всероссийской переписи (1897 г.)

В статье анализируются сведения о численности, происхождении, этническом составе и уровне образования дворянства Бессарабской губернии в конце XIX ст.

Ключевые слова: *дворянство, Бессарабия, перепись, этнос, образование.*

Margarita Bashly

Nobility of Bessarabia materials for the First all-russian census (1897)

This article analyzes events about number, origin, ethnic structures and level of education of the nobility of Bessarabs'ka province at the end of the XIX th century.

Key words: *nobility, Bessarabia, census, ethnos, education.*

УДК 94 (498.7) 478.214 «18»

Сніжана Кузьміна (м. Ізмаїл)

ЦИГАНИ В ЕТНІЧНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ БЕССАРАБІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті розглядаються особливості соціально-правового, економічного та демографічного розвитку бессарабських циган у першій половині XIX ст.

Ключові слова: *цигани, осілість, чисельність, статево-вікова структура населення,економічний розвиток, Бессарабія.*

Бессарабія – регіон, який включає в себе південні райони Одеської області, більшу частину республіки Молдова та східні райо - ни Чернівецької області України. Здавна ці землі інтенсивно заселялися представниками різних народів, які приносили сюди характерну лише для них матеріальну та духовну культуру і відіграли значну роль у соціально-економічному розвитку даного краю. Досить цікавим з наукової точки зору є вивчення історичного минулого бессарабських циган, що є невід'ємною складовою в процесі відтворення цілісної картини етнічної історії нашої держави.

На сьогоднішній день відсутні ґрунтовні праці з історії циган Бессарабії. Деякі аспекти присвячені питанням чисельності, соціально-правового положення циганського населення регіону знайшли своє відображення на сторінках дореволюційної історіографії: О. І. Єгунов [10], О. І. Защук [1], П. І. Кеппен [12]. Цінність даних досліджень полягає в залученні авторами великої кількості фактичного матеріалу з означеної проблеми. Однак роботи мають суто описовий характер, а представлені в них відомості часто не співпадають. У цілому для дореволюційної історіографії характерним було ставлення до циган як до «негативного елементу» як в етнічній, так і соціально-економічній історії краю.

У радянський період значний вклад у дослідження історичного минулого бессарабського населення зроблено молдавським дослідником В. С. Зеленчуком [2]. У своїй праці автор досліджує особливості правового, економічного та культурного розвитку різних народів Бессарабії, в т. ч. і циган.

«Циганське питання», в контексті вивчення історії Дунайського козацького війська, розглядається на сторінках роботи вітчизняної української дослідниці О. А. Бачинської [11]. Однак і досі як в українській, так і в зарубіжній історіографії дана проблема не знайшла достатнього відображення.

Мета статті – проаналізувати соціально-правове становище бессарабських циган, динаміку їх чисельності, статевовікову структуру, економічний розвиток, а також визначити їх місце в етнічній структурі населення Бессарабії у зазначений період.

Цигани – нащадки вихідців з Північної та Північно-Західної Індії, які покинули ці землі внаслідок турецької навали. Вони розселялися серед населення різних держав і різко відрізнялися від них своїм кочовим способом життя. У Молдавії цигани з'являються на початку XV ст. Починаючи з середини XVI ст. поступово втрачають надані їм раніше права та переходять у власність бояр і монастирів.

Протягом російсько-турецької війни 1806–1812 рр. частина циган з Молдавського князівства переходить у Бессарабію, яка після закінчення воєнного конфлікту входить до складу Російської імперії. На цей момент тут проживало вже приблизно 340 циганських родин. У подальшому чисельність цієї групи населення краю доволі стрімко зростає. В основному за рахунок природного приросту та міграцій.

З-поміж інших губерній Росії в Бессарабській області майже не існувало кріпосного права, а все населення було особисто вільним. Виключення становили лише дворові люди заможних господарів і цигани.

Кріпосне положення яких було офіційно закріплене в «Уставі утворення Бессарабської області» 1818 р., а також в «Установі для управління Бессарабською областю» 1828 р. За цими документами кожен молдавський боярин, який пред’явив уряду всі необхідні документи, що підтверджували особисту від нього залежність будь-якого цигана-втікача, відтепер міг вільно повертати його у свою власність. Крім того циганське населення було дещо обмежене в правах, наприклад, вони не могли нарівні з іншими жителями регіону вступати на громадянську службу [1, с. 531].

За соціально-правовим становищем бессарабські цигани поділялися на дві категорії: державних або коронних і кріпосних. Державні в свою чергу сплачували в імператорську казну податки від 20 до 40 левів у залежності від матеріального становища. Вони підпорядковувалися спеціальному урядовому органу – Конторі коронних циган. Чисельність державних циган зростала швидшими темпами, ніж кріпосних. Їх ряди поповнювалися за рахунок переселенців із-за Прута, а також звільненими від особистої залежності колишніми кріпаками, становище яких було доволі складним. Циган-кріпаків продавали, нерідко окремо від їх родин, передавали, обмінювали, а також піддавали тілесним покаранням, що нерідко спонукало останніх до втеч і спротиву. Починаючи з 1847 р. становище цієї категорії бессарабського населення дещо покращується. Відтоді цигани, особиста залежність яких юридично обгрунтована не була, ставали особисто вільними і могли переходити до міщанського стану або поповнювати ряди козаків Дунайського війська [2, с. 215].

Виходячи зі своїх головних цілей – перетворити Бессарабію в аграрний процвітаючий край Російської імперії, царський уряд намагається припинити масове бродяжництво циганського населення та залучити його до осілості та землеробства. В 1829 р. виходить наказ «Про покращення становища циган Бессарабської області» згідно з яким кожна осіла циганська родина отримувала від держави земельний наділ у 30 дес., позику в розмірі 23 руб. 50 коп., а також звільнялася від сплати податків на чотири роки. Протягом 1829-1831 рр. в Акерманському повіті було утворено два села Фараонівку та Каїри, в яких планувалося поселити 752 циганські сім’ї.

Першочергово на цих двох ділянках було поселено лише 315 циганських родин – 165 у Фараонівці та 150 у Каїрах, переважна більшість з яких осіла тут у 1832 р. Декілька родин прибули сюди протягом 1833–1835 років. В основному це були вихідці з оргіївських лісів, які спеціалізувалися на виготовленні дерев’яних виробів. Це в свою чергу визначило вид діяльності циганського населення цих двох колоній. Через три роки (1835 р.) в селищах налічувалося вже 380 циганських родин, однак на місцях було лише 309 з них. Так, у Фараонівці офіційно було приписано 183 циганські сім'ї, а проживало 159. У Каїрах – 197 циганських родин, з яких 27 числилися в бігах [3, арк. 53].

У червні 1836 р. згідно з офіційною статистикою в двох циганських поселеннях проживало лише 148 родин (67 у Каїрах і 81 у Фараонівці). З приведених даних видно, що за незначний термін кількість циган значно скоротилася. Така ситуація не в останню чергу, на нашу думку, пов’язана з виплатою державної субсидії, повернути яку цигани не мали змоги, так як їх матеріальне становище було досить скрутним. Внаслідок чого значна їх частина покинула ці поселення і поповнила ряди кочових товаришів.

У цей час у Каїрах проживала 291 особа – 166 чоловіків і 125 жінок. Найбільш чисельною була чоловіча група від 10 до 20 років. Що ж стосується осіб жіночої статі, то найчисельнішу категорію тут представляли діти до 10 років – 34 особи та жінки п’ятдесятирічного віку (50 осіб). Незважаючи на низький рівень життя циганського населення серед них також проживали люди, що переступили шістдесятирічний поріг. Усього довгожителів тут нараховувалося 12 осіб, середній вік яких складав приблизно 68 років. У Фараонівці проживало 410 циган (219 чоловіків і 191 жінка). Більшість чоловічого населення становили хлопчики від 1 до 10

років – 56 осіб і чоловіки від 35 до 45 років – 30 чол. Найчисельнішу жіночу групу складали дівчата до 10 років – 53. Чол. і жінки від 25 до 35 років – 29 осіб. Старожилів проживало 34 особи, їх середній вік становив 71 рік. Залучений фактичний матеріал дозволяє зробити висновок про чисельну невідповідність у даних поселеннях чоловічого та жіночого населення. Кількісна перевага чоловіків над жінками була доволі високою. Така ситуація була зумовлена як міграціями (більшість тогочасних мігрантів складали чоловіки), так і природним приростом (на 100 народжених хлопчиків у середньому припадало 95 дівчат) і була характерна для всього бессарабського населення протягом всієї першої половини XIX ст. [4, арк. 11–18, 23–48].

В кінці 1830-х – на початку 1840-х рр. спостерігаються позитивні кількісні зміни в структурі населення циганських колоній. У 1839 р. у Каїрах офіційно проживало 480 осіб (281 чоловік і 199 жінок). У Фараонівці – 803 особи, з яких 404 чоловіка та 399 жінок. В одній хаті мешкало разом по дві-три сім'ї. В цей час згідно з даними Кишинівського повітового казначейства в Бессарабській області проживало 826 родин і 35 бродячих коронних циганів, яких у подальшому планувалося залучити до осілості [5, арк. 107].

Згідно з іменними списками циганського населення в січні 1840 р. у Фараонівці проживало вже 418 чоловіків і 368 жінок, з яких у селищі було лише 655 чол. У Каїрах – 342 чоловіки та 253 жінки, з них 88 перебували у від'їзді. Більшість населення цих поселень за офіційними даними були землеробами та займалися виготовленням дерев'яних виробів. У цей час тут також проживало 3 купці та 8 музик. Намагаючись привчити циган до осілості, царський уряд вирішує поселити у кожній колонії по 20 козацьких родин, які повинні були розповсюджувати серед них свої сільськогосподарські вміння і навички [6, арк. 168].

За іншим джерелом (статистичним звітом про стан Дунайського війська на 1840 р.) у Фараонівці налічувалось 194 циганські родини або 417 чоловіків і 383 жінки. В Каїрах – 173 родини (372 чоловіки та 282 жінки). Також вказано, що в цей час у згаданому населеному пункті також проживали 208 козаків і козачок, які були оселені на цих землях раніше. Статево-вікова структура населення колоній була представлена доволі молодим населенням, яке було спроможне до різних видів праці. Найчисельнішу групу складали діти від 1 до 11 років (196 хлопчиків і 209 дівчаток) і молоді люди віком від 15 до 31 року (260 чоловіків і 215 жінок) [7, арк. 295].

Ряд документів дозволяє вести мову про досить низький рівень розвитку циганського населення, більшість з якого не мала достатньої кількості хліба навіть для прокорму власних родин, не говорячи вже про засів. Для ведення господарств не вистачало сільськогосподарського інвентарю та худоби, особливо тяглої. Офіційне джерело зазначає, що волів було недостатньо навіть для десяти плугів однієї колонії. Більше половини як осілих, так і кочових циган, не мали необхідного одягу. Крім того хати, в яких проживали цигани, були в досить поганому стані, а деякі з них і зовсім вважалися не придатними для життя. Так, у 1840 р. з 282 циганських хат лише 37 відповідали нормам проживання [8, с. 115–116].

У січні 1840 р. згідно з матеріалами ревізьких казок у Бессарабії проживало 1415 осілих і 3883 циганів, які кочують. Однак ці цифри, на нашу думку, не відображають тогочасну реальність, так як значна частина циганів не увійшла до офіційних списків. Найбільшу групу серед них складали чоловіки та жінки від 11 до 56 років – 1518 і 1385 осіб відповідно, а також діти від 1 до 10 років – 822 хлопчики та 824 дівчинки.

У 1839 р. місцева влада здійснила наступну спробу залучити циганське населення до осілості. В цьому році до Дунайського козацького війська офіційно були зараховані всі кочові та осілі цигани області. Останнім передбачалося надання всіх тих пільг, які до цього часу отримала група циганів, яка в 1830-х рр. оселилася в Каїрах і Фараонівці. Циганське населення повністю зрівнювалося в правах з іншим козацьким елементом. Для їх оселення в Акерманському повіті відводилося

сім вільних земельних ділянок, загальним розміром 12 тис. десятин.

Виділеного для оселення циган державного бюджету виявилось недостатньо, тому було прийнято рішення із 814 циганських родин, що проживали в Бессарабії, 566 записати до різних міст і селищ, де вони мали «утворити для себе міцну осілість». Інші циганські родини необхідно було приписати до різних козацьких станиць: до Старокозачого – 60 родин, Волонтирівки – 50, Акмагніту – 60, Михайлівки – 35, Миколаївки – 25, Новотроїцького – 15 і Константинівки – 5. У переважній більшості дана група населення була представлена майстрами. Перехід циганського населення на землі війська закінчився в 1855 році. Поселено тут було лише 150 родин, так як значна їх частина офіційно числилася в бігах. Для поселенців передбачалося побудувати на кожні дві сім’ї по одному житловому приміщенню, а також надати сільськогосподарські інструменти [9, арк. 274, 289].

У 1840 р. було вирішено залучити до воєнної служби нежонатих циганів, однак постійні міграції цієї групи населення регіону, не дали змогу втілити заплановані урядом дії в життя. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. у Дунайському війську несли службу лише 420 циганів. З 1850 р. кочові цигани, які приписалися до війська або осіли на державних землях, отримали статус царан – вільних землеробів. У цей час з війська були відраховані ті цигани, які офіційно числилися в бігах [10, с. 118-119].

Наприкінці досліджуваного періоду за даними сучасної вітчизняної дослідниці О. А. Бачинської в козацьких станицях проживало понад 12 тис. чоловіків і жінок. Дане населення мало чітко виражену поліетнічну структуру. Більшість складали українці – 34%, молдовани – 27,8% і цигани – 22,7%. Однак останні, які звикли до вільного життя, не хотіли нести тягар військової служби. Вони не раз звертатися до урядових установ з проханням виключити їх з війська. Постійні відмови царського уряду викликали в свою чергу з боку циган хвилю невдоволення та масових втеч [11, с. 243].

Установити точну кількість циганського населення Бессарабії на кінець досліджуваного періоду доволі проблематично. За даними дореволюційного російського дослідника П. І. Кеппена в 1851 р. в регіоні проживало 3,788 циган чоловічої статті [12, с. 24]. Дещо інші відомості приводить молдавський (радянський) дослідник В. М. Кабузан. Учений відмічав, що в цей час у Бессарабській області проживало близько 14,5 тис. циганів, які складали 1,5% від всього населення регіону [13, с. 432].

Незважаючи на ряд урядових заходів більшість циганів все ж таки продовжувала вести звичний для себе кочовий спосіб життя. Незначний відсоток осілості представників цього етносу спостерігається в Кишинівському, Оргіївському та Бельцькому повітах. Тут вони проживали на правах державних селян і підпорядковувалися Конторі коронних циганів. Жили замкнуто від інших жителів регіону, зберігаючи звичні для себе звичаї та порядки. Більшість осілих циганів проживала в Акерманському повіті на землях, що належали Дунайському козацькому війську. В загальній масі чоловічого населення їх доля складала 22,7% або 1 544 особи [14, с. 139]. Звільнені від кріпосницької неволі цигани в основному осідали в межах Хотинського повіту. Згідно з документом, датованим 1842 р., їх чисельність тут становила 1 726 осіб (у тому числі 887 чоловіків і 839 жінок). Найбільша кількість поміщицьких циганів проживала в Сорокському та Оргіївському повітах, найменша – на півдні регіону[15, с. 38].

В залежності від виду діяльності циганське населення поділялися на три класи: ватрас – в основному займалися музикою або служили боярам; лінгурів – головним заняттям яких було виготовлення дерев’яних виробів і урсарів – в переважній більшості це були кочовики, які займалися ковальством чи просто жебракували.

Цигани здавна славилися своєю ковальською майстерністю. Вони займалися металообробкою та виготовленням металевих виробів. У подальшому в середовищі циганів виокремилася певна група людей, яка

спеціалізувалася на виготовленні різних прикрас, які знаходили великий попит як у Бессарабії, так і за її межами. Цей вид ремесла значно вдосконалювався і нерідко ставав суто родинним, а його таємниці передавалися від батька до сина.

У центральних і північних повітах регіону цигани були задіяні в процесі обробки дерева. Зазвичай в роботі приймали участь цілі сім'ї, не виключаючи дітей та людей похилого віку. Виготовляли в основному дерев'яний посуд та деякі частини сільськогосподарських знарядь.

Циганське населення також було задіяне і на бессарабських промислах. Для багатьох це був один з видів сезонного заробітку, особливо на півдні області. Після польових робіт сюди стікалося багато бессарабських жителів, які мали змогу заробити певні кошти до існування. Цигани були задіяні на рибних, кам'яних і соляних промислах. Нерідко працювали вантажниками в портах, залучалися до ремонтних робіт. Крім того вони займалися виготовленням гончарних виробів, швацькою справою та різними ремеслами (наприклад, виготовляли щітки для білення) [16, с. 16-17].

Цигани Ниспорецької волості Кишинівського повіту займалося обробкою коров'ячого рогу з якого виготовляли гребінці. Циганське населення заробляло на життя також музикою й танцями. На відміну, наприклад, від болгарок і гагаузок циганки не займалися ткацькою справою. Не дивлячись на те, що для всього досліджуваного періоду характерним явищем була замкнутість бессарабських поселень, заперечувати факт певної етнічної взаємодії серед жителів регіону не має підстав. Відомо, що в 1843 р. у німецькій колонії Лунгу Акерманського повіту цигани були задіяні в будівництві кам'яної огорож,і за що отримали певну платню.

Спроби царського уряду привчити циганів до сільського господарства не увінчалися успіхом. Більшість з них надавала перевагу «легкому хлібу». Крім того слід відмітити, що дана група населення не мала для цього необхідних землеробських навичок і умінь.

Осіле циганське населення не у великих масштабах займалося посівом кукурудзи та проса. У 1839 р. в Фараонівці було посіяно всього 2,3 чверті жита, в Каїрах лише півтори. До наступного урожаю в двох селищах залишалося всього 83 чверті кукурудзи, 3 чверті пшениці та 5 четвертей проса. Аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок про нестачу у циганських колоніях худоби, особливо тяглової. В 1836 р. тут було всього 26 волів, 34 корови та 7 коней [17, арк. 18, 48]. В 1840 р. кількість худоби зростає. В цей час у Фараонівці нараховувало 62 воли, 140 корів, 66 свиней, 4 кози, овець і коней не розводили. Для прикладу у Каїрах у власності циганів пербувало 49 волів, 94 корови, 27 свиней, проте овець і кіз не було. Отже, в переважній більшості цигани займалися розведенням крупної рогатої худоби, однак її кількість була незначною.

Для оранки землі циганське населення нерідко наймали царан, які використовували в роботі свій сільськогосподарський інвентар, так як видані циганам на момент оселення плуги та борони прийшли через пару років у повну непридатність. Виходячи з цього, за розпорядженням бессарабського генерал-губернатора Воронцова М. С. у 1840 р. жителям Фараонівки та Каїр було наказано видати насіння для посіву, а також гроші для придбання худоби та 7 плугів і 4 борони на колонію. Крім того для обробітку ґрунту їм було виділено серпи, коси, лопати та сапи. Незважаючи на всі урядові заходи, економічний розвиток циганських колоній знаходився на досить низькому рівні розвитку. На середину XIX ст. в Каїрах було лише 7 возів, 20 волів і 25 корів. У Фараонівці – 1 плуг, 1 борона, 39 возів, 161 віл і 192 корови, однак для ведення доброго господарства цього було недостатньо [18, с. 117–120].

Таким чином, у Бессарабії проживали дві категорії циганів: коронні та кріпосні. У порівнянні з іншими бессарабськими жителями цигани були в найгіршому соціально-правовому становищі. Для всієї першої половини XIX ст. характерним було збільшення чисельності циганського населення в регіоні. Царський уряд неодноразово робив спробу прилучити циган-кочовиків до осілості, однак бажаних результатів такі дії не

принесли. Засновані циганські колонії до кінця всього досліджуваного періоду залишалися на досить низькому рівні розвитку. Статевовікова структура бессарабських циганів представлена доволі молодим населенням. Спостерігається кількісна перевага чоловіків над жінками.

Циганське населення було задіяне у різних бессарабських промислах і ремеслах. Славилося своєю ковальською майстерністю, а також любов'ю до музики і танців. В економічній сфері спостерігається взаємодія представників цього народу з іншими жителями регіону.

Джерела та література

1. Защук А. И. Этнография и статистика Бессарабской области / Александр Иосифович Защук // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1863. – Т. V. – С. 491–594.

2. Зеленчук В. С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. / Валентин Степанович Зеленчук. – Кишинев: Штиинца, 1979. – 287 с.

3. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (далі КУІА), ф. 755 Войсковое правление Дунайского козачьего войска, ст. Николаевка-Новороссийская Аккерманского уезда Бессарабской области, оп. 1, спр. 27 Дело о причислении к войску коронных цыган и о наделении их землей, 380 арк.

4. Там само, арк. 11–18, 23–48.

5. Там само, арк. 107.

6. Там само, арк. 168.

7. КУІА, ф. 755, оп. 1, спр. 39 Статистический отчет о состоянии войска и отдельных его станиц за 1840 год, 386 арк.

8. Там само, арк. 295.

9. КУІА, ф. 755,оп. 1, спр. 27, арк. 274, 289

10. Егунов А. И. Записки Бессарабского статистического комитета / А. И. Егунов. – Кишинев: типография Областного правления, 1864. – Т. 1. – С. 118-119.

11. Бачинська О. А. Українське населення Придунайських земель XVIII – початок XX ст. / Олена Анатоліївна Бачинська. – Одеса: Астропринт, 2002. – 328 с.

12. Кеппен П. Девятая ревизия: исследование о числе жителей в Российской империи в 1851 г. / Пётр Кеппен. – Санкт-Петербург: типография Императорской Академии наук, 1857. – 298 с.

13. Кабузан В. М. Украинцы в мире / Владимир Максимович Кабузан. – М.: Наука, 2006. – С. 432.

14. Бачинська О. А. Вказ. праця. – С.139.

15. Національний архів Республіки Молдова, ф. 2. Канцелярия Бессарабского губернатора, оп. 1, спр. 3865 Ведомости, рапорты городской полиции о числе крепостных цыган проживающих в Бессарабии, 38 арк.

16. Анцупов И. А. Миграции цыган в города XIX в. // Ежегодник интитута межэтнических исследований академии наук республики Молдова. – 2000. – Т. 1. – С. 13–18.

17. КУІА, ф. 755,оп. 1, спр. 27, арк. 18, 48.

18. Егунов О. І. Вказ. праця. – С. 117–120.

Снежана Кузьмина

Цыгане в этнической структуре населения Бессарабии в первой половине XIX в.

В статье рассматриваются особенности социально-правового, экономического и демографического развития бессарабских цыган в первой половине XIX в.

Ключевые слова: *цыгане, оседлость, численность, возрастно-половая структура населения, экономическое развитие, Бессарабия.*

Sneshana Kuzmina

Gipsies in ethnic structure of the population of Bessarabia in the First Half of the 19th Century

In the article the features of the socio-legal, economic and demographic development of the Bessarabian Gypsies in the first half of the nineteenth century.

Key words: *gipsies, settled way of life, quantity, sexual and age-dependent structure of the population, economic development, Bessarabia.*

УДК 94 (477.7) «19»

Ганна Вєтрова (м. Ізмаїл)

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВДЕННОЇ БЕССАРАБІЇ У СКЛАДІ КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ (1918–1940 рр.)

Досліджується розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі в Південній Бессарабії у міжвоєнний період.

Ключові слова: *Південна Бессарабія, Румунія, економічний розвиток, промисловість, сільське господарство, аграрна реформа, торгівля.*

У сучасній вітчизняній історіографії увага приділяється розвитку окремих регіонів, країв, областей, адже кожен з історико-географічних регіонів України мав власну історичну долю, був носієм низки специфічних рис. Сьогодні регіональні інтереси пронизують всі сфери соціально-економічного та політичного життя країни, а комплексне дослідження регіонального фактору є необхідною передумовою відтворення її історії в цілому. Південна Бессарабія – це територія, розташована на півдні Одеської області, у пониззі межиріччя Дністра та Дунаю, відома також під назвою Буджак, Подунав'я, Придунайський край. Його історія викликає зацікавленість дослідників, адже є маловідомою.

Загальні тенденції економічного життя регіону у 1918-1940 рр. вивчають українські науковці О.Лебеденко, А. Тичина [7], С. Паламарчук [8], молдавський історик І. Стафі [11] та інші. Ця проблема відноситься до важливих напрямів вітчизняного історичного пошуку, адже входження до складу Румунії суттєво вплинуло на стан промисловості, сільського господарства та торгівлі краю. Виходячи з цього, зроблено спробу проаналізувати особливості економічного розвитку Південної Бессарабії під час її перебування під владою королівської Румунії.

У результаті Першої світової війни економічний потенціал Румунії збільшився завдяки приєднаним територіям Буковини, Трансільванії та Бессарабії. Однак країна опинилася в стані важкої післявоєнної кризи: промисловість і транспорт були зруйновані, сільське господарство деградувало, країна страждала від інфляції, ціни виросли. Нафтова промисловість – найприбутковіша галузь румунської економіки – була підпорядкована англійському, голландському, французькому, американському, бельгійському та італійському капіталу. Державний борг Румунії постійно зростав [10, с. 76-77].

Зарубіжні підприємці в перші роки окупації мали намір вкладати свої капітали у промисловість Бессарабії. У 1918 р. німці збиралися зв'язати залізниці Одеси та Кишинева з Німеччиною. У 1919 р. з планами будівництва промислових підприємств і залізниць у Бессарабії виступили англійські підприємці. Тоді ж думка про будівництво залізної дороги, яка з'єднала б Південь України й Бессарабії з Італією, виникла в колах італійських монополій [3, с.61]. Орендувати бессарабські залізниці на 25 років намагалися США, але акції залізниць Півдня Бессарабії потрапили до рук французів, які продали їх англійцям, що утворили англо-бессарабський синдикат з експлуатації цих доріг [11, с.198]. Проте західні підприємці так і не наважилися вкладати свої гроші в бессарабську промисловість, задовольняючись проведенням вигідних для себе торговельних операцій.

Економічний розвиток Бессарабії у міжвоєнний період характеризувався застійними процесами. Сільське господарство, яке було основною галуззю економіки Бессарабії, перебувало у хронічній кризі, руйнувалося чисельними податками [6, с.190–192]. Бессарабія перетворилася на аграрно-сировинний придаток королівської Румунії, ринок збуту промислової продукції румунських та іноземних монополій. У Бессарабії діяли торговельні товариства «Імпорт» та «Франко-румунське товариство для доставки іноземних товарів і продуктів», які були пов'язані з підприємствами Європи та Америки [5, с.236]. «Франко-румунське товариство» збувало в Бессарабії взуття, одяг, нитки, пряжу та інші предмети виробництва французької легкої промисловості. З Марселя

прибували судна з рисом, кавою, винами, галантереєю, стеариновими свічками тощо [Березняков, 280].

З середини 1920-х рр. розпочала свою діяльність англо-румунська компанія, яка займалася збутом мануфактури, виробів з металу, експортом сировини. Телефонну техніку, пряжу в регіон постачали американці. У закупівлі й торгівлі хлібом в Румунії пануюче становище займав «Союз експортерів зерна», що об'єднував у 1939 р. 286 торговельних фірм. Провідне місце в ньому належало відомим на світовому хлібному ринку монополіям «Луї Дрейфус і К°», «Бунге», «Компанія континентале де експорт», «Експортул череалелор», «Содак» тощо [9, с.17]. Промислові товари, які завозилися до Бессарабії, збувалися за найвищими цінами, а сировина і хліб скуповувалися за безцінь [5, с.236]. Ввезення продукції легкої та харчової промисловості з іноземних країн підривало навіть ті рештки промисловості краю, які не були зруйновані війною та вивезені до Румунії.

Бессарабська економіка була відірвана від російського та українського ринків збуту сільськогосподарської продукції встановленням румунським урядом митної монополії на закупівлю сировини (тютюну, вовни, шкіри тощо). Транспортні шляхи, які зв’язували порти Подунав’я з Росією, були позбавлені колишнього навантаження, їх економічне значення впало. Негативно позначився на економіці розрив господарських зв’язків краю з Півднем України. Ринки Одеси, Катеринослава, Херсона, Миколаєва, Харкова, Києва споживали надлишки фруктів, винограду, вина, тютюну, м’яса, зерна. До Бессарабії ввозилися тканини, сільськогосподарські машини, вугілля, нафта, цукор.

Зв’язки Бессарабії з Європою через Дунай контролювалися Міжнародною дунайською комісією, де панували французькі та англійські підприємці, що гальмувало промисловий розвиток [7, с.132]. В значній мірі Дунай, який раніше пов’язував Росію з країнами Європи та Балканами, втратив своє економічне значення. У запущеному стані перебували порти. Якщо у 1920 р. через Ізмаїльський порт було вивезено більше 73 тис. тонн зерна, то в 1928 р. експорт зерна склав лише 9 тис. тонн. До кінця 1920-х рр. вантажообіг Кілійського порту скоротився у 4 рази. Вантажообіг Ренійського порту зменшувався з кожним роком. Усі вантажі направлялися в румунські порти, розташовані на правому березі Дунаю: Галац, Браїлу, Тулчу [4, с.433, 482]. Ще більше навігація на Дунаї скоротилася в роки кризи. Вивіз вантажів через порти Ізмаїла, Кілії та Рені зменшився з 56 929 вагонів до 24 273 вагонів, тобто більше, ніж у 2 рази. Особливо вражаючим було зменшення вантажообігу в Ізмаїльському та Ренійському портах, Акерманський порт було законсервовано. Русло Дунаю постійно забруднювалося, міліло і Міжнародна Дунайська комісія не робила нічого для його очистки [10, с.199-200].

У роки румунської окупації в Бессарабії були створені нові господарські органи: Повітова сільськогосподарська палата м. Четатя-Албе, Ізмаїльська торгово-промислова палата, Управління державного рибальства Ізмаїльського четвертого округу в Ізмаїлі, повітові фінансові адміністрації тощо. Вони відали державними землями, контролювали стан землеробства і тваринництва, організовували роботу агрономічних пунктів, сільськогосподарських курсів, займалися питаннями розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, регулювали ціни на товари і робочу силу, реєстрували торгово-промислові заклади, слідкували за станом рибальства [7, с.130–131].

Аграрна реформа 1918–1924 рр. фактично відродила поміщицьке землеволодіння, зміцнила позиції заможної частини селянства, посилила майнову диференціацію на селі [6, с.192]. 21 лютого 1918 р. вступила в дію «земельна інструкція», в якій зазначалося про необхідність збереження в Південній Бессарабії поміщицьких володінь, як найбільш прибуткових господарств. Селяни з власників землі перетворювалися на тимчасових орендарів. Селяни зобов’язувалися повернути поміщикам майно, реквізоване в роки революції, та відшкодувати збитки. Циркуляр №1 дозволяв застосовувати збройні сили під час впровадження в життя земельної інструкції. Ці два документи стали основою запровадженого 15 грудня 1918 р. закону про земельну реформу.

Був створений «Бессарабський земельний фонд», який складався з відчужених земель власників, церковних, селянського банку, приватних осіб і духовенства, земель міст, іноземних підданих, які не прийняли румунського підданства, земель маєтків, які були орендовані. Загалом відчуженню підлягало понад 1 млн. га землі. Кожна селянська сім’я мала одержати з цього фонду від 6 до 8 га землі. Наймані

сільськогосподарські робітники землі взагалі не отримували. Отримана селянами земля мала перейти у їх власність тільки після сплати викупних платежів поміщикам, 20% яких потрібно було внести одразу, а суму, яка залишилась, – у розстрочку протягом 20 років. Якщо селянин не сплачував 2 піврічних внески, земля в нього відбиралася [5, с.238].

За реформою поміщикам залишали не більше 100 га орної землі, проте, використовуючи різні прийоми, вони зберегли за собою великі маєтки. За поміщиками залишались усі виноградники й сінокоси, а також землі, призначені під спеціальні культури (цукровий буряк, городні культури, сади, многолітні трави). Для потреб господарства з виноградниками, фруктовими садами та городами поміщикам залишалось ще по 50 га орної землі [2, с.160]. Закон передбачав відчуження церковних і монастирських земель, але монастирям залишали всі виноградники, а також земельні ділянки з розрахунку 0,5 га на кожного монаха. Розміри земельних ділянок для церков не обмежувались [10, с.97].

У 1920 р. був розроблений новий аграрний закон. Проведення реформи доручалося спеціальним земельним комісіям, до складу яких входили представники сільської адміністрації та заможні селяни. Селянська біднота не могла вплинути на роботу комісії. Поміщикам поверталися виноградники, сади, сінокоси, тяглова і робоча худоба, інвентар і садиби. Не дивлячись на заборону надавати будь-кому більше 100 га землі, поміщикам виділялися земельні ділянки у розмірі 800 га і більше, їм також надавалося необмежене право вибору ділянки. У результаті реформи більшість поміщицьких земель у Південній Бессарабії в 1922–1923 рр. були відновлені. До 1923 р. поміщикам повернули 352 619 га орної землі [10, с.99]. З відновленням поміщицьких маєтків зберігалася і база для середньовічних форм господарювання, широко практикувалася здача землі в оренду [6, с.192].

Королівськими декретами землею наділялися офіцери, чиновники бессарабської адміністрації, священики, колишні члени Сфатул Церій. Земельні наділи осіб цієї категорії в Подунав'ї часто перевищували 100 га. Так, наприклад, у Болграді Олексій Банов мав 133 га землі, Микола Давидов – 154, Дмитро Желоскон – 206, а Федір Карамазов – 318 га. Німецьким колоністам були повністю повернені їх володіння. Великі земельні наділи в Південній Бессарабії отримали румунські офіцери. Особливо багато офіцерів королівської армії осіло в Акерманському повіті. Армійські офіцери і чиновники не обробляли землю, а здавали її в оренду [10, с.100].

В той же час реформа не поліпшила становище основної частини селянства. Багато селян були змушені передати свою землю до загального розподільчого фонду, а до списків на одержання земельних ділянок не потрапили. Іноді навіть включені до цих списків селяни викреслювалися з них під різними приводами. У селі Селіоглах Ізмаїльського повіту до реформи землю мали 648 дворів, а в процесі її здійснення 241 сім'я залишилася без землі, в селі Спаському у списки на одержання земельних наділів було внесено 86 дворів, але у 1922 р. їх залишилось 30, у селі Борисівці зі 197 дворів, занесених у списки, 75 були виключені внаслідок того, що члени цих сімей займалися відхожим промислом. У 1931 р. в Південній Бессарабії 38 тис. гектарів кращої землі було виділено колоністам, які переселилися зі Старого Королівства [10, с.101,207].

По завершенню реформи селяни одержали наділи недостатні для задоволення їх мінімальних потреб. В Кілійському районі земельний наділ складав 6 га на сім'ю, а в Ренійському та Ізмаїльському – 2–3 га [8, с.7]. В селі Ларжанка Ізмаїльського повіту з 288 дворів по 1–2 га землі одержав 281 двір, а по 3 га – всього 7, в Соф'янах із 168 дворів по 1–2 га одержали 160 дворів, по 3 га – 8, в селі Китай зі 140 селянських господарств декілька сімей отримали 3–6 га землі, решта – по гектару або взагалі не одержали ділянки, в Борисівці переважна більшість селян залишились без землі, або отримали по 1–2 га. В Ізмаїлі та Болграді мешканці, які займалися сільським господарством, в середньому отримали по 1 га землі. В цілому в Ізмаїльському повіті близько половини земельного фонду перейшло до промисловців, офіцерів, представників влади. У 1919–1922 р. розміри селянських володінь у Бессарабії зменшились з 1млн. 300 тис. га землі до 681 тис. га, тобто вдвічі [10, с.102-103].

У 1931 р. залишалося ще 367,8 тис. селянських господарств, які не отримали землі [6, с.192]. В роки економічної кризи понад 40 тис. середніх та дрібних селянських господарств Подунав'я стали малоземельними, або взагалі втратили землю [10, с.208]. В 1939 р. зі 107 тис. селянських господарств Акерманського та Ізмаїльського повітів нараховувалося 40 тис. безземельних та

малоземельних [4, с. 57]. В 1940 р. у Південній Бессарабії великі землевласники мали 870 тис. га землі [6, с.192].

Спроби румунського уряду створити в Бессарабії зразкове модерне сільське господарство зазнали невдачі. Відбулося значне скорочення посівних площ зернових культур. Площі під посіви жита у 1920–1928 рр. скоротилися з 149 тис. га до 91 тис. Помітним було і падіння врожайності. У 1913–1928 рр. валовий збір пшениці у Бессарабії знизився з 645 тис. до 276 тис., кукурудзи з 818 тис. до 475 тис. тонн. В той же час дещо збільшився валовий збір ячменя та вівса. У Болградській волості Ізмаїльського повіту врожайність зернових культур знизилася з 154,6 тис. пудів у 1901 р. до 79, 3 тис. пудів у 1921 р. Валовий збір зернових у 1924 р. у порівнянні з 1917 р. зменшився вдвічі. Скоротилися також посіви соняшника, тютюну, цукрового буряка, винищувалися ліси [10, с.104–105]. У 1928–1926 рр. посіви технічних культур зменшилися з 230 тис. га до 166 тис. [5, 239].

Загальне погіршення стану сільського господарства позначилося на зниженні продуктивності тваринництва. До 1940 р. в порівнянні з 1916 р. поголів'я худоби в Бессарабії скоротилося на 30,5%, у тому числі великої рогатої худоби – на 37,8%, коней – на 19,3%, свиней – на 48,9%, овець – на 26,7% [6, с.193]. У 1909 – 1926 рр. поголів'я волів, свиней та коней знизилося в Акерманському повіті з 280 тис. голів до 208 тис., в Ізмаїльському – зі 165 тис. до 118 тис. [10, с.105]. Нестача тяглової сили негативно позначилася на якості обробітку землі. За 12 років, з 1916 до 1928 рр., поголів'я продуктивної худоби скоротилося з 2 213 тис. голів до 534 тис. або на три чверті. Тільки у 1924 – 1928 рр. Бессарабія втратила майже 300 тисяч коней і волів – основної тяглової сили в краї [5, с.239]. Селяни потерпали від численних реквізицій худоби. В селі Нова Торічанка Ізмаїльського повіту за один рік було реквізовано 1 500 овець і 300 голів великої рогатої худоби [10, с.106].

У роки світової економічної кризи 1929 – 1933 рр. сільське господарство Південної Бессарабії переживало важкі часи. Негативно впливали на стан галузі низькі врожаї. Коли у 1930 р. на світових ринках різко впали ціни на сільськогосподарську продукцію, в краї ціни на продукцію землеробства зменшилися у 4–5 разів, і до 1938 р. вони так і не досягли рівня 1929 р. У 1928–1933 рр. ціни на пшеницю, ячмінь, кукурудзу знизилися у 3–6 разів. В Бессарабії катастрофічно скорочувалися посівні площі, наслідком чого стало зменшення врожаїв пшениці, буряку, тютюну. У 1930 р. посіви пшениці скоротилися до 70% від 1928 р., посіви тютюну за роки кризи зменшилися з 9,5 до 2,5 тис. га. [5, с.275]. Одним з симптомів кризи стало різке зниження поголів'я робочої та продуктивної худоби.

Деяке пом'якшення гостроти кризи сталося після 1933 р. За 1935–1939 рр. в Бессарабії площі під пшеницю виросли на 153,7 тис. га (2,1%), жито – на 22,3 тис. га і кукурудзу – на 99,9 тис. га [6, с.192]. Розширення площ під пшеницю було викликано тим, що уряд Румунії у 30-х рр. стимулював її вивіз та вивіз пшеничної муки на світові хлібні ринки. Уряд підняв внутрішні ціни на продукцію сільського господарства, і в першу чергу на пшеницю – основну культуру для експорту. За допомогою «державних закупівель», стимулювання експорту виплатою премій і введенням заборонних мит на ввезення, уряду вдалося забезпечити експорт цієї культури на світові ринки [9, с.22]. Держава надавала фінансову підтримку великим виробникам та експортерам пшениці.

Важливу роль у сільському господарстві Бессарабії відігравав румунський та іноземний капітал. Так, у другій половині 1930-х рр. посівні площі сої в Бессарабії зросли більше ніж в 10 разів. Це було пов'язано із діяльністю акціонерного товариства «Soia», яке продавало цю технічну культуру в якості сировини для хімічного концерну «І.Г. Фарбеніндустрі» [6, с.193].

Найбільш товарні галузі сільського господарства краю – садівництво і виноградарство – були не у найкращому стані. До Першої світової війни селяни Бессарабії отримували великі прибутки від продажу свіжих та сухих фруктів, винограду та вина в Росію, а з втратою російського ринку ці галузі стали безперспективними. Якщо до окупації з Бессарабії вивозилося близько 2 400 вагонів цієї продукції, значна частина якої припадала на долю Південної Бессарабії, то у 1926 р. вивіз винограду і фруктів знизився до 900 – 1000 вагонів [10, с.112]. У 1934–1938 рр. площі, зайняті садами в Бессарабії, скоротилися майже на 16 тис. га. Натомість площі виноградників в Бессарабії з 1930 до 1938 рр. виросли більше ніж на 15 тис. га, досягнувши 109 тис. га. Проте погіршилась їх структура. За вказані вісім

років площі під найбільш товарними сортами винограду скоротилися на 20,9 тис. га, тоді як під низькосортними гібридами вони виросли на 36,2 тис. га, досягнувши 80,9% усіх виноградних насаджень Бессарабії [6, с.193].

Для запобігання процесу деградації виноградарства робилися спроби державного втручання. Румунський уряд видав ряд законодавчих актів щодо цього, в тому числі «Закон про захист виноградарства» (березень 1936 р.) та «Закон про встановлення податку на виноградні насадження та викуп гібридів прямих виробників». Однак ці заходи не дали бажаних результатів – площі гібридних насаджень постійно зростали [9, с.28]. Занепад цієї галузі господарства прискорювався відсутністю кредитів, посадочного матеріалу, засобів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, високими податками на виноград європейських сортів [5, с.239]. Основні плантації винограду були зосереджені у Південній Бессарабії, що згубно відобразилося на економічному розвитку краю.

Суттєво на стан промислового виробництва вплинула колоніальна політика Румунії щодо Бессарабії. У промисловості краю переважало дрібне напівкустарне виробництво. Якщо в 1919 р. тут працювало 262 великих підприємства, в 1928 – 196, у 1934 – 212, у 1937 р. – 196. Румунські підприємці не були зацікавленні у розвитку промисловості регіону, адже усвідомлювали, що перебування Бессарабії у складі Румунії носить тимчасовий характер. У міжвоєнний період інвестиції у промисловість Бессарабії мали тенденцію до скорочення. У 1919 р. капіталовкладення в бессарабську промисловість складали 6,2% від суми капіталовкладень Румунії, в 1926 – 2,65, а в 1927 – 1,82%. Кредит був дорогим і переважно мав лихварський характер, що негативно позначалося на господарському житті краю. Тарифні ставки румунських банків складали до 30% річних. Частка Бессарабії в промисловому виробництві Румунії неухильно зменшувалася [6, с.189, 191].

Високі тарифні ставки на залізничні перевезення, встановлені для Бессарабії, обмежували господарські можливості місцевих підприємців. Вивіз продукції за межі краю або її експорт ставали збитковими. Наприклад, плата за перевезення одного вагону муки з Бессарабії була майже на третину від тарифів, що діяли на території Румунії, а перевезення соняшникової олії коштувало відповідно на 91–105% дорожч [6, с.191].

Непропорційною була структура промисловості Бессарабії. Певне зростання обсягів виробництва відбувалося тільки в харчовій галузі, на долю якої в 1937 р. припадало 92,4% усієї промисловості. Якщо в 1928 р. доля продукції текстильної промисловості складала 5,2%, а металообробної – 2,8%, то в 1937 р. вона зменшилася відповідно до 1,5% і 0,8%, а мізерна доля виробництва будівельних матеріалів і шкіряної промисловості скоротилася відповідно від 0,2% до 0,06% і від 0,3% до 0,07%. Значно зменшилася також і доля продукції хімічної промисловості – від 1,2% до 0,4% [9, с.18]. До 1937 р. виробничі потужності підприємств харчової, деревообробної, текстильної, будівельної, хімічної галузей через нестачу сировини, палива і електроенергії працювали на 20–30% [6, с.191]. Значно скоротилася кількість підприємств, що працювали на експорт (борошномельні, маслоробні, шкіряні).

До окупації в Бессарабії функціонувало майже 7 тис. підприємств, на яких працювало 8 612 робітників. У Південній Бессарабії найбільшими з них були: кондитерсько-цукеркова фабрика в Ізмаїлі, рибозаводи в Ізмаїлі та Акермані, соляні копальні в Ізмаїльському повіті, чавуноливарний завод у Тарутино, черепичні майстерні в Акерманському повіті, прядильно-ткацькі підприємства в Сараті, суконно-набивна фабрика в Татарбунарах, пароплавні майстерні в Акермані і Рені, портові споруди в Ізмаїлі, Рені, Кілії, численні млини, маслоробні та ґуральні. Після окупації до Румунії було вивезено обладнання Акерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, рибоконсервного і горілчаного заводів, Тарутинського механічного заводу, Кілійського горілчаного заводу, Ізмаїльської друкарні, Ізмаїльського, Акерманського та Ренійського портів [10, с.107; 7, с.132]. В цілому, до Румунії вивезли обладнання 96 олійниць, 12 шкіряних, 9 горілчаних заводів, 3 заводів сільськогосподарських знарядь.

Дрібні підприємства, які залишилися в краї, не витримували конкуренції з румунською промисловістю. Багато підприємств взагалі не діяли, інші – були ліквідовані. Вже в перші роки окупації в Бессарабії перестали працювати 163 підприємства, а кількість робітників скоротилася на 1069 чоловік [10, с.109; 7, с. 131].

Рибна промисловість Півдня Бессарабії також перебувала у важкому стані. Румунський уряд заборонив вільний лов риби, дозволений

місцевим рибалкам ще в 1881 р. за допомогу у перевезенні російської армії через Дунай під час російсько-турецьких війн. У румунські часи були введені обмеження щодо рибного лову на Дунаї, Чорному морі, Дністровському лимані. До окупації переважна більшість дунайських оселедців та іншої риби, виловленої в Дунаї та Чорному морі, йшла в Росію та за кордон через Одеський порт. Втрата цих ринків спричинила кризу галузі. Рибні промисли румунські власті продавали відкупникам, у яких рибалки орендували їх за високу платню [10, с.109–112].

Румунські, західноєвропейські та американські підприємці не ввозили в Бессарабію знаряддя виробництва, сировину. У результаті цього бессарабські підприємці направляли свої зусилля на розвиток дрібної сільськогосподарської промисловості. У містах і містечках почали створюватися дрібні підприємства із обробки шкір та вовни,варіння мила, виробництва домотканих сукон, олії тощо [1, с.39].

Світова економічна криза 1929–1933 рр. негативно позначилася не лише на сільському господарстві, а й на розвитку промисловості Бессарабії. Через падіння цін на нафту та сільськогосподарську продукцію закривалися сотні підприємств. Перестали працювати Тарутинська та Татарбунарська трикотажно-суконні фабрики, Ізмаїльський пивоварний завод та лісопильні, не на повну потужність працювали Акерманський консервний та Ренійський лісопильний заводи, ще більше занепали Ренійський, Ізмаїльський та Кілійський порти [7, с.134; 10, с.198-199].

Перші позитивні зрушення в соціально-економічному житті країни спостерігаються з середини 1930-х років. Певному пожвавленню в промисловості сприяли зростання попиту на румунську нафту та успішна економічна політика румунського уряду. У 1934 р. на посаду прем'єра в Румунії було призначено лідера «младо-лібералів» Георге Тетереску. Він провадив у життя програму, яка надала значний імпульс розвитку національної економіки, особливо промисловості. Уряд підтримував митний протекціонізм, видачу кредитів новим підприємствам. Особливу увагу було приділено збройним силам, які були модернізовані. Було досягнуте значне економічне зростання, в результаті чого в 1937 р. рівень виробництва в Румунії підвищився на 70% у порівнянні з 1932 р., а національний дохід виріс на 60% [12, с.207]. Будувалися та ремонтувалися транспортні магістралі: Татарбунари – Тузли – Будаки – Бугаз, залізниця Акерман – Бугаз, магістраль від Хотина до Ізмаїла. Були споруджені аеродроми в Кагулі, Сараті і Акермані. В Бендерах стали здійснювати ремонт літаків. Значною мірою це зумовлювалось нарощуванням Румунією своєї мілітарної сили для боротьби з СРСР [7, с.134].

Однак, незважаючи на досить вдалу економічну політику румунських лібералів, Бессарабія переживала кризу. Наприкінці окупаційного періоду її промисловість перебувала у занепаді. В румунських офіційних звітах за 1938 р. вказано: «…вся бессарабська промисловість, страждає від... відсутності палива, яке необхідно привозити з віддалених районів, відсутності сировини (окрім сільськогосподарської), дорожнечі транспорту, відсутності капіталів... Не витримавши конкуренції промисловості інших галузей, які перебуваюсь у вигідніших умовах…деякі підприємства припинили виробництво (спиртозаводи і пивзаводи), інші ж (шкіряні заводи) знаходяться на шляху до ліквідації або вже ліквідовані (трикотажна фабрика в Кишиневі)» [9, с.21].

Наприкінці 1930-х рр. питома вага промислової продукції в сукупному продукті Бессарабії складала лише 2-3% проти 20% напередодні Першої світової війни. У 1937 р. в окупованому краї на душу населення припадало промислової продукції в 7 разів менше, ніж у Румунії, в 84 рази менше, ніж в Англії. Руйнація виробничих сил краю спричинила скорочення рядів робітників, чисельність яких у великому виробництві в 1925–1937 рр. зменшилася з 5,4 тис. до 3,5 тис. Занепад промисловості спричинив занепад міст, населення яких за 1918–1939 рр. скоротилося на 14,4% [6, с.192].

Отже, основна галузь економіки краю – сільське господарство – в роки окупації перебувала в скрутному становищі. Незважаючи на родючі землі, сприятливі кліматичні умови, зернове господарство знаходилося майже в постійному застої. Це стало наслідком низького технічного рівня сільськогосподарського виробництва, нестачі інвентаря, тяглової сили, відсталої агротехніки. Промисловість краю страждала від засилля іноземних товарів, нестачі кредитів та інвестицій, демонтажу підприємств. Застійні явища в промисловості та сільському господарстві краю були пов'язані з втратою Дунаєм свого колишнього економічного значення.

Джерела та література

1. Александри Л.Н. Бессарабия и бессарабский вопрос / Лев Николаевич Александри – М.: Госиздат, 1975. – 104 с.

2. Березняков Н.В. Борьба трудящих Бессарабии против интервентов в 1917–1920 гг. / Николай Васильевич Березняков; [под. ред. И. М. Разгона]. – Кишинёв: Госиздат Молдавии, 1957. – 316 с.

3. Дольник А. Бессарабия под властью румынских бояр (1918–40 гг.) / А. Дольник – М.: Госполитиздат, тип. «Красный пролетарий», 1945. – 175 с.

4. История городов и сёл УССР: в 26 т. / главн. редкол. Тронько П.Т. (голова) [та ін.]. – К.: Главная редакция УСЭ, 1978. – Т.: Одесская обл. – 1978. – 866 с.

5. История Молдавской ССР: в 2 тт. – Т. 2: От Великой Октябрьской социалистической революции до наших дней / отв. ред. С. П. Трапезников. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1968. – 814 с.

6. История Республики Молдова. С древнейших времен до наших дней / [ред. кол. В.Е. Андрущак, П.А. Бойко и др.] – Ch.: «Elan-Poligraf», 2002. – 360 с. – (Асоциация ученых Молдовы им. Н. Милеску-Спэтару)

7. Лебеденко О.М. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: [навчальний посібник] / О.М. Лебеденко, А.К. Тичина. – Одеса: Астропринт, 2002. – 208 с.

8. Паламарчук С.В. Измаильский уезд и город Измаил в 30-е годы ХХ века / С.В. Паламарчук // Курьер недели. – Измаил, 2011. – № 23. – С. 7

9. Платон В.П. Против фашизма, за воссоединение с Советской Родиной (1934–1940): Революционно-освободительная борьба трудящихся Бессарабии в период наступления реакции и фашизма / Василий Поликарпович Платон. – Кишинев: Картя Молдовеняска, 1983. –192 с.

10. Смішко П.Г. Боротьба трудящих Придунайських земель за возз'єднання з УРСР (1917–1940 рр) / П.Г. Смішко. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1969. – 260 с.

11. Stafi Ion. Spovedanile Basarabiei / Ion Stafi. – Ed. a 3-a, revazuta si adăugită. – Ch.: Bons Offices, 2007. – 364 p.

12. Фролов Н. Аграрные отношения в буржуазно-помещьичей Румынии / Н. Фролов. – Кишинёв: Госиздат Молдавии, 1958. – 285 с.

Анна Ветрова

**Особенности экономического развития Южной Бессарабии
в составе королевской Румынии в 1918–1940 гг.**

Исследуется развитие сельского хозяйства, промышленности, торговли в Южной Бессарабии в составе королевской Румынии (1918 – 1940 гг.).

Ключевые слова: *Южная Бессарабия, Румыния, экономическое развитие, промышленность, сельское хозяйство, аграрная реформа, торговля.*

Anna Vetrova

**The economical development of South Bessarabia under Romanian rule
during years of 1918-1940**

The development of agriculture, industry and trade in South Bessarabia under Romanian rule during years of 1918-1940 is studied here.

Key words: *South Bessarabia, Romania, economical development, industry, transport, agriculture, agricultural reform, trade.*

До 160-річчя з дня народження Миколи Аркаса

УДК 94 (477) «Аркас»

Тетяна Березовська (м. Миколаїв)

МИКОЛА АРКАС У ВИМІРІ МІЖ ПРОФЕСІОНАЛІЗМОМ ТА ПАТРІОТИЗМОМ

У статті розглянуто проблему співвідношення у творчому спадку М.М. Аркаса, композитора, історика, громадського діяча, професійних і патріотичних засад. Проаналізовано життєдіяльність М.М. Аркаса та виявлені основні чинники, що вплинули на формування його світоглядних уявлень і врешті сприяли становленню у представника грецького роду українського менталітету.

***Ключові слова**: композитор, історик, опера, професіоналізм, патріотизм, світогляд, родинні стосунки, приватне життя, громадська діяльність.*

Вже декілька десятиліть постать Миколи Миколайовича Аркаса (1853-1909) знаходиться у центрі уваги українських дослідників. Вивчається його життєдіяльність, творчий доробок, місце у хвилеподібних процесах українського відродження. Проте залишається відкритим питання про професійні навички М.М. Аркаса. Адже в історію він увійшов як автор опери «Катерина» – першої опери на сюжет Т.Г. Шевченка, книги «Історія України-Русі» – першого популярного ілюстрованого видання з історії України. Крім того він заснував першу на Півдні України початкову школу з українською мовою навчання та став фундатором Миколаївського товариства «Просвіта».

Лише один перелік діяльності М.М. Аркаса, з одного боку, викликає подив своїм різноманіттям і розпорошеністю інтересів, з другого – генерацією саме культового продукту. М.М. Аркас першим в Україні репрезентував твори загальнонаціонального й історичного значення. Та чи мала змогу особистість без фахової освіти та певних навичок долучитися до таких масштабних проектів. І що саме переважає у них – глибокий професіоналізм чи широкий патріотизм?

Звернемося до історичної постаті М.М. Аркаса і розглянемо її у громадському та приватному житті, зробивши спробу прояснити поставлене запитання.

Аркаси прибули до Миколаєва у 1794 р. з Греції, рятуючись від турецького геноциду. Покинули місто у 1919 р., рятуючись від більшовицьких утисків. 125 років вони проживали у Миколаєві і залишили достатньо великий родинний архів. В основному він зосереджений у Миколаївському обласному краєзнавчому музеї та Державному архіві Миколаївської області. Частка родинного архіву потрапила до Київського державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України. Листи до видатних діячів української культури зберігаються в Інституті рукопису національної бібліотеки України імені В. Вернадського. Матеріали, зібрані Л.С. Кауфманом, автором першої монографії про М.М. Аркаса, опинилися у Центральному державному музеї-архіві літератури і мистецтва України.
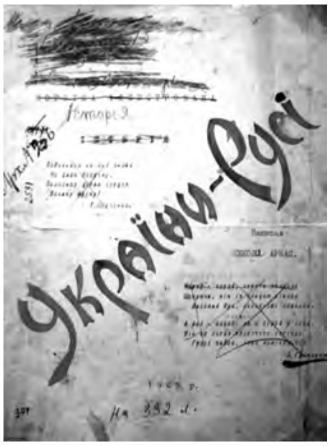
Постать М.М. Аркаса достатньо повно висвітлена у літературі. Перш за все, це вже згадана книга Л.С. Кауфмана [1], дослідження В.Г. Сарбея, в яких вперше Аркас розглядався не лише як композитор, але й як історик [2]. Поглибив і розширив проблему дослідження творчого спадку історика В.І. Ульяновський [3]. Автором другої монографії, присвяченої життєдіяльності М.М. Аркаса став В.П. Шкварець [4]. Розкрила творчу аркасівську лабораторію при роботі над книгою «Історія України-Русі» І. Старовойтенко [5]. Було захищено три дисертації з історії, політології та педагогіки, що розглядали різні аспекти діяльності М.М. Аркаса [6].

Отже, аркасівська тема широка, невичерпна, і ще багато дослідників будуть звертатися до неї. Ми ж, приступаючи до висвітлення творчої діяльності М.М. Аркаса, з'ясуємо до якої родини він належав і як формувалися його світоглядні уявлення, бо парадокси у життєдіяльності цієї непересічної особистості починаються вже з самого її походження. Адже Аркас знаний як видатний діяч українського відродження, за походженням був греком і належав до славнозвісного грецького роду Аркасів. У чому ж справа, які трансформації відбулися у свідомості юнака, що перетворили його на палкого патріота України?

Відповідь начебто лежить на поверхні: мати М.М. Аркаса була донькою полтавського козацького полковника і виховувала сина в українському дусі, співала українських пісень, бавила рідною мовою тощо. І знов виникає питання: а чому саме Микола схопив материнське українство, а його брати Костянтин і Володимир цим якось не перейнялися? Спробуємо відповісти на це питання, не занурюючись в емпірії духу, а базуючись на родинному листуванні, з якого витікає, що стосунки між Миколою та його батьком були дуже непростими. Син намагався все робити поперек його волі.

Микола Андрійович Аркас (1818-1881), адмірал, генерал-ад'ютант імператора Олександра II, головний командир Чорноморського флоту і портів був надзвичайною особистістю. Син нікому невідомого грека-емігранта, він пройшов шлях від юнги до адмірала завдяки власним особистісним якостям, енергійності, рішучості, організаторським здібностям, відповідальності. Цілісна натура адмірала не в змозі була сприйняти юнацькі пошуки і рефлексії сина. Всі Аркаси за традицією служили на флоті. Як не любив Захарій, старший брат М.А. Аркаса історію й археологію, скільки б не друкував наукових праць, але все одно вийшов у відставку у чині контр-адмірала [7]. Що вже казати про решту Аркасів. Всі вони були гідними офіцерами Чорноморського флоту. Навіть М.М. Аркас на початку XX ст. примусив своїх синів проти їхньої волі до навчання у Морському кадетському корпусі.

Але сам М.М. Аркас пішов проти родинної традиції, бо з самого дитинства протистояв батьківській волі. Два сильних характери зіштовхувалися у взаємних звинуваченнях. Щоб подратувати батька Микола вдавався до відвертого епатажу, носив селянський одяг, товаришував винятково з селянськими хлопцями. На третьому курсі університету взагалі вирішив одружитися з селянською дівчиною Яриною. Не важко зрозуміти, що з цього нічого не вийшло і дівчина вже через рік зайняла почесне третє місце у донжуанському списку студента Аркаса.

Обложка рукописи Н. Аркаса «История УкраиныРуси»

Краківське видання книги М. Аркаса «Історія України-Русі. 1912

Мати М.М. Аркаса Софія Петрівна намагалася пригасити сімейний конфлікт. Доводила синові, що ніколи б не могла покохати чоловіка без честі, що називати батька царським сатрапом негідно дворянського нащадка. Але все було марно. Син продовжував приголомшувати батьків перспективами на майбутнє у вигляді сільського чабана чи актора театральної трупи свого кума М.Л. Кропивницького [8].

Як би там не було, але М.А. Аркас пішов назустріч сину і дозволив навчатися у новоствореному Новоросійському університеті в Одесі. Микола закінчив природознавче відділення фізико-математичного факультету. Судячи з приватного щоденника за 1875 р., навчанням юнак не переймався. Про випускні іспити згадав у травні і почав «зубрити як скажений». Проте зі сторінок щоденника дихає коханням, лірикою та літературними спробами.

Потужний народний стрижень допомагав молодому Аркасові миттєво відчувати фальш і порожнечу псевдо інтелігентських сентенцій одеських аристократичних гуртків. Поступово коло його студентського спілкування повужчало. У ньому лишилися лише Старови та Кропивницькі. З іншими виникали непорозуміння: «*Полаявся з Диком за Україну*», – писав майбутній автор «Історії України-Русі» [9].

У студентські роки особливо яскраво виявилась ще одна риса Аркаса, яка у майбутньому принесе йому славу мецената. Це ні з чим незрівняна турбота про інших. Сам дуже невибагливий, він всі отримані з дому гроші роздавав тим, хто просив у нього допомоги. Матеріальні прояви побуту його зовсім не займають. Чай з хлібом – це його звичайний обід. Відсутність грошей не пригнічувала юнака: «*Витяг гаманець, а останні 20 копійок випали і кудись закотилися. Довелося йти пішки*» [9].

Адмірал, до якого доходили чутки про митарства сина, вчинив круто: він особисто сплатив весь пансіон сина у готелі, висилаючи лише крихту грошей на дрібні кишенькові витрати. Микола був у розпачі, адже це заважало йому допомагати злиденним. Щоб не дати синові здійснювати його прожекти щодо богемного майбутнього, батько після закінчення університету все ж таки призначив його на морську службу. М.М. Аркас обіймав посаду ад'ютанта головного командира Чорноморського флоту і портів, а головним командиром був його батько.

Служба М.М. Аркаса на флоті припала на російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. Йому доводилося виконувати відповідальні доручення у зоні військових дій, за що він отримав урядові нагороди. Після смерті батька у 1881 р. пройшло ще 17 років перш ніж М.М. Аркасу вдалося піти у відставку. Дев'ять років до 1895 р. Микола Миколайович обіймав посаду почесного мирового судді. У 1899 р. йому присвоїли чин статського радника, в якому він і закінчив свою службову кар'єру, що тривала 24 роки. М.М. Аркас мав урядові відзнаки: Ордени Святої Анни та Станіслава III ступеня, медалі у пам'ять російсько-турецької війни та царювання Олександра III.

Першою великою справою М.М. Аркаса, що одразу поставила його у ряди видатних діячів української культури, була опера «Катерина». Аркас, не маючи спеціальної музичної освіти, створив першу оперу на сюжет Т.Г. Шевченка. Це був не стільки творчий акт, скільки відгук справжнього патріота на потребу створення національної сцени. Микола Миколайович прекрасно усвідомлював відсутність професійного володіння композиторською технікою. Він не

М. Аркас серед самодіяльних акторів товариства «Просвіта» м. Миколаєва. Фото 1900-х років

мав змоги звернутися до таких музичних жанрів, як симфонія. Але музика для нього була не просто хобі меломана, а засобом рішення завдань загальнонаціонального значення. Він намагався говорити з народом мовою музики у найбільш доступних для сприйняття формах – вокальному жанрі.

Оскільки М.М. Аркас не володів професійно ні основами композиції, ані аранжуванням, тому, як клавір, так і його оркестровий варіант редагувалися і готувалися за допомогою професійних музикантів. Клавір опрацював одеський музикант П.І. Молчанов. Кілька варіантів оркестровки здійснили С.І. Зельцер, миколаївський скрипаль і диригент; Ф.І. Воячек, викладач Київського музичного училища; І.В. Прибик, диригент Одеської опери. Лібрето опери «Катерина» Аркас написав сам, а для роботи над клавіром довелося залучати професійних музикантів. У цьому зв'язку виникає питання, наскільки «Катерина» була наслідком самостійної роботи композитора? Фахівці відповідають однозначно: «загальний план твору, його тематична побудова, його яскраві мелодії, народний колорит музики – все це продукт творчої фантазії композитора» [10]. У свою чергу зазначимо, що вимір патріотичний значно превалює над виміром професійним. М.М. Аркас цілком свідомо йшов на створення дорогого проекту загальнонаціонального масштабу. І дійсно, він створив культову для свого часу оперу.

Працювати далі у тому ж жанрі М.М. Аркас більш не мав змоги. Інсульт позбавив повноцінної діяльності праву руку. До того ж початок XX ст. ознаменувався потребою у популярних історичних виданнях для народу. М.С. Грушевський працював над таким виданням і шукав кошти на його видання.

Задуми написати власну історію України у М.М. Аркаса спочатку були дуже скромними. Бажалося написати книжку для домашніх потреб, а саме для навчання онука Миколи. Проте ситуація вийшла з-під контролю. Аркас настільки захопився своїм новим заняттям, що з головою занурився у роботу.

Додамо лише, що для видання своєї «Історії», Аркас взяв кредит у 10000 руб., яку родина потім виплачувала до 1911 року. Редактором книги став В.М. Доманицький.

Приступаючи до написання своєї праці, М.М. Аркас не мав ніякого професійного досвіду наукової діяльності. Ним не було написано жодної статті, не підготовлено жодної публікації. Природознавчо-науковий профіль його освіти обумовив відсутність асоціативного історичного поля, що перешкоджало наявності необхідної логіки для порівняльно-історичного аналізу. Уявлення автора про періодизацію історії і про інтерпретацію тих чи інших фактів носять яскраво виражений особистісний, емоційний характер.

«Історія України-Русі» охоплює історичний простір з VI–IV ст. до н.е. по 1907 р. Автор поділяє його на 9 самостійних періодів:

Скіфо-сарматський
Київський (до 1170 р.)
Галицький (1087-1340)
Литовський (1320-1501)
Польський (1501-1647)
Гетьманський (1647-1663)
Руїна (1663-1687)
Московський (1687-1764)
Україна під владою Російської та Австрійської держав (1764-1907).

У періодизації Аркаса відсутній розділ про первісний лад, що наштовхує на думку про те, що автор або був переконаний у гіпотезі щодо автохтонності українського населення, або не мав достатньої кількості матеріалу для висвітлення цієї доби.

Своєрідність хронології аркасівської «Історії» полягає у чітко окреслених датах (Польська доба – 1501-1647), тоді як у інших істориків періоди округляються століттями. Основою методології стало розглядання процесів, які мали свій початок і завершення у даному періоді, а критеріями стали факти, які свідчили про стабільність існування суспільства і державного устрою. Так, наприклад, Аркас обмежив рамки Київської доби 1169 роком, коли Київ було зруйновано Суздальською армією Андрія Боголюбського, професійні ж історики (М. Грушевський, О. Єфименко та ін.) бачили кінець цього періоду у 1240 р., коли його зруйнували татари. Проте всі професіонали говорять про те, що після суздальського розгрому київський престол був символом першості удільних князів і володіння ним у політичному розумінні не було функціональним. Тобто Київська Русь для Аркаса вже перестала бути державним утворенням. Цим критерієм Аркас користувався у своїй роботі.

Друга особливість подання матеріалу у роботі – гіпертрофічна персоніфікація, з докладними

біографіями, психологічними і літературними портретами політичних і духовних лідерів, з якими автор пов'язує вітчизняну історію.

Усі сучасники-рецензенти відзначали наявність у роботі інтуїтивної внутрішньої логіки, проте, на наш погляд, автор користувався лише початками порівняльно-історичного аналізу. У книжці багато легенд і міфів, які викладаються прямо – без висвітлення суперечливих фактів і подій, що сильно деформують відомі легенди і бувальщини. Хоча, з іншого боку, такий підхід цілком відповідав неоромантичному напряму тодішньої історіографії, що був досить поширеним в Європі. Окрім того, в умовах незадовільного стану української й історичної самосвідомості, саме він міг мати позитивний творчий вплив. Тому Аркас, можливо, зумисне йде шляхом міфотворення, щоб у такий спосіб прокласти місток між свідомістю людності певної доби і своїми сучасниками. Така сама тенденція, до речі, спостерігалася у творчому доробку одного з рецензентів Аркаса, а саме В.К. Липинського.

М. Аракас з онуком Миколаєм

Істотним методологічним упущенням, на наш погляд, є повна відсутність економічної історії: розвитку ремесел, сільського господарства, промислів, промисловості, форм земельної власності і фінансів. Проте, слабка зовнішня логіка викладення, з горою компенсувалася авторською інтуїцією й емоційністю тексту. «Історія» Аркаса стала культовою книжкою, тобто самостійним об'єктом історичного вивчення. Він попав у саму точку! Те, що народ хотів і жадав читати – він прочитав!

Це сталося тому, що вся тривала історія української нації наскрізь трагічна. Вона складалася таким чином, що народ доріс до прямої постановки питання: «Хто ми, чиї ми нащадки?» На побутовому рівні етнічна індивідуальність, не дивлячись на тотальну асиміляційну політику імперської Росії, існувала, але ніхто її у популярну концепцію не оформляв. Аркас перший це зробив і залишився в історії України.

М.М. Аркас в «Історії України-Русі» постійно закидає читачу думку, що українське суспільство історично готове жити в умовах широкої демократії, індивідуальної свободи особистості, але для цього необхідні всі умови і атрибути незалежної держави. Історик справедливо стверджував, що конституція 1710 р. Пилипа Орлика була праобразом всіх демократичних конституцій західних демократій, що виникли наприкінці XVIII – початку XIX ст. Аркас у подробицях не затримувався на механізмі противаг між окремими гілками влади у Конституції, але відзначав наявність основних правових демократичних принципів: рівність всіх перед законом, верховність закону, все що дозволено законом, те не заборонено суб'єкту правовідносин.

Історика неможливо звинуватити у тому, що він свій правовий ідеал, який лежав у площині Американської Конституції Томаса Джеферсона, механічно переносив на український історичний ґрунт. Це був талановитий прийом переконаного патріота, ліберала, який всіма своїми силами намагався прискорити процес формування національної самосвідомості і надбання народом своєї національної ідеї.

Який же аспект переважає в «Історії України-Русі» М.М. Аркаса, професійний чи патріотичний?

Майже всі рецензенти висували значну кількість конкретних зауважень, щодо періодизації подій, висвітлення окремих сюжетів, прямих похибок методики використання джерел, ілюстрацій тощо. З іншого боку, це була перша загальна і популярна українська історія, розрахована на широкі верстви українства. Її значення має бути поставлено у площину розвитку національно-визвольного руху, у боротьбу за українську ідею, піднесення національної самосвідомості найширших верст народу.

Підсумовуючи, зазначимо, що вимір патріотичний значно перевищував у творчому доробку М.М. Аркаса вимір професійний. Значення опери «Катерина» полягає не в її музичних достоїнствах, а в ідейному змісті самої її сутності. «Катерина» була не стільки явищем української музики, скільки втіленням патріотичних ідей Аркаса та засобом боротьби за українську справу. Книга «Історія України-Русі», з точки зору історіографії, була проста і невибаглива: дати широким верствам українського населення загальний популярний нарис національної історії і тим пробудити у них почуття українства, долучити до боротьби за втілення української ідеї. Книга М.М. Аркаса, з огляду на це, не могла і не була видатним явищем української історіографії. Вона стала цеглиною у духовних підвалинах буття українського народу, який прагнув на початку XX ст. набути спільну історичну пам’ять.

Джерела та література

1. Кауфман Л. М.М. Аркас. Нарис про життя і творчість/ Л.С. Кауфман. – К.: Держ. вид.образотв. мист., 1958.
2. Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його «Історія України-Русі» / В.Г. Сарбей // УІЖ. – 1991. – №5. – С.89-95.
3. Ульяновський В. Микола Аркас, «Історія України-Русі» і Михайло Грушевський / В. Ульяновський // Історія, історіографія, джерелознавство: історичний збірник. – К., 1996. – С.17-25.
4. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас. Життя, творчість, діяльність / В.П. Шкварець. – Миколаїв-Одеса, 2002.
5. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906-1909 рр. / Упорядкування, вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К.: «Темпора», 2009.
6. Андріяш В.І. Внесок М.М. Аркаса у розвиток суспільно-політичної думки України: автореф. дис… к.політ.н.: 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» / Вікторія Іванівна Андріяш. – Миколаїв, 2004; Березовська Т.В. Рід Аркасів: просопографічний портрет на історичному тлі доби: дис… к.і.н.: 07.00.01 / Тетяна Всеволодівна Березовська. – Одеса, 2004; Шарата Н.Г. Педагогічні ідеї та просвітницька діяльність М.М. Аркаса: дис… к.пед.н.: 13.00.01 / Наталя Григорівна Шарата. – Кіровоград, 2009.
7. Аркас З. Описание Ираклийского полуострова и древностей его. История Херсонеса / З.А. Аркас. – Николаев, 1879.
8. Лист С.П. Аркас до сина Миколи в Одесу // Фонди Миколаївського обласного краєзнавчого музею. – Д-9952.
9. Щоденник М.М. Аркаса за 1875 рік // Фонди Миколаївсько обласного краєзнавчого музею. – Д-8882.
10. Авраменко С.М. Національні основи опери М.М. Аркаса «Катерина» / С.М. Авраменко // Джерела духовності. Науково-практична конференція до 140-річчя М.М. Аркаса. – Миколаїв, 1993. – С.14-17.

Татьяна Березовская

Николай Аркас у измерении между профессионализмом и патриотизмом

В статье рассматривается проблема соотношения в творческом наследии Н.Н. Аркаса, композитора, историка и общественного деятеля, профессионализма и патриотизма. Анализируется жизнедеятельность Н.Н. Аркаса и выявляются основные компоненты, что способствовали формированию его духовного космоса и становлению у представителя греческого рода украинского менталитета.

***Ключевые слова**: композитор, историк, опера, профессионализм, патриотизм, мировоззрение, семейные отношения, частная жизнь, общественная деятельность.*

Tatiana Berezovska

M.M. ARKAS: THROUGH THE CORRELATION BETWEEN PROFESSIONAL AND PATRIOTIC

The article examines the issues of rating the professional and patriotic constituents in the creative legacy of M.M. Arkas, - the composer, historian and social activist. By researching into the life of M.M. Arkas, the author uncovers the key factors and events that influenced the formation of his spiritual cosmos and thus eventually conduced to moulding the Ukrainian mentality in a member of the Greek kinship.

***Key words**: composer, historian, opera, professionalism, patriotism, view of life, family relations, private life, public work.*

УДК 908+94 (477.7)

Олександр Тригуб (м. Миколаїв)

АРКАСІВСЬКА ПЕРЛИНА (сторінки історії села Стара Богданівка)*

Стаття розкриває історію села Стара Богданівка, колишнього маєтку відомої на Миколаївщині родини Аркасів. Саме у цьому селі народився відомий композитор, культурний і громадський діяч, історик Микола Аркас.

***Ключові слова**: Стара Богданівка, родина Аркасів, Микола Аркас, Миколаївщина*

На стрімкому березі над широким розливом вод Дніпро-Бузького лиману, неподалік від південної околиці Миколаєва, розташоване невелике село Стара Богданівка. Місце тут для життя зручне і придатне. Полога балка, наявність підземних вод і струмків, берег лиману. Все це, у всі часи, сприяло заселенню цих місць. У середині XVIII століття утворилося у цих місцях невелике татарське поселення з милозвучною назвою Діреклея, або Дереклея, по імені пологої балки, в якій розташоване селище. Що було названо раніше – поселення чи балка – вже відомим ніколи не буде, але коли на початку XIX століття селище змінило свою назву, то зміняла - ся і назва балки. Походження назви Дереклея – від тат. «Дерек» – дерево, ліс і суфікса «лі», тобто «Лісисте місце», «гай». Можливо, у балці, де розташоване село, був гай [1].

29 грудня 1791 року між Російською імперією та Османською імперією був підписаний Яссьський мирний договір, який завершив чергову російсько-турецьку війну 1787-1791 років. Договір закріпив за Росією все Північне Причорномор'я, включаючи Крим, підсилив її політичні позиції на Кавказі і Балканах, але найважливіше для нас – до Росії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром, по якому було встановлено новий кордон. У результаті в розпорядженні російської влади виявилися значні земельні ресурси, якими Катерина II щедро обдаровувала як наближених, так і тих, хто відзначився у російсько-турецьких війнах.

Саме таким героєм «турецьких баталій» був дійсний статський радник обер-штер-крігскомісар Чорноморського флоту Петро Григорович Богдановић (1763-1834). Він походив з козацької старшини, т.зв. «шляхетсько-старшинського роду» Чигиринщини, служив у Полтавському полку. Предки згодом переїхали на Полтавщину (швидше за все, після знищення Січі). Про близький зв'язок з вищою командною елітою Війська Запорізького свідчать історичні реліквії, що зберігала родина, і були складені ще І. Мазепою, І. Скоропадським, К. Розумовським. Історики вважали, що Богдано́вичі під час російсько-шведської Північної війни (1700-1721 рр.), у 1709 р. не пішли з І. Мазепою, а залишилися на боці Москви.

Відзначившись у російсько-турецькій війні, Петро Богданович отримав у своє володіння в 1791 р. землі сьогоднішньої Старої Богданівки і почав заселення земель вихідцями з центральних малоросійських губерній і вільними запорізькими козаками, звільненими від військової служби.

З південної сторони Дерекліївської балки на початку XIX ст. оселилися болгари, у результаті чого ця частина села отримала місцеву назву «Болгарка». Саме тому найчисельнішими прізвищами з тих пір лишилися Жело, Христо, Ганчо, Стамови, Іванови, Мавродії та Демираки [2].

Довгий час (з кінця XVIII ст. до 1810-х років) П.Г. Богданович служив при Конторі Головного командира Чорноморського флоту радником з провіантської частини, керуючим лічильної експедиції чорноморських флотів і т.д. Був нагороджений орденами Св. Анни 2 класу і Св. Володи - мира 4 ступеня [3]. Похований у заснованій ним усипальниці Богдано́вичів на старому цвинтарі м. Миколаєва (його усипальницю у 2011 р. виявила на миколаївському некрополі відомий краєзнавець Тетяна Губська) [4].

* *Стаття написана у 2012 р. у рамках оновлення проекту «Історія міст і сіл України: Миколаївська область», який реалізовує Миколаївська обласна організація Національної спілки краєзнавців України (з детальнішою історію села можна ознайомитися на сайті www.mosk.mksat.net)*

Двічі був одружений: перший раз на Парасці Петрівні Зайцевській (1769-1817 (?)), другий – на Єфросинії Іванівні Кузнєцовій (уродженій Богдановій) (1784-1862), від якої у нього було дві дочки – Любов Петрівна (у шлюбі Карабчевська) і Софія Петрівна, яка стала згодом дружиною Миколи Андрійовича Аркаса.

Микола Андрійович Аркас

Софія Петрівна Богдано́вич (Аркас)

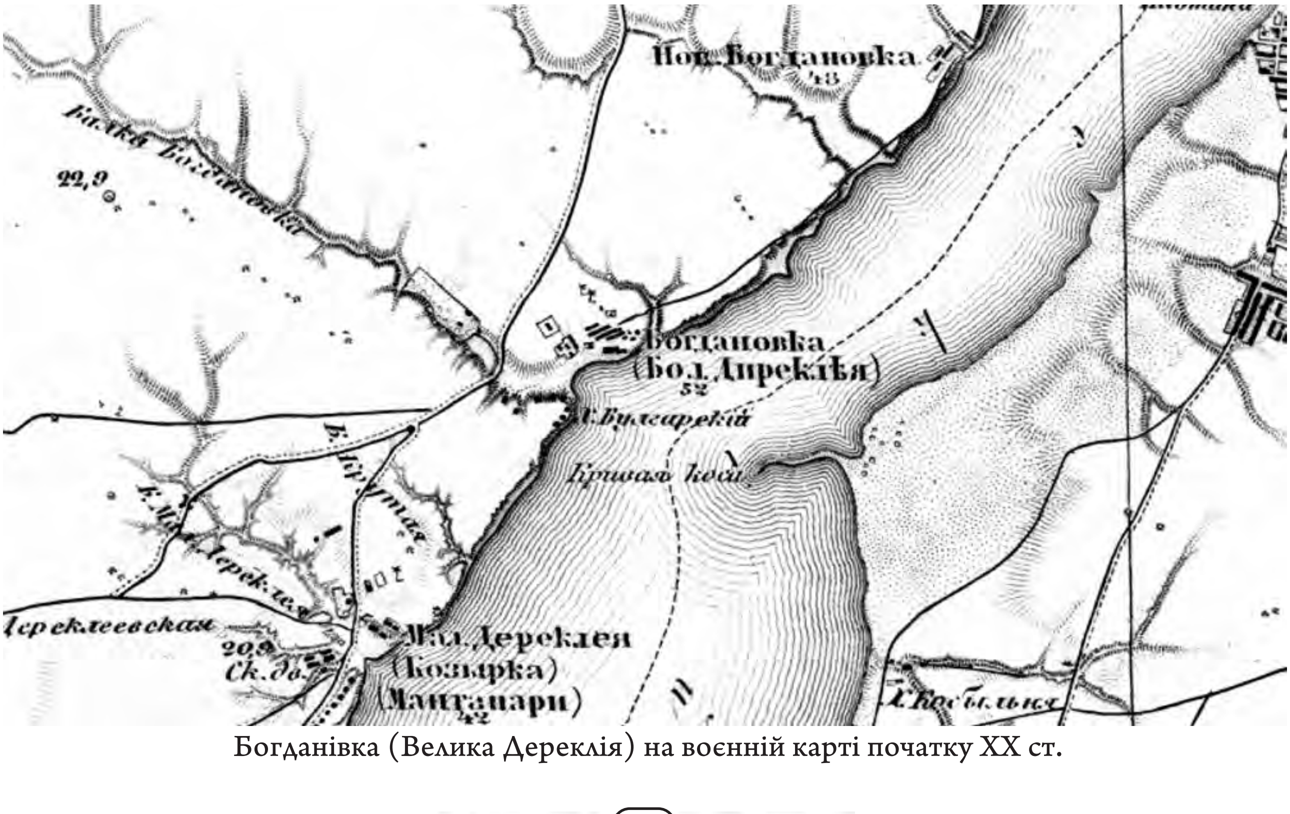
20 серпня 1850 року відбулося весілля Миколи Андрійовича та Софії Петрівни. Весільним батьком став адмірал В.О. Корнілов, а весільною матір'ю – дружина адмірала Лазарєва Катерина Тимофіївна. Вінчались у Миколаєві, весілля святкували у Старій Богданівці.

Богданівка була приданим Софії Петрівни, але була поділена між кількома спадкоємцями Петра Григоровича Богдановича, основним з яких був старший син від першого шлюбу, Костянтин. Микола Андрійович Аркас, який мав хороший дохід від державної служби, викупив село з виплатою відповідної суми всім претендентам на спадщину. З цього приводу навіть відбувся тривалий судовий розгляд, який закінчився на користь Миколи Андрійовича у 1864 році. Після цього вся дореволюційна історія Старої Богданівки була пов'язана із сімейством Аркасів.

У середині XIX ст. Богданівка була невеличким поміщицьким поселенням, де у 1835 р. налічувалося, згідно з подушною ревізією, 299 осіб – 166 чоловіків і 133 жінки [5], а в 1859 р. тут налічувалося 62 двори, де проживала 321 особа – 172 чоловіки і 149 жінок [6]. Тобто за 25 років населення змінилося незначно.

У першій половині XIX ст., щоб відрізняти від Малої Дереклії, село перейменували у Велику Дереклію. Однак одночасно, у той же період існувала і паралельна її назва – село Богдано́вича – Богданівка (вперше назва зустрічається на карті 1810 р.). Назва *Стара* Богданівка з'явилася у документах лише у 1870-х роках, коли з'явилася Нова Богданівка.

З 1861 року Микола Аркас, за порадою лікаря, літні місяці проводив у Старій Богданівці. Займався господарством маєтку, яке приносило за тодішніми мірками непоганий прибуток,

Богданівка (Велика Дереклія) на воєнній карті початку XX ст.

провів реконструкцію садиби, звів на березі Бугу вежу, з якої спостерігав за кораблями. У селі було дві криниці: «панська» для родини поміщиків й окремо – для селян. Недавно занедбану аркасівську криницю старобогданівці розчистили і реставрували: облицювали дошками, звели багатокутний дашок, нагорі якого поставили хрест, обладнали місце для відпочинку. З часів Аркаса до Великої Вітчизняної війни воду з криниць тягали верблюдами.

У 1850-х роках поміщиком було закладено Старобогданівську церкву на честь Святого Миколи – покровителя моряків і мандрівників. Він хотів, щоб його і поховали тут, навіть, за народними переказами, підготував у церкві усипальницю, але був похований у Миколаєві. Будівництво було завершене у 1860 р. і церква отримала статус молитовного будинку.

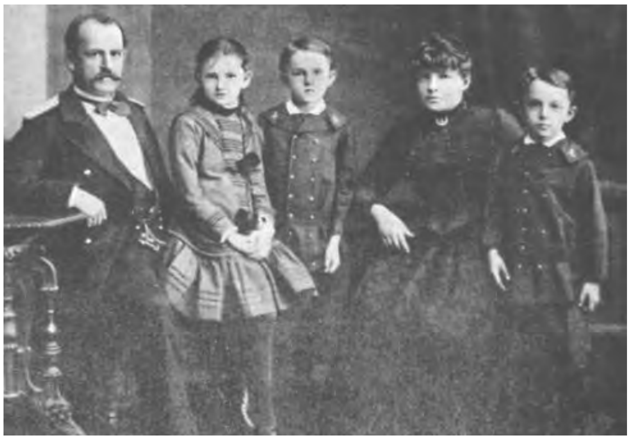
При церкві у 1864 р. було відкрито школу. У цій школі вчилися на той час переважно діти заможних селян із Старої Богданівки та навколишніх сіл. Навчання відбувалося взимку, оскільки влітку і восени доводилося працювати у господарствах своїх батьків.

Микола Андрійович налагодив і господарчі служби: майстерню, кузні, олійню, збудував млин і винний завод. Заснував кінний завод, розводив племінних коней і корів. Телиць дарував і продавав селянам. Цих корів селяни називали аркасівськими. Виростив сад і виноградник.

У 1881 р., після смерті адмірала М.А. Аркаса (1818-1881 рр.), помістя перейшло до його сина – Миколи Миколайовича (1852-1909 рр.), який залишився в історії як український культурно-освітній діяч, письменник, композитор та історик. Народився у Старій Богданівці. Отримав різносторонню освіту в Училищі правознавства у Петербурзі й Одеській гімназії. Згодом навчався на фізико-математичному факультеті Новоросійського університету в Одесі.

У вільний від служби час віддавався улюбленій справі – збиранню і запису народних мелодій і вивченню історії України. Під впливом свого вчителя Петра Ніщинського, почав самостійно оволодівати музичними знаннями, композиторськими навичками і писати музику.

Творчу спадщину композитора складають соло-співи, вокальні ансамблі та обробки народних пісень (близько 80). Найзначнішим твором Миколи Аркаса, який приніс йому визнання, стала опера «Катерина» (1890 р.) за поемою Тараса Шевченка. Цей твір став першою українською ліричною народно-побутовою оперою. «Катерина» з великим успіхом була поставлена трупою Марка Кропивницького у Москві в 1899 році, а згодом – у Мінську, Вільнюсі, Києві.

Родина М.М. Аркаса

Багато часу віддавав культурно-громадській роботі. Він став засновником і головою товариства «Просвіта» у Миколаєві, на власні кошти відкрив народну чотирирічну школу з українською мовою навчання у Старій Богданівці. Пов'язано це було з тим, що під час революції 1905-1907 років на Наддніпрянщині почали виникати організації «Просвіти». Діячі «Просвіт» виступали за впровадження української мови у народну освіту, самі робили спробу відкрити школи. Одна з перших таких шкіл на Україні з'явилася тоді, на превелику радість селян, і у Старій Богданівці. Проіснувала школа два роки (1906-1908 рр.), а потім була заборонена через доноси місцевого священика, який відмовився викладати Закон Божий українською мовою. Саме для учнів цієї школи у 1908 році М.М. Аркас і написав свою знамениту «Історію України-Русі». Микола Миколайович радів і надавав великого значення тій обставині, що хоча б 40 дітей, але вчаться рідною для них українською мовою [7].

Ось як про це пише у своїх спогадах вчитель Аркасової школи Грачов: «Негайно були привезені книжки для навчання і позашкільного читання. Ось настав день, як зібралися діти, батьки, діди й декілька жінок. Прийшов піп, помолились Богу і почалось навчання. Ви бачили коли-небудь, як малій дитини куплять гарного гостинця або червону сорочку – як вона радіє? А Микола Миколайович вдесятеро більш був радий. Він бігав, турбувався, сміявся, цілував замурзаних кавунами (діло було восени)

школярів і знову бігав, приводив свою родину; покладав надії, що ця школа буде матір’ю укра - їнської школи. І дійсно, навчання пішло дуже гарно. Дітей було більше, ніж можна було прийняти. Цьому допомагало те, що Микола Миколайович ні разу не обійшовся, щоби не приголубити якогось з учнів та не прислати гостинців з міста…».

Вже через рік Микола Аркас писав в одному з листів: «Наслідки чудові: торік при тім самім вчителю діти вже на різдвяні свята пішли додому читаючи, тоді як раніше, поки затуркмачували їм голови російською грамотою, вони тільки о Великодніх святах ледве-ледве помацки могли розбиратися у книжках та й вчаться діти як свідчить вчитель, а головне батьки (які приходили дякувати мені за те, що у школі вчать рідною мовою), далеко охотніше, і легше їм…» [8].

Чимало видатних людей побували у маєтку Аркасів: прославлені адмірали В.А. Корнілов і М.П. Лазарєв, український драматург, актор, режисер М.Л. Кропивницький і багато інших.

На початку XX ст. маєток Аркасів складався з 6008 десятин землі (1899 р.). У 1896 р. у Старій Богданівці було 55 дворів, де мешкало 315 осіб (149 чоловіків та 166 жінок). У школі навчалося 25 дітей – 20 хлопчиків та 5 дівчаток [9].

У 1916 році у Старій Богданівці було 26 дворів, 54 чоловіки та 69 жінок, а на хуторі Болгарському – складовій частині сучасного села – проживали у 20 дворах 60 чоловіків і 71 жінка. У маєтку – 4 двори. Таким чином загалом у Старій Богданівці було 46 дворів, де проживало 254 особи (без мешканців маєтку) – 114 чоловіків та 140 жінок [10]. Якщо порівнювати з показниками попередніх років, наприклад 1859 р. чи 1896 р., то кількість населення постійно зменшувалася. Це було пов’язано з міграційними процесами, що відбувалися протягом другої половини XIX – початку XX ст. і були спричинені швидким розвитком капіталізму у Російській імперії. Потреба у робітниках на зростаючих підприємствах Миколаєва (особливо суднобудівна галузь) призводила до переселення збіднілих селян Старої Богданівки до Миколаєва у пошуках роботи та заробітку.

Що торкається церкви, як найвизначнішої пам’ятки Старої Богданівки, то на початку XX ст. вона користувалася досить великою популярністю й обслуговувала не лише старобогданівців, а й жителів Нової Богданівки, Малої Коренихи, хуторів Безводного, Подимово та барона Рено. У церкві служив один священик та один псаломщик, які утримувалися на кошти М.М. Аркаса (священик отримував 600 руб., псаломщик – 300 руб. на рік), а також поміщик надавав їм приміщення під житло. У 1902 р. у церкві служив Ананія Брижицький [11].

Існувала у дореволюційний час у Старій Богданівці і досить оригінальна пам’ятка морської величі Російської імперії. У 20-х роках XIX ст. за наказом Головного командира Чорноморського флоту і портів адмірала А.С. Грейга для встановлення зв’язку між двома основними базами чорноморського флоту була прокладена оптична телеграфна лінія від Миколаєва до Севастополя. Ця лінія являла собою ряд кам’яних веж, розташованих у найбільш піднесених місцях на візуальному віддаленні одна від одної. Сигнали у них передавалися за допомогою фігур, які зображувалися із трьох зчленованих між собою в ряд ціпків – двох коротких по краях і однієї довгої посередині. Кожна комбінація із цих ціпків позначала певну букву.

Парутинська башта морського оптичного телеграфу

Такий телеграф ще називався семафорним. Перша із цих веж розташовувалася на території Миколаївської астрономічної обсерваторії, а наступна – біля с. Стара Богданівка. Звідти сигнали вже по ланцюгу передавалися вежі, розташованій у с. Парутине. Парутинська й обсерваторна вежі збереглася і понині. Вони однотипні. У першій зараз музей заповідника «Ольвія», а у другій станція гідрометеоцентру.

План Богданівської башти
морського оптичного телеграфу

По них ми можемо судити про те, який був вигляд Старобогданівської вежі, яка, на жаль, не збереглася до наших днів, а була розтягнута місцевими жителями на камінь у 1990-х роках. Зараз на цьому місці є тільки пагорб і залишки фундаменту. Зображення цієї вежі є також і на картах лоцій XIX–XX ст. [12].

Імперіалістична війна принесла жителям села голод, смерть, каліцтва. Лише протягом 1916 року на війні загинуло більше десятка чоловік. Чимало з них позалишали по шестеро-семеро дітей-сиріт. Зростала дорожнеча на предмети першої необхідності. А поміщики і куркулі збагачувалися, збуваючи для потреб фронту хліб, фураж, худобу за високі ціни. Все це не могло не викликати загального невдоволення та сприяло поширенню революційних настроїв.

Весною 1917 р. селяни створили земельний комітет, який весною та влітку 1917 року розподілив орні землі, сіножаті і пасовища поміщика, а також конфіскував насіннєвий матеріал. Але місцеві представники Тимчасового уряду всіляко протидіяли цим заходам.

Наприкінці січня 1918 року у Старій Богданівці було встановлено радянську владу, представники якої наділили землею селян, бідняків забезпечили худобою, реманентом, допомагали їм готуватися до весняної сівби. Але у березні село окупували австро-німецькі війська. Вони примусили населення повернути землю і майно колишнім володарям. Натомість вже восени війська німецьких окупантів змушені були залишити Україну.

З кінця серпня 1919 по лютий 1920 року в селі «хазяйнували» денікінці. Селян знову примусили повернути майно, сплатити колишнім землевласникам вартість знятого влітку з їх землі врожаю. Визволяли Стару Богданівку бійці 41-ї Радянської дивізії 122-ї стрілецької бригади під командуванням Ж.Ф. Зонберга. Сільський і волосний ревкоми здійснили низку заходів для зміцнення радянської влади на селі, виконання продрозверстки, організували допомогу армії і сім'ям червоноармійців [13].

Навесні 1920 р. у Старій Богданівці почалося становлення радянської влади, яка вже у 1923 р. організувала у селі колгосп імені Комінтерна, який об'єднав 92 селянських господарства, у кількості 327 чоловік. У 1930 р. 55 дворів селянських господарств у кількості 194 селян увійшли до складу іншого колгоспу – імені газети «Правда».

У 1931-1932 рр. під час організаційно-господарського зміцнення колгоспів, робітники сусіднього «Радсаду» надавали допомогу сусіднім господарствам, у тому числі й Старобогданівській комуні імені Комінтерна. Так, у червні 1931 р. після закінчення своїх жнив, завдяки умілому використанню робочої сили, розгорнутому змаганню ударників, перевиконанню норм виробітку, польова бригада радгоспу у складі 25 осіб надала допомогу старобогданівцям у збиранні городини, бавовни та проведенні осінньої сівби. Так, допомога сусідів, сприяла зміцненню та зростанню колективних господарств у Старій Богданівці. У результаті обидва колективні господарства до кінця 1930-х років стали одними з найкращих у Варварівському районі [14].

З побудовою радянського ладу активно розвивалася шкільна освіта на селі. У Старій Богданівні, при клубі було організовано пункт «лікнеп», куди після тяжкої праці йшли дорослі, щоб навчитися читати і писати. Навчання грамоті здійснювалось безкоштовно. Школу разом із державними органами підтримували батьки учнів. Вони брали участь у ремонті шкільного приміщення (колишнього маєтку Аркасів), виготовляли інвентар.

З появою у 1927 році на селі комуни, була побудована нова школа. Розпочався всенародний

похід на всеобуч. До 1928-29 навчального року зросла чисельність учнів у школі, хоча ще не всі діти шкільного віку були охоплені навчанням.

До 1932 року завершився перехід до загальної обов'язкової початкової освіти. Отже, були створені передумови для здійснення загальної семирічної освіти на селі. У 1933-34 навчальному році за партами сільської школи зменшилась кількість учнів. Це зумовлювалось масовим виселенням сімей куркулів за межі України та важким матеріальним становищем тих, хто залишився в селі. У цьому ж році в селі був відкритий інтернат для 10-ти безпритульних дітей [15].

У роки Великої Вітчизняної війни старобогданівці, як і всі радянські люди, зазнали тяжких випробувань. Багато місцевих мешканців з перших днів війни пішли на фронт захищати Вітчизну. Не дивлячись на самовідданий захист протягом липня-серпня 1941 р. Очаківського плацдарму силами 51 Перекопської стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора П.Г. Цирюльнікова, підрозділи РСЧА змушені були відступити і 20 серпня 1941 року село окупували німецько-румунські війська. Територія Старої Богданівки попала до Очаківського повіту окупаційної зони «Трансністрія», що управлялася румунською королівською владою.

Хоча румунський окупаційний режим був більш лояльним порівняно з німецьким, але все ж місцеві жителі зазнавали різних утисків. Наприклад усіх мешканців примусово залучали до праці, за яку не платили. Всю продукцію, яку збирали в общині (румунський колгосп), вивозили до Румунії чи передавали окупаційним властям. Незгодних з внутрішніми порядками розстрілювали, ув'язнювали чи відправляли на роботи до Німеччини та Румунії.

Натомість були у селян і невеликі радощі. Так у 1942 р. були відновлені служби у закритому у 1930-х роках храмі, який не було зруйновано завдяки тодішньому голові Старобогданівського колгоспу Івану Григоровичу Жело (1895-1995). До речі храм у 1920-30-х роках переживав не кращі часи: у 1922 р. усі цінності, які залишилися після пограбувань панського маєтку та церкви, були вилучені (загалом із Свято-Миколаївського храму було взято всього 4 фунти 90 золотників цінних металів) [16]. Надалі храм утримався лише завдяки тому, що його священик перейшов до так званої Синодальної (обновленської) церкви, яка відкололася від патріаршої і мала підтримку радянської влади. Незважаючи на це, під час масового гоніння на Церкву у 1930-х рр. священика було репресовано, а церкву закрито… [17].

Під час війни службу вів румунський священик, а з 1944 р. ієрей Алексій Хрустальов, який помер разом з дружиною у 1947 р. і був похований поблизу церкви.

У роки війни на всіх фронтах, у партизанських загонах воювали старобогданівці, проявляючи мужність, стійкість та відвагу. З почуттям глибокої поваги вшановують ветеранів війни І.І. Датія, О.О. Дубинку, В.І. Жело, Г.І. Кузьменка, В.П. Танасенка, спогади яких увійшли до книги «Жива пам'ять». У селі є пам'ятник воїнам Великої Вітчизняної війни – куточок святої для всіх старобогданівців землі. 29 березня 1944 р. Стара Богданівка була звільнена від окупантів, що поклало початок мирної відбудови зруйнованого господарства, яке розпочалося вже навесні того ж року.

На місці добре налагодженого господарства залишилися незорані землі. Бур'яни глушили поля та виноградники. Було знищено весь сільгоспінвентар, тваринницькі ферми, фашисти вивезли велику рогату худобу, овець. Відбудова колгоспів вимагала сильних робочих рук, але в умовах військового часу весь тягар ліг на плечі жінок, дітей, людей похилого віку, і вони з честю долали труднощі відбудови 1944-1945 рр., здійснивши першу посівну та відновивши колгоспне господарство.

У 1951 р. обидва колгоспи села об'єдналися в один (імені газети «Правда»). Розвивалося тваринництво, були розширені площі садів і виноградників.

У квітні 1957 року колгосп увійшов до радгоспу «Іскра», а село стало відділком. Тут були розташовані корівники на 450 голів ВРХ, приміщення для телят, качатники (вирощувалось до 20 тисяч качок щорічно), пташник, свинарник на 200 голів, механізований кормоцех.

У 1978 році на базі Кіровського та Старобогданівського відділків організовано новий птахорадгосп «Зарічний», директорами якого у різні роки були Я.Я. Сухін, В.В. Антоненко, М.М. Заболотний. У радгоспі працювали птахоцех, інкубатор, молочнотоварні ферми, будівельний цех, зернотік, млин, пекарня, олійня,

автопарк, автозаправка, дві майстерні, цехи з вирощування нутрій та грибів. Та головною галуззю залишалося землеробство та птахівництво. Господарство було досить прибутковим, утримувало в Старій Богданівці та Кіровому початкові школи, допомагало утримувати Старобогданівський сільський клуб тощо.

Протягом 1950-1970-х років Стара Богданівка входила до сільської ради с. Радсад і відповідно тісно була пов'язана з господарством та адміністрацією Радсадівського радгоспу. Діти їздили до радсадівської восьмирічки (з 1972 р. – середньої) школи, брали участь у загальних культурних заходах, отримували допомогу від провідного винoробного підприємства.

У 1982 р. с. Кірове та с. Стара Богданівка були виділені в окрему сільську територіальну одиницю з центром у селищі Кірове. Протягом останніх 30 років її очолювали Т.І. Горецька, Л.Д. Орлова, І.І. Яцьків, А. Антонюк [18].

У 1989 р. Старобогданівська та Кіровська початкові школи були реорганізовані у Кіровську неповну середню школу з 1 вересня 1989 року.

У 1990 р. починаються численні реорганізації провідних господарств Миколаївщини. В умовах самостійного розвитку України українське село переживало складні часи. Птахорадгосп «Зарічний», як і багато колективних господарств країни, розпався на низку господарств, головним з яких стало Відкрите акціонерне товариство «Заріччя», яке остаточно оформилося у грудні 1996 р. і стало спадкоємцем птахорадгоспу.

Лібералізація цін на початку 1992 р. миттєво розорила рентабельні раніше сільгосподарства. Втрата економічних зв'язків з Росією й іншими колишніми союзними республіками, привела до гострої паливно-енергетичної кризи у сільському господарстві. Уперше після важких післявоєнних років залишилася неопрацьована частина орних земель, значно скоротилося поголів'я худоби, впало виробництво всіх видів с/г продукції.

З 1992 року директором птахорадгоспу працював М.М. Заболотний, який після реорганізації 1996 року став головою ради акціонерів ВАТ «Заріччя». Усі його спроби врятувати господарство були безуспішними і вже у 1998 р. арбітражний суд Миколаївської області порушив справу про банкрутство господарства і в 2003 р. його було визнано банкрутом.

У зв'язку з банкрутством ВАТ «Зарічний», жителі Старої Богданівки втратили постійні робочі місця, осиротів дитячий садок, зруйновано сільський клуб, тільки зараз починає відновлюватися бібліотека.

За даними перепису 2001 р. у Старій Богданівці мешкало 554 жителя, кількість яких на сьогодні стала ще меншою (у 2009 р. – 545 мешканців). Отже населення селища поступово зменшується, що викликає звісно ж занепокоєння, оскільки з такими темпами через декілька десятків років старовинне село може зникнути з карти області.

Натомість відбулися певні і позитивні зрушення у житті старобогданівців. Так, наприклад,

Свято-Миколаївський храм. 2012 р.

Вручення подарунку – корабельної ринди. 2010 р.

відбувається поступова газифікація села, з'явився шкільний автобус, який доставляє дітей до Кіровської середньої школи, де працюють спортивні, творчі та предметні гуртки.

З початку 1990-х років почала потроху відроджуватися Свято-Миколаївська церква. Завдяки прихожанам (церкву відвідують не лише старобогданівці, а й мешканці Миколаєва та навколишніх сіл) та активності священників, серед яких необхідно згадати о. Михайла, о. Андрія, о. Дмитрія, було оновлено храм. З 1991 р. діє бібліотека християнської літератури, а з 1992 р. працює недільна школа для дітей.

У 2010 р. церква відзначила свій 150-річний ювілей, у зв'язку з чим була проведена святкова літургія на чолі з митрополитом Миколаївським та Вознесенським Питиримом, який також подарував храмові ікону Святого Миколая, а Голова Миколаївської обласної організації товариства греків «Нова Еллада» Олександр Моспаненко зробив символічний подарунок – корабельну ринду, у пам'ять про аркасівську родину моряків [19].

Отже миколаївська земля шанує славетний аркасівський рід і пам'ятає про Аркасівську перлину – старовинне село Стара Богданівка.

Джерела та література

1. Крючков Ю.С. История улиц Николаева. – Николаев: Возможности Киммерии, 1997. – С.118-119.

2. Миколаївський район. Сторінки історії. – М.: Вид-во Ірини Гудим, 2005. – С.54.

3. Адрес-календари Херсонской губернии на… 1806, 1807, 1809, 1811, 1813 годы.

4. Христова Н. Первый субботник на некрополе // Вечерний Николаев. – 2012. – 31 марта.

5. Оранский Д., Крищенко С. Старая Богдановка: история и современность [Электронный ресурс] // Николаевский Базар. – Режим доступа: http://bazar.nikolaev.ua

6. Херсонская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 года. – СПБ, 1868. – С.137.

7. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: Життя, творчість, діяльність. – Миколаїв, Одеса, 2002.

8. Історія Кіровської школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kirove.edukit.mk.ua

9. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении / Сост. В. Гошкевич. – Херсон: Тип. губ. правл., 1896. – С.319.

10. Миколаївський район… – С.55.

11. Миляновский Ф., прот. Памятная книжка для духовенства Херсонской епархии. – Одесса, 1902. – С.164.

12. Оранский Д., Крищенко С. Вказ. праця.

13. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К.: УРЕ, 1971. – С.619-621,

14. Миколаївський район… – С.55-56.

15. Історія Кіровської школи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://kirove.edukit.mk.ua

16. Державний архів Миколаївської області (ДАМО), Р-156, оп.1, спр.670, арк.42-зв.

17. ДАМО, Р-118, оп.1, спр.299, арк.14; ф.Р-156, оп.1, спр.109, арк.265.

18. Миколаївський район… – С.54-56.

19. Юбилей Аркасовской жемчужины // Южная правда. – 2010. – 22 мая (№54).

Александр Тригуб

Аркасовская жемчужина (страницы истории села Старая Богдановка)

Статья раскрывает историю села Старая Богдановка, бывшего имения известной на Николаевщине семьи Аркасов. Именно в этом селе родился известный композитор, культурный и общественный деятель, историк Николай Аркас.

***Ключевые слова**: Старая Богдановка, семья Аркасов, Николай Аркас, Николаевщина*

Olexander Trygub

Arkasivs'ka Pearl (page history of the village Stara Bogdanivka)

The article reveals the history of the village of Stara Bogdanivka, the former estate of the famous family of Arcas in Mykolayiv. It was in this village was born the famous composer, cultural and social activist, historian Mykola Arkas.

***Key words**: Stara Bogdanivka, family of Arkas, Mykola Arkas, Mykolayiv region*

Тарас Кремінь (м. Миколаїв)

ЮВІЛЕЙ МИКОЛИ АРКАСА В МИКОЛАЄВІ

10 січня громадськість Миколаївщини у приміщенні науково-педагогічної бібліотеки вшанувала 160-ліття з дня народження свого земляка Миколи Миколайовича Аркаса (7січня 1853 – 26 березня 1909) – видатного українського композитора, автора опери «Катерина», «Історії України-Русі», засновника «Просвіти» в Миколаєві, із діяльністю якого пов'язують духовне пробудження на півдні країни

Директор Науково-педагогічної бібліотеки м. Миколаєва Тетяна Роскіна, відкриваючи вечір "Микола Аркас в інтер'єрі часу", зауважила, що родина Аркасів – невід'ємна складова історії корабельного міста, водночас – усієї України. Зокрема, перший із миколаївських Аркасів – грек за походженням Андреас, опинився волею долі у флотському містечку невдовзі після його заснування наприкінці XVIII століття. Тут він викладав класичні мови та історію у штурманському училищі, займався археологією, уклав паралельний словник з 12-ти мов, підготував рукопис наскрізного «Російсько-грецько-латинського словника». Найстарший з його 12-ти дітей син Захарій – учасник російсько-турецької війни, служив в ескадрі адмірала, майбутнього військового губернатора Миколаєва і Севастополя Олексія Грейга, а з виходом на пенсію в чині генерал-лейтенанта прославився як меценат. Зокрема, з власної ініціативи побудував та очолив Севастопольську офіцерську бібліотеку, а згодом, вивчивши наявні матеріали, відкрив Херсонеський музей старовини. Його молодший брат Микола – флігель-ад'ютант імператора Миколи I, відомий в історії Чорноморського флоту як адмірал, головний командир Чорноморського флоту і портів, а також шанувальник історії, культури, археології. До речі, його іменем у Миколаєві названо один із найбільших скверів. Маючи вигляд Андріївського прапора, колишній плац став не тільки місцем відпочинку городян, але і єдиним в Україні сквером із подібною флотською символікою.

Маючи таку загартовану в морських боях та уславлену великими справами родину, не дивно, що Микола Аркас за традицією розпочав свою кар'єру як морський офіцер: спочатку він служив у Морському відомстві в Миколаєві, був мировим суддею в Херсоні, а з часом, вийшовши на пенсію, зосередився на розвиткові національної культури, а ще – лісівництва і садівництва, вітрильного спорту (тривалий час був почесним командором одного з найстаріших в Україні миколаївського яхт-клубу, мав одну з найкращих на Чорному морі яхт), а в родинному маєтку в Богданівці розводив коней, на власні кошти відкрив школу із українською мовою навчання.

Дмитро Кремінь

Відомий поет, лауреат Державної премії України імені Тараса Шевченка Дмитро Кремінь підкреслив, що повернення спадщини Миколи Аркаса до українців – не з простих. Він пригадував, як наприкінці 1980-х із понад столітнього забуття виринали його раніше заборонені «три великі справи»: «Історія України-Русі», яку Євген Чикаленко називав «найкориснішою» після «Кобзаря» Т.Г.Шевченка, славнозвісна опера «Катерина», написана під впливом однойменної поеми Т.Шевченка, а також заснування товариства «Просвіта», яке він очолював до своєї передчасної кончини. З часом ім'я Аркаса увічнили в назві обласної премії (1994), імені Першої української гімназії (1998), постановці відродженої через десятиліття фактичної заборони опери «Катерина» Миколаївським театром драми та музичної комедії (2003), за що його після прем'єрного показу на київських сценах удостоїли статусу академічного.

Втім, сучасна Аркасіана, а разом із нею – комплекс культурно-просвітницьких заходів із ушанування його імені та місць, пов'язаних із ним, потребує активізації. Зокрема, потребують

реставрації мармурові леви Аркаса, що колись прикрашали унікальний палац родини в центрі Миколаєва, слід активізувати пошуки бібліотеки, унікальної колекції заліза, нагород і монет, а також сліди родини Миколи Аркаса-молодшого у Нью-Йорку. – «Я люблю Моцарта, в оригіналі читаю Гете, але не можу жити без Аркаса. І цей рік повинен стати в Україні роком Миколи Аркаса», – підкреслив український поет.

Віталій Лоскутніков

Екс-начальник обласного управління культури Віталій Лоскутніков зауважив, що Микола Аркас для Миколаївщини – це те ж саме, що Тарас Шевченко для України. На жаль, не всі поділяють таке твердження навіть сьогодні. Він повідомив, що започатковані у 1990-х Аркасівські дні на Миколаївщині урочисто проводилися кожні п'ять років, проте останнє десятиліття миколаївській владі, на жаль, не до цього. Втім, на зорі Незалежності, все було по-іншому. Екс-очільник управління згадував про виникнення в Миколаєві у жовтні 1993 року меморіального знаку на місці зруйнованого в 1930-ті палацу Аркасів, виготовленого відомим українським скульптором Василем Федоруком. На жаль, через певні нюанси тоді ще радянського законодавства т.зв. нецільове витрачання коштів, спрямоване на будівництво знаку, могло стати причиною для відкриття кримінальної справи проти Лоскутнікова. На щастя, її закрили. З того часу біля Аркаса свіжі квіти, а на свята – сила-силенна його шанувальників.

Кандидат мистецтвознавства Ольга Петренко, характеризуючи оперу «Катерина», написану під впливом дружби із композитором П.Ніщинським, довела, що цей зразок оперної Шевченкіани поставлено трупою Марка Кропивницького в Москві у лютому 1899 року, а в Миколаєві – в березні 1900 року в приватному театрі Шеффера (зараз – Миколаївський академічний російський драматичний театр). Незважаючи на це, є свідчення того, що дебютне виконання окремих арій відбулося з ініціативи громади м. Миколаєва значно раніше – в березні 1897 року у приміщенні Зимового зібрання (нині – Будинок офіцерів флоту). Як і колись, цей унікальний витвір композитора-аматора завжди отримує теплі відгуки.

Голова Миколаївського відділення ВУТ «Просвіта» імені Т.Г.Шевченка» Ігор Марцінковський, розповівши про історію її створення, повідомив, що ним знайдено декілька іменних срібних жетонів, які вручали першим членам як за участь у житті громади, так і за роботу в її відділах: літературно-науковому, артистично-музичному, книгарне-книгозбірному, господарському. Жетон має розмір 30×24 мм, причому на аверсі поверх лаврової гілки зображена кобза, а також Шевченкові слова із вірша "І мертвим, і живим, і ненародженим…" "Свого не цурайтесь". До речі, в числі перших «просвітян» значився і Г.М.Блохин – батько вченого Ю.Г.Бойка-Блохина.

Як свідчать документи, Микола Аркас із великим захопленням ставився до свого дітища, тому в надрукованому збірнику "Справозданні Українського Товариства "Просвіта" у Миколаєві» (1909) він звітував наступне: *"чутка за нашу "Просвіту" пішла і на село, і звідтіль з-понад Бугу і Інгулу за скільки верств приїздять селяни подивитись і послухати, що в нас тут робиться, усі вони вертаються додому, про своїх хатах зачаровані і задоволені, і ми повинні бути надто задоволені тим враженням, що ми робимо на них, бо любов і повага рідної мови, рідного краю, поверне людей до поважання рідної сім'ї своєї..."*.

Вахтанг Кіпіані

Редактор сайту «Історична правда» Вахтанг Кіпіані нагадав, як на початку 1990-х серед студентів визріла ідея присвоїти ім'я Миколи Аркаса Миколаївському педінституту імені В.Г.Бєлінського, в якому він навчався. Маючи на руках рішення провідних кафедр, заручившись підтримкою мінкульту, а також Президента України Леоніда Кравчука (він зустрічався з ним особисто), цю ідею, на жаль, не підтримав ректор ВНЗ. Втім, завдяки дієвим студентам у Миколаєві все-таки провели перші в Україні Аркасівські читання, чим привернули увагу громадськості до незаслужено забутої постаті.

Учні гімназії імені Аркаса покладають квіти до пам'ятного барельєфа М. Аркаса

Учасники вечора "Микола Аркас в інтер'єрі часу"

Науковий співробітник Миколаївського краєзнавчого музею «Старофлотські казарми» Тетяна Губська констатувала: громаді неодмінно треба вирішити питання із родинним склепом Аркасів, що поруч із Церквою Всіх Святих на старому цвинтарі. Справа в тім, що в 1936 році співробітники НКВС знищили поховання будівничого Михайла Фалєєва, викинувши його кістки з могили. Один із перших «просвітян», бандурист і краєзнавець, капітан піхотного полку УНР Феодосій Камінський, який тривалий час працював в Ермітажі, знався із Дмитром Яворницьким, Лесею Українкою, а згодом очолював у Миколаєві краєзнавчий музей, перепоховав прах помічника князя Григорія Потьомкіна із Аркасами, аби тільки вберегти цей прах. Він і досі спочиває у склепі видатних греків. Крім того, науковець здивувала своїми відкриттями на ниві Аркасіани. Як з'ясувалося, похований на цвинтарі архімандрит Захарій Петропуло, могила якого є найдавнішою зі знайдених на некрополі – саме той священик, який викупив юного Андреаса Аркаса – сина його друзів – на турецькому невольничому майдані, якому потім допоміг здобути освіту, а згодом запросив до Миколаєва. Що стосується Миколи Аркаса-третього – позашлюбного сина Оксани Аркас, він, закінчивши Український вільний університет, здобувши ступінь доктора філософії, служив у лавах УНР, ОУН, опублікував життєпис "Микола Миколайович Аркас, мій незабутній батько" а також "Повість про наш степ широкодолий", "Історія Північної Чорноморщини з діб прадавніх й до часів козаччини". переклав українською "Іліаду". Нині тривають пошуки його могили у Нью-Йорку. Втім, науковці мусять достеменно вивчити кожен із фактів Аркасіани.

Цікавими були інші виступи, зокрема, кандидата історичних наук Євгена Горбурова («Микола Аркас як меценат»), Льва Траспова («Микола Аркас і яхт-клуб»), Ірини Крикалової («Фонди родини Аркасів в Державному архіві Миколаївської області»), директора Аркасівської гімназії Сергія Бережного («Вшанування пам'яті М. Аркаса в стінах гімназії»). На святі лунала музика у виконанні камерного оркестру «Арс нова», а партію Катерини з опери виконала Ольга Дідусенко – лауреат Міжнародного конкурсу вокалістів імені М.Глінки, удостоєна звання «Золотий голос України». Прем'єру авторської «Оди Миколаю Аркасу» виконав заслужений артист України Олександр Сичов. На завершення свята учасники, серед яких було немало Аркасівських лауреатів, затвердили текст «Звернення» до громадськості із проханням захистити об'єкти культури та архітектури, які мають пряме відношення до родини Аркасів (*див. додаток*).

У рамках миколаївської Аркасіани також осторонь не залишився Державний архів Миколаївської області. Завдяки ініціативі директора архіву, члена НСКУ Ларисі Левченко було проведено спеціалізовану виставку документальної спадщини, присвячену ювілею видатного земляка.

Миколаївці вірять, що їм вдасться захистити великі справи Миколи Аркаса – «грека із душею українця» (В.Жадько), постать якого, без перебільшення, є однією з найвагоміших в новітній історії України. На всі часи.

Додаток

ЗВЕРНЕННЯ ДО МИКОЛАЇВЦІВ З НАГОДИ 160-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ МИКОЛИ АРКАСА

Відзначаючи ювілей від дня народження М.М.Аркаса – видатного українського культурно-освітнього діяча, композитора, історика, письменника, фольклориста, засновника миколаївської «Просвіти», ми, представники громадськості, що стали організаторами та учасниками ювілейних заходів із ушанування нашого земляка, усвідомлюємо його роль у процесі розвитку українського мистецтва, культури, громадського життя держави.

Попри вагомий внесок М.М.Аркаса, а також родини Аркасів у розбудову Миколаєва, у XX столітті це прізвище, на жаль, було викреслено з історії міста і

держави, а пам'ятки культури та архітектури, створені з їх ініціативи, – знищено. В першу чергу, це стосується палацу Аркасів у Миколаєві, родинних маєтків у с. Богданівці, Христофорівці, будинку, де народився М.М.Аркас, а також приватної бібліотеки, заборони на «Історію України-Русі», оперу «Катерина», репресії членів товариства «Просвіта» тощо.

Втім, за роки Незалежності в Миколаєві зроблено немало для відродження імені М.М. Аркаса та його родини, яка увібрала найкращі людські чесноти. Так, зокрема, в 1992 році з ініціативи громадськості міста споруджено меморіальний знак, проведено першу науково-практичну конференцію «Джерела духовності», у 1994-му – започатковано Миколаївську обласну премію імені Миколи Аркаса, у 1997-му – видано першу в історії України книгу «Шануючи пам'ять патріота України. Документи і матеріали про життя та діяльність М.М. Аркаса», у 1998-му – присвоєно Першій українській гімназії його ім'я, в 2003-му на миколаївській сцені відроджено оперу «Катерина». У цих справах лежить важливість глибокого очищення історії та культури, всебічне повернення імені видатного сподвижника, а також його родини до життєпису міста. З приводу цього ми дякуємо всім, хто шанує будівничих нашого краю, працює на імідж краю, робить велику справу з відновлення історичної пам'яті народу.

З огляду на це ми звертаємося до всіх підтримати подальшу всебічну популяризацію імені М.М. Аркаса, життєписів інших видатних українців. З цих причин ми виступаємо за неодмінне та поступове впровадження наступних заходів:

- захист та охорону існуючих об'єктів культури та архітектури, які мають пряме відношення до родини Аркасів (будинок М.М.Аркаса; леви Аркаса; будинок «Просвіти);
- реставрацію існуючого меморіального знаку Миколі Аркасу;
- спорудження пам'ятника Миколі Аркасу;
- перейменування (найменування) однієї з вулиць міста іменем Миколи Аркаса;
- відновлення історичної назви Сиваського скверу – Аркасівського;
- створення будинку-музею родини Аркасів;
- надання обласній премії імені Миколи Аркаса статусу Всеукраїнської;
- перепоховання праху М.Л. Фалєєва окремо від родинного склепу Аркасів із відповідними урочистостями, на які заслуговує перший будівничий м. Миколаєва;
- карбування ювілейної монети з нагоди 160-ліття Миколи Аркаса;
- перевидання «Історії України-Русі» М. Аркаса із її подальшою популяризацією;
- проведення щорічного конкурсу учнівської молоді імені Миколи Аркаса.

Віримо, що великі справи М.М. Аркаса житимуть в серцях миколаївців вічно!

Теоретико-методологічні засади освітянського краєзнавства

ВІДЧУТТЯ ОБРАЗУ ІСТОРІЇ

Наприкінці травня 2012 року професорсько-викладацький колективи Інституту туризму та Інституту історії і політології звернулися з проханням до ректора Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника І. Є. Цепенди присвоїти заступнику директора Інституту історії України НАН України, члену-кореспонденту НАНУ Олександру Петровичу Реєнту звання «Почесний доктор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника».

У поданні поважних освітянських інституцій зокрема зазначалося: «Науковий доробок професора Реєнта О. П. має один із найвищих рейтингів в наукових колах. Він є автором понад 600 наукових і науково-популярних праць, у т. ч. близько 40 індивідуальних і колективних монографій, 10 підручників та посібників. Упродовж тривалого періоду О. П. Реєнт був заступником голови, а з січня 2012 р. – голова Національної спілки краєзнавців України. Значну увагу у своїй діяльності О. П. Реєнт приділяє питанням розвитку історичної науки та освіти на Прикарпатті й, зокрема, у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника. За його активної участі були успішно реалізовані спільні науково-методологічні проекти вчених Інституту історії і політології та Інституту історії України НАН України «Україна Соборна», «Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Ілюстрована історія», проведено впродовж останніх років цикл наукових конференцій, присвячених проблемам соборності українських земель, 100-річним ювілеям Р. Шухевича і С. Бандери. Як організатор і менеджер української історичної науки О. П. Реєнт надає ефективну допомогу прикарпатській історичній науці та освіті у підготовці нової генерації істориків, кандидатів і докторів наук, співпраці на ниві діяльності спеціалізованих вчених Рад по захисту дисертацій, залучення провідних науковців Інституту історії України НАН України до читання лекційних курсів прикарпатським студентам, обміну друкованою науковою та навчальною продукцією».

Вчена рада Прикарпатського національного університету підтримала ініціативу структурних підрозділів і одноголосно присвоїла О. П. Реєнту звання почесного доктора університету. Церемонія вручення диплома та мантії почесного доктора Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника О. П. Реєнту відбулася 30 вересня 2012 року.

Промова О. П. Реєнта, виголошена перед професорсько-викладацьким колективом Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Дякуючи керівництву Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника за високу честь та з поваги до цього акту і представницького зібрання маю виголосити промову або міні-лекцію, як прийнято на подібних заходах.

Як би ми це не приховували, кожна активна доросла людина присвячує життя втіленню власних дитячих мрій, проносить їх глибоко в душі звивистими шляхами, сумує, коли вони не здійснюються, і радіє, коли стають реальністю.

Усе свідоме життя я мріяв стати істориком: спочатку прагнув просто бути причетним до цього неосяжного і навіть трохи лякаючого своїми таємницями космосу. Трохи пізніше, у студентську пору (чого гріха таїти), вабив статус історика, затребуваного

державою та суспільством. Нарешті, у зрілі роки сформувалося усвідомлення високої гуманістичної місії вченого, без чого, на моє переконання, він перетворюється на такого собі меркантильного і навіть цинічного заробітчанина, для якого матеріал, з яким він працює, стає товаром, знеособленою, позбавленою емоцій, пристрасті та, якщо хочете, власних уподобань субстанцію, що з неї можна ліпити речі, придатні для продажу і гарного зиску, а також честолюбства.

Із часом на основі знання історії приходить відчуття образу історії, нерозгадана феноменологія якої змушує щоразу ставити перед собою нові й нові питання, шукати відповіді не лише у глибокому минулому, а й у складних перипетіях сьогодення. Напевно, саме тому для вченого важливо сприймати історію не тільки на рівні інтелекту, а й серця, з одного боку, тонко відчуваючи етичну складову подій, а з іншого, — власну відповідальність за те, в який спосіб ретранслюється фундаментальне знання у суспільство та державу, і які наслідки такі «втручання» можуть мати.

Хтозна, як би я почувався в колі істориків, якби не Олександра Тарасівна Коломийченко – моя вчителька, котра не тільки прищепила стійку зацікавленість предметом, а й навчила дослухатися до чогось майже невловимого, але такого, що виокремлювало історію серед інших шкільних дисциплін, змушувало більше читати, а ще більше – запитувати. На жаль, у той час цікавої літератури було зовсім мало, хоча в моїх рідних Дяківцях існувала пристойна бібліотека.

Напевно, мій критичний погляд на минуле якось непомітно формував і батько, Петро Йосипович. Фронтовик, загартований життям у Західній Україні 1940-х років, якось задумливо промовляв: «Щось там не так, як кажуть».

Ці слова спливли в пам'яті, коли я безпосередньо доторкнувся до історії цього краю — багатого на події, людей, природу, що разом формують неповторний обшир Галичини, такий загадковий і сповнений внутрішньої сили, жаги до свободи і самовираження.

Уперше своєрідна іпостась західноукраїнського регіону зблиснула під час семінарів та приватних бесід із викладачами історичного факультету КДПІ ім. О.М.Горького доц. Г.В.Січкаря, проф. М.Ф.Березовчука, доц. І.Ф.Ганжі, доц. М.Д.Александри, В.І.Самійленко, котрі, будучі не тільки висококласними фахівцями, а й мудрими людьми, якимись «гомеопатичними» доказами вживлювали в нас відчуття справжньої історії з її суперечливими і не завжди зрозумілими вихованим на радянських традиціях студентам «підводними течіями» та прихованим змістом.

Надзвичайно багато дало мені спілкування з моїм науковим керівником, академіком М.І.Супруненком, тодішнім директором Інституту історії України академіком Ю.Ю.Кондуфором, моїми колегами Ю.Я.Гамрецьким, Ю.І.Терещенком, А.П.Гриценко, О.Й.Щусь та ін.

Та найбільше розумінню того, на яких цивілізаційних магістралях перебував цей край у минулому, сприяли контакти з науковцями Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника М.В.Кугутяком, В.В.Грабовецьким, П.С.Федорчаком, В.В.Марчуком, В.В.Марущенком, В.С.Великочиєм, Б.І.Савчуком.

Саме у цьому середовищі набув остаточного оформлення задум реалізувати унікальний науково-просвітницький і суспільний проект «Україна Соборна». Гаряче підтримана тодішнім ректором університету академіком В.І.Кононенком, ідея була втілена у стартовій акції – науковій конференції «Галичина – Наддніпрянщина – Донбас: духовна вісь України». Після цього аналогічні заходи під загальною назвою «Україна Соборна» відбулися в Переяславі-Хмельницькому та Черкасах, а за матеріалами цих форумів було видано кілька томів наукових розвідок і статей, що стали помітним історіографічним явищем.

Започатковані в той час різні вектори співпраці між Інститутом історії України НАНУ і Прикарпатським національним університетом ім. В.Стефаника знайшли підтримку і в його наступного ректора –

1992 2012
ПРИКАРПАТСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА
1940

професора Б.К.Остафійчука. У той час викладачі університету та його випускники стажувалися й виконували дисертаційні проекти в інституті. Співробітники провідної академічної установи історичного профілю виступили консультантами дисертантів І.О.Андрухіва, В.С.Великочия, І.В.Пилипіва, Н.Коростіль та продовжують надавати допомогу в підготовці дисертацій М.Сигидина, О.В.Марущенка, Г.Стефанюк, С.М.Борчука та інших викладачав університету.

Науковці інституту неодноразово виступали офіційними опонентами на захистах дисертацій випускниками та викладачами університету, співавторами, рецензентами і науковими редакторами монографічних та документальних видань: зокрема, «Галичина у Другій світовій війні (1939-1945 рр.)».

Упродовж багатьох років державну екзаменаційну комісію з історії в Інституті історії, політології Прикарпатського національного університету очолює представник Інституту історії України НАНУ професор О.Є. Лисенко.

Новий ректор університету – професор І.Є.Цепенда – сповнений рішучості не тільки продовжувати співпрацю, а й надати їй додаткових імпульсів та свіжих форм. Сподіваємося, що спільними зусиллями ми зможемо гідно відповісти на виклики історичній науці та вищій освіті.

Ми високо цінуємо нашу творчу співпрацю, відповідально до неї ставимося і намагатимемося й надалі діяти креативно та корисно.

І в цьому сенсі хотілося б кілька слів сказати про сучасний стан фундаментальних досліджень та їх перспективи в осяжному майбутньому.

Візьму на себе сміливість констатувати рішучий вступ вітчизняної історичної нау - ки у фазу інтенсивного формування національної історіографії у всіх її атрибутах: науковому наративі, критиці інституціалізації провідних напрямів, кадровому забезпеченні, інтеграції у світове наукове співтовариство.

Дехто не лише за кордоном, а й в Україні скептично оцінює зміст і значення цього стану, вказуючи на такі його риси, як провінціалізм, регіоналізм, україноцентризм. Цілком погоджуючись із, так би мовити, «дитячими хворобами» росту, усе ж висловимо більш оптимістичну оцінку: враховуючи довгі десятиліття вітчизняні науковці зуміли створити (хай не у всьому довершену!) націєцентричну версію свого минулого. Долаючи радянську спадщину, вплив діаспорного історієписання, російської державницької концепції сучасного зразка, західних моделей, українські вчені в гострих дискусіях, що продовжуються й нині, поступово, але невпинно рухаються вперед, змінюючись самі й допомагаючи трансформації суспільства та держави.

Наша історія позначена доленосними впливами зовнішніх чинників – варязьких, литовських, польських, австрійських, угорських, чеських, словацьких, румунських, турецьких, російських. Жодним чином не ставлячи під сумнів права на існування євразійської моделі інтерпретації історії Росії чи інших «національних історіографій», такою ж мірою вважаємо цілком науково легітимною україноцентричну модель. Із вуст скептиків можна почути, що вона, мовляв, уже за визначенням «відриває» українську минувшину від світової історії, закріплює за нею роль аутсайдерів та периферійників-ізоляціоністів. Насправді у цьому проглядається або нерозуміння справжнього стану речей, або свідоме прагнення позбавити нас національної історіографії, яку мають усі народи, що себе поважають.

Адже національне історієписання – це відтворення минулого на певній території (іншими словами – історія етносу чи держави) у широкому контексті взаємодії і взаємовпливів з усіма сусідами та світовим співтовариством.

Націєцентризм у класичному розумінні нічого спільного не має з самозамилуванням та етнічною ексклюзивністю. Це – підхід, що передбачає глибоке осмислення внутрішніх чинників, котрі є рушіями історичного поступу, та перспектив будь-якого, в тому числі й українського, народу.

З огляду на багато причин, місце України у цивілізаційних процесах неможливо визначити методом механічного накладання євразійської чи західноєвропейської матриці. Так, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

— аграрна домінанта у формуванні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянська ментальність, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

— проблема політичної еліти, що простежується на всіх етапах вітчизняної історії;

— провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізнє організаційне (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб’язковий характер суперечностей між українськими політичними силами на рубежі XIX–XX ст.;

— перенесення центру ваги націєтворчої діяльності за кордон, у середовище української еміграції.

Навіть цей, далеко не повний, перелік переконує в тому, що дослідження вітчизняної історії потребує нестандартних підходів. Безоглядна орієнтація на концепції західних чи російських вчених є контрпродуктивною як з огляду на відомі відмінності історичних процесів, так і з точки зору генерування оригінальних методологічних підходів до їх осягнення.

І в цьому руслі хотілося б висловити кілька думок щодо перспективних напрямів наукових студій.

Перший із них випливає зі щойно викладених рис історичного розвитку українського народу й окреслює відповідне коло питань: процеси націєгенези і державотворення, форми та засоби самоідентифікації українців, формування політичних партій, громадських організацій, політичної еліти та моделей реалізації політичних програм.

Другий, пов'язаний із вивченням соціально-політичних явищ, вимагає поєднання мікро- та макроісторичних підходів, реконструкції «малих життєвих світів» і стратегій різних груп українського суспільства.

До третього напряму слід віднести явища культури, освіти, релігійного життя, побуту і повсякденності, без яких неможливо стереоскопічно відтворити ментальний портрет українців.

Нарешті, останній, четвертий, охоплює всі вектори контактів українства із зовнішнім світом, все багатство діалектичних зв’язків, впливів та запозичень.

Та про яку галузь історичного знання не йшлося б, відповідальний учений має брати до уваги мультикультурний і поліконфесійний характер української нації, виявляти делікатність та об’єктивність в оцінках, зваженість у характеристиках, аналогіях та узагальненнях.

Лауреат Нобелівської премії 2010 р. перуанський письменник Маріо Варгас Льоса у своїй лекції з нагоди нагородження дуже образно сказав про роль літератури у житті суспільства. Якщо замінити слово «література» на «історію», одержимо нестандартне визначення цивілізаційної місії останньої.

Отже, «[історія] перетворюється на чародійство, коли дає нам надію одержати те, чого в нас немає, стати тим, ким ми не є, вести те неможливе існування, в якому ми, мов язичницькі боги, відчуваємо себе смертними і безсмертними водночас, коли закладає в нас дух нонконформізму та бунту, що лежить в основі всіх подвигів, що сприяли зменшенню насильства у стосунках між людьми. Зменшенню, але не повному усуненню, тому що наша історія, на щастя, завжди залишатиметься незакінченою. Тому нам потрібно продовжувати мріяти, читати і писати – адже це найефективніший із винайдених нами способів полегшувати наше смертне існування, перемогти корозію часу і зробити неможливе можливим».

Творчих вам успіхів, здоров’я й добробуту!

УДК 378.4.09:1(477.83-25)ЛНУ]“1784/1871”

Володимир Качмар, Роман Тарнавський (м. Львів)

ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В АВСТРІЙСЬКИЙ ПЕРІОД (від відновлення до утраквізації навчального закладу)

Йдеться про кафедральну структуру, професорсько-викладацький склад і навчально-науковий процес на філософському факультеті Львівського університету впродовж 1784–1871 років. Проаналізовано навчальні дисципліни гуманітарного, природничого та технічного спрямування, які читалися студентам філософського факультету, а також подано хронологію його деканів.

***Ключові слова**: Львівський університет, філософський факультет, кафедра, професор, декан, лекція, практичне заняття.*

2 жовтня 2012 р. у Львівському університеті розпочалися урочистості з нагоди 20-річчя відновлення його філософського факультету. Цього дня в Дзеркальній залі університету розпочалася Міжнародна наукова конференція “Духовність. Культура. Наука”, представлення наукового доробку викладачів філософського факультету. 3 жовтня в Актовій залі було проведено урочисту академію. Декан філософського факультету Володимир Мельник зазначив, що “двадцятилітній ювілей філософського факультету є органічним продовженням 350-річного ювілею Університету. Для випускників філософського факультету – це нагода для зустрічі та спогадів про студентські роки. Для нинішніх студентів – доба отримання знань, професійного становлення та сподівання на прийдешні перспективи. Для викладачів факультету – це насамперед свято, з яким пов’язане і минуле, і сьогодення нашої alma mater, час роздумів про майбутнє факультету, й Університету”.

В контексті цього зазначимо, що 2011-й рік був роком 350-річного ювілею Львівського національного університету імені Івана Франка. До цієї дати було підготовлено низку ґрунтовних наукових видань, присвячених історії вищого навчального закладу, проведено конференції та круглі столи, покликані висвітлити, насамперед, білі плями в історії Львівського університету. Саме для цього ми почали дослідження історії одного з його найстаріших факультетів – філософського факультету. Спроби узагальнити усю його історію досі не було зроблено, адже впродовж 1661–1924 років філософський факультет Львівського університету охоплював не якусь окрему галузь знань, а весь спектр гуманітарних, природничих і технічних дисциплін.

Пропонована розвідка є лише вступом до ґрунтовного дослідження філософського факультету Львівського університету. У ній ми поставили собі за мету подати основні етапи його історії від відновлення Львівського університету австрійським імператором Йосифом II у 1784 р. до утраквізації цього вищого навчального закладу в 1871 році. У наступних публікаціях ми намагатимемося висвітлити історію філософського факультету Львівського єзуїтського університету (1661–1784), а також філософського факультету Університету Яна Казимира у Львові (1919–1924) та Українського університету у Львові (1921–1924). Сподіваємося, що ці статті дадуть змогу читачеві зрозуміти загальні тенденції функціонування філософського факультету Львівського університету впродовж його кількасотрічного існування.

Аналіз наукових досліджень і публікацій, присвячених історії Львівського університету засвідчує, що на відміну від таких його факультетів, як теологічний, юридичний чи медичний, історія яких узагальнена в багатьох дослідженнях (наукових статтях, монографіях, довідникових виданнях), цілісної історії філософського факультету Львівського університету не написано досі. Зазначимо, що її написання здавна цікавило керівництво вищого навчального закладу. Так, у 1933 р. уже на гуманістичному факультеті Львівського університету Марією Городиською було підготовлено докторську роботу, присвячену філософському факультету Цісарсько-королівського (так званого Йосифінського) університету, тобто висвітлено його історію періоду 1784–1805 років [1].

Найбільш повно історія філософського факультету Львівського університету висвітлена у праці "Historya Uniwersytetu Lwowskiego", авторства історика Людвіка Фінкеля та юриста Станіслава Стажинського [49, s. 59–75, 213–240], а також у публікаціях львівських учених, здійснених у рамках проекту "Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка" [50]. Насамперед, відзначимо таких авторів цієї книги, як Ірина Білінська (історії біологічної науки у Львівському університеті), Ярослав Притула (історія математики), Андрій Ровенчак (історія фізики), Євген Гладишевський (історія хімії), Петро Білоніжка (історія геології), Теодор Лещак (історія педагогіки), Любов Борсукевич (історія ботаніки), Михайло Кріль (історія гуманітарних наук), Андрій Синиця (історія філософії).

Також варто відзначити ґрунтовну статтю професора Львівського університету, історика Миколи Крикуна, де узагальнено подано історію Львівського університету кінця XVIII – початку XX ст. (Цісарсько-королівський університет, 1784–1805; Львівський ліцей, 1805–1817; Цісарсько-королівський університет імені цісаря Франца I у Львові, 1817–1918) [9, с. 38–53].

У цій статті для досягнення мети нами поставлено такі завдання:

– охарактеризувати кафедральну структуру філософського факультету Львівського університету впродовж 1784–1871 років, із зазначенням завідувачів кафедр;

– проаналізувати навчальні курси, що читалися студентам філософського факультету в зазначений період;

– навести чітку хронологію деканів філософського факультету Львівського університету від його відновлення в рамках Цісарсько-королівського університету до утраквізації Цісарсько-королівського університету імені цісаря Франца I у Львові.

Філософський факультет Львівського університету був заснований ще 1661 р. [6, с. 16–37]. Після відновлення Львівського університету Йосифом II у 1784 р. у структурі навчального закладу відновили й філософський факультет. У першій половині XIX ст. цей факультет у Львівському університеті мав характер підготовчого. Так, після закінчення гімназії, студенти Львівського університету повинні були три роки провчитися на філософському факультеті й лише після його закінчення студенти мали право перейти на один з інших факультетів Львівського університету, де навчалися чотири роки [9, с. 40].

Наголосимо, що офіційними мовами навчання та викладання на філософському факультеті Львівського університету були німецька та латинська. Лише деякі дисципліни з української та польської філології читалися відповідно українською та польською мовами [30, s 15–17; 31, s. 15–18; 39, s. 18–20; 48, s. 21–23]. Натомість після утраквізації 1871 р., коли Львівський університет офіційно було перетворено на двомовний навчальний заклад (з українською і польською мовами викладання), навчальні дисципліни на його філософському факультеті читалися, здебільшого, польською, менше – українською, й лише подекуди – німецькою мовами. Саме ці зміни в діяльності факультету дають нам підстави обмежити верхню хронологічну межу цієї статті 1871 роком.

У структурі філософського факультету Львівського університету після його відновлення в 1784 р. існувало дев'ять кафедр, а саме:

– кафедра філософії;
– кафедра фізики;
– кафедра математики;
– кафедра геометрії;
– кафедра історії;
– кафедра допоміжних історичних наук;
– кафедра філології та естетики [49, s. 350].

На цьому етапі існування філософського факультету Львівського університету, як і всього вищого навчального закладу загалом, кількість кафедр відповідала кількості професорів, тобто професор уособлював собою кафедру: забезпечував читання лекційного курсу та проведення практичних занять. Лише деякі професори мали при собі помічників-асистентів [5, с. 14].

Зазначимо також, що перетворення Львівського університету на ліцей у 1805 р. (у такій формі він існував до 1817 р.) не внесло суттєвих коректив у функціонування філософського факультету, який продовжував існувати й у структурі Львівського ліцею [9, с. 41].

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. кафедру філософії філософського факультету Львівського університету очолювали такі професори як Віт Вреха, Петро Лодій, Вацлав

Фойгт, Міколай Нападєвич, Марцелін Горак, Францішек Стронський, Ігнацій Гануш, Міколай Ліпінський, Кароль Барах-Раппапорт [23, с. 325; 24, с. 309; 25, с. 366; 49, s. 350].

Кафедрою фізики філософського факультету Львівського університету в цей період керували Іґнацій Мартинович, Антон Гільтенбранд, Іван Земанчик, Антон Глойснер, Август Кунцек, Александр Завадзький, Віктор П'єрре, Алойзій Гандль [3, с. 346; 14, с. 533; 15, с. 692–693; 16, с. 408; 19, с. 324; 20, с. 91; 21, с. 104; 22, с. 506; 49, s. 350].

Францішек Стронський

Іґнацій Мартинович

Август Кунцек

Йозеф Маусс

Кафедра математики існувала під керівництвом Ігнація Райна, Франца Кодеша, Яна Гольфельда, Леопольда Шульца фон Страшніцького та Ігнація Лемоха. У 1796–1805 роках Ян Гольфельд очолював окрему кафедру практичної математики [17, с. 363; 18, с. 625; 49, s. 350].

Кафедру історії очолювали Людвік Ценмарк, Йозеф Маусс, Антоній Вахгольц, Готфрід Муїс, Генрик Цайсберг, а кафедру допоміжних історичних наук – Готфрід Уліх та Томас Вучич [28, с. 511; 29, с. 311; 49, s. 350].

Кафедрою, яка охоплювала філологічні та мистецтвознавчі дисципліни – кафедрою філології та естетики завідували Вацлав Ганн, Ігнацій Поллак, Міхаель Канавал та Карлман Тангль [10, с. 325; 13, с. 581; 49, s. 350].

Кафедра німецької мови та літератури в 1784–1803 роках існувала під керівництвом Леопольда Умляуфа, а згодом, після багаторічної перерви, була відновлена під керівництвом Яна Глоха [7, с. 352; 49, s. 350].

Кафедрою натуральної історії завідували Антон Гільтенбранд, Емануїл Кіршбаум, Антон Глойснер, Франц Дівальд, Міхал Штекер, Франц Глюбек, Домінік Колюмбус, Рудольф Кнер, Гіацинт Лобажевський [4, с. 115].

Григорій Яхимович

З початку XIX ст. у структурі філософського факультету почали виникати нові кафедри: чи шляхом поділу старих, чи шляхом заснування. Так, у 1805 р. на філософському факультеті створили кафедру науки релігії (завідувачі Іван Лаврівський, Йосиф Ярина, Григорій Яхимович, Франц Амтманн) [11, с. 135; 49, s. 350].

З 1812 р. можна вести початок існування кафедри педагогіки. Її завідувачами були Вацлав Фойгт, Й. Ярина, І. Поллак, Г. Яхимович, Ф. Амтманн, Людвик Маліновський, Франц Костек [11, с. 135; 12, с. 654; 49, s. 350].

Окрім того, з 1814 р. існували дві кафедри господарського спрямування – кафедра будівництва та кафедра рільництва. Кафедру будівництва очолювали Ігнацій Хамбрец, Ян Зальцманн і Кароль Гунглінгер, а кафедру рільництва – М. Штекер, Д. Колюмбус і Р. Кнер [49, s. 185, 240–241, 280, 350].

У 1826 р. новостворену кафедру польської словесності очолив Міколай Михалевич. Наступними її завідувачами були Ян Шляхтовський та Антоній Малецький [49, s. 350].

У 1848 р. створено кафедру руської (української) словесності. Її першим завідувачем став Яків Головацький, після нього – Омелян Огоновський [26, с. 359; 49, s. 350].

У 1850 р. утворено кафедру класичної філології, якою завідували Бернард Юльг, Вільгельм Кергель, Густав Лінкер [8, с. 596; 49, s. 320, 334, 350].

У 1851/52 н. р. створено кафедру хімії. Її пер - шими завідувачами були Франц Плесс, Леопольд Пебаль, Леопольд Ліннеман. У 1852 р. утворено кафедру зоології (завідувач Максиміліан Шмідт) та кафедру ботаніки (завідувач Г. Лобажевський). У 1869 р. створено кафедру австрійської історії під керівництвом Едварда Рьослера [2, с. 236; 27, с. 538, 49, s. 350].

На 1850 р. до наукових інститутів філософського факультету (тобто тих, на базі яких відбувалися практичні заняття студентів) належали фізичний кабінет (завідувач А. Завадзький) і збірка з природничої історії (мінералогічний кабінет і гербарій) під керівництвом Г. Лобажевського [30, s. 18].

Серед наукових інститутів філософського факультету в другій половині 1850-х – на початку 1870-х років були:

– філологічно-історичний семінар (завідувачі В. Кергель та А. Вахгольц, Г. Муїс, згодом – Г. Лінкер і Г. Цайсберг, Йоган Врубель і Е. Рьослер);

– фізичний музей, фізичний інститут для кандидатів на педагогічні посади та фізико-механічні майстерні (завідувач В. П'єрре, згодом – А. Гандль);

– мінералогічно-ботанічний музей (завідувач Г. Лобажевський), згодом – мінералогічний музей з приєднаною до нього колекцією Станіслава Борковського під наглядом М. Шмідта, пізніше – Фелікса Кройца;

– зоологічний музей (завідувач М. Шмідт);

– ботанічний музей з гербарієм і спеціальною бібліотекою (голова А. Вайс);

– ботанічний сад і зібрання насіння (директор Г. Лобажевський);

– хімічна лабораторія, збірка препаратів і апаратів (завідувач Г. Вольф, згодом – Л. Пебаль, Л. Ліннеман);

– природничі кабінети (наглядач Зигмунд Яролім);

– освітній інститут для вихованців садівництва під наглядом і керівництвом А. Вайса [31, s. 18–19; 39, s. 6–7; 48, s. 13–15].

Тепер охарактеризуємо навчальний процес на філософському факультеті Цісарсько-королівського університету імені цісаря Франца I у Львові до його утраквізації.

У цей період навчальний рік на філософському факультеті, як і загалом в університеті, поділявся на два семестри – зимовий та літній. Навчання студентів відбувалося на лекціях і практичних заняттях. Зокрема, у зимовому семестрі 1850/1851 н. р. навчальна програма філософського факультету виглядала так:

– загальний вступ до філософії і загальної метафізики; історія філософії (М. Ліпінський);

– загальна педагогіка (вакансія);

– загальна всесвітня історія (Схід в епохи Античності та Середньовіччя); історія Австрійської держави (історія Богемії й Угорщини та сусідніх земель від давнини до їхнього об'єднання з Угорщиною за Фердинанда I) (А. Вахгольц);

– вища математика (сферична тригонометрія, аналіз, обчислення інтегралів) (І. Лемох);

– фізика (загальна теорія тіл; сили, що панують над матерією; рівновага та рух, вага, статика тощо) (А. Завадзький);

– історія природи (наука про прості мінерали) (Г. Лобажевський);

– математична фізика (електростатика та гальванізм) (А. Урбанський);

– давньогрецька філологія (пояснення "Іліади" Гомера; вивчення форм давньогрецької мови; латинська філологія ("Оди" Горація) (К. Тангль);

– критична граматика давньоєврейської мови; історія єврейської і халдейської літератури; мова оригіналів Старого Завіту Біблії; халдейська мова Біблії (Лазар Еліас Ігель);

– польська граматика; польська література (Я. Шляхтовський);

– фонетика та граматика української мови; історія розвитку української мови та критичний огляд пам'яток старослов'янської писемності з найдавніших часів до XIII ст. (Я. Головацький) [30, s. 15–17].

Окрім вказаних курсів для студентів філософського факультету проводили також факультативні курси іноземних мов, зокрема такі:

– італійська мова; історія італійської літератури (викладач Якуб Шокліч);

– французька мова; французька література; курс прованської поезії (Карл Пехорський);

– арамейська та староєврейська мови; самаритянська мова (Ефраїм Ізраель Блюхер) [30, s. 17].

У другій половині 1850-х років усі курси, які читалися на філософському факультеті Львівського університету, поділялася на три фахи: філософсько-історичний, математично-природничий і філологічний. Так, наприклад, у зимовому семестрі 1855/1856 н. р. навчальна програма для студентів філософського факультету Львівського університету виглядала таким чином.

Філософсько-історичний фах:

– основи філософії моралі та філософії права; історія філософії Стародавнього світу (М. Ліпінський);

– історія Стародавнього світу до встановлення римського світового панування; історія Австрії; практичні вправи з історії Стародавнього світу для студентів філологічно-історичного семінару (А. Вахгольц);

– загальні основи виховання та їхнє застосування для розвитку фізичних та інтелектуальних здібностей (Л. Маліновський).

Математично-природничий фах:

– диференціальні та інтегральні розрахунки; теоретична астрономія (І. Лемох);

– загальна експериментальна фізика; нова теорія електрики; практичні вправи з фізики для кандидатів на посади вчителів (В. П'єрре);

– зоологія та фармацевтика; анатомічно-фізіологічний огляд фауни; вправи з розпізнання тварин (М. Шмідт);

– загальна та спеціальна мінералогія, насамперед для фармацевтів; ботаніка (Г. Лобажевський);

– загальна та фармацевтична неорганічна хімія; квалітативний і квантитативний аналіз неорганічних тіл; практичні заняття в лабораторії (Г. Вольф).

Філологічний фах:

– грецький синтаксис; "Протагор" Платона; життя та творчість Геродота, "Аннали" Тацита для студентів філологічно-історичного семінару (В. Кергель);

– історія новітньої німецької літератури; вибрані вірші та прозові уривки з Йоганна Вольфганга Гете з інтерпретаціями та стильовими вправами (переважно для кандидатів на посади вчителів) (Я. Глох);

– українська мова; історія української літератури (Я. Головацький);

– французька мова; французька література (історія прованської поезії, французьке віршування) (К. Пехурський);

– польська мова та література (вакансія) [31, s. 15–18].

У зимовому семестрі 1860/1861 н. р. для студентів філософського факультету філософсько-історичного фаху М. Ліпінський читав лекції з основ філософії моралі, логіки та історії філософії Античності; Г. Муїс – з історії Римської республіки, загальної історії Нового часу від часів Реформації, зі стародавньої історії Близького Сходу з наголосом на народі Ізраїля; він також проводив заняття для студентів філологічно-історичного семінару за творами Тіта Лівія. Л. Маліновський продовжував викладати загальні засади виховання та їхнє застосування для фізичного та інтелектуального розвитку [39, s. 18].

Для студентів математично-природничого фаху проводили заняття з таких тем:

– розв'язування вищих числових рівнянь; інтегральні й варіаційні розрахунки та їхнє застосування у завданнях з аналітичної геометрії (І. Лемох);

– експериментальна фізика; електрика; практичні вправи з фізики; розрахункова та вимірювальна кристалографія з практичними вправами (А. Гандль);

– ентомологія (М. Шмідт);

– загальна мінералогія, насамперед для слухачів фармацевтичних курсів (Г. Лобажевський);

– експериментальна хімія з наголосом на фармацевтиці; фармацевтична хімія; аналітична хімія як підготовка до практичних вправ; практичні вправи у хімічній лабораторії для фармацевтів і початківців (Л. Пебаль) [39, s. 19].

Для студентів філологічного фаху В. Кергель читав історію римської літератури, "Антигону" Софокла, а для відвідувачів філологічно-історичного семінару – ще й "Апологію" Платона, промову Цицерона до Сестія, здійснював оцінку письмових робіт студентів. До обов'язків Я. Глоха у цей навчальний рік належало викладання історії давньонімецької літератури та граматики німецької мови з мовними порівняннями, А. Малецького – історії польської літератури

XVI – 30-х років XVII ст. і вправи зі студентами зі стилістики польської мови. Я. Головацький читав курс української мови (словотвір з точки зору порівняльного мовознавства) та української літератури (духовне красномовство та його характер у давній і середній період) [39, s. 20].

В останній зимовий семестр до утраквізації Львівського університету, тобто в 1870/1871 н. р. на його філософському факультеті порядок лекцій був таким.

Філософсько-історичний фах:

– практична філософія; історія філософії; "Критика чистого розуму" Іммануїла Канта (К. Барах-Раппапорт);

– загальна історія періоду переселення народів; історія Австрії; заняття з загальної історії на філологічно-історичному семінарі (Г. Цайсберг).

– загальна педагогіка (Ф. Костек);

– історія Французької революції (К. Ліске).

Філологічний фах:

– грецька античність; "Протагор" Платона; "Цар Едіп" Софокла та оцінка письмових робіт на філологічно-історичному семінарі (В. Кергель);

– історія грецької літератури; "Оди" Горація (Й. Врубель);

– історія польської прози XIX ст.; найдавніші писемні пам'ятки польською мовою (А. Малецький);

– огляд усіх періодів історії української літератури; порівняльний словотвір старослов'янської та української мов; коментар до мови "Руської правди" (О. Огоновський).

Математично-природничий фах:

– вищий аналіз і диференційні розрахунки; експериментальна фізика; вправи з експериментальної фізики; теоретично-практичні заняття для кандидатів на посади вчителів (А. Гандль);

– загальна хімія; фармацевтична хімія (Л. Ліннеман);

– ентомологія (М. Шмідт);

– мінералогія; вправи з мінералогії (Ф. Кройц).

– італійська граматика з вправами для читання та письма (Емануель Ріттер фон Штаубер);

– стенографія польською та українською мовами (Л. Олевінський) [48, s. 24–26].

Декана філософського факультету переобирали щороку. Філософський факультет Львівського університету впродовж 1784–1871 очолювали І. Мартинович (1784/85, 1785/86), В. Вреха (1786/87, 1790/91, 1797/98, 1802/03), Л. Ценмарк (1787/88, 1791/92), Ф. Кодеш (1788/89, 1803/04, 1817/18, 1823/24, 1828/29), В. Ганн (1789/90), Г. Уліх (1792/93), А. Гільтенбранд (1793/94), Л. Умляуф (1794/95), І. Земанчик (1795/96), П. Лодій (1796/97), Я. Гольфельд (1798/99, 1801/02, 1804/05), Е. Кіршбаум (1799/1800), Т. Вучич (1800/01), А. Глойснер (1818/19), М. Нападєвич (1819/20, 1824/25, 1829/30), І. Поллак (1820/21), М. Штекер (1821/22, 1826/27), Ф. Дівальд (1822/23), Й. Маусс (1825/26, 1830/31), А. Кунцек (1827/28, 1840/41), М. Канавал (1831/32), М. Штюгер (1832/33), Ф. Пфау (1833/34, 1843/44), Ф. Стронський (1834/35, 1841/42), Л. Шульц фон Страшніцький (1835/36), К. Тангль (1836/37, 1845/46), Г. Яхимович (1837/38), Ф. Ешеріх (1838/39, 1844/45), І. Гануш (1839/40, 1846/47), І. Лемох (1842/43, 1847/48, 1855/56, 1857/58), Я. Шокліч (1848/49), Ф. Амтманн (1849/50), А. Завадзький (1850/51), А. Вахгольц (1851/52, 1859/60), М. Шмідт (1852/53, 1854/55, 1863/64, 1868/69), В. П'єрре (1853/54), Я. Головацький (1856/57, 1858/59), М. Ліпінський (1860/61), В. Кергель (1861/62), Г. Лінкер (1862/63), А. Вайс (1864/65, 1869/70), А. Малецький (1865/66), Ф. Ціркель (1866/67), Г. Цайсберг (1867/68), А. Гандль (1870/71) [30–56].

На основі викладеної інформації пропонуємо такі висновки.

Філософський факультет Львівського університету – один з найстаріших факультетів цього вищого навчального закладу, об'єднував гуманітарні, технічні та природничі дисципліни, що надавало йому підготовчого характеру, й певною мірою – штучності існування, яка в майбутньому й спричинилася до його поділу на гуманістичний і математично-природничий факультети.

На філософському факультеті Львівського університету впродовж 1784–1871 років викладали видатні тогочасні науковці. Спершу це були, насамперед, професори, за походженням – австрійці та чехи, випускники університетів Відня, Ґраца, Праги та Оломоуца. Згодом на філософському факультеті працювали, передусім, його вихованці. Серед викладачів філософського факультету були такі видатні науковці, як І. Мартинович, Ф. Кодеш, Г. Уліх, Й. Маусс, Ф. Стронський, І. Лемох, М. Шмідт, В. П'єрре, А. Вайс, А. Малецький, Ф. Ціркель та ін.

Професорами-українцями філософського факультету Львівськогго університету в досліджуваний період були такі відомі вчені, як І. Земанчик, П. Лодій, Я. Головацький, Г. Яхимович. Вони не лише керували кафедрами факультету, а й певний час були його деканами.

Навчальні курси, які читалися студентам філософського факультету Львівського університету, охоплювали усі найважливіші напрями тогочасних наукових знань і з кожним роком мали тенденцію до ускладнення та вдосконалення. Теоретичні знання, подані студентам на лекціях, поєднувалися з практичними вправами, що проводилися на базі наукових інститутів філософського факультету Львівського університету.

Подальші розвідки з історії філософського факультету Львівського університету дозволять простежити формування всесвітньо відомих наукових шкіл з гуманітарних, технічних і природничих наук, які були засновані професорами філософського факультету Львівського університету в другій половині XIX – на початку XX ст.

Джерела та література

1. ДАЛО, ф. 26. оп. 4, спр. 211: Докторская диссертация Городиской Марии на тему “Философский факультет Юзефинского университета в 1784–1805 годах”, 1933.

2. Волгін С. Ботаніки кафедра / С. Волгін, Л. Тасєнкевич // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 236.

3. Закала О. Гільтенбранд (Hiltenbrand) Антоній / О. Закала, А. Ровенчак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 346.

4. Калинович Н. Натуральної історії кафедра / Н. Калинович, І. Білінська // Енциклопедія Львівського університету. Біологічний факультет та Ботанічний сад. Матеріали до енциклопедії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – С. 115.

5. Качмар В. [Львівський національний університет імені Івана Франка. Історичний нарис] Володимир Качмар // Літопис випускників Львівського національного університету імені Івана Франка. – Київ: Видавничий центр “Логос Україна”, 2010. – С. 12–51.

6. Кметь В. Львівський єзуїтський університет (1661–1773) / Василь Кметь // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 16–37.

7. Кравець Я. Глох (Hloch) Ян / Я. Кравець // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 352.

8. Кравець Я. Кергель (Kergel) Вільгельм / Я. Кравець // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 596.

9. Крикун М. Львівський університет австрійського періоду (1784–1918) / Микола Крикун // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 38–53.

10. Кріль М. Ганн (Hann) Вацлав / М. Кріль // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 325.

11. Лещак Т. Амтманн (Amtmann) Франц / Т. Лещак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови),

В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 135.

12. Лещак Т. Костек (Kostek) Франц Серафін / Т. Лещак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 654.

13. Мельник М. Канавал (Canaval) Міхаель Франц Ксав'є / М. Мельник // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 581.

14. Мельник М. Земанчик (Zemantsek, Zemancek, Сементюк?) Іван / М. Мельник, А. Ровенчак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 533.

15. Мельник М. Кунцек (Kunzek von Lichton) Август / М. Мельник, А. Ровенчак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 692–693.

16. Микітчак Т. Ґлойснер (Gloisner) Антон / Т. Микітчак, А. Ровенчак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 408.

17. Притула Я. Гольфельд (Holfeld) Ян / Я. Притула // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 363.

18. Притула Я. Кодеш (Kodesch von Treuenhorst) Францішек / Я. Притула // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 625.

19. Ровенчак А. Гандль (Handl) Алозій / А. Ровенчак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 324.

20. Ровенчак А. Мартинович (Martinovics) Ігнацій / А. Ровенчак // Енциклопедія Львівського університету. Фізичний факультет. Факультет електроніки. Астрономічна обсерваторія. Матеріали до енциклопедії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – С. 91.

21. Ровенчак А. П'єрре (Pierre) Віктор / А. Ровенчак // Енциклопедія Львівського університету. Фізичний факультет. Факультет електроніки. Астрономічна обсерваторія. Матеріали до енциклопедії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – С. 104.

22. Сеник М. Завадзький (Zawadzki) Александр / М. Сеник, І. Білінська, А. Ровенчак, М. Мельник // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 506.

23. Синиця А. Гануш (Hanuš) Ігнацій Ян / А. Синиця // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 325.

24. Синиця А. Вреха (Vrecha) Віт / А. Синиця, М. Кріль // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 309.

25. Сіромський Р. Горак (Horak) Марцелін / Р. Сіромський, А. Синиця // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 366.

26. Терлак З. Головацький Яків Федорович / З. Терлак // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 359.

27. Царик Й. Зоології кафедра / Й. Царик, І. Яворський, О. Іванець, І. Хамар // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 538.

28. Чорний М. Загальної історії кафедра / М. Чорний // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 511.

29. Швець Н. Вучич (Wutschisch, Vuchich, Wuchich) Томас / Н. Швець // Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. І: А–К / Видавнича рада: І. О. Вакарчук (голова), М. В. Лозинський (заст. голови), Р. М. Шуст (заст. голови), В. М. Качмар (відп. секретар) та ін. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка. 2011. – С. 311.

30. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1850/51. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1850. – 21 s.

31. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1855/56. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1855. – 30 s.

32. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1856/57. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1856. – 30 s.

33. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1856/57. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1856. – 30 s.

34. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1857/58. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1857. – 30 s.

35. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1858/59. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1858. – 30 s.

36. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1858/59. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1858. – 30 s.

37. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1859/60. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1859. – 32 s.

38. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1859/60. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1859. – 30 s.

39. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1860/61. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1860. – 32 s.

40. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1863/64. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1863. – 39 s.

41. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1863/64. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1863. – 38 s.

42. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1864/65. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1864. – 38 s.

43. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1865/66. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1865. – 37 s.

44. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1865/66. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1865. – 38 s.

45. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1866/67. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1866. – 36 s.

46. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Sommer-Semester des Studien-Jahres 1867/68. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1867. – 37 s.

47. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1867/68. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1867. – 38 s.

48. Akademische Behörden an der k. k. Universität zu Lemberg, sammt der Ordnung der Vorlesungen an derselben im Winter-Semester des Studien-Jahres 1870/71. – Lemberg: Aus der kais. konigl. galicischen Aerarial-Staats-Druckerei, 1870. – 38 s.

49. Finkel L., Starzyński S. Historya uniwersytetu Lwowskiego / Ludwik Finkel, Stanisław Starzyński. – Lwów: Drukarnia E. Winiarza, 1894. – Cz. 1. – 351 s.

50. Taschenbuch der apostolischen Majestat Franz I. allerhöchsten Namen führenden Universität zu Lemberg für das Jahr 1833. – Lemberg: Gedrukt bei Joseph Schnayder, 1832. – 118 s.

51. Taschenbuch der apostolischen Majestat Franz I. allerhöchsten Namen führenden Universität zu Lemberg für das Jahr 1837. – Lemberg: Gedrukt bei Joseph Schnayder, 1836. – 95 s.

52. Taschenbuch der apostolischen Majestat Franz I. allerhöchsten Namen führenden Universität zu Lemberg für das Jahr 1839. – Lemberg: Gedrukt bei Joseph Schnayder, 1838. – 108 s.

53. Taschenbuch der apostolischen Majestat Franz I. allerhöchsten Namen führenden Universität zu Lemberg für das Jahr 1841. – Lemberg: Gedrukt bei Joseph Schnayder, 1840. – 107 s.

54. Taschenbuch der apostolischen Majestat Franz I. allerhöchsten Namen führenden Universität zu Lemberg für das Jahr 1842. – Lemberg: Gedrukt bei Joseph Schnayder, 1840. – 105 s.

55. Taschenbuch der apostolischen Majestat Franz I. allerhöchsten Namen führenden Universität zu Lemberg für das Jahr 1843. – Lemberg: Gedrukt bei Joseph Schnayder, 1842. – 120 s.

Владимир Качмар, Роман Тарнавский

ФИЛОСОФСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ ЛЬВОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА В АВСТРИЙСЬКИЙ ПЕРИОД
(от возобновления до утраквизации учебного заведения)

Речь идёт о кафедральной структуре, профессорско-преподавательском составе и учебно-научном процессе на философском факультете Львовского университета в 1784–1871 годах. Проанализировано учебные дисциплины гуманитарного, природоведческого и технического направлений, которые преподовались студентам философского факультета, а также подано хронологию его деканов.

***Ключевые слова**: Львовский университет, философский факультет, кафедра, профессор, декан, лекция, практическое занятие.*

Volodymyr Kachmar, Roman Tarnavskyi

THE PHILOSOPHICAL FACULTY OF THE LVIV'S UNIVERSITY DURING AUSTRIAN PERIOD
(from recovery to utrakvization of high school)

Deals with cathedral structure, professors, educational and scientific process at the Philosophical Faculty of Lviv's University during 1784–1871. Analyzed subjects of humanitarian, natural and technical direction, which were read to students of the Philosophical Faculty and submitted chronology of the faculty's deans.

***Key words**: Lviv's University, Philosophical Faculty, Chair, Professor, Dean, lectures, practical classes.*

УДК: 908(477):37.013.83

Світлана Бабушко (м. Київ)

ОСВІТЯНСЬКЕ КРАЄЗНАВСТВО ДЛЯ ЛІТНІХ ЛЮДЕЙ: РЕАЛЬНІСТЬ І КОНТУРИ НА МАЙБУТНЄ

В статті розглядається питання вивчення студентами пенсійного віку туристичного краєзнавства, аналізується діяльність факультету туристичного краєзнавства Київського університету третього покоління, що діє в Інституті туризму Федерації професійних спілок України.

***Ключові слова**: туристичне краєзнавство, літні люди, Інститут туризму.*

У сучасному світі спостерігаються безпрецедентні демографічні зміни, пов'язані з подовженням тривалості життя людей пенсійного віку у багатьох країнах. Люди похилого віку довше залишаються здоровими і намагаються бути соціально активними. Вони багато спілкуються, подорожують, навчаються. Отримання нових знань дозволяє студентам пенсійного віку реалізувати свої здібності та бути самостійними. Цілком зрозуміло, що мета такої освіти – не отримати професію та працевлаштуватися. Освіта дорослих у пенсійному віці – це «неформальна освіта, що має за мету особистісний розвиток, соціальну адаптацію та збереження активної життєвої позиції людей похилого віку» [1, с.4].

Краєзнавство у цьому відношенні відіграє винятково важливу роль. Перш за все, у сучасному суспільно-політичному житті України помітно зросла роль краєзнавства, яке спрямоване на відновлення історичної пам'яті народу, виховання патріотизму громадян. По-друге, за словами академіка НАНУ П.Т.Тронька, краєзнавство є «безцінною скарбницею збереження історичного досвіду багатьох поколінь, всього того найкращого, що витримало випробування часом у сфері матеріальної та духовної культури, своєрідним містком, що з'єднує покоління минулі з поколіннями сучасними та прийдешними» [2, с.5]. Крім того, літні люди цікавляться історією рідного краю більш, ніж будь-яка інша вікова категорія населення. Власні спогади про дитинство, про батьків, традиції сім'ї, життєвий досвід створюють сприятливі умови для вивчення звичаїв, пісень чи обрядів інших регіонів. Спілкування з однолітками дає можливість виговоритися, поділитися наболілим, дізнатися щось нове.

Для задоволення таких потреб у багатьох країнах світу (США, Японії, Франції, Польщі та інших) відкрито спеціальні курси, навчальні центри, народні університети та факультети для літніх людей. Навчальні програми для даної категорії громадян складаються на основі психологічних і соціологічних досліджень з урахуванням їхнього життєвого досвіду і різнобічних інтересів. Коло досліджуваних дисциплін досить широкий: медицина, право, психологія, економіка, екологія, іноземні мови, садівництво, краєзнавство та багато іншого. Особливістю навчання є привнесення багатого життєвого досвіду літніх людей у навчальний процес, їх висока мотивація, бо навчання будується без обов'язкових програм [див. 3; 4].

Україна не стоїть осторонь загальноєвропейських та світових тенденцій розвитку освітніх програм для людей похилого віку. За останні 10 років було створено цілий ряд університетів третього покоління (далі УТП) не лише у великих містах: Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Харкові, але й у невеликих периферійних містах і селищах: Шостці, Євпаторії, Ковелі, Алчевську.

Розглянемо, як функціонує факультет туристичного краєзнавства Університету третього покоління в Інституті туризму Федерації професійних спілок України (далі – ІТ ФПУ). Факультет розпочав свою роботу в 2010 році і успішно діє вже 2 роки.

Типовий базовий курс в університеті третього покоління розрахований на 72 години. Таким чином, «студент» літнього віку може одночасно навчатись на двох чи більше факультетах. Однак, факультет туристичного краєзнавства беззмінно користується популярністю серед літніх «студентів». Адже навчальна програма факультету зорієнтована на потреби та інтереси слухачів, а туристичне краєзнавство здатне органічно поєднати в собі минуле, сучасне і майбутнє, тому і користується такою популярністю.

Форми навчання на факультеті краєзнавства в ІТ ФПУ варіюються від лекцій і семінарів до практичних та виїзних занять, пішохідних та автобусних екскурсій. Тематичні розділи включають в себе розгляд природних рекреаційних ресурсів України (бальнеологічних, кліматичних ресурсів, печер і об'єктів природно-заповідного фонду), історико-культурних рекреаційних ресурсів України (замки і фортеці, спадщина ЮНЕСКО, національні музеї), транспортні тури, туристичні ресурси світу тощо. Розглянемо декілька тем, включених у вивчення «Туристичного краєзнавства».

Вивчення теми «Організація маршрутів і турів» сприяє розвитку умінь розробити свій власний маршрут для власної сім'ї, для подорожі разом із внуками чи своїми однолітками-друзями.

«Здоровий спосіб життя та активний туризм» – тема, яка завжди актуальна для літніх людей. Адже лише завдяки здоровому способу життя можна зберегти здоров'я, планувати і проводити активний відпочинок.

Теми «Готельна база України» та «Готельні комплекси світу» доповнять знання літніх людей про засоби розміщення, ознайомлять їх з новими методами бронювання місць в готелях, послугами, що їх пропонують готелі для літніх людей. Це, безперечно, стане в нагоді студентам при плануванні їх відпочинку.

«Організація харчування туристів» і «Організація та проведення тематичних банкетів» - теми, що користуються найбільшою популярністю. Під час вивчення цих тем, літні «Студенти» не лише вивчають теорію, але й проходять тренінг з сервування столу для сніданку, обіду, святкової вечері, банкету. Часто під час вивчення цих тем виникають

протиріччя між власним досвідом, як накривати на стіл та новими знаннями, отриманими на практичному занятті. Однак, колегіально всі протиріччя успішно вирішуються.

Протягом вивчення тем «Виноробство в Україні – історія та сучасність», «Розробка винних турів» літні люди отримують знання з культури споживання вина, знайомляться з історією знаменитих виноробних заводів «Інкерман», «Коктебель», «Массандра», вивчають смакові особливості популярних вин. Для студентів цього факультету проводять демонстраційну дегустацію вин.

Викладачі, котрі працюють з такими студентами, відзначають, що студенти в роках можуть дати фору молодим студентам в плані цілеспрямованості, серйозного ставлення до навчання, старанності. Мотивація до навчання у літніх людей – дуже висока, їх не потрібно примушувати. Проте, як свідчить наш практичний досвід, процес навчання літніх людей має багато «підводних каменів». Викладачам, котрі працюють зі звичайними студентами, не вистачає знань про особливості психології та фізіології літніх студентів. Необхідна певна підготовка викладачів до ролі не просто викладача, а консультанта, наставника. Адже домінуючим аспектом у навчанні літніх людей – є їх прагнення до самостійності, незалежності.

Існує також проблема і в укладанні навчальних програм, відповідних віку літніх людей. Мета кожного навчального закладу – дати якісну освіту. Діяльність УТП не повинна перетворюватися на засідання клубу за інтересами, а має дати нові знання, сприяти саморозвитку їх особистості.

Ряд завдань перед УТП потрібно вирішувати і на державному рівні, особливо стандарти освіти третього покоління та фінансування таких освітніх закладів для людей похилого віку.

Хочемо відзначити, що факультет туристичного краєзнавства в ІТ ФПУ має певні здобутки в навчанні літніх людей. Отриманий досвід може сприяти вирішенню низки зазначених проблем у діяльності університетів третього покоління, а також долучати до духовної спадщини України все більше пошановувачів.

Джерела та література

1. Ольчак К. Функціонування університетів третього покоління [Електронний ресурс] / К.Ольчак// Бібліотека рефератів. – 2012. – С.4. – Режим доступу: http:// www.elderly people.pdf

2. Тронько П.Т. Краєзнавство та туризм: проблеми взаємодії та співробітництва // Туристично-краєзнавчі дослідження. – Вип.1: Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції "Туризм в Україні: економіка та культура (Святязь, 9–10 вересня 1998 р.). – У двох частинах. – К.: КМ-Трейдинг, 1998. – Частина перша. – С.5.

3. Carlton S., Soulsby J. Learning to Grow Older and Bolder / S.Carlton, J. Soulsby. – Leicester: NIACE, 1999. – 377 p.

4. The Carnegie Inquiry into the Third Age // Final Report. Life, Work and Livelihood in the Third Age: Research Paper. – Dunfermline: The Carnegie UK Trust,1993. – 298 p.

Светлана Бабушко

Образовательное краеведение для пожилых людей: реальность и контуры на будущее

В статье рассматривается вопрос изучения студентами пенсионного возраста туристического краеведения, анализируется деятельность факультета туристского краеведения Киевского университета третьего поколения, действующего в Институте туризма Федерации профессиональных союзов Украины.

Ключевые слова: *туристическое краеведение, пожилые люди, Институт туризма.*

Svitlana Babushko

Educational Local Lore Studies for Elderly People: Reality and Outlines of Future

The article represents the problem of studying tourist local lore by elderly people. There has also been analyzed the activity of the corresponding faculty in Institute of Tourism as a department of Kyiv Third Age University.

Key words: *tourist local lore, elderly people, Institute of Tourism.*

Церковно-історичне краєзнавство: витоки та сучасний дискурс

УДК 930.25:2-725(477.43)”18/19”

Ігор Старенький (м. Кам'янець-Подільський)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОДІЛЬСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА ЗІ ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

У статті розглядається еволюційний процес формування архівів на Поділлі в XIX – на початку XX ст., охорона архівної спадщини на початку XX ст., законодавче оформлення необхідності збереження архівних матеріалів у період Української революції.

***Ключові слова**: духовенство, архівна справа, архів, Поділля, охорона пам’яток, Архівна комісія, Ю. Й. Сіцінський, П. В. Клименко.*

На сьогодні актуальним є вивчення історії архівної справи в Україні. У повній мірі це стосується і Поділля. Дотично цього питання торкалися в своїх працях О. М. Завальнюк [1], О. О. Нестуля [2], А. М. Трембіцький [3] та ін. Проте спеціалізовано цієї проблеми дослідники не торкалися. Мета статті – до певної міри дослідити поставлену проблему.

Протягом більшої частини XIX століття збереження архівної спадщини часто носило виробничий характер і не мало на меті пам’яткоохоронних цілей. В установах зберігалися документи, які розкривали попередню її діяльність. Це можна чітко проілюструвати на прикладі духовного відомства.

Матеріали, які стосувалися діяльності церков Подільської єпархії (метричні книги, сповідні розписи, журнали засідань, а також «старі уніатські метричні книги») передавалися на зберігання до архівів духовних правлінь повітів або архіву консисторії. За їх збереженням відбувався постійний нагляд: проводилися ревізії, духовні правління звітували перед консисторією, єпископом. Перша відома нам ревізія архівів духовного відомства датується 1844 роком і стосувалася вона архіву Подільської духовної консисторії. На той час там знаходилося: метричних книг (1796-1843 рр.) – 614 томів, сповідних розписів (1796-1843 рр.) – 614 томів, «старих уніатських метричних книг» (до 1796 р.) – 1475 томів, журналів засідань консисторії (1800-1843 рр.) – 53 томи, візит на церковні землі – 70 томів і т.д. Загалом на той час в архіві знаходилося 34025 справ, які датувалися 1795-1843 роками [4].

1860 року, для кращого зберігання документів у консисторії було облаштовано полиці для їх зберігання [5], що свідчить про сприйняття архівних пам’яток як цінних документів про минуле релігійне життя на Поділлі.

Запроваджено було і посаду архіваріуса. Так, з 1856 р. ним був колезький секретар Ананій Маркевич [6], а з 1876 року – Чирський [7].

Доступ до архівів духовного відомства був досить обмежений. Так, 1865 року до Подільської духовної консисторії надійшло прохання ректора Подільської духовної семінарії про надання дозволу роботи з архівними документами [8].

Вперше серйозний підхід до упорядкування архівних документів зустрічаємо 1863 року. Тоді архів консисторії, на основі указу Синоду від 15 вересня 1862 року за №4599, розбирали протоієреї П. Троїцький, Ю. Лотоцький та архіваріус А. Маркевич [9]. Наступного разу це відбулося 22 червня 1875 року, коли документи розглядали протоієреї Євген Струмінський, Симон Карчевський, Мойсей Доронович, Федір Войтковський та губернський архітектор Дмитро Освальд [10]. На той час в архіві знаходилося 41168 справ, зокрема за 1795-1800 рр. – 834 справи та за 1800-1874 рр. – 40334 [11]. Документи за 1795-1865 роки були описані, зв’язані та розкладені по полицях [12]. Інші матеріали ще не були впорядковані.

1875 року до єпископа надійшло прохання від обер-прокурора надати інформацію про стан архівів духовного відомства. Це прохання було передане консисторії, яка 15 квітня того ж року розіслала наказ по духовним правліннях єпархії прозвітувати про стан їхніх архівів [13]. Нам достеменно відомо, що надійшли звіти Грановського, Свято-Троїцького Кам’янецького, Немирівського, Бершадського, Свято-Троїцького Надзбруцького, Барського, Коржевецького, Шаргородського, Вінницького та Головчинецького монастирів [14].

Велику увагу на охорону архіву Подільської духовної консисторії звертали і в 1917-1920 роках. Так, 3 жовтня 1919 року Департамент православної церкви надіслав лист консисторії, в якому йшлося: «На чч. 12558, 12994 і 14022 від 11, 21 серпня б. р. і 30 вересня того ж р. Департамент Православної Церкви пропонує Духовній Консисторії згідно Наказу Міністерства Сповідань зачекати з продажем архівного паперу до загального вирішення справи про архіви законодавчим шляхом» [15]. Того ж дня на адресу Подільської духовної консисторії від Департаменту православної церкви надійшов лист із закликом зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству про вжиття заходів щодо охорони старожитностей, у тому числі й архівних документів. Також священикам пропонувалося звернутися до селянства, закликаючи їх зберігати в цілісності архівні документи [16].

Як бачимо консисторія та духовні правління Подільської єпархії приділяли велику увагу збереженню документів, які стосувалися релігійного життя Поділля кінця XVIII–XIX ст. Саме на основі цих матеріалів був сформований величезний фонд 315 Державного архіву Хмельницької області («Подільська духовна консисторія»).

Велику роль для розвитку архівної справи на Поділлі відіграло створення архіву при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті. У його Статуті вказувалося, що архів складається з «рукописних актів, які відносяться до історії Поділля, а також з паперів і справ історико-статистичного комітету». До формування власної збірки документів Комітету підштовхував відомий історик та пам'яткоохоронець Юзеф Ролле, який переконував М. В. Сімашкевича та М. І. Яворовського сформувати фонд матеріалів за рахунок державних та приватних архівів, проводити археографічну роботу, видавати збірки документів та матеріалів [17]. Це усвідомив протоієрей Митрофан Сімашкевич. 30 серпня 1883 року, будучи ректором Подільської духовної семінарії, він виступив за припинення видання історико-статистичних описів, сконцентрувавши увагу на зборі, обробці та виданні історичних матеріалів (судові декрети, фундушні листи, єпископські та патронатські власницькі записи, детальні описи церков і їх майна і т. п.) [18].

Про формування фондів архіву Комітету нам дає уявлення згадка М. І. Яворовського, який згадував про велику кількість церковно-історичних, статистичних, юридичних рукописних матеріалів другої половини XVIII ст., які надійшли від колишньої Кам'янецької та Брацлавської уніатської консисторії [19].

Ми маємо в розпорядженні опис архіву Подільського церковного історико-археологічного товариства Юхима Йосиповича Сіцінського. На початку XX ст. там знаходилося 269 документів XVIII – початку XX ст. [20].

Проводилося Товариством і дослідження зібраних документів. Юхимом Сіцінським було оформлено 98 карток з палеографічним розбором документів XV-XIX за списком І. М. Каманіна, які знаходилися переважно в Давньосховищі (музеї Товариства) [21].

Проте основна діяльність по збереженню архівної спадщини була розпочата в 1917-1920 роках. Саме в цей час документи були піддані інтенсивному нищенню, що викликало адекватну реакцію пам'яткоохоронців. Більшовицька агітація за принципом «Грабуй награбоване» та люмпенізація населення і військових призводили до нищення приватних та духовних архівів. Це призводило до непоправних втрат у галузі збереження історико-культурної спадщини України.

Провідну роль у збереженні архівної спадщини на Поділлі відіграли такі визначні пам'яткоохоронці як Пилип Клименко, Юхим Сіцінський, Леон Б'ялковський, Йосип Пеленський та ін.

Пилип Васильович Клименко прибув до Кам'янця-Подільського наприкінці 1918 року. 30 грудня 1918 року його було призначено екстраординарним професором Кам'янець-Подільського державного українського університету по кафедрі історії [22]. Згідно протоколу комісії по розподілу професорів по розрядах 23 травня 1919 року займав посаду декана історико-філологічного факультету, на яку був призначений І. І. Огієнком 5 лютого того ж року. 1919 року П. В. Клименко був обраний членом Подільського церковного історико-археологічного товариства. Навесні 1919 року за ініціативою ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету, міністра освіти, а згодом міністра сповідань УНР Івана Огієнка та Пилипа Клименка було створено Архівну комісію, яка мала фахово упорядковувати архіви університету, Кам'янця-Подільського та Поділля, започаткувавши збереження архівних фондів та колекцій, які залишилися без власників. До складу цієї комісії увійшов Юхим Сіцінський.

Юхима Йосиповича завжди цікавила пам'яткоохоронна справа. 12 травня 1917 року в Києві відбулися перші збори Центрального комітету охорони пам'яток старовини та мистецтва України, які схвалили проект Статуту і обрали дійсних членів. Вони реєстрували та досліджували, зберігали та реставрували пам'ятки, створювали бібліотеки, архіви, музеї [23]. Вже влітку Ю.Й. Сіцінський став членом створеного 28 квітня 1917 року у Вінниці Подільського товариства охорони культурно-історичних цінностей, яке проводило «збір і дослідження пам'яток у місцях їх зберігання» [24].

Архівна комісія, до складу якої крім згаданих осіб увійшли члени Подільського церковного історико-археологічного товариства О. З. Неселовський, П. Г. Клепатський, Л. Б. Б'ялковський, захищала від руйнування архівосховища, ініціювала переміщення до Кам'янець-Подільського державного українського університету особливо цінних архівосховищ, яким загрожувало знищення [25]. Так, 13 травня 1919 року Архівна комісія звернулася із заявою до Ради професорів Кам'янець-Подільського державного українського університету, в якій обґрунтовувалася необхідність звернення до Кам'янець-Подільського Революційного комітету з проханням про передачу архіву «Жандармського управління та Наукового архіву Кам'янець-Подільського окружного суду». У документі вказувалося, що архіви ці потрібні для «закладання ученого архіву при Кам'янець-Подільськім Державнім Українськім Університеті з метою досліджування громадського руху на Україні в ХІХ столітті» [26].

4 серпня 1919 року Юхим Сіцінський та Л. Б. Б'ялковський на засіданні Комісії зробили доповіді про архівну справу в Росії та Західній Європі. На основі заслуханого Комісія виробила звернення до товариша міністра народної освіти Н. Я. Григоріїва та проект закону «Про державну охорону пам'яток старовини і мистецтва», яким передбачалося заснування губернських архівних комісій, вилучення з крамниць міста поданих на продаж документів з подальшим розслідуванням і визначенням їх походження та місця зберігання, підготовки архіваріусів шляхом створення вищої археографічної школи на зразок французької «Ecole des chartes» [27]. У зверненні до Н. Я. Григоріїва вказувалося: «В останні часи брак паперу та нестача коштів на утримання служачих деяких установ загрожують архівам цих установ, документи яких можуть бути продані або знищенні вириванням з них чистих листів паперу. При цьому загинуть акти, які мають історично-наукову цінність. Щоби не допустити цього, потрібно негайно заборонити безоглядне нищення або продаж архівів. Разом з тим, визнається необхідним упорядкувати архівну справу так, аби догляд і збереження архівів на певній території доручалися постійній комісії, в склад якої б входили знавці архівного діла та археографи…» [28]

22 серпня 1919 року на сторінках газети «Україна» з'явився лист доктора Йосипа Пеленського, голови архівно-музейного відділу Подільської губернської народної управи, члена Ради Подільського товариства охорони культурно-історичних пам'яток Ю. Александровича, віце-директора Державного військо-історичного музею М. Обідного, викладачів Кам'янець-Подільського державного українського університету, членів Подільського церковного історико-археологічного товариства Ю. Й. Сіцінський і Л. Б. Б'ялковський та ін. до Голови Ради народних міністрів, Трудового конгресу, Міністерства народної освіти, де наголошувалося на необхідності виробити мережу державних архівів і через них з допомогою місцевих органів влади організувати охорону пам'яток. Особливо наголошувалося на необхідності терміново вжити заходів щодо охорони архівів усіх сповідань, в яких зберігалися найбільш цінні документи. Керівництво цією роботою пропонувалося передати Головному управлінню мистецтв та національної політики, яке б серед перших заходів мало організувати фахові експедиції, що зібрали б розграбовані в ході селянських виступів та військових дій пам'ятки з палаців та церков [29].

Дещо раніше, 13 серпня, під впливом пам'яткоохоронців, серед яких чільне місце посідало духовенство, Головуправління звернулося з обіжником «До всіх підлеглих установ Міністерства освіти і мистецтва та до місцевих самоврядувань, народних управ». З огляду на важливість документу наведемо його повністю: «В ці тяжкі часи руїни, яка проводиться більшовицькими бандами та їх прихильниками, гинуть неоціненні скарби нашої науки і культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т.п. Ці матеріали переховуються в церквах, костьолах, державних та громадських установах та маєтках приватних власників і тому більшовики, ніби борючись з «буржуями», а в

дійсності грабуючи, нищать ці незвичайної наукової вартості національні скарби, які так необхідні для розроблення української науки і мистецтва. Більшовики добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадуть не тільки матеріальне добро народу, але й духовне, знищивши всякі ознаки і показники минулої української культури і науки. Цій провокаторській праці більшовиків піддаються несвідомі громадяни та козаки української армії, котрі приймаючи польські бібліотеки і архіви за ворожі установи української державності, домагаються нищення цих матеріалів і тим самим сприяють ганебній роботі більшовизму. Щоб зберегти те, що ще залишилось від цілковитого знищення і розграбунку, пропоную вам: 1) вжити всіх відповідних заходів аби зберегти перераховані вище національні цінності, які перебувають у небезпеці, повідомляти кожен раз про вжиті заходи Міністерства народної освіти; 2) при всяких можливих випадках роз'яснювати, як громадянам, так і козакам Української армії про ту шкоду, яка робиться національному добробуту Держави нищенням бібліотек і архівів; 3) про всякий випадок небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям і бібліотекам і т. ін. повідомляти негайно Міністерство освіти» [30].

19 серпня 1919 року Міністерство народної освіти звернулося до П. В. Клименка з пропозицією очолити Відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва. В листі товариша міністра Н. Я. Григоріїва вказувалося: «Відсутність в сучасний момент фахівця по справах охорони пам'яток старовини й мистецтва в Головнім управлінні мистецтв гальмує заходи Міністерства Народної освіти щодо захисту пам'яток старовини та мистецтва і особливо архівів від руйнації. Мною накреслено низку заходів, аби запобігти майбутній шкоді від необережного поводження з цими, наукової вартості, цінностями, але, за відсутністю необхідних фахових людей, змушує мене звертатися до Вас, Високоповажний Пане Професоре, прийти на допомогу цій справі, прийнявши на себе тимчасове керування Відділом охорони пам'яток старовини та мистецтва при Головному управлінні мистецтв, а також організацію Архівної комісії для вироблення засобів охорони архівів» [31]. Отримавши позитивну відповідь, міністерство 20 серпня затвердило його на посаді (в документі вказується, що на посаді він з 14 серпня) [32].

29 серпня 1919 року за ініціативою П. В. Клименка Міністерство внутрішніх справ направило до місцевих органів влади розпорядження, згідно якого їм доручалося здійснювати догляд і захист пам'яток «від знищення, псування і продавання» [33]. Наступного дня циркулярним розпорядженням, підписаним П. І. Холодним та П. В. Клименком, «взяти під свій догляд всі пам'ятки старовини та мистецтва, охороняти їх від знищення, псування й продавання в руки скупників для вивозу за кордон» зобов'язувалися також губернські та повітові комісари народної освіти. Незабаром міністерство направило на місця розроблений П. В. Клименком обіжник, в якому губернським та повітовим комісарам давались додаткові пояснення та інструкції щодо пам'яткоохоронних заходів, які вони мали терміново вжити. Зокрема їм пропонувалося «через учителів оповістити населення, що всі старовинні речі: картини, книжки, документи, посуд мають велику цінність і повинні зберігатися, доки їх не викупить держава». Розуміючи, що на місцях нерідко не було спеціалістів, які б могли визначити історико-мистецьку цінність речей, П. В. Клименко як вихід з такої ситуації розглядав практику виїзду у віддалені райони експертів Відділу охорони пам'яток [34].

30 серпня 1919 року наказом Міністерства народної освіти №9 було створено Архівну комісію в складі Головного управління мистецтв та національної культури: «Для вироблення інструкцій по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних речей, наказую утворити Архівну комісію при Міністерстві народної освіти з оплатою згідно кошт державним асигнуванням під головуванням професора Клименка в складі слідуючих осіб: професор д-р Йосип Пеленський, приват-доцент прот. Євфим Сіцінський, прив. доцент Леон Бялковський, юрисконсул Міністерства народної освіти М. Альтер, представник Губерніальної народної управи, представник міської управи, представники міністерства юстиції, внутрішніх справ, земельних справ, преси й інформації, народного господарства, військового міністерства, проф. Боберського, д-ра Кревецького, Мих. Гаврилюка, д-ра Осипа Назарука» [35]. Представники цієї ж Комісії увійшли до складу Комісії по утворенню статуту Національного архіву в місті Києві [36].

За короткий час комісія формулювала низку невідкладних завдань у дорученій їй царині:

1) Прийняття урядом «закону, що охороняв би пам'ятки старовини та мистецтва під загрозою грошових кар і тюрми за знищення й вивіз»;

2) заснування губернських архівних комісій;

3) повернення з крамниць м. Кам'янця проданих туди документів;

4) вироблення інструкцій для аналізу архівних справ, а також для повернення «культурно-історичних предметів, розграбованих в панських маєтках»;

5) заснування на Поділлі та Волині посади «особливого комісара для охорони пам'яток старовини та мистецтва»;

6) виділення під архівне сховище вежі Стефана Баторія, комплексу «Кам'янецька фортеця»;

7) започаткування профільного часопису «Українська старовина» для актуалізації роботи із охорони культурно-історичної спадщини, залучення до неї широкого громадського активу» [37].

У вересні 1919 року Петро Холодний та Пилип Клименко звернулися до міністра сповідань, ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка з листом, в якому просили його «зробити розпорядження, щоб пани-отці оповістили населення про захования всяких книжок, документів, картин та інших старовинних речей, які мають велику цінність та узагалі вживали всякі законні заходи щодо охорони культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або розграбованих селянами» [38]. 3 жовтня 1919 року згідно розпорядження міністра сповідань до духовних консисторій був направлений циркуляр, в якому пропонувалося «зробити через благочинних розпорядження місцевому духовенству аби ним було вжито заходів щодо старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або ж пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про захования в цілості всяких книжок, картин, документів і т. ін.» [39].

Одночасно при цих заходах при Міністерстві освіти та мистецтв було запропоновано посаду комісара по охороні пам'яток церковної старовини, яку обійняв відомий археолог та історик мистецтва Йосип Пеленський.

Великі сподівання П. В. Клименко пов'язував з прийняттям Радою Народних Міністрів УНР розробленого членом Архівної комісії М. Альтером проекту закону «Про охорону пам'яток старовини та мистецтва». Проектом передбачалося взяти під охорону історико-культурні скарби українського народу під захист держави та визначалися санкції до порушників умов їх зберігання. У пояснювальній записці «До законопроекту про державну охорону пам'яток старовини та мистецтва», з якою 15 вересня 1919 року до Ради Народних Міністрів УНР звернувся П. В. Клименко та міністр народної освіти Н. Я. Григоріїв, глибоко аргументувалася необхідність його термінового затвердження: «На Україні нищення пам'яток старовини і мистецтва завдяки суспільно-національній боротьбі й малій культурності народу дійшло страшних розмірів, державна влада мусить подбати про охорону й догляд за ними». Проте затвердити підготовлений законопроект уряд УНР не встиг – завадило загострення військово-політичної обстановки в зв'язку з наступом більшовиків [40].

В цей час на Поділлі почалося активне збереження архівів ліквідованих установ та покинутих шляхетських маєтків шляхом їх передачі Кам'янець-Подільському державному українському університету. Так, ректор університету Іван Огієнко для запобігання знищення архіву Дворянських депутатських зібрань просив передати його Кам'янець-Подільському державному українському університету [41].

10 вересня 1919 року Пилип Клименко заборонив доступ до жандармського архіву, який був описаний та тимчасово знаходився в помешканні громадської бібліотеки [42].

19 вересня 1919 року наказом П. В. Клименка передбачалося: «Архіви скасованих установ, а саме: дворянського депутатського зібрання, жандармського управління, губернського статистичного комітету при губерніальному правлінні… передати до Кам'янець-Подільського державного українського університету» [43].

Що стосується жандармського архіву, то про його передачу університету прохав також Розпорядчий комітет Кам'янець-Подільської громадської бібліотеки, адже на той час там не було пристосованих приміщень [44].

6 жовтня 1919 року в Кам'янці-Подільському під впливом пам'яткоохоронців було видано наказ Головного отамана армії УНР Симона Петлюри та військового міністра Всеволода Петріва про переважне право зберігання документів у державних архівах. У документі вказувалося, що «архівним комісіям, коли маються відомості про існування де б то не було військово-історичних

і архівних документів, які не мають традиційно-родинного характеру, а покладають в масштабі державного і громадського значення, надаю право заборони на знищення цих документів і право секвестру для державного архіву» [45].

Після ревізії будинку архіву Губернського правління по вулиці Довгій його стан було визнано незадовільним і констатовано необхідність негайного ремонту. В акті обстеження архівного будинку П. В. Клименко вказував, що «завдяки нерівномірній осадці будинку, не маючого фундаменту, одна стіна розкололась від верху до низу наскрізь, ринви для стікання води попсовані і вода руйнує стіни, покрівля в деяких місцях протікає. Зважаючи на те, що зазначений будинок має архітектурну цінність пам’ятки будівництва кам'яного кінця XVIII століття, а також, що розвалення його загрожує цінному архіву бувшого Губерніального правління. Зазначений будинок потрібно негайно полагодити: прибудувати до стін два контрфорси і ринви для стоку води на місце старих приробити» [46]. Розглядалося також питання про передачу цього архіву університету [47].

Невдовзі П. В. Клименком було прийнято рішення про передачу Кам’янець-Подільському державному українському університету архіву Кам’янець-Подільської міської поліції [48].

Велике занепокоєння в подільських пам’яткоохоронців викликало те, що в «жидівських крамницях м. Кам’янця» з’явилось багато науково цінних документів. Як виявилося, колишній архіваріус Губернського правління продав понад 800 пудів актових книг [49].

Велику загрозу для збереження архівних матеріалів становила катастрофічна нестача паперу для державного діловодства. Зокрема мали місце випадки переробки архівних документів на паперових фабриках. У тогочасних документах вказувалося, що «в Кам’янці всі склепи були заповнені архівними матеріалами, та найбільше архівів загинуло на паперовій фабриці Коцебу (за Кам’янцем), куди вивозилися архіви цілими фурами для переробки як сирець» [50]. Проте пам’яткоохоронці намагалася підійти до цього питання так, щоб архівна спадщина зазнала найменших можливих втрат. Так, постановою Подільського губернського комісара від 29 жовтня 1919 року передбачалося відправляти архівні матеріали на паперову фабрику Лідії Коцеби для повторної переробки на папір. Проте зазначалося, що для переробки можна використати «деяку кількість паперу з архіву Подільського Губерніального Правління, а також з архівів і других підлеглих Комісаріату установ, за для чого попереднь оскласти Комісію для розбору підлягаючих передачі на паперову фабрику діл і паперів з того боку, чи не мають вони якого-небудь історичного або археологічного значення» [51]. Комісію мав очолити «урядовець особливих доручень при Подільськім Губерніальнім Комісаріаті Демченко, запросивши в склад тої Комісії представника від Міністерства Народної Освіти» [52].

Разом з тим пам’яткоохоронну діяльність продовжувало Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке, виявляючи та упорядковуючи різні залишені архівні матеріали, звернуло увагу на необхідність «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючи в найбільш загрозливому стані, перевезти до архіву Губернського правління, а військові – до Кам’янецької фортеці». Завдяки зусиллям Юхима Сіцінського було збережено десятки тисяч цінних документів [53].

Зважаючи на величезну проведену роботу, постало логічне запитання про створення в Кам’янці-Подільському Наукового архіву. На його організацію було потрібно 46600 крб. [54]. Завдяки наполяганням ректора Кам’янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка питання про його створення було вирішено позитивно. З березня 1920 року в університеті була запроваджена посада архіваріуса. На цю роботу запросили журналіста, військового, активного учасника збройної боротьби за українську незалежність П. О. Богацького. За його ж спогадами, архів К-ПДУУ розміщувався на третьому поверсі головного будинку у просторій і світлій кімнаті. Тут розмістили справи «Подільського губерніального жандармського управління, багатьох інших установ, як наприклад, … Окружного суду, Повітового і Мирового суду, Консисторії і багатьох інших, які професор Огієнко вже встиг доставити для Університетського архіву. Сюди ж було передано архіви Міністерств УНР та різних організацій та установ при їх ліквідації» [55].

Вже на початку 1920 року діяв науково-дослідний архів, де були тисячі цінних документів, взятих на збереження. Проте через рік він був ліквідований працівниками ВУЧК під час конфіскації «антирадянських» документів [56].

Отже, період другої половини XIX – початку XX ст. був надзвичайно насиченим в плані збереження архівної спадщини на Поділлі. До

початку XX ст. архівні документи, переважно через виробничу необхідність зберігалися при установах, які їх творили. Вперше науковий підхід до архівної справи був використаний у 70-х рр. XIX ст. по відношенню до архіву Подільської духовної консисторії. Велике значення для розвитку архівної справи мало утворення архіву при Подільському церковному історико-археологічному товаристві. Проте найбільш інтенсивним для розвитку архівної справи на Поділлі виявився період Української революції. Саме в цей час формується законодавча база охорони архівної спадщини, створюються професійні пам'яткоохоронні структури, заклади. Велику роль у цьому процесі відіграли Ю. Й. Сіцінський, П. В. Клименко, І. І. Огієнко, Л. Б. Б'ялковський, О. З. Неселовський, П. Г. Клепатський, С. С. Дложевський та інші представники Подільського церковного історико-археологічного комітету. З остаточним встановленням радянської влади на Поділлі розпочався новий етап у розвитку архівної справи на Поділлі.

Джерела та література

1. Завальнюк О. М. З історії архівної справи на Поділлі (Хмельниччині) у XIV–XXI ст. / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький // Архівна справа на Хмельниччині: зб. документів, матеріалів, світлин. – Хмельницький: ТОВ «Поліграфіст-2», 2012. – С. 8-42; Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський державний український університет: основні результати діяльності / О. М. Завальнюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 398-409; Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцінський у 1917-1920 рр.: громадянсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцінського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 62-64.

2. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України та ін. – К.; Полтава, 1994. – 240 с.; Нестуля О. О. Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917-1920 рр. / О. О. Нестуля; Полтав. наук. т-во краєзнавців та ін. – Полтава, 1993. – 90 с.; Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. / О. О. Нестуля; НАН України, Ін-т іст. України. – К., 1995. – Ч.1: 1917 – середина 20-х рр. – 280 с.; Нестуля О. О. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): зб. док. і матер. / О. О. Нестуля (авт.-упорядник) та ін.; В. О. Горбняк (відп. ред.); НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Ін-т іст. України, 2008. – 319 с.; Нестуля О. О. Роль П.В. Клименка в організації охорони пам'яток Поділля за доби Директорії УНР / О. О. Нестуля // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. – Хмельницький: Поділля, 1994. – С. 307-309.

3. Трембіцький А. М. Є. Й. Сіцінський – організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень / А. М. Трембіцький // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. І. – С. 76-102.

4. Державний архів Хмельницької області, ф. 315, оп. 1, спр. 260, арк. 2зв.-3.

5. Там само, спр. 690, арк. 1-7.

6. Там само, спр. 505, арк. 1-9.

7. Там само, спр. 9016, арк. 1-4

8. Там само, спр. 980, арк. 1-4.

9. Там само, спр. 8947, арк. 14.

10. Там само, арк. 28-31.

11. Там само, арк. 13, 51.

12. Там само, арк. 13.

13. Там само, арк. 10.

14. Там само, арк. 35-45.

15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 1072, оп. 1, спр. 36, арк. 9.

16. Там само, спр. 37, арк. 2.

17. Баженова С. Е. Ю. Й. Сіцінський та Ю. А. Ролле: перехрестя долі / С. Е. Баженова // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Сіцінського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Сіцінського і 115-річчю від дня народження В. Січинського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 123.

18. Яворовский Н. И. Несколько слов о деятельности комитета для историко-статистического описания Подольской епархии / Н. Я. // Подольские епархиальные ведомости. – 1883. – №44. – С. 839.

19. Там само.

20. Державний архів Хмельницької області, ф. р-3333, оп. 1, спр. 16, арк. 1-12.

21. Там само, спр. 17, арк. 1-33.

22. ЦДАВО, ф. 2582, оп. 1, спр. 182, арк. 10-11.

23. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 12, спр. 969, арк. 1-4.

24. Трембіцький А. М. Вказ. праця. – С. 87.

25. Завальнюк О. М. Кам’янець-Подільський державний… – С. 405-409.

26. Державний архів Хмельницької області, ф. р-582, оп. 1, спр. 93, арк. 17.

27. Черняк В. В. Леон Бялковський: польський академік з Поділля / В. В. Черняк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 2010. – С. 629; Трембіцький А. М. Вказ. праця. – С. 85; Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцінський у 1917-1920 рр… – С. 25.

28. Завальнюк О. М. З історії архівної справи… – С. 14.

29. Завальнюк О. М. Ю. Й. Сіцінський у 1917-1920 рр… – С. 26; Нестуля О. О. Біля витоків… – С. 72-73; Нестуля О. О. Доля церковної старовини… – С. 57-59; Черняк В. В. Вказ. праця. – С. 629.

30. Нестуля О. О. Визвольні змагання… – С. 72-73.

31. Пам’ятки. Monuments: зб. док. і матер. / упоряд.: К. І. Клімова, В. П. Ляхоцький, І. Б. Матяш та ін. – К., 1998. – Т. 1. – С. 122-123.

32. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 6, арк. 28.

33. Нестуля О. О. Доля церковної старовини… – С. 57-59.

34. Нестуля О. О. Роль П. В. Клименка… – С. 308.

35. ЦДАВО. ф. 3689, оп. 1, спр. 6, арк. 27.

36. Там само, арк. 46а зв.

37. Завальнюк О. М. З історії архівної справи… – С. 16; Українська старовина: орган Комісії для охорони пам’яток старовини та мистецтва при Головному управлінні мистецтв та національної культури. – 1919. – №1. – С. 9.

38. ЦДАВО, ф. 1072, оп. 1, спр. 37, арк. 1.

39. Там само, арк. 2.

40. Нестуля О. О. Роль П. В. Клименка… – С. 309.

41. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 54.

42. Там само, арк. 68.

43. Там само, арк. 78.

44. Там само, спр. 17, арк. 8.

45. Там само, спр. 14, арк. 103.

46. Там само, арк. 115-115зв.

47. Там само, арк. 107, 112.

48. Там само, арк. 114.

49. Там само, арк. 133.

50. Українська старовина. – 1919. – №1. – С. 9.

51. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, арк. 119.

52. Там само.

53. Трембіцький А. М. Вказ. праця. – С. 86.

54. Там само, арк. 137-137зв.

55. Завальнюк О. М. З історії архівної справи… – С. 18.

56. Завальнюк О. М. Кам’янець-Подільський державний… – С. 405-409.

Игорь Старенький

Деятельность подольского духовенства по сохранению архивного наследия на территории Подолья во второй половине XIX – начале XX в.

В статье рассматривается эволюционный процесс формирования архивов на Подолье в XIX – начале XX в., охрана архивного наследия в начале XX в., законодательное оформление необходимости сохранения архивных материалов в период Украинской революции.

***Ключевые слова**: духовенство, архивное дело, архив, Подолье, охрана памятников, Архивная комиссия, Ю. И. Сицинский, П. В. Клименко.*

Igor Starenky

Activity Podolski clergy preservation of archival heritage in the skirts in the second half of the nineteenth – early twentieth century

In this article the evolutionary process of the archives on the tail of the nineteenth - early twentieth century., health archival heritage in the early twentieth century, legislative support necessary preservation of archival materials during the Ukrainian revolution.

***Key words**: clergy, archiving, archive, skirts, protection of monuments, Archival Commission, Yu. J. Sitsinsky for future generations, P. V. Klimenko.*

УДК : 94(477)271:332.15(447.8) “1940/1960”

Петро Киричевський (м. Київ)

ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ МОНАСТИРІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 40-х – 60-х рр. XX ст.

Стаття присвячена дослідженню господарської діяльності православних монастирів на території УРСР в 40-х – 60-х рр. ХХ ст. Через аналіз відповідних джерел та літератури в роботі розглянуті соціально-економічні і політичні передумови діяльності монастирів у вказаний період і фактори, що впливали на стан монастирських господарств.

***Ключові слова**: УРСР, господарська діяльність, монастирі, чернецтво, православ'я.*

Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку українського суспільства на всіх його етапах необхідно враховувати і господарську діяльність монастирів, яка майже завжди відігравала важливу роль в економічному житті держави. Чернечі громади від часу свого виникнення незмінно існували в будь-якій економічній системі, залишаючись цілком життєздатними навіть в умовах економічних криз. Більше того, монастирі накопичили багатий досвід господарювання в умовах не тільки зовнішніх, але і внутрішніх криз різного характеру. Досвід господарювання монастирських громад за несприятливих умов певною мірою може бути корисним і для сучасної вітчизняної економіки, яка зазнає впливу світової економічної кризи.

Мета цього дослідження полягає в тому, щоб виявити місце, роль і особливості монастирських господарств західноукраїнського регіону в економічному розвитку УРСР протягом 40-х – 60-х рр. ХХ ст., а також показати джерела економічної стійкості монастирських громад.

Виходячи з поставленої мети, основними завданнями роботи є: оцінка стану вивчення проблеми, інформаційних можливостей джерел; дослідження місця монастирських господарств у повоєнній економіці радянського суспільства; аналіз розвитку монастирських господарств на території Західної України в 40-і – 60-і рр. ХХ ст., труднощів цього процесу і шляхів подолання; об'єктивна оцінка їх досягнень і значення як для окресленої території, так і для держави взагалі.

Господарська діяльність релігійних конфесій до поч. ХХІ ст. залишається практично не досліджена наукою. Окремі (у т.ч. господарські) аспекти життєдіяльності релігійних громад були вивчені у рамках історичної науки і філософії. Певні питання економіки релігійних організацій піднімалися в роботах Г.І. Шмельова [1], П.Б. Лаговського [2], М.О Митрохіна [3], А.М. Кашеварова [4] і ряду інших авторів. Господарсько-економічну становищу Православної Церкви в Україні в ХХ ст. присвячене дисертаційне дослідження ігумена Климента (Вечері) [5].

В основі законодавчих засад політики радянської держави в Україні стосовно православних монастирів у досліджуваний період лежав декрет РНК РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” (23 січня 1918 р.), який у майже незмінному вигляді в УСРР був продубльований постановою Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. Необхідність мобілізації народних мас на боротьбу з фашизмом на початку 1940-х рр. потребувала змін у стосунках із Православною Церквою. На офіційному рівні такі зміни були прописані у певних нормативно-правових актах, поява яких мала досить прагматичу мету: узаконити найбільш поширені відхилення від законів, які унормовували церковну діяльність.

Деяке юридичне підґрунтя отримало також існування монастирів. Центральним документом, який регулював монастирське життя після компромісу між державою і Церквою у вересні 1943 р., стала Постанова РНК СРСР №2137-546с від 22 серпня 1945 р. “Про питання щодо православної церкви і монастирів”, яка пропонувала місцевій владі аж до особливих вказівок не перешкоджати діяльності чоловічих і жіночих монастирів, зберігати їх будівлі, інвентар і худобу [6]. Цією ухвалою Раднарком надав церковним інститутам, всупереч ленінському декрету 1918 р., обмежене право юридичної особи.

Серед іншого, постанова дозволяла органам місцевої влади "в межах можливого" надання допомоги в отриманні будівельних матеріалів; церковним органам (патріархії, єпархіальним управлінням, приходським громадам і монастирям) – придбання транспортних засобів, виготовлення і продаж церковного начиння, предметів релігійного культу. З серпня 1945 р. віруючі могли не лише будувати, брати в оренду, але і купувати у власність будинки для церковних потреб. Для здійснення цих операцій їм було дозволено відкривати банківські рахунки й укладати угоди. Слід відзначити, що право власності церковних органів на будівлі, згідно з цією постановою, складалося з двох елементів: права володіння і права користування, і виключало право розпоряджатися майном.

Ухвалою від 29 вересня 1945 р. обителі звільнялися від земельної ренти і сплати податків із будов, їх насельники – від податків на неодружених, самотніх і малосімейних громадян. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР "Про воєнний податок" від 23 грудня 1941 р., ченці та черниці, що проживали на території монастирів і не мали особистого прибутку, звільнялися від сплати військового податку.

Постановою від 22 серпня 1945 р. Раді у справах РПЦ було дане завдання провести в найкоротші терміни обстеження правового і господарського становища монастирів, що діяли на території СРСР.

У вересні 1945 р. Рада провела обстеження 75 монастирів. У висновку, зробленому згідно його результатів, вказувалось на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, наділення нею безземельних обителей, виведення з монастирських територій державних установ і підприємств.

Побажання Ради знайшли відображення у постанові РНК СРСР № 130-463с від 29 травня 1946 р. "Про православні монастирі", яка врегулювала їх юридичний та економічний статус, визначила оподаткування, закріпила земельні наділи, якими монастирі фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками тих монастирів, які їх не мали, але розмір таких земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного монаха.

Порядок реалізації рішень союзного уряду на території України встановлювався відповідною постановою Ради Міністрів УРСР № 1414-73 від 16 серпня 1946 р. Відповідно до цієї постанови, ченці отримали право обробляти земельні угіддя, на кожного проживаючого у монастирі виділялося 0,15 га вільних земель держфонду [7]. На 1957 р. 34 українські монастирі із 40 існуючих мали в користуванні земельні ділянки площею від 0,5 до 55 га. У користуванні всіх монастирів нараховувалось 357 га орних земель. Причому в монастирях східних областей земельний наділ становив 0,04 га на одного монаха, в 6-и західноукраїнських областях – 0,29 га, а в Закарпатській області – 0,47 га [8].

Ця постанова давала змогу більшості монастирів вирішити проблему забезпечення насельників продуктами харчування; встановлений постановою сільськогосподарський податок давав можливість державі вирішувати продовольче питання.

Вищевказані урядові документи привели до певних змін у житті Церкви. Проте із впевненістю можна стверджувати наступне: жодна із вказаних постанов не мала сили закону і в разі необхідності могла бути скасована. Префікси "с" біля більшості з них вказували, що вони мали статус секретних документів.

Згідно із задумами радянського керівництва, монастирські господарства мали приймати участь у забезпеченні розореної країни продуктами харчування. Їх прирівняли за нормами поставок продуктів тваринництва і землеробства до підсобних господарств державних підприємств і організацій. Окрім виконання держпоставок, монастирські господарства повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам.

Монастирі, згідно з постановою Ради Міністрів Союзу РСР від 29 травня 1946 р. № 1130-463с, зобов'язувалися постачати державі: зерно і рис із кожного гектара орної землі, що знаходилася у їхньому користуванні відповідно до норм, установлених для одноосібних селянських господарств; картоплю також за нормами, встановленими для одноосібників; продукти тваринництва у порядку та за нормами здавання, визначеними для одноосібних та приміських господарств [9]. Нарахування розміру поставок цих продуктів відбувалося зі всієї площі ріллі (включаючи сади і городи), що знаходились в користуванні монастирських господарств. Ріллею не вважалися луги і площі, зайняті під виноградниками і посадками хмелю. Із кожного гектара ріллі монастирі щороку були зобов'язані

здавати державі: зерна (пшениці і жита або однієї з цих культур) – по 130 кг і картоплі по 535 кг. Нарахування норми здачі зерна і картоплі повинно було проходити по вказаних вище нормах на одну і ту ж земельну площу.

Господарства монастирів залучалися до здачі м'яса (у живій вазі) державі з кожної голови великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз, що були наявні на 1 січня оподатковуваного року (незалежно від віку тварин) по наступних річних нормах:

— з 1 голови великої рогатої худоби – по 23,1 кг;

— з 1 голови свиней – по 49,5 кг;

— з 1 голови овець і кіз – по 6,9 кг.

Норма здачі молока становила 619 л. з 1 корови і 309,5 л. з 1 первістки отелення 1 півріччя оподатковуваного року[10]. 10 років продовжувалась ця практика. Уповноважені з областей доповідали Г. Карпову, що багато монастирів для виконання державних поставок купляють продукти тваринництва на базарі [11].

У 1953 р. була змінена форма оподаткування землі. Замість диференційованого податку був встановлений єдиний сільськогосподарський податок, згідно з яким значно зменшувались платежі. Проте в його нарахуванні містилась політична складова: західноукраїнські області платили вдвічі менший податок, аніж східноукраїнські (див. Табл 1.) [12]

Союзні республіки	Ставка податку з одного гектара (в крб.)		
Українська РСР	Середня ставка податку	Граничні відхилення від середньої ставки для областей	
		Найменша ставка	Найбільша ставка
Східні області	85 коп.	50 коп.	1,2 крб.
Західні області	40 коп.	20 коп.	60 коп.

Постанова Ради Міністрів СРСР за № 1445 від 25 жовтня 1956 р. звільняла, починаючи з 1957 р., від здачі державі молока і м'яса підсобні господарства міністерств і відомств. У зв'язку з цим стало питання про монастирі, які здавали продукти тваринництва за нормами підсобних і приміських господарств. Голова Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР Карпов Г.Г. 3 грудня 1956 р. розіслав усім уповноваженим Ради лист за № 3577, у якому просив керівників республік, областей і самих уповноважених відповісти на питання: "Чи варто знімати поставки з монастирів?" і прислати йому звіт по кожному монастирю.

Молдавські і українські керівники областей, в яких монастирські господарства вносили вагомий вклад у справу держпоставок, вимагали не тільки їх залишити, але і обкласти монастирі поставками по нормах, встановлених для колгоспів.

Для ведення господарської діяльності із націоналізованого або муніципального фонду монастирям були виділені ділянки землі. Передача їх у користування відбувалася, як правило, по орендному договору з місцевими районними чи міськими Радами депутатів трудящих. Багато землі отримали монастирі Західної України, де земля належала державі, але ще не була проведена колективізація і влада не могла позбавити їх права власності на землю, посилаючись на постанову Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 вересня 1946 р. "Про заходи по ліквідації порушень статуту сільгоспартілі в колгоспах". По Волинській області – Мелецькому чоловічому монастирю було виділено 15 га і Зимненському жіночому – 6 га землі. Корецький жіночий монастир на Рівненщині мав 42 га орної землі [13]. Городищенський монастир на Поділлі володів 13,2 га землі.

Непогано були забезпечені землею монастирі Чернівецької області. За Іоанно-Богословським монастирем (с. Хрещатик Заставнівського району) було закріплено 20 га землі, за Введенським монастирем м. Чернівці – 7 га землі: з них орної 4,5 га, лугової 1 га, під городом 1,5 га і садами – 1 га.

Липчанський жіночий монастир на Закарпатті у 1944 р. мав у своєму користуванні біля 36 га землі. Із створенням колгоспів вказана земля була конфіскована. Тому у 1949 р. правлячий архієрей Мукачево-Ужгородської єпархії архієпископ Макарій був змушений звернутися до органів державної влади з клопотанням про виділення монастирю земельної ділянки.

Господарства західноукраїнських монастирів, що витримали першу хвилю ліквідації, почали активно розвиватися. Цьому сприяло діюче ліберальне законодавство про оподаткування землі 1953 р., збережена матеріально технічна база, а також ставлення насельників монастирів до праці не як підневільного обов'язку, а як до прояву духовного життя, причому любов до праці була характерним вираженням духовності. Монахи володіли достатньо розвиненою землеробською культурою, тому рільництво в їх господарській діяльності стало провідним.

У післявоєнні роки Почаївській Лаврі належало більше 22 га орних земель і сінокосів. На орних землях сіяли пшеницю, ячмінь, жито, просо, овес. У 1950 р. Почаївська Лавра мала валовий прибуток від сільського господарства 49 000 крб., у 1951 р. він зріс до 90 220.

Середньорічний врожай зернових, який збирали монахині Липчанського жіночого монастиря на Закарпатті складав: кукурудзи – 70 ц., капусти – 7 ц., жита – 13 ц., картоплі – 210 ц. [14]. У монастирських господарствах, поряд з хліборобством, поширюється городництво і садівництво. В городах вирощували найбільш необхідні овочі: картоплю, капусту, огірки, помідори, цибулю і буряк.

Почаївська Лавра на початок 1961 р. мала у своєму користуванні 9,77 га фруктового саду, продукція з якого приносила їй непоганий прибуток.

До занять насельників монастирів входили також розведення риби та бджільництво, які забезпечували їх продуктами, а також приносили певний прибуток. Пасіку на 100 вуликів мала Почаївська Лавра. Монастир в с. Липча мав власний ставок, з якого давав рибу на розмноження в колгоспи сіл Кошелево, Березово, Липецька Поляна, Боронява. Колгоспи також отримували від монастиря бджіл [15].

Нестача продовольства та необхідність здачі сільгосподатку спонукала ченців до розвитку тваринництва. Серед домашніх тварин переважали коні, велика рогата худоба, а також певна кількість свиней, дрібної худоби та домашньої птиці. На 1945 р. у господарстві Почаївської Лаври нараховувалось 2 коней, 2 осли, 3 корови. У 1956 р. лаврське підсобне господарство налічувало 2 корови та 10 свиней.

На 1945 р. монахині Корецького жіночого монастиря доглядали 8 коней, 6 корів, 3 телиці, 2 свині, 5 поросят, 12 овець. У 1950 р. господарство Липчанського монастиря налічувало 3 корови, 2 свині, 4 телят, 2 воли і 2 коней. Монахині цього монастиря отримували прибутки зі скотарства, а також із треб, свят, ремесел, продажі церковних свічок. Разом вони складали: 1949 р. – 17 879 крб.; 1950 р. – 12 750 крб.; 1951 р. – 16.375 крб.; 1952 р. – 19.146 крб.; 1953 р. – 20.170 крб.; 1954 р. – 24.610 крб.; 1958 р. – 20.030 крб.

Основну частину своїх прибутків монастирі отримували від проведення богослужінь. У Почаївській Лаврі прибуток від церковних приношень у 1950 р. становив 321 000 крб., в 1951 р. – 371 00 крб. У 1962 р. загальна сума фінансових надходжень у Корецький жіночий монастир становила 17959 крб. Їх досить велику частину становили поштові перекази: у 1962 р. – 4503 крб. (25 %) [16]. У цілому у 1956 р. основні прибутки західноукраїнських монастирів становили 2438 тис. карбованців, з них із сільського господарства було отримано 771 тис. крб., із церковних служб і пожертвувань – 1667 тис. З усіх монастирських прибутків у західних областях на одного члена обителі припадало по 3400 крб. на рік, з них від ручної праці і сільськогосподарських робіт – по 1070 [18]. Монастирські господарства у час повоєнної розрухи та безгрошів'я сприяли покращенню матеріального добробуту жителів навколишніх населених пунктів. Так, у 1946 р. у Тернопільській області колгоспникам в кількох господарствах видали по 5 кг. зерна і по 1 крб. грішми за 1 трудодень. На 1 трудодень треба було працювати 3-4 календарні дні, а отже за рік селянину нараховували близько 100 трудоднів, за що він отримував лише 500 кг зерна і 100 крб. [18].

У Почаївській Лаврі мали можливість заробітку біля 250 найманих працівників. Вона утримувала інженера-будівельника, прораба, секретаря, чотирьох шоферів, спеціального екскурсовода. Монастир забезпечував своїх працівників дворазовим харчуванням і виплачував заробітну плату в розмірі 150-200 крб. на місяць, залежно від кваліфікації.

Лавра мала майстерню із виготовлення свічок, іконок і хрестиків, свою позолотну та художню майстерню, в яких виготовлялись ікони та здійснювалась їх позолота. Вона надавала допомогу транспортом, будівельними та іншими матеріалами місцевим почаївським організаціям, за що її намісник, архімандрит Севастіан, неодноразово отримував подяки [19].

Результатом росту економічної діяльності стало зростання монастирського будівництва. Із середини 1950-х рр. розпочався капітальний ремонт архітектурного комплексу Почаївської Лаври. В кінці 1961 р. здивування відрядженого у Рівненську область Уповноваженого Ради у справах релігійних культів К. Полонника викликав зовнішній вигляд Корецького монастиря: " … Церкви, трапезна, кам'яний мур – капітально відремонтовані, блищать і пахнуть свіжою фарбою. В обох церквах монастиря цілком оновлено стіновий і стельовий розпис. Ремонтні роботи проведено нещодавно. … монастир електрифіковано. У келії ігуменів встановлено телефон. Монастир придбав легкову машину" [20]. Протягом 1950-х рр. у монастирях Закарпаття було побудовано 3 каплиці і одну церкву, а також підсобні приміщення і 12 житлових будинків загальною площею 4200 м. кв. [21].

Одним із досить ефективних знарядь держави у справі стримування розвитку українських монастирів, а згодом і їх повної ліквідації була податкова політика, а також практика стягнення різноманітних платежів. Значними були об'єми сільськогосподарського податку. У 1949-1950 рр. монастирем с. Липча здано державі 3400 л молока, 330 кг м'яса, 1860 кг. сіна, 1682 кг зернових, 1170 кг картоплі [22]. Почаївська Лавра мала здавати державі 1807 кг зерна, 8131 кг картоплі, 541,2 кг м'яса, 1238 л молока в рахунок продовольчого податку. Фактично було здано 1926 кг зерна, 465 кг м'яса, 1249 л молока [23].

Крім того, різні міністерські листи та інструкції збільшували розміри вже встановлених податків. Так, лист Міністерства фінансів СРСР № 25-220 від 2 липня 1956 р. встановив, що монастирі повинні здавати державі картоплю з усієї монастирської землі, а не з ріллі, як було раніше [24].

Інколи місцева влада намагалась за рахунок монастирів виконати план надходження платежів у бюджет і вищестоящі органи змушені були ставати у таких суперечках на сторону монастирів. Так, у 1959 р, розглянувши заяву Духовного Собору Почаївської Лаври про те, що колишнє приміщення монастирського готелю використовується під житло монахів і Лавра не має від нього оподаткованих прибутків, обласний фінансовий відділ дав розпорядження Почаївському райфінвідділу зменшити авансові платежі прибуткового податку, пред'явлені в 1959 р., на суму 126905 крб. [25]. В кінці 1950-х рр. М.С. Хрущов активно шукав джерела поповнення державного бюджету. Одним з таких джерел стало пограбування Церкви. Відповідно до вказівок ЦК КПРС і самого Хрущова, у 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла перші антицерковні постанови: № 1259 "Про монастирі в СРСР" та №1260 "Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів".

Постанова № 1159 РМ СРСР зобов'язувала Ради Міністрів союзних республік у 6-и місячний строк вивчити питання скорочення кількості монастирів. Монастирям заборонялось використовувати найману працю, передбачалось значне зменшення земельних наділів [26]. Постановою № 1160 РМ СРСР знову вводились скасовані в 1945 р. податок із будівель і земельна рента, значно підвищились ставки податку з земельних ділянок. На виконання постанов Ради Міністрів СРСР № 1159 "Про монастирі в СРСР" та № 1160 "Про оподаткування прибутків підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів" Рада Міністрів УРСР 1 листопада 1958 р прийняла відповідні постанови № 1549 та 1550. Слід відмітити, що в питанні оподаткування земельних ділянок союзні республіки мали свободу дій. Російські монастирі платили 4 тис. крб. за гектар, в Молдавії діяли диференційовані ставки податку, сума яких, в залежності від району, коливалась в розмірі від 1,6 тис. до 5 тис. крб. за гектар [27]. Православні монастирі України мали платити за гектар землі 2.8 тис. крб. [28]. Для закриття західноукраїнських монастирів влада активно задіювала економічні методи. У 1960 р. Почаївській Лаврі було нараховано додаткову суму податкових платежів за 1959 і 1960 рр. на суму 11 8627 крб., а також аванс за 1961 р. на суму 84420 крб. Від банкрутства Лавру врятувала дотація Московської Патріархії на суму 170 тис. крб.

Зазнавши невдачі в даному випадку, влада перейшла до підриву економічної основи монастиря. З користування Лаври вилучили землю і сад, теплицю, пасіку, водокачку, склад, легкову та вантажну автомашини, було ліквідовано майстерню по виробництву свічок та фотоікон і передано аптекоуправлінню 8 т парафіну та 2,5 т воску. Лаврі заборонили наймати робітників для майстерень та сільськогосподарських робіт.

Весною 1962 р. у громади Корецького монастиря відібрали сад, в якому була пасіка на 36 вуликів, парники з розсадою, сарай для збереження сіна і солому, було відібрано город площею 2,5 га [29]. Мукачівський монастир до 1949 р. мав 47 га землі сільськогосподарського призначення, після 1949 р. монастирю було залишено 22 га землі, у 1959 р. вся монастирська земля була відібрана, черницям було залишено 2 га заболоченої, непридатної до обробітку землі. Ігуменя монастиря з цього приводу була змушена звертатись до керівництва Ради у справах РПЦ. Справа ця отримала позитивне вирішення [30]. Проте влада у своїй економічній політиці, спрямованій на підрив монастирської економіки, не врахувала того, що найважливішою умовою економічного розквіту монастирів часто була всенародна повага і шана до монастирських святинь. Монастирські громади завжди мають високий рівень благодійної підтримки – свого роду безвідплатних субсидій.

Не маючи змоги позбавити монастирі підтримки віруючих, влада намагалась якомога більше обмежити її. Була розпочата боротьба із поштовими переказами на монастирі. Скоротились грошові перекази Почаївській Лаврі. Якщо в 1959 році Почаївській Лаврі було перераховано (в нових грошах) 92 тис. крб., в 1960 р. – 68 тис. крб., то в 1961 р. 50 тис. За 1959 р. загальний прибуток Лаври становив (старими грішми) 3418340 крб., за 1960 р. – 2049105 крб. [31].

Незважаючи на прикладені зусилля, влада зуміла тільки ослабити економічну базу західноукраїнських монастирів, однак повністю знищити її не змогла. Серед іншого це пояснюється прагненням ченців до аскетизму, обмеження своїх особистих потреб. Проте така життєва позиція завжди сприяла росту матеріального благополуччя чернечої громади в цілому.

Таким чином, у 40-і – 60-і рр. ХХ ст. монастирські господарства пережили у своєму становленні декілька етапів. Швидко оправившись, завдяки високій ефективності чернечого господарювання, від наслідків повоєнної розрухи, монастирські господарства почали нарощувати об’єми виробництва. Сільськогосподарський сектор монастирської економіки зіграв певну роль у забезпеченні країни продуктами харчування. Значні прибутки від богослужбової та господарської діяльності дозволили провести реставраційні роботи в постраждалих від війни монастирських комплексів, а в ряді випадків провести нове будівництво

У період ліквідації монастирських господарств їх ресурси дозволили державі виконати ряд господарських завдань. Разом з тим, специфіка монастирського господарювання дозволила ченцям вижити і у цих несприятливих умовах.

Джерела та література

1. Шмелев Г.И. Церковь, общество, государство и экономика / Г.И. Шмелев // Россия и современный мир. – 2003. – № 2. – С. 28-50.
2. Лаговский, Петр Борисович. Экономический механизм деятельности религиозных организаций:на примере Русской Православной Церкви: Автореф. дисс. канд. эконом наук. М., 2003. – 26 с.
3. Митрохин Н.А. Русская православная церковь как субъект экономической деятельности / Митрохин Н.А. // Вопросы экономики. – 2002. – № 8. – С. 54-70.
4. А.Н. Кашеваров Экономический аспект антицерковной кампании советского государства. 1958–1964 гг. / А.Н. Кашеваров // Новейшая история России / Modern history of Russia. 2011. – №1. – С. 123-129.
5. Климент (Вечеря), игум. Хозяйственно-экономическое положение Православной Церкви в Украине в ХХ столетии: Дис. … канд. богослов’я. – К., Свято-Успенская Киево-Печерская Лавра, 2007. – 230 с.
6. Иосиф (Павлинчук), иеромонах. Кишиневско-Молдавская епархия в период с 1944 по 1989 год. // Иосиф (Павлинчук), иеромонах. – Ново-Нямецкий монастирь, 2004. – С. 224.
7. Держархів м. Києва (далі – ДА м. Києва), ф. Р-1, оп. 7с, спр. 11, арк. 79.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 1, спр. 157, арк. 11.
9. ДА м. Києва, ф. Р-1, оп. 7с, спр. 11, арк. 80.
10. Поточний архів Почаївської Лаври.
11. Васильева О.Ю. Судьбы русских монастырей в ХХ веке / Васильева О.Ю. // Монашество и монастыри в России XI–XX века: исторические очерки. – М.: “Наука”. – С. 340.

12. Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. / под ред. к.ю.н. Мандельштам Ю.И. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. – С. 321-326.

13. ЦДАВО України, ф.4648, оп. 1, спр. 1, арк. 126.

14. Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. Р – 1490, оп. 4 д, спр. 24, арк. 5.

15. ДАЗО, ф.Р – 1490, оп. 4 д, спр. 24, арк. 9.

16. Державний архів Рівненської області, ф. Р-204, оп. 11, спр. 573, арк. 46.

17. Центральний державний архів громадських обєднань України (далі – ЦДАГО України). – ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 233.

18. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР 1939 – 1979: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 156 – 157.

19. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 2476, арк. 192.

20. Там само, оп. 24, спр. 5408, арк.193.

21. Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1940 – 1991: Собрание документов: в 4 т./ Отв. ред., сост и автор предисл. В. Пасат. – М: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009 – 2010. Т. 2: Православие в Молдавии: власть, церковь, верующие. 1953 – 1960. – 2010. – С. 513.

22. ДАЗО, ф.Р – 1490, оп. 4 д, спр. 24, арк. 4.

23. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 157, арк. 4.

24. Поточний архів Почаївської Лаври.

25. Там само.

26. Баран В. Даниленко В. Держава і церква в період лібералізації радянського суспільства. / Баран В. Даниленко В. // Історія України. – 2001. – №10. – С. 4.

27. Православие в Молдавии … 2 С. 370.

28. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, т. 4, спр. 4080, арк. 241-242.

29. Письма патриарха Алексия I в Совет по делам Русской Православной церкви при Совете народных комиссаров – Совете Министров СССР. 1945-1970. Том II. // Ляшенко К.Г., Лавинская О.В., Орлова Ю.Г. (ред. сост.). – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009-2010. – С. 356.

30. Письма патриарха Алексия … С. 245 – 246.

31. ЦДАВО України, ф. 4648, оп.1, спр. 203, арк. 1.

Петр Киричевский

Хозяйственная деятельность православных монастырей на западноукраинских землях в 40-х – 60-х гг. XX в.

Статья посвящена исследованию хозяйственной деятельности православных монастырей на территории УССР в 40-е - 60-е гг. XX в. Через анализ соответствующих источников и литературы в работе рассмотрены социально-экономические и политические предпосылки деятельности монастырей в указанный период и факторы, которые влияли на состояние монастырских хозяйств.

***Ключевые слова**: УССР, хозяйственная деятельность, монастыри, монашество, православие.*

Petr Kirichevsky

Economic activity of Orthodox monasteries on the territory of Western Ukraine in 40-s – 60-s of the twentieth century

The paper is devoted to the research of economic activity of Orthodox monasteries on the territory of Western Ukraine in 40-s – 60-s of the twentieth century. Through analysis of the relevant sources and literature in the paper the socially -economic and political preconditions of monasteries activity during this period and the factors that influenced on condition of the monastic farms.

***Key words**: USSR, economic activity, monasteries, monkhood, Orthodoxy.*

Краєзнавство в особах

УДК 929.908(477.74)

Станіслав Кульчицький (м. Київ)

ПРО ЮНАЦЬКІ РОКИ ОДЕСЬКОГО КРАЄЗНАВЦЯ АНАТОЛІЯ БАЧИНСЬКОГО

Ім'я видатного краєзнавця Анатолія Бачинського фіксується в інтернеті, хоч пошукові системи ще не з'явилися за його життя. Людина продовжує жити після смерті в своїх дітях, у справах наступників. Анатолій пішов з життя надто рано, у 62 роки, але залишив після себе дочку – Олену Бачинську, яка продовжує його справу в буквальному розумінні: працює там, де працював він, досліджує його тематику, у тому числі і краєзнавчу, і навіть читає ті самі лекційні курси на історичному факультеті Одеського національного університету ім. І.Мечнікова. Залишилися учні, які знайомлять молодих одеських істориків з його науковим доробком. Напередодні 80-річчя від дня народження А.Бачинського відбулася присвячена його пам'яті наукова конференція, учасниками якої стали десятки переважно молодих дослідників з Молдови, Польщі, Росії та України.

Я не міг взяти в ній участь через надто напружений робочий графік. Але після неї обдумував, що міг би розповісти молодим науковцям, якби був тоді в Одесі. У пам'яті виринали епізоди, пов'язані з першими п'ятьма роками нашого спілкування, коли воно було постійним: під час навчання в Одеському університеті і роботи в Одеському обласному державному архіві. У 1960 р. я почав навчатися в аспірантурі Інституту економіки АН УРСР у Києві. Відтоді наше спілкування втратило системність, але не виродилося в епізодичні зустрічі.

У листопаді 2012 р. я мав двотижневу поїздку по Канаді, пов'язану з 80-річчям Великого голоду 1932-1933 рр. в Україні. Поїздка видалася напруженою і емоційно насиченою, але все-таки залишався час, вільний від справ, якими треба було займатися в Києві. Зачиняючись в готельних номерах, згадував свої юнацькі роки і людей, в оточенні яких тоді знаходився. Спогади зосереджувалися навколо постаті Анатолія. Треба було виконувати обіцянку, яку дав Олені.

За великим рахунком, Анатолій Бачинський все своє життя залишався таким, яким був у молоді роки. Тому я не відкрию великих таємниць навіть його дружині Ларисі і дочці Олені, які з'явилися в його житті пізніше. Але вже ніхто, крім мене, не розповість про університетські роки Анатолія.

Хочу попередити, що доведеться говорити не тільки про Анатолія, але й про мої з ним зустрічі. А.Бачинський визначив організаційні параметри моєї наукової кар'єри. Він запросив мене, ще студента, на роботу в Одеський обласний державний архів, звідки пролягла дорога до академічних інститутів.

Коли я з'явився на факультеті, він був уже третьокурсником і очолював наукове студентське товариство. Спочатку я дивився на нього знизу вверх, як перший-ліпший першокурсник. Та через рік він включив мене до ради НСТ, і ми разом організовували студентські наукові конференції.

На другому курсі я обрав темою наукової роботи історію полабських слов'ян в X–XI ст. Тема не мала солідної історіографії, її неможливо було виконати як компіляцію. Постало питання про використання середньовічних німецьких джерел, опублікованих вульгарною латиною в багатотомному серійному виданні Monumenta Germaniae Historica. Унікальним зібранням цих книг велетенського формату, якими так пишалася університетська бібліотека, можна було користуватися тільки в читальному залі для професорсько-викладацького складу. Анатолій посприяв від імені ради НСТ пробитися в науковий зал, після чого я став тероризувати нашого латиніста Л.Січкарьова текстами, яких сам не міг розтлумачити. Січкарьов з презирством ставився до вульгарної латини, але допоміг розібратися в темних місцях німецьких анналів. У питаннях інтерпретації джерел я радився з Анатолієм, що допомогло мені обґрунтувати відсутнє в літературі положення: язичництво ободритського племінного союзу послужило висхідним пунктом для зародження державності, тоді як пропаговане німецькими місіонерами християнство сприяло його поневоленню.

Так само Анатолій розповідав мені про власні здобутки в інтерпретації джерел, які мали відношення до козацької тематики. Вона не була популярною, хоч і не заборонялася, а він захопився нею на все життя. Разом з тим він приділяв увагу й іншим темам, особливо з історичного краєзнавства.

У 1956 р. сталася знаменна подія: університетська друкарня надрукувала перший за повоєнний період збірник студентських наукових

праць в галузі історії. Анатолій виступив у ньому з ґрунтовною статтею, в якій аналізувалися зв’язки запорозького та донського козацтва у спільній боротьбі з кримськими татарами і турками у першій половині XVII ст. Я в цей збірник потрапити не встиг, і мої маленькі аналітичні узагальнення в галузі історії полабських слов’ян залишилися неопублікованими.

Становлення Анатолія як фахівця відбулося у першій половині 1950-х рр. Ми характеризуємо цю епоху як перехід суспільства від замороженого стану пізньої сталінщини до «відлиги». Але нема підстав переносити наше пізніше уявлення про «відлигу» на першу половину десятиріччя. Тоді ще ніхто не знав, що чекає нас після Сталіна. Він змушував негативно налаштованих до влади людей затаюватися навіть перед дітьми, щоб не наразити їх і самих себе на небезпеку. Такі далекі від політики люди, як мої мати і бабця слідкували за тим, щоб я не знав зайвого. Мати не розповідала про репресованого у 1937 р. батька. Коли прийшов час одержувати паспорт із сакральною «п’ятою графою», у мене був вибір – назватися вірменином за національністю матері, або поляком – за досить складним родоводом галицьких предків батька – спочатку полонізованих, а потім русифікованих. Мати і бабця походили з вірмен, які сотні років проживали в Бессарабії, і з самою Вірменією мене ніщо не пов’язувало. Коли мати дізналася про моє бажання бути поляком, то жахнулася і знайшла папірці, за якими мене можна було офіційно ідентифікувати як росіянина. Через багато років, будучи професійним істориком, я зрозумів цей жах: після 1933 р. більша частина українських поляків була депортована чи репресована в інший спосіб. Так само бабця казала, що мій дід, який працював у напівкустарній одеській друкарні, помер від свинцевого отруєння навесні 1933 року. Вивчаючи Голодомор, я дізнався, що працівники дрібних підприємств були зняті з державного постачання за картками і стали гинути від голоду. Й досі не знаю, як помирав дід, якому не виповнилося й 55 років, хоч розумію, що офіційна причина смерті була такою, яку назвала бабця.

Ми не затаювали один перед одним деталей свого повсякденного побуту. Я бував у Анатолія на вул. Преображенській, неподалік від будівлі університету, де знаходився тоді історичний факультет. Ми разом працювали в колгоспі, майже по місяцю на рік. Та не пригадаю, щоб обмінювалися судженнями про природу радянського ладу. Якби тематика досліджень, які вже не мали суто навчального характеру, була пов’язана із сучасністю, довелося б формулювати оціночні судження. Але ми не торкалися сучасності в більшому обсязі, ніж стандартний курс історії КПРС. Пам’ятаю тільки: коли приступив до вивчення дворічного курсу історико-партійної науки, Анатолій вже пройшов його і почав відвідувати лекції з політекономії. Тоді він попередив мене про своєрідне почуття гумору у викладача, яким був доцент Д.Бельфор. На заліку з історії КПРС, розпитуючи про діяльність соціал-демократів після революції 1905 р., цей викладач запитав у студента, який не часто відвідував його лекції, хто такий Бельфор. Той припустив, що це один з керівників одеської організації меншовиків, після чого змушений був кілька разів з іншими групами перездавати залік.

Надійшла черга для характеристики відносин, які у А.Бачинського складалися з нашими викладачами. Аналізуючи дрібні факти або їх уламки, які важко навіть артикулювати, а також спираючись на набуту пізніше обізнаність зі станом історичної науки 1950-х рр. в Одеському університеті, можу сказати, що він не відчував бар’єру між поколіннями, який заважав мені зрозуміти, в якому викривленому світі ми живемо. Не знаю, кому Анатолій завдячував обізнаністю з цим суворим світом – родині або нашим викладачам на факультеті. Але знаю, що ті викладачі, яких варто пам’ятати і шанувати, ставилися до нього не так, як до мене і всіх інших.

Професорсько-викладацький склад факультету поділявся, як кожний колектив, на молодь, людей середнього віку і ветеранів. Молодь мало цікавила нас. Ветерани відносилися, за циничною термінологією чекістів, до категорії «колишніх людей». Однак сильні світу цього, тобто викладачі, наближені до університетського парткому і Одеського міськкому партії, ставилися до них із своєрідним пієтетом. Зокрема, повагою користувався колишній учень акад. Ф.Успенського і наставник цесаревича Олексія проф. А.Готалов-Готліб, який за віком припинив викладання, коли я закінчив перший курс. Гадаю, що ця повага викликалася колишньою наближеністю до царського двору, а не якістю лекцій. Поважали й Л.Січкарьова, який вільно розмовляв латиною. У радянські часи ця здатність мало цінувалася, але латиніст мав честь виконувати функції особистого секретаря В.Плеханова.

У середньому поколінні викладачів фронтовики переважали всіх інших своїм специфічним авторитетом – партійно-політичним. Тільки такий авторитет цінувався в навчальному закладі, що готував головним чином вчителів, з яких формувалася компартійно-радянська номенклатура. Під кутом зору науковця істфак Одеського університету у повоєнні роки не йшов у будь-яке порівняння з його відповідником у дореволюційному Новоросійському університеті або сучасними йому московськими і ленінградськими центрами історичної науки.

Серед викладачів середнього покоління виділялися Й.Каришковський і С.Ковбасюк. Самсон Михайлович Ковбасюк був одним з авторитетних в університеті адміністраторів. У вільний від роботи проректором час він читав курси з історії України і досліджував актуальну в історико-партійній науці тему про діяльність червоногвардійських загонів на Одещині в 1917 році. Петро Йосипович Каришковський читав курси з історії давнього світу і займався нумізматикою, яка нікого з сильних світу цього не цікавила. Перебування П.Каришковського на задвірках професорсько-викладацького персоналу пояснювалося не стільки віддаленістю його від актуальних проблем радянського буття, скільки фактом роботи в університеті під час румунської окупації. В очах працівників університетського відділу кадрів ці дві постаті перебували на протилежних полюсах. Але тільки з ним у А.Бачинського склалися теплі, товариські і цілком довірчі відносини.

Цього року я побачив у книжковому магазині виготовлену друкарським способом ксерокопію докторської дисертації П.Каришковського. В ті часи йому не вдалося видати книгу, але через два покоління знайшлися підприємці, які визнали вигідним копіювання дисертації, а також фахівці, готові заплатити шалені гроші, аби придбати цю копію. Всім нам, студентам першого і другого курсів, подобалися його лекції, хоч я тепер розумію, що ми сприймали головним чином їх фактологічну основу, не будучи здатними осягнути методологічну глибину. П.Каришковський був зіркою світової величини.

З третього курсу студенти обирали кафедру, на якій повинні були спеціалізуватися. Анатолій обрав кафедру історії України і потрапив до С,Ковбасюка, але не припинив тісного спілкування з П.Каришковським. У 1957 р., коли він закінчив навчання, вакантних ставок для талановитого і багатообіцяючого випускника на факультеті не знайшлося. За сприяння П.Каришковського Анатолію вдалося влаштуватися науковим співробітником в Одеський археологічний музей. Археологія його не захоплювала тією мірою, як історія, і він зайнявся реконструкцією історії Одеського археологічного інституту, який функціонував у 1921-1922 роках. На початку 1958 р., як тільки з'явилася можливість, він перейшов на роботу в Одеський державний архів.

С.Ковбасюка я запам'ятав у двох різних вимірах. Спочатку – як суворого адміністратора, змушеного внаслідок посадових обов'язків спілкуватися з викладачами і студентами. Як людину з непроникним обличчям, що дозволяє собі час від часу бути ґречною з оточенням, але завжди тримає дистанцію. Таким він був для мене, як і для інших, всі роки навчання в університеті, не виключаючи трьох років, впродовж яких я перебував на його кафедрі. Та одного дня я запам'ятав його як людину з добрим гумором, світлою посмішкою, чуйним і доброзичливим ставленням до співбесідника. Як людину, яка пишається своїм учнем, хоч тактовно старається цього не показувати. В той день ми з Анатолієм зайшли до нього, тому що він прощався з університетом, покидав Одесу і від'їжджав, наскільки пам'ятаю, в Мінськ, до сина. Я в цей час уже був доктором наук, він знав про мої успіхи і радів за мене. Так ось: до Анатолія він завжди ставився так, як поставився до мене в той день. Цього неможливо було не помічати, хоч ні він, ні Анатолій не показували на людях, наскільки вони близькі.

Після тієї зустрічі пройшов ще з десяток років. Я ознайомився зі справою «Союзу визволення України» і долею одеського академіка ВУАН М.Слабченка. Дізнався про те, що С.Ковбасюк був одним з найближчих учнів академіка. Лише тоді стала зрозумілою та лінія поведінки, яку на все життя обрав для себе наш з Анатолієм перший науковий керівник.

І досі достеменно не знаю, яким способом А.Бачинський зміг настільки зблизитися з С.Ковбасюком. Знаю тільки те, що він не ставив перед собою такої мети, не прикладав для зближення жодних зусиль. Просто між ними не існувало того бар'єру, який відділяв покоління батьків від покоління дітей.

Восени 1956 р. я перейшов на третій курс і слідом за Анатолієм обрав для спеціалізації кафедру С.Ковбасюка. Що міг знати 19-річний одесит про історію України? Вона не вивчалася в школі, я не відділяв її від історії утвореного в

1922 р. Радянського Союзу. «Історія СРСР в епоху феодалізму/ капіталізму» – так називалися університетські курси вітчизняної історії, і я не бачив у таких словосполученнях нічого протиприродного. Кафедру С.Ковбасюка обрав тільки тому, щоб написати курсові роботи за третій і четвертий курси, а потім й випускну роботу на доступних мені, тобто місцевих історичних джерелах. Бажав, щоб усі три роботи поєднувалися однією темою. Щоб ця тема мала якомога меншу історіографію. Щоб внаслідок цього моя дипломна робота могла стати вкладом в історичну науку. Коли студентам почали роздавати на кафедрі теми курсових робіт, я підійшов до С.Ковбасюка і попросив тему, яка відповідала зазначеним критеріям. Самсон Михайлович дав її, і я почав працювати в університетській бібліотеці над газетами, а в обласному архіві – над фондами, збираючи матеріали з історії залізничного будівництва у південних губерніях дореволюційної України.

Якщо студент сидить в читальному залі архіву майже щоденно, то неодмінно знайомиться з усіма співробітниками. Коли ж співробітником архіву став Анатолій, я відчув себе майже повноправним членом колективу архівістів. А в квітні 1958 р. А.Бачинський підійшов до мене і сказав, що є серйозна розмова. В архіві з'явилася вакантна ставка, він порекомендував директору запропонувати її мені і дістав згоду. Я мусив розглянути пропозицію.

Попереду була екзаменаційна сесія, а потім – випускний курс з розподілом на роботу. Зі шкільних років я мріяв про дослідницьку роботу, а тут випадала така нагода – стати науковим співробітником. Як сполучити навчання в університеті з роботою в архіві? Переходити на заочну форму навчання не хотілося. Тим більше, що вагома частка навчального плану п'ятого курсу припадала на практики – шкільну, архівну, музейну, військову. Виділялися також вільні години для написання дипломної роботи.

Анатолій залагодив й цю справу. С.Ковбасюк як завідуючий кафедрою і проректор в одній особі санкціонував продовження мого навчання на стаціонарі у непередбаченій університетським статутом формі екстернату, а директор архіву І.Хіоні погодився надавати неоплачувані відпустки на проходження практик.

Той світ, який побудували більшовики, варто назвати спотвореним. Людина у ньому не могла увійти в горизонтальні, тобто не залежні від держави організаційні структури, які забезпечували вільне спілкування з іншими людьми. Організаційно оформлені людські контакти могли відбуватися тільки в рамках структур, побудованих вертикально і підпорядкованих вищим за адміністративно-територіальним поділом ланкам. Подібний суспільно-політичний устрій у нас звикли називати тоталітарним, тобто таким, в якому держава цілком незалежна від суспільства і контролює всі форми та прояви суспільного життя.

Зрозуміло, що радянська держава була незалежною від суспільства, хоча імітувала свою залежність за допомогою дозованого виборчого процесу. Суспільне життя вона контролювала не гірше від тоталітарного режиму. Але ця держава не височіла над суспільством, як будь-яка інша, а виростала з нього і черпала в ньому свої кадри. Вона була здатна дивитися на людину сотнями очей, створюючи ефект всепроникності, тому що знаходилася в суспільстві усіма своїми структурами й функціонерами. Від неї неможливо було сховатися, і залишалося натягнути на себе маску та уникати зайвих контактів. Однак люди, вмонтовані в такий суспільно-політичний устрій, залишалися людьми. Хоч більшовицьким вождям удавалося підтримувати свій режим засобами терору, пропаганди і виховання, вони не могли ні перешкодити індивідуальним контактам між людьми, ні змінити людську природу. Честь, гідність, самоповага, чуйність, доброта, прагнення розвивати свій інтелект й багато інших позитивних якостей людської натури високо цінувалися і передавалися від покоління до покоління поза всякими підконтрольними державі структурами, тобто через особисті контакти. Мої ровесники тягнулися до людей з попереднього покоління, які мали такі риси. Одним з них був директор Одеського обласного архіву Іван Олександрович Хіоні.

Оформляючись на роботу в архів, ми з Анатолієм входили у володіння Міністерства внутрішніх справ – колишнього беріївського монстра МВС-МДБ, а в сталінські часи – НКВС. Через рік після того, як ми стали його співробітниками, архівна система була звільнена від опіки МВС і стала підпорядковуватися безпосередньо урядові. Але І.Хіоні очолював Одеський архів з середини 1950-х років. Він мусив відповідати критеріям, які висувалися перед керівниками установ у системі МВС і справді мав бездоганні анкетні дані: член партії, ветеран війни, студент-заочник історичного факультету університету. Мабуть, до уваги бралося й походження з одесь-

ких греків, яке усувало потенційну загрозу появи на чолі архіву «українського буржуазного націоналіста». В Одесі сім'я Хіоні була відома з дореволюційних часів. Один з близьких родичів, Василь Хіоні був видатним авіаконструктором. Для нас, однак, суть справи полягала в тому, що Іван Олександрович був носієм найкращих людських рис, передусім – порядності.

Між Анатолієм і керівником архіву складися своєрідні відносини. За віком і службовим становищем І.Хіоні мав беззастережний авторитет, але за професійними знаннями таким авторитетом користувався А.Бачинський. Коли директор архіву одержав університетську освіту, Анатолій наполіг на тому, щоб Хіоні взявся за кандидатську дисертацію. У 1963 р. А.Бачинський зміг, нарешті, закріпитися на кафедрі історії України історичного факультету, яка його випустила у науковий світ. Та він не став приділяти менше уваги роботі колишнього начальника над дисертацією. Іван Олександрович успішно захистив її на вченій раді історичного факультету Одеського університету.

Впродовж п'яти років Анатолій очолював відділ науково-довідкової літератури Одеського облдержархіву. За посадою він відповідав за роботу читального залу, тобто спілкувався з краєзнавцями, письменниками, професорами, журналістами і представниками інших професій, які шукали в архіві матеріали для своєї творчої роботи. Таких матеріалів, починаючи з кінця XVIII ст., було багато, тому що в Одесі знаходилася резиденція новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. Під час окупації архів мало постраждав. Одеса стала тоді центром «Трансністрії», подарованої А.Гітлером румунському диктатору І.Антонеску. Архів навіть збагатився десятками фондів цієї провінції, що мусила назавжди стати, як сподівалися у Бухаресті, частиною Румунського королівства.

Кожний, хто приїжджав в Одеський архів, потрапляв у маленький кабінет завідуючого читальним залом і одержував вичерпну інформацію, яка допомагала заощадити час і зекономити кошти перебування в чужому місті. Чутки про компетентність Анатолія поширювалися і кількість людей, які прибували в Одеський архів, зростала.

Обізнаність з архівними фондами була не випадковою. І.Хіоні поставив перед нами завдання створити, за зразком центральних архівів Москви і Ленінграду, довідник з описом найбільш цінних матеріалів кожного фонду. Кількарічна робота завершилась виданням «Путівника», який допомагав орієнтуватися в безбережному морі архівної інформації. У 1961 р. «Путівник» вийшов з друку.

Упорядкування фондів «Трансністрії» вимагало знання румунської мови. Анатолій запропонував знайти викладача румунської мови для працівників архіву, які мали справу з опрацюванням цих фондів. З великими труднощами були знайдені кошти для оплати праці викладача, і впродовж кількох місяців ми вивчали мову. Вивчити її за такий короткий строк не вдалося, але за допомогою словника ми змогли перетворити розсипи різноманітної документації в архівні справи і створити їх описи.

Працюючи над фондами архіву, ми часто натрапляли на незнані факти, які ілюстрували загальновідомі події. Анатолій зв'язався з редакціями обласних газет і запропонував створити в них постійну краєзнавчу рубрику. На пропозицію першою відгукнулася редакція «Чорноморської комуни», після чого науковці облдержархіву почали публікувати в цій рубриці краєзнавчі матеріали, які могли зацікавити широку громадськість. Інколи ми з ним готували ці невеликі повідомлення у співавторстві. Він виявився здібним вчителем, і я швидко зрозумів правила перетворення сировинного матеріалу в текст, здатний затримувати увагу читача від перших абзаців до кінцевих висновків.

Через півсотні років в моєму послужному списку нагромадилася майже тисяча газетних статей. Тепер я можу сказати, що А.Бачинський зробив з мене журналіста, який пише на теми, пов'язані з наукою. Йдеться не про науково-популярний жанр, який широко відомий. Іноді мої маленькі відкриття, які робляться в процесі вивчення теми, оформлюються в газетну статтю раніше, ніж в матеріал, придатний для монографії або наукового журналу. Це дає подвійну користь. По-перше, такі відкриття стають доступними широкій громадськості, особливо тоді, коли газета представлена в інтернеті. По-друге, наукова стаття набуває більш досконалу, літературну форму.

На початку 1960-х рр. я полишив Одесу і впродовж десяти наступних років бував у рідному для мене місті по місяцю в кожному році, доки мати не переїхала в Київ. Потім три роки підряд працював головою екзаменаційної комісії, у тому числі й тоді, коли Олена Бачинська закінчувала університет. Про ці зустрічі з Анатолієм я вже писав і повторюватися не буду.

УДК 07(87)456

Тарас Пустовіт (м. Полтава)

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ПОЛТАВСЬКОГО ІСТОРИКА І КРАЄЗНАВЦЯ ОЛЕКСАНДРА БІЛОУСЬКА

У статті розглянуто основні етапи життя, педагогічної та історико-краєзнавчої діяльності Олександра Білоуська, проаналізовано основні творчі здобутки відомого полтавського педагога та дослідника-енциклопедиста.

***Ключові слова**: краєзнавство, енциклопедія, Полтавіка, Центр дослідження історії Полтавщини.*

Незважаючи на поважний вік (62 роки), Олександр Андрійович Білоусько не полюбляє віддаватися спогадам, а коли й вдається у нього щось допитати, власне своє минуле завжди подає у філософському ключі: як примхливість або непередбаченість людської долі.

Але, на нашу думку, ця «примхливість долі» і стала головним чинником для розвитку його багатогранного таланту: педагога, історика-краєзнавця, мистецтвознавця, енциклопедиста.

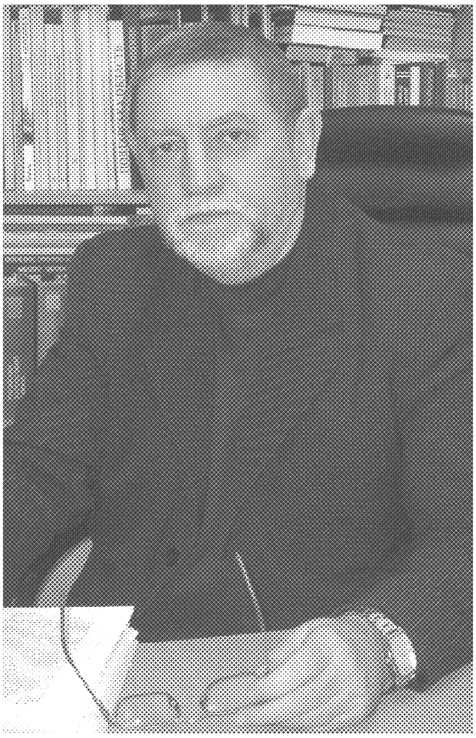
Олександр Андрійович Білоусько народився 1 березня 1951 р. у родині спеціалістів сільського господарства Андрія Кузьмича (1923 р. н.) та Надії Василівни (1927–1987). По батьківській лінії є нащадком давнього козацького роду, що веде початок від козака Кременчуцької сотні Чигиринського полку Матвія Білоуська, вписаного в реєстр Війська Запорозького 1649 року. Дитячі роки майбутнього історика-краєзнавця минули на родовому хуторі Білоуськи при Громовій дорозі з Кременчука до Полтави, знесеному в середині XX ст. у ході чергових аграрних експериментів КПРС. Згодом замешкав з батьками у смт Нова Галещина Козельщинського району Полтавської області.

Навчався у Солоницькій середній школі, яку закінчив у 1968 р. Сільський хлопчина з дитинства захоплювався малюванням і уявляв себе лише художником. Самостійно за книгами й журналами, які передплачував поштою з Москви, оволодів основами мистецької грамоти [1]. Забігаючи наперед зауважимо, що пристрасть до живопису і майстерне володіння пензлем зберіг на все життя, створивши чимало станкових і монументальних творів. А ще, це захоплення дозволяло і дозволяє йому на рівних дискутувати з маститими художниками та мистецтвознавцями й водночас реалізовувати мистецькі проекти [79; 80; 81; 82; 83]. Доля, однак, розпорядилася інакше, і замість художньої він ступив на педагогічну ниву.

Ще у шкільні роки, дякуючи вчителеві Борису Олексійовичу Шалкову, з’явилося зацікавлення історією. Тож після школи поступив навчатися на історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту (нині Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Г. Короленка). Величезний конкурс подолав, склавши на відмінно профільний екзамен. Усе життя згадує добрим словом викладача ВИШу Віктора Степановича Воловика, який очолював тоді екзаменаційну комісію і розгледів у скромному сільському хлопцеві великий творчий потенціал. Інститут закінчив у 1972 р. із відзнакою, упродовж усіх років навчання демонстрував схильність до наукової роботи, був активним членом студентського наукового товариства, але про направлення до аспірантури годі було й мріяти: пединститут готував учителів для сільської школи [2]. До речі, не став аспірантом і тоді, коли для цього відкривалися можливості. Історія в комуністичні часи була наукою партійною, а Білоусько вперто не хотів вступати до КПРС, хоча пропозицій не бракувало.

Після закінчення вузу працював за призначенням у сільській 8-річній школі на Херсонщині (с. Нова Маячка Цюрупинського району). В 1973–1974 рр. відбув дійсну військову службу в Радянській армії. Служив рядовим, потім сержантом у Південній Групі Військ на території Угорщини, був відмінником бойової та політичної підготовки. Командування пропонувало залишитись в армії (навіть пройшов офіцерські курси), але військова кар’єра не приваблювала, тож повернувся на батьківщину.

Демобілізувавшись, під час літніх канікул працював вихователем у піонерському таборі. Там познайомився з майбутньою дружиною – Соболь Галиною Мойсеївною, тоді студенткою І курсу Полтавського кооперативного інституту (нині Полтавський університет економіки і торгівлі). У зв'язку зі створенням сім'ї повернувся на Полтавщину. Працював у сільських Бреусівській та Головачанській середніх школах, а восени 1975 р. був зарахований на посаду вчителя історії СШ № 7 ім. Т. Г. Шевченка м. Полтави, де й трудився до 2002 року. Саме тут отримав визнання як непересічний педагог і невтомний учитель-новатор.

О. А. Білоусько

Здавалося, упродовж 30-літ - ньої праці у школі, Олександр Білоусько досяг усього. Заслужений вчитель України, відзначений державними нагородами, він був взірцем для учителів-гуманітаріїв області. Під час проведення різних освітянських зібрань тепер його все частіше запрошували до президії, а під час конкурсів «Учитель року» та учнівських олімпіад – до складу авторитетних журі. Знаючи його енциклопедичні знання та людські чесноти, упродовж років йому довіряли найскладніше завдання – готувати запитання для учнівських олімпіад. (Хто це робив той знає, що це неабияке мистецтво). Згодом його напрацювання лягли в основу низки підручників і посібників [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

На початку 2000-х рр. авторитетнішого вчителя історії в області, ніж Олександр Андрійович Білоусько, навряд чи можна було віднайти [13]. Здавалося, тепер, після десятиліть напруженої учительської поденщини, можна було б і відпочити, працювати у більш ощадливому режимі, маючи високий авторитет, спокійно очікувати на заслужену пенсію. Та такий варіант для Білоуська був неприйнятним, він звик і генерувати ідеї, і, як правило, самотужки їх реалізовувати. Несподівано для багатьох, невдовзі після відзначення свого 50-річного ювілею, Олександр Андрійович залишає звич - ну учительську роботу і кардинально змінює фах своєї діяльності – стає прискіпливим дослідником, редактором і видавцем. У 2002–2003 рр. він працює завідувачем науково-методичним відділом Полтавського обласного комунального підприємства інформаційних технологій «Освітаінфоком», а з 2003 по 2007 рр. – головним редактором видавництва «Оріяна» (м. Полтава).

Говорити, що Білоусько розпочинав нову для себе справу з нуля, було б не зовсім правильно. Увесь час роботи у школі учитель демонстрував високий рівень наукового та педагогічного мислення, постійно висував актуальні педагогічні ідеї, розробляв і втілював масштабні проекти. Відомість полтавцю принесли опубліковані історико-краєзнавчі серії: «Україна від найдавніших часів до кінця XX століття: Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації» та «Історія рідного краю з найдавніших часів до кінця XX століття» [14; 15, 16].

Протягом тривалого часу історик був педагогом-організатором зразкового шкільного музею, на базі якого велася плідна пошукова робота, у ході якої було зібрано, систематизовано й оформлено 2,5 тис. одиниць краєзнавчого матеріалу [17]. Певно найбільшу цінність має дослідження про полтавців-учасників параду Перемоги у Москві 24 червня 1945 р. (виявлено 106 імен земляків)[18; 19]. З ініціативи та за безпосередньої участі Олександра Андрійовича вперше стала предметом дослідження і складовою навчально-виховної роботи історія рідної школи. Зусиллями Білоуська були з'ясовані усі найважливіші події шкільного життя, починаючи з 1902 р.; встановлені імена та написані біографії майже всіх учителів та більшості випускників; уведені в традицію зустрічі випускників у ювілейні дати, а також зустрічі-переклички поколінь (великий резонанс, зокрема, мали зустрічі з випускниками школи 1941 р. у 1986 та 1991 рр.) [20; 21]. Розроблені вчителем методичні рекомендації щодо написання історії школи поряд з

виконаною практичною роботою могли скласти багатотомну публікацію [22; 23].

У ході роботи над написанням історії 7-ї школи м. Полтави було здійснено низку відкриттів, зокрема, введено у науковий обіг біографію видатного вченого, конструктора ракетно-космічних систем Ю. М. Лозини, чиє ім’я стоїть поряд із корифеями вітчизняної космонавтики С. П. Корольовим і В. П. Глушком [24; 25]. Тож, спираючись на значні напрацювання, багаторічний досвід практичної і методичної роботи, а головне – величезне бажання працювати, реалізовувати свій творчий потенціал, Білоусько узявся за створення краєзнавчого курсу «Історія Полтавщини» та виступив ініціатором впровадження курсу краєзнавства у навчальних закладах області [26; 27].

Щоб здійснити задумане, Олександр Андрійович і очолив редакцію видавництва «Оріяна». Оскільки на посаді редактора отримував платню більше ніж скромну, доводилося у всьому себе обмежувати. Та головне – справа рухалася. І складалося враження, що якби йому тоді не надали можливості працювати у видавництві, він би все одно вперто (до речі, характерна риса всього козацького роду Білоуськів) робив свій проект, тільки, можливо, в інших умовах.

Упродовж короткого часу Олександр Білоусько зміг згуртувати навколо проекту відомих полтавських педагогів, істориків та краєзнавців: О. П. Єрмака, П. В. Киридона, К. М. Мироненка, В. І. Мирошниченка, В. О. Мокляка, Т. П. Пустовіта, В. Я. Ревегука, О. Б. Супруненка та ін. Упродовж 2003–2007 років за ідеєю, під керівництвом і за безпосередньої участі О. А. Білоуська в Полтавській області було створено унікальний навчально-методичний комплекс, який включає програму курсу [28], тематичне планування [29; 30], серію підручників «Історія Полтавщини» для 6–11 кл. загальноосвітньої школи [31; 32; 33; 34; 35; 36], 33-томний «Іменний звід історії Полтавщини» [37; 38; 39], комплекти кольорових репродукцій «Ілюстрована історія Полтавщини» [40], методичні посібники для вчителів [41; 42; 43; 44]. Завдяки цьому Полтавська область забезпечила собі пріоритет щодо новітніх технологій впровадження курсу краєзнавства у навчальних закладах [45; 46; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53]. Вражаючі темпи роботи, і це практично без ніякої державної підтримки!!!

На основі проекту підручників полтавськими вчителями згодом буде написана не одна методична робота. Така увага до цієї очікуваної серії була не випадковою, методисти-гуманітарії з багаторічним стажем чудово усвідомлювали і значимість постаті самого Білоуська, і його проекту. Вперше, на регіональному рівні було видано підручники для усього курсу історичної освіти середньої школи від 6 до 11 класів включно. І кожен бажаючий (не обов’язково учень) тепер міг віднайти необхідну для себе інформацію: ті, хто цікавився військовою історією – карти, схеми, таблиці, зразки зброї, фото та біографії військовиків; хто вивчав церковну історію – очільників різних конфесій, культові споруди; ті, кого цікавила історія культури – живопис та архітектуру, музику і театральне мистецтво, тощо. Уперше зі сторінок видань поставали сотні земляків, біографії яких досі замовчувались або були дискредитовані радянською владою; культура запитань спонукала учнів до критичного мислення, роздумів та пошуку альтернативних варіантів розвитку історичних подій.

Осмислюючи зазначену роботу, вчитель-методист Полтавського багатопрофільного ліцею №1 ім. І. П. Котляревського Едуард Фісун, приміром, зазначає: «Щоб зрозуміти новизну і актуальність цих підручників, необхідно співставити їх з підручниками, що видавалися ще донедавна. Ми пам’ятаємо імперську, глянцеву історію, де були ретушовані історичні діячі, події, факти; в якій були відсутні поняття «Мала Батьківщина», з її героями і зрадниками, зі священиками і генералами, а також відсутня маленька людина з її проблемами, з її космосом і свідомістю, зі світом інших речей; осмислюючи підручники Білоуська, убачаємо концептуально-цілісне насичене фактами та узагальненнями дослідження історії Краю, де історичні події викладені у контексті української та світової історії. Ідеологічним підґрунтям тут слугує принцип антропологізації, де полтавці є головними дійовими особами багатовимірного історичного полотна. Наративом є уявлення про те, що саме з малих історій, від краєзнавства формується та утверджується Велика історія України, а не навпаки. Методичний супровід цих видань дозволяє ефективно викладати історію і пізнавати її як у профільних класах, так і на рівні державного стандарту».

Високої оцінки щодо цього проекту і директор Полтавського обласного інституту післядиплом-

ної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського Віталій Зелюк, який, зокрема зазначає, що підручники О. А. Білоуська уже перевірені часом, вони схвалені педагогічною і батьківською громадськістю і є значущим надбанням у історичній освіті краян.

Наприкінці 2006 р. Олександрові Андрійовичу запропонували очолити Науково-редакційний підрозділ – Центр дослідження історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації (раніше Обласна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»). На той час проект підручників «Історія Полтавщини» було практично завершено, видано кілька інших цікавих монографічних видань [54; 55].

Але, узявши одну висоту, Білоусько уже прагнув підкорити іншу – підготувати та видати 12-томну Полтавську регіональну тематичну енциклопедію «Полтавіка». Поштовхом до цього задуму, за його ж словами, стала успішна реалізація попередніх історико-краєзнавчих проектів та огром уже зібраного і частково систематизованого джерельного масиву за різними напрямками.

Під час обговорення перспектив подальшої роботи поділився своїми планами із посадовцями облдержадміністрації, викладачами з вищих навчальних закладів, архівними та музейними працівниками, і лише тоді, коли отримав порозуміння (хоча далеко не всі сприймали серйозно його здавалося б фантастичні задуми) прийняв відповідне рішення. Відтак, з лютого 2007 р. він був призначений керівником Центру дослідження історії Полтавської облдержадміністрації (головним редактором Полтавської енциклопедії «Полтавіка») [56; 57].

Та працювати виключно над «Полтавікою» йому просто не дозволили: необхідно було закінчити серію книг «Реабілітовані історією», згодом, відповідно до державної програми, підготувати і видати обласний том «Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Полтавська область»; за дорученням місцевої влади у надзвичайно стислі терміни виконати інші важливі видавничі історико-краєзнавчі проекти, як то «Історія комсомолу Полтавщини» (до 90-річчя від дня створення), «Полтавщина: влада на історичних паралелях» (видання друге) [58; 59; 60; 61; 62]. Він не ходив по кабінетах і не вишукував позапланових завдань, тож, здавалося, робота сама його знаходила: коли відповідальні працівники підходили впритул до розгляду тої чи іншої важливої справи, виявлялося, витягнути чергового «непідйомного воза» у тих непростих умовах, що складалися і справді було нікому, окрім Олександра Андрійовича. Вкотре, деякий час побурчавши, він вимушений був засукувати рукави, давати добро і тягнути по 14–16 годин свою поденщину, за часто нехтуючи здоров’ям і інтересами своєї родини (згодом, як стало відомо від лікарів, внаслідок перенесених стресів та постійних перевантажень упродовж останніх років він таки заробив два рубці на серці).

Наскільки складною видалася робота одночасно за кількома напрямками можна лише здогадуватися. Не вміючи «халтурити», віддаючись повністю справі, пропускав її крізь себе, встановлював нереальні терміни виконання, і якщо не вкладався у них, болісно переживав. І невідомо, що більше його у такі складні часи мобілізовувало: впертість, виховання, харизматичність, обов’язок чи громадянська позиція [63].

В інтерв’ю, що з’явилося 21 листопада 2008 року в газеті «Зоря Полтавщини» після презентації видання «Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років. Полтавська область» О. Білоусько, зокрема зазначає: «Ці речі надзвичайно трагічні – читати книгу просто неможливо, не вистачає ніяких нервів, ніяких моральних сил пропустити усе через себе… Це я кажу вам як людина, котра до рядочка все перечитала. Від цього не спиш, воно тобі ввижається і вчувається, та ще якщо маєш розвинуту уяву, то аж наче чуєш, як волали, голосили, дико просто вили оті молоді дівчата, яким було 17–18 років, які мусили гинути замість того, щоб давати нове життя… Природа сама цьому опиралась, і вони вмирали особливо мученицьки, в пекельних стражданнях – усі пишуть про це у своїх спогадах… Ми повинні – знову повертаюся до розмови про час – донести ці свідчення до своїх нащадків, не можна закінчувати цю роботу, відзвітувавши до календарної дати!» [64].

Усе ж, знаковим у біографії заслуженого вчителя України стає 2009 р., коли за редакторством О. А. Білоуська було нарешті видано перший із томів проекту Полтавської енциклопедії «Полтавіки» – «Релігія і церква». До книги увійшло 3726 статей, 1094 фотоілюстрацій, схеми, карти, таблиці; у написанні статей до «Полтавіки» взяло участь 99 авторів [65]. Презентуючи

видання перед громадськістю, головний редактор тому, зокрема, зазначав, що «…це подія надзвичайного культурного значення. Адже спільнота, яка може видрукувати енциклопедію, тим самим засвідчує високий рівень інтелектуального розвитку» [66].

Над виданням працював величезний колектив однодумців, який по крихтах збирав матеріал. Особливо важко давалася робота над так званою «радянською епохою», адже, «ті, хто руйнували, не залишали за собою слідів». Та незважаючи на це, в енциклопедії величезний обсяг матеріалу присвячений саме «репресіям проти церкви». Після Голодомору і фізичного знищення населення України, радянська влада вдалася і до «духовного мору». Але і цей задум не спрацював, свідченням чому є відродження церкви, і як наслідок духовності нашого народу. Своєрідною родзинкою презентації «Полтавіки» було те, що у заході взяли участь представники різних конфесій: Єпископ Полтавський і Кременчуцький УПЦ КП Федір (Бубнюк), отець Михайло з УПЦ та отець Юрій з Української греко-католицької церкви, які висловили глибоку вдячність колективу, який створив цю ґрунтовну роботу [67; 68; 69; 70; 71].

Видання на регіональному рівні (і не тільки) виявилося занадто помітним, тому треба віддати належне не тільки головному редакторові і його команді, а й органам виконавчої влади та місцевого самоврядування. Енциклопедичний проект було включено до Програми розвитку інформаційної сфери та видавничої галузі у Полтавській області на 2007–2017 рр., діяльність Центру профінансовано, а «Полтавіку» – публічно презентовано на найвищих рівнях, у тому числі Президентові України В. А. Ющенку, Патріархові Київському та всієї Руси-України Філарету. Книга заслужено отримала Гран-прі на обласному конкурсі кращих видань за 2009 р. [72; 73] (до речі, Гран-прі у Полтавській області отримували й інші видання, підготовлені за редакторством, упорядкування або за авторством О. А. Білоуська) [55; 60; 74].

Зрозуміло, що при сучасному темпі життя, непередбачуваності подій забігати наперед щодо реальності виконання термінів усього енциклопедичного проекту «Полтавіки», фінансування та інших важливих речей було б не зовсім розумно. Тож у цій площині доцільно процитувати як завжди філософські роздуми нашого головного героя: «Я, – говорить Олександр Андрійович, – керуюся відповіддю діда на запитання онука: «Навіщо садиш яблуню, адже не їстимеш з неї яблук?» – «Не я, так інші з’їдять». Ну а щодо «справи свого життя», то кожен із проектів, які доводилося втілювати, був у свій час для мене «справою життя». Натомість «Полтавська Енциклопедія» відрізняється тривалими часовими рамками. Це той випадок, коли попереду років явно менше, ніж позаду. Тому справді можна розглядати її як певний підсумок» [75].

Центр дослідження історії Полтавщини, який і сьогодні очолює Олександр Білоусько, щорічно видає «на гора» два-три ґрунтовні видання, співпрацює практично з усіма вищими навчальними закладами, музейними та архівними установами, бібліотеками, релігійними організаціями Полтавщини, приватними особами, зокрема, фотографами і колекціонерами (надзвичайно примхлива категорія людей – Т. П.). Внаслідок такої тісної співпраці формується команда, створюється унікальний електронний банк даних за кількома тематичними напрямками, започатковуються нові ініціативи.

Приміром, під час роботи над «Полтавікою» Білоусько паралельно ініціював випуск серії науково-довідкових видань під назвою «Герої землі Полтавської». І вже побачили світ перші три випуски: «Герої Радянського Союзу» (2010), «Герої Соціалістичної Праці» (2011), «Герої України» (2012). Оригінальною видається нам структура цих видань, що складається зі вступу, основного розділу та кількох додатків. У основному розділі вміщено біографічні статті про героїв (усі статті розташовані в абетковому порядку за прізвищами), у додатках складено алфавіт Героям із вказівкою на зв'язок особи з Полтавщиною, подано карти з позначенням населених пунктів, які є батьківщиною героїв та представлено альбом відповідних ілюстративних матеріалів. Належним чином підготовлено науковий апарат [76; 77; 78].

А поки готувався до друку том «Полтавіки» «Образотворче мистецтво» за редакторством і авторством Білоуська у видавництві «АСМІ» лише упродовж 2010–2012 рр. вийшло з друку дві мистецькі монографії [79; 80] і три альбоми-каталоги [81; 82; 83].

Завдяки своїй багаторічній подвижницькій праці ім’я Олександра Білоуська сьогодні широко знане у наукових, освітянських та педагогічних колах України, серед представників

національно-свідомої інтелігенції. Він – заслужений учитель України (1998), лауреат Премії імені Дмитра Яворницького Національної спілки краєзнавців України за 2012 рік, Полтавської обласної премії ім. І. П. Котляревського в номінації «Освіта» (2008), Полтавської єпархіальної премії УПЦ КП імені преподобного Паїсія Величковського (2012); нагороджений орденами Трудової Слави 3 ст., «За заслуги» 3 ст., орденом УПЦ КП Кирила і Мефодія, Грамотою Верховної Ради України (2011), Грамотами Міністерства освіти України, понад 60 відзнаками, грамотами і дипломами всесоюзного, республіканського, обласного, міського, районного рівнів (1973–2012) [84]. За проведеним опитуванням всеукраїнського громадсько-політичного тижневика «Освіта» за підсумками 2012 року «З історії Полтавщини» для 6-11 класів був визнаний кращим освітянином року, уведеним до списку 100 кращих освітян України і став лауреатом відзнаки «Залиш мені в спадщину думку найвищу» [89]. Вагомим є і його науковий доробок, який складає бл. 100 наукових публікацій з проблем освіти, історії, культури, мистецтва та релігієзнавства, у тому числі 5 монографій, співавтор 9 вузівських та шкільних підручників, 28 посібників.

Але, якими б не були високими досягнення та відзнаки, учитель-енциклопедист залишається упродовж десятиліть самим собою, головним критерієм для нього, як і раніше, є чесноти тої чи іншої людини. Маючи відкриту душу, він підтримує доброзичливі відносини із багатьма людьми: односельцями, колишніми учнями, колегами, давніми друзями; високо цінує дружбу і, попри свою зайнятість, завжди готовий відгукнутися на чиєсь прохання аби допомогти іншим. Неодноразово був свідком, коли Олександр Андрійович витрачав свій час і навіть кошти, щоб виконати прохання зовсім сторонніх для нього осіб. Тож його «приземленість» та щирість почуттів пошановується у Полтаві не менше, ніж його професіоналізм. І яскравим прикладом такої поваги до вчителя-історика була нещодавна візитація представницької полтавської делегації до Києва (до складу делегації увійшли: доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, голова Полтавської обласної спілки краєзнавців, ректор Полтавського університету економіки і торгівлі Олексій Нестуля, заступник начальника Головного управління інформаційної та внутрішньої політики ОДА Юрій Варченко, заступник директора Державного архіву Полтавської області, заслужений працівник культури України Тарас Пустовіт, директор обласної бібліотеки для юнацтва ім. О. Т. Гончара, депутат обласної ради Ірина Балибіна, вчитель-методист Едуард Фісун, відома поетеса, заслужений працівник культури України Марійка Бойко) для представлення Білоуська під час нагородження його Премією імені Дмитра Яворницького за 2012 р. на урочистому засіданні Президії та Правління Національної спілки краєзнавців [85; 86; 87].

Разом із тим, характерною рисою педагога і науковця є те, що, на відміну від більшості сучасних керівників і науковців, він абсолютно не полюбляє світитися у ЗМІ. Сумлінно виконуючи свою роботу, він цінує кожну прожиту хвилину. Натомість місцеві журналісти просто на нього «полюють», бо, на їхню думку, він своїми неординарними роздумами та підходом до проблеми може витягнути з прірви будь-яку малорейтингову телепередачу. Тому що знання Білоуська є універсальні (адже енциклопедист), а висновки – далекі від загальноприйнятих. Для будь-якої аудиторії він завжди цікавий співрозмовник.

Попри свою зайнятість, він бере активну участь у науковому, методичному і громадському житті Полтавщини і України: неодноразово обирався делегатом Усеукраїнських з'їздів працівників освіти та Національної спілки краєзнавців; членом конкурсних комісій, журі, редколегій журналів, експертних рад при органах виконавчої влади та місцевого самоврядування; він – постійний лектор і почесний професор Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського, учасник понад 100 міжнародних і регіональних наукових конференцій та семінарів, відповідальний секретар Полтавської обласної спілки краєзнавців, член правління обласного товариства «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка. Іншими словами, Олександр Андрійович, своєю багатогранною плідною працею доводить вкотре скептикам, що сьогодні перебуває у розквіті творчих сил.

Закінчуючи розповідь хотілось побажати полтавському енциклопедистові О. А. Білоуську козацького здоров'я, продовжувати й надалі дивувати громадськість вартісними науковими роботами та обов'язково підкорити свою головну вершину – енциклопедичну «Полтавіку».

Джерела та література

1. Луценко В. Руками юних // Радянське село. – смт Козельщина. – 1967. – № 38 (3907). – 1 червня. – С. 1.

2. Юренко С. Пристрасні дослідження // Комсомолець Полтавщини. – м. Полтава. – 1970. – № 48. – 23 квітня. – С. 2.

3. Білоусько О. А. Українська нива культури: Історико-культурологічний колаж-парафраз фактів і гіпотез // Постметодика. – м. Полтава. – 1993. – № 2. – С. 3-8; № 3. – С. 20-23; № 4. – С. 7-9; 1994. – № 1 (5). – С. 13-17; № 2 (6). – С. 8-12.

4. Білоусько О. А. Давня історія й культура України: Навч. посібник на допомогу учням шкіл та абітурієнтам. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1995. – 52 с.

5. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Магдик О. О. Історія України ХХ століття: Навч. посібник на допомогу випускникам середніх шкіл. – Полтава: ПОІПОПП, 1995. – 72 с.

6. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Магдик О. О. Новітня історія України (з 1917 року до наших днів): Навч. посібник на допомогу випускникам середніх шкіл. – Полтава: ПОІПОПП, 1996. – 148 с.

7. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Магдик О. О. Історія України (з найдавніших часів до 1917 р.): На допомогу учням IX класів. – Полтава: ПОІПОПП, 1997. – 102 с.; Вид. 2-е. – Полтава: ПОІПОПП, 1998. – 68 с.

8. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Магдик О. О. Історія України ХХ століття (на допомогу учням XI класу). – Полтава: ПОІПОПП, 1997. – 96 с.

9. Білоусько О. А. Давня історія й культура України: Довідник на допомогу учням та абітурієнтам. – Луганськ: НВФ «Осіріс», 1997. – 64 с., іл.

10. Білоусько О. А., Киридон А. М., Киридон П. В., Кравченко П. А.100 відповідей на запитання з історії України: Навч. посібник. – Опішне: Українське народознавство, 1998. – 424 с.

11.Білоусько О. А., Киридон А. М., Киридон П. В., Кравченко П. А. Історія України (компаративні нариси): Посібник для учнів та студентів. – Полтава: АСМІ, 2002. – 524 с.

12. Бажан О. Г., Білоусько О. А., Власов В. С., Мицик Ю. А. Історія України: Навч. посібник. – Київ: Дельта, 2006. – 640 с.

13. Горбаньова С. В. На шляху творчості й пошуку // Педагогічний вісник. – м. Полтава. – 1998. № 8 (13). – 25 жовтня. – С. 3.

14. Білоусько О. А. Україна давня: Євразійський цивілізаційний контекст. Карти, таблиці, ілюстрації: Посібник для вчителя. – Київ: Генеза, 2002. – 272 с., іл.

15. Білоусько О. А. Наш край в складі Гетьманської держави (остання чверть XVII – II половина XVIII століття): Матеріали на допомогу вчителям, учням, студентам, абітурієнтам, шанувальникам вітчизняної історії. – Полтава: ПОІПОПП; ТОВ «АСМІ», 1998. – 48 с., іл. – (Історія рідного краю з найдавніших часів до кінця XX століття: В 15 книгах. – Книга 7).

16. Білоусько О. А. Наш край в складі Російської імперії (остання чверть XVIII – початок XX століття): Матеріали на допомогу вчителям, учням, студентам, абітурієнтам, шанувальникам вітчизняної історії. – Полтава: ПОІПОПП; ТОВ «АСМІ», 1998. – 112 с., іл. – (Історія рідного краю з найдавніших часів до кінця XX століття: В 15 книгах. – Книга 8).

17. Задорожна О. На великому прикладі (школа: проблеми, пошуки) // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1980. – № 217 (14617). – 19 вересня. – С. 3.

18. Піскун М. Рівняння на подвиг (Вахта пам'яті) // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1982. – № 106 (15106). – 6 травня. – С. 3.

19. Хомицька Д. Спогадом вертаючись в минуле: Зустріч учасників Параду Перемоги в Полтавській СШ № 7 // Комсомолець Полтавщини. – м. Полтава. – 1982. – № 55 (3835). – 8 травня. – С. 3.

20. Костенко В. Під звуки нестаріючого вальсу // Комсомолець Полтавщини. – м. Полтава. – 1986. – № 74 (4478). – 21 червня. – С. 2.

21. Вовкодав С. Не плентатися в хвості подій (школа сьогодні) // Сільські вісті. – м. Київ. – 1992. – № 58 (15674). – 3 червня. – С. 2 .

22. Павленко В. На основі вивчення історії рідного краю, міста, школи // Полтавський вісник. – м. Полтава. – 1994. – № 2. – 7–13 січня. – С. 4.

23. Недавній А. Білоусько, який написав історію України // Молода громада. – м. Полтава. – 1994. – № 5 (5406). – 4 лютого. – С. 2.

24. Лозина Юрій Миколайович: Роздуми про корені і про себе. Вибрані поезії / Упоряд. О. А. Білоусько, Л. В. Валько, І. О. Потєхіна. – Полтава: Оріяна, 2003. – 124 с. – (Алфавіт Визначним Полтавцям: Вибрані біографії. – Книга 1).

25. Білоусько О. А. Коваль ракетно-космічного щита Вітчизни [Ю.М. Лозина] / П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень (Полтава, 3–4 грудня 2003 р.). – Полтава: [ПДПУ], 2003. – С. 319-324.

26. Білоусько О. А. Концепція серії посібників «Історія рідного краю з найдавніших часів до кінця ХХ століття» / Полтавський археологічний збірник – 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): Збірник наукових праць / Відп. ред. Супруненко О. Б. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 357-359.

27. Білоусько О. А. До характеристики навчально-методичного комплексу шкільного курсу «Історія Полтавщини» / Наукові та технологічні засади шкільного курсу «Історія Полтавщини»: Збірник наукових праць / Відп. ред. Білоусько О.А. – Полтава: Оріяна, 2003. – С. 9-23.

28. Білоусько О. А., Магдик О. О., Матвієнко П. І., Мірошниченко В. І. Історія Полтавщини: Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (6–11 класи) – Полтава: Оріяна, 2003. – 20 с.

29. Білоусько О. А., Магдик О. О. Історія Полтавщини: Синхронне календарно-тематичне планування курсів всесвітньої історії, історії України та історії Полтавщини на 2003–2004 н. р. (6–9 класи). – Полтава: Оріяна, 2003. – 32 с.

30. Білоусько О. А., Магдик О. О. Поурочно-тематичне планування курсів всесвітньої історії, історії України та історії Полтавщини (5–11 кл.): Для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. – Полтава: [ПОІППО], 2005. – 156 с.

31. Білоусько О. А., Мірошниченко В. І. Нова історія Полтавщини (кінець XVIII –початок ХХ століття): Пробний підручник для 9 класу загальноосвітньої школи). – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с., іл.

32. Білоусько О. А., Мокляк В. О. Нова історія Полтавщини (друга половина XVI – друга половина XVIII століття): Пробний підручник для 8 класу загальноосвітньої школи). – Полтава: Оріяна, 2003. – 264 с., іл.

33. Білоусько О. А., Супруненко О. Б. Давня історія Полтавщини (ХХ тисячоліття до н. е. – V століття): Підручник для 6 класу загальноосвітньої школи). – Полтава: Оріяна, 2004. – 168 с., іл.

34. Білоусько О. А., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. Середньовічна історія Полтавщини (V – перша половина XVI століття): Підручник для 7 класу загальноосвітньої школи). – Полтава: Оріяна, 2004. – 200 с., іл.

35. Білоусько О. А., Єрмак О. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (перша половина ХХ століття): Підручник для 10 класу загальноосвітньої школи). – Полтава: Оріяна, 2005. – 312 с., іл.

36. Білоусько О. А., Киридон П. В., Пустовіт Т. П., Ревегук В. Я. Новітня історія Полтавщини (середина ХХ – початок ХХІ століття): Підручник для 11 класу загальноосвітньої школи). – Полтава: Оріяна, 2006. – 312 с., іл.

37. Алфавіт Визначним Полтавцям: Біографії. Історичні портрети: У 33-х випусках. – Вип. 1: Ааронський – Ашкаренко / Упорядник О. А. Білоусько. – Полтава: Оріяна, 2003. – 104 с., іл.

38. Іменний Звід Історії Полтавщини – Алфавіт Визначним Полтавцям: Біографії. Історичні портрети: У 33- х томах. – Том 1 / Упоряд. О. А. Білоусько. – Вид. 2-е, доп. – Полтава: Оріяна, 2005. – 138 с., іл.

39. Іменний Звід Історії Полтавщини – Алфавіт Визначним Полтавцям: Біографії. Історичні портрети: У 33- х томах. – Том 2 / Упоряд. О. А. Білоусько. – Полтава: Оріяна, 2005. – 320 с., іл.

40. Ілюстрована історія Полтавщини. Кінець XVIII – початок ХХ століття. Суспільство. Господарство. Побут. Комплект репродукцій / Автор-упорядник О. А. Білоусько. – Полтава: ТОВ «АСМІ», [б. д.]. – 34 іл.

41. Іванюк Н. А., Хлебнікова Н. В. Методика навчання історії Полтавщини в 7 класі. – Полтава: Оріяна, 2006. – 100 с.

42. Свиридова О. І., Посмітна С. В. Методика навчання історії Полтавщини у 8 класі. – Полтава: Оріяна, 2006. – 120 с.

43. Посмітна С. В., Лукич І. С. Методика навчання історії Полтавщини в 11 класі / Відповідальний редактор О. А. Білоусько. – Полтава: Оріяна, 2008. – 260 с.

44. Посмітна С. В., Лукич І. С. Методика навчання історії Полтавщини в 10 класі / Відповідальний редактор О. А. Білоусько. – Полтава: Оріяна, 2012. – 290 с.

45. Посухов В. Перлини краєзнавства // Полтавський вісник. – м. Полтава. – 2004. – № 11 (765). – 12 березня. – С. 4.

46. Клочко О. Унікальні шкільні підручники «Історія Полтавщини», які не мають аналогів в України, кращі науковці краю створювали на

ентузіазмі, щоб із сучасних школярів виховати патріотів… // Вечірня Полтава. – м. Полтава. – 2004. – № 41 (606) – 7 жовтня. – С. 3.

47. Ярмоленко Ю. Знати історію рідного краю не тільки корисно, а ще й цікаво. Уперше автори шкільних підручників не нав’язують школярам свої точки зору // Коло. – м. Полтава. – 2004. – № 40 (121). – 7–13 жовтня. – С. 6.

48. Баханов К.О. Навчання історії в школі: Інноваційні аспекти. –Харків: Вид. група «Основа», 2005. – 128 с. – (Б-ка журн. «Історія та правознавство». – Вип. 3 (15).

49. Сітарчук Р. На європейському рівні (Книги наших земляків) // Трудова Полтавщина. – м. Полтава. – 2006. – № 1 (237). – 13 січня. – С. 7.

50. Тітков О. Перейти рубікон // Край. – м. Полтава. – 2006. – № 25 (31). – Травень. – С. 14-15.

51. Тренич С. Олександр Білоусько: «Дякуючи старшим, ще не вмерла Україна, завдяки молодим – ніколи не вмре» // Полтавський вісник. – м. Полтава. – 2006. – № 41 (900). – 13 жовтня. – С. 20. – (Уроки історії).

52. Кудря Я. Видання, на яке чекали // Вісті. – 2007. – 21 вересня. – № 39 (8428). – С. 2.

53. Очкань Н. Унікальне видання полтавських істориків // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 2007. – 26 вересня.

54. Україна: Природа. Традиції. Культура (укр., рос., англ., нім., франц., іспан., італ. мовами) / Автор тексту О. Білоусько. – 100 с., іл.

55. Полтавщина: Природа. Традиції. Культура / Автор тексту та упорядник О. Білоусько; фотохудожник А. Славуцький. – Полтава: Оріяна, 2007. – 104 с., іл.

56. У НРП – Центру – новий керівник // Нова праця. – 2007. – 3 лютого. – № 9.

57. Для утвердження національних пріоритетів // Перемога. – 2007. – 3 лютого.

58. Реабілітовані історією. Полтавська область: Науково-документальна серія книг. – Т. 5 / Упоряд. О. А. Білоусько. – К.-Полтава, 2007. – 720 с. – [редактор, упорядник, автор післямови. – С. 712-715, автор статей: Гаврилко Михайло Омелянович. – С. 82-84, Гришко Василь Іванович. – С. 110-115].

59. Реабілітовані історією. Полтавська область: Науково-документальна серія книг. – Т. 1. – К.–Полтава, 2009. – 260 с., іл. – [редактор, упорядник, автор передмови О. А. Білоусько].

60. Національна книга пам’яті жертв Голодомору в Україні 1932–1933 років. Полтавська область / Упорядники О. А. Білоусько, Ю. М. Варченко, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт. – Полтава: Оріяна; ТОВ «АСМІ»», 2008. – 1200 с., іл.

61. Історія комсомолу Полтавщини / Автори-упорядники О.А. Білоусько, В.М. Денисенко, О.П. Єрмак. – Полтава: ТОВ «АСМІ»», 2008. – 488 с., іл. – [редактор, упорядник, співавтор тексту О. А. Білоусько].

62. Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Вид. 2-е, перероб. і доп. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 400 с., іл. [співредактор, упорядник, співавтор О. А. Білоусько].

63. Лопушинський Є. Олександр Білоусько: Дай Боже, щоб такі книжки не доводилося більше писати в Україні // Вечірня Полтава. – м. Полтава. – 2008. – 26 листопада. – № 48 (822). – С. 3.

64. Віценя Л. Олександр Білоусько: «Це ще належить осмислити майбутнім поколінням» // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 2008. – 21 листопада. – № 179-180 (21226-21227). – С. 7.

65. ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія: У 12 томах. – Том 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько; Ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорєв. – Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2009. – 756 + XL с., іл., схеми, карти, табл. – [Центр дослідження історії Полтавщини Полтавської облдержадміністрації]. – [головний редактор, автор і співавтор бл. 500 статей].

66. Віценя Л. Енциклопедія – це книга, яка не старіє з віками // Зоря Полтавщини. – 2009. – 3 грудня.

67. Полтавщина матиме власну енциклопедію // Рідний край. – 2009. – 8 грудня.

68. Шибанов Г. Полтавчани видають власну енциклопедію // День. – 2009. – 11 грудня. – № 225.

69. Зайченко В. На Полтавщині видають свою енциклопедію // Коло. – 2009. – 17-23 груд. – № 51 (391).

70. Лопушинський Є. Полтавщина матиме власну енциклопедію // Життя і слово. – 2010. – 13 лютого. – № 13–14.

71. Лопушинський Є. Полтавщина матиме власну енциклопедію // Народна трибуна. – 2010. – 12 березня. – № 20.

72. Зайченко В. Обрали найкращу книгу Полтавщини // Коло. – 2009. – 3 грудня.

73. Віценя Л. Краща книга Полтавщини // Зоря Полтавщини. – 2009. – 4 грудня.

74. Білоусько О. А., Петренко О. М. Андрій Сербутовський: Монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 484 с., іл.

75. Шебеліст С. Подвижницька праця полтавського енциклопедиста // Рідний край: Альманах Полтавського національного педагогічного університету. – 2011. – № 1 (24). – С. 184-187.

76. Герої землі Полтавської: Довідник. – У 12 вип. – Вип. 1: Герої Радянського Союзу / Упоряд. О. А. Білоусько, А. К. Гребінік, Т. П. Пустовіт. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – 112 с., іл., карти. – (Бібліотека «Полтавіки. Полтавської Енциклопедії»).

77. Герої землі Полтавської: Довідник. – У 12 вип. – Вип. 2: Герої Соціалістичної Праці / Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 116 с., іл., карти. – (Бібліотека «Полтавіки. Полтавської Енциклопедії»).

78. Герої землі Полтавської: Довідник. – У 12 вип. – Вип. 3: Герої України / Упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 104 с., іл., карти. – (Бібліотека «Полтавіки. Полтавської Енциклопедії»).

79. Михайло Коргун. Творча спадщина: Альбом (укр., англ. мовами) / Упоряд. Ю. Самойленко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2009. – 248 с., іл. – [редактор, співавтор розділу «Художник і час». – С. 9-43; автор «Додатків» (виставки з участю Михайла Коргуна, вибрані твори [каталог], бібліографія О. А. Білоусько). – С. 219-246].

80. Білоусько О. А., Петренко О. М. Андрій Сербутовський: Монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 484 с., іл.

81. Український натюрморт другої половини ХХ – початку ХХІ століття з приватної збірки Олексія Петренка: Альбом-каталог / Упоряд. О. М. Петренко, О. А. Білоусько. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 92 с., іл. – (Меценати. Колекції. Виставки). – [упорядник, автор вступної статті «Сучасний український натюрморт в колекції Олексія Петренка». – С. 6-12].

82. Українська графіка другої половини ХХ – початку ХХІ століття з приватної збірки Олексія Петренка: Альбом-каталог / Упоряд. О. М. Петренко, О. А. Білоусько. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 112 с., іл. – (Меценати. Колекції. Виставки). – [упорядник, автор вступної статті «Сучасна українська графіка в колекції Олексія Петренка». – С. 6-15].

83. Український пейзаж другої половини ХХ – початку ХХІ століття з приватної збірки Олексія Петренка: Альбом-каталог / Упоряд. О. М. Петренко, О. А. Білоусько. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. – 112 с., іл. – (Меценати. Колекції. Виставки). – [упорядник, автор вступної статті «Сучасний український пейзаж в колекції Олексія Петренка». – С. 6-15].

84. Кравченко П. А. Білоусько Олександр Андрійович // Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 томах. – Том 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько; Ред. кол.: Ю. М. Варченко, А. М. Киридон, В. О. Мокляк, Т. П. Пустовіт, В. М. Ханко, С. В. Хорєв. – Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2009. – С.52-53.

85. Серпневий Т. Відомого полтавського історика Олександра Білоуська відзначено на всеукраїнському рівні премією імені Дмитра Яворницького // Вечірня Полтава. – 2012. – 28 лист. – № 48 (1031). – С. 9.

86. Махінчук М. Відзначено краєзнавців-подвижників // Урядовий кур’єр. – 2012. – 1 груд. – № 222 (4866). – С. 8. – (Нагорода. Вони стали лауреатами премії імені Дмитра Яворницького).

87. Букет Є. Вручено краєзнавчі нагороди // Слово Просвіти. – 2012. – 13-19 груд. – № 50 (687). – С. 13.

88. Корнєва В. Святійший Філарет: «Очистившись від гріха, побачите Бога» // Зоря Полтавщини. – 2012. – 30 лист. – № 189-191 (22077-22079). – С. 5.

89. Кращі освітяни 2012 року (рейтинги) // Освіта. – 2013. – 2-9 січня. – № 1-2 (5540-5541). – С. 7.

Тарас Пустовит

Штрихи к портрету полтавского историка и краеведа Александра Билоуська

В статье представлены основные этапы жизни, педагогическая и историко-краеведческая деятельность Александра Белоусько, проанализированы научные и творческие работы известного полтавского педагога и исследователя-энциклопедиста.

***Ключевые слова**: краеведчество, энциклопедия, Полтавика, Центр по исследованию истории Полтавщины.*

Taras Pustovit

Strokes to Alexander Bilouska's Portrait, Poltava Historian and Local Lore Researcher

The article represents the main stages of life, educational, historical and local historical activities of Olexander Bilousko and analyses the main creative achievements of famous researcher-encyclopedist from Poltava.

***Key words**: the study of local history, the Encyclopedia, Poltavika, the Research Center of Poltava Region History.*

Краєзнавство і туризм

УДК 796.5:908

Людмила Соловей (м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті висвітлено роль шкільних екскурсій та подорожей у становленні туристичного-краєзнавчого руху в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).

Ключові слова*: туризм, екскурсія, туристична подорож, туристично-краєзнавчий рух.*

Помітний внесок у справу вивчення туризму, у тому числі й вітчизняного, здійснили своїми працями такі радянські, російські та українські дослідники, як О. Х. Абуков, О. М. Вацеба, Л. П. Воронкова, Б. В.Ємельянов, В. О. Квартальнов, А. П. Конох, Л. М. Логінов, В. Л. Петранівський, С. І. Попович, Г. С. Усискін, В. К. Федорченко, І. М. Чагайда та ін. Історичні аспекти розвитку туризму досліджували у своїх працях В. В. Абрамов, Г. П. Андреєва, І. Ю. Афанасьєва, С. В. Грибанова, В. В. Дворниченко, Г. П. Долженко, Т. А. Дьорова, Р. О. Д'якова, В. А. Зінченко, А. М. Козицький, П. Ф. Коваль, О. М. Костюкова, Я. В. Луцький, В. В. Остапчук, О. Д. Попов, Л. М. Устименко, В. К. Федорченко, Г. Ф. Шаповал та ін. Вітчизняні науковці В. С. Бугрій, Г. М. Гуменюк, Б. П. Пангелов, М. В. Соловей, П. Т. Тронько вивчали історію становлення туристично-краєзнавчої справи в Україні.

Метою статті є висвітлення ролі шкільних екскурсій та подорожей у становленні вітчизняного туристично-краєзнавчого руху (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.).

Започаткуванню понять «екскурсія» та «туристичний похід» людство завдячує італійському педагогу-гуманісту епохи Відродження Вітторіно да Фельтре, який заснував школу інтернатного типу (Casa giocosa – Будинок радощів) у Мантуї (Північна Італія), де у 1425 р. відбувся перший туристичний похід з навчально- виховною метою.

Французький філософ і педагог Ж.-Ж. Руссо рекомендував застосовувати екскурсії «з метою розвитку в учнях творчих здібностей спостерігання та допитливості» [6]. Саме тоді з’явилася «ідея організації екскурсій як форм дидактично-виховної роботи у зв’язку з боротьбою зі схоластичними методами та вербалізацією у навчанні» [6]. Послідовниками цього методу були просвітителі XV–XVI ст. І. Меркуриаліс, Е. Роттердамский, Л. Х. Вівес, Т. Мор, Ф. Рабле, М. Монтень, які вважали багатоденні піші подорожі засобом формування фізичних і морально-вольових якостей молодих людей.

У своїх працях видатні педагоги-просвітники XVII–XIX ст. Я. А. Коменський, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцці, Ф. А. Дістервег, Й. Ф. Герберт визнавали важливість застосування навчального методу наочності для кращого засвоєння навчального матеріалу під час прогулянок і подорожей. Наприкінці XVII ст. у школах та університетах Англії, Франції, Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших країн піші прогулянки та подорожі почали застосовувати у навчальному процесі.

Пропозиції європейських філософів і педагогів щодо введення навчальних подорожей, походів і екскурсій до програм шкільної та університетської освіти активно підтримали й передові педагоги Російської імперії, зокрема К. Д. Ушинський та П. Ф. Каптерєв. Так, у своїй праці «Дидактичні нариси» П. Ф. Каптерєв наголошував на важливості принципу наочності для отримання міцних знань і висловлював упевненість, що у майбутньому навколосвітня подорож стане складовою загальної освіти молодої людини [4].

До середини ХІХ ст. навчальні екскурсії вважалися прогулянками вчителя і дітей для збору та колекціонування природного матеріалу. Згодом вони стають засобом отримання нових знань і розвитку мислення під керівництвом вчителя [2]. Все ширше впроваджується в практику діяльності навчальних закладів екскурсійний метод навчання, обґрунтований вітчизняним педагогом К. Д. Ушинським. Видатний

український педагог Г. Г. Ващенко вважав екскурсію «засобом вивчення природи» [1, с. 42]. На його думку, «дослідницьку екскурсію» варто застосовувати у школі «не лише в галузі природознавчих дисциплін, але й у межах суспільнознавчих і гуманітарних» [1, с. 44].

У кінці XIX – на початку XX ст. навчальні екскурсії різного тематичного спрямування (природничі, історичні, археологічні, літературні, мистецтвознавчі, виробничі) набули поширення в педагогічній практиці гімназій, земських, початкових і професійних шкіл, реальних, комерційних, педагогічних училищ. Екскурсії-паломництва до православних святинь користувалися популярністю серед учнів церковно-приходських шкіл і духовних училищ.

В архівних документах міститься чимало фактів, які підтверджують широке застосування екскурсійного методу в навчальному процесі. Наприклад, начальник Київської міністерської жіночої гімназії доповідав на ім'я опікуна Київського навчального округу про чотири екскурсії для учениць 4, 5, 6 класів, здійснені у 1905 р. під керівництвом викладачів: природничо-історична берегом Дніпра; до музею старожитностей та мистецтва; огляд історичної місцевості та пам'яток давнього Києва; огляд історичної місцевості та пам'яток Подолу з відвідуванням церковно-археологічного музею при Братському монастирі [13, арк. 6].

Запровадження далеких екскурсій у навчальних закладах супроводжувалося відкриттям природознавчих, історичних і культурних пам'яток, музеїв тощо. Значний внесок у розвиток екскурсійної справи внесли навчальні заклади Таврійської губернії, зокрема Сімферопольська чоловіча казенна гімназія. Тільки протягом 1886 р. відбулися масові екскурсії гімназистів до Севастополя, Херсонеса, Балаклави, Інкермана [7]. Екскурсоводами були викладачі гімназій, серед них відомі краєзнавці Криму – Ф. Ф. Лашков, А. І. Маркевич, директор гімназії Г. І. Тимошевський.

У 1902 р. учні київської першої гімназії здійснили подорожі до Москви, Санкт-Петербурга, Ревеля, Риги, Вільно, Фінляндії. Під час поїздок учні вели спеціальні щоденники, де занотували свої спостереження [12].

У 1919 р. група учнів Севастопольської чоловічої гімназії під керівництвом викладача історії І. І. Смоленського здійснила сімнадцятиденну екскурсію на шлюпках уздовж Південного берега Криму, під час якої відвідали Балаклаву, Ласпі, Форос, Алупку, Ялту, Гурзуф, Алушту [10].

Помітний внесок у розвиток вітчизняного дитячого туризму здійснив викладач давніх мов у гімназіях Києва, Одеси, Кам'янець-Подільська, професор Київського університету св. Володимира, Ніжинського історико-філологічного інституту В. І. Петр. Свою туристично-екскурсійну діяльність В. І. Петр почав з одноденних учнівських подорожей до Чернігова, Житомира, Умані, потім він організовував багатоденні подорожі до Криму, на Кавказ, Урал, а згодом і закордон – до Німеччини, Швейцарії, Італії, Франції. У цілому, В. І. Петр організував і здійснив зі своїми учнями 15 подорожей, деякі з яких тривали 30 діб [5].

Екскурсійний метод широко застосовувався у навчальному процесі літніх загальноосвітніх і педагогічних курсів. Так, слухачі вчительських курсів, організованих Харківським Губернським земством, у 1913 р. взяли участь у 14 екскурсіях, серед яких були екскурсії до Етнографічного музею, Обсерваторії Університету, Міського художнього музею, Скляного заводу [9].

Створення у 1909 р. екскурсійних комісій при Київському, Одеському та Харківському навчальних округах стало новим етапом у розвитку екскурсійної справи. Екскурсійні комісії займалися організацією обслуговування екскурсантів – пошуком дешевого або безкоштовного житла, забезпеченням груп кваліфікованими керівниками екскурсій тощо [11, с. 20].

Для становлення вітчизняного екскурсійно-туристичного руху важливе значення мало створення у 1890 р. на базі «Гуртка аматорів природи, гірського спорту і Кримських гір» туристичної організації «Кримський гірський клуб» з центром в Одесі (з 1902 р. – Кримсько-Кавказький гірський клуб (ККГТ). Члени клубу, відділення якого працювали в Одесі, Севастополі, Феодосії, Ялті, Києві, Херсоні та Харкові, організовували і проводили пішохідні та кінні (екіпажні та верхові), одноденні та багатоденні екскурсії Кримським півостровом. Учасники екскурсій досліджували гори, збирали матеріали для музейних колекцій з геології, географії, флори, фауни, етнографії, археології та історії Криму. Член клубу В. А. Меркулов склав путівник, в якому було описано 18 екіпажних маршрутів і 50 пішохідних і верхових екскурсій

Південним берегом Криму, а також 13 кільцевих комбінованих поїздок [7]. Не випадково дослідниками висловлюється думка, що Кримсько-Кавказький клуб став першою не тільки на теренах України, а й всієї царської Росії «життєздатною туристичною організацією» [8, с. 151].

Туристично-екскурсійна діяльність Кримсько-Кавказького клубу була достатньо потужною. Особливою результативністю вирізнялася діяльність Ялтинського відділення клубу. Якщо у 1891 р. ним було проведено лише декілька екскурсійних заходів для кількох десятків місцевих жителів, у 1896 р. – 181 екскурсію для 1491 особи, то уже у 1912 р. щорічна кількість екскурсій, що організовувалася членами відділення, складала 645, а чисельність екскурсантів – 15229 осіб, більшість яких були приїжджими курортниками та туристами. Всього ж за час свого існування Ялтинське відділення надало екскурсійні послуги 120 000 особам [3, с. 29–31]. Учнівські екскурсії до Криму організовувались під час канікул і, зазвичай, тривали від 5 до 16 днів. В Ялтинському відділенні ККГК існувала система знижок на організацію екскурсій для груп учнів і вчителів, членів ККГК.

Харківський університет –
Саме він дав поштовх до започаткування
краєзнавства (фото 1905–1910 рр.)

У Західній Україні біля витоків туристично-краєзнавчого руху стояли визначні особистості: І. Вагилевич, Я. Головацький, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, М. Шашкевич та ін. Вони першими організовували народознавчі мандрівки й самі багато мандрували теренами Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. До туристичних подорожей залучалися учнівська та студентська молодь, а також місцеві жителі, які добре знали гірські стежки. Вони супроводжували туристів на Говерлу з Ворохти або Козмещика, Лазещини.

Особливе місце в історії вітчизняного туризму належить Івану Франку (1856–1916), який ще студентом усвідомив науково-пізнавальне та патріотично-виховне значення подорожей та екскурсій. Він став співорганізатором шести мандрівок студентської молоді Галичиною й Українськими Карпатами упродовж 1883–1888 рр.

Кінець XIX ст. – початок XX ст. відзначився появою різноманітних туристично-краєзнавчих гуртків, об'єднань, клубів, товариств, які дали поштовх для розвитку вітчизняної туристично-екскурсійної справи. Перші туристичні об'єднання в Західній Україні виникли у Львові – «Кружок для устроювання мандрівок по нашім краї» при «Академічному братстві» і спортивно-туристичне товариство «Сокіл» (1892 р.). На початку XX ст. провідну роль у розвитку туристично-краєзнавчого руху в Західній Україні стали відігравати різні молодіжні союзи, організації та товариства: «Січ» (1900 р.), «Пласт» (1911 р.), «Луг» (1925 р.), «Чорногора» (1922 р.), «Плай» (1924 р.), «Сянова Чайка», польське товариство «Татранське» з філіями у багатьох містах Галичини та ін. Зазначимо, що головним завданням діяльності туристично-краєзнавчих молодіжних товариств Західної України вважалося популяризація засобами туризму пам'яток місцевої історії та природи і їх збереження.

Подальшому розвитку туризму в Галичині сприяла видавнича діяльність із проблем краєзнавства та туризму, яку проводили громадські та культурні діячі. Найвизначнішими працями з туристично-краєзнавчої проблематики стали: «Туристика» А. Будзиновського, «Лещетарські шляхи коло Львова» П. Франка, «Опис рідного краю» Р. Заклинського, «Провідник по Галичині» М. Орловича, «Історичні проходи по Львову» І. Крип'якевича, «Прогулянки в наші гори» І. Франка, «Галицьке краєзнавство» Ю. Целевича.

Отже, екскурсії в кінці XIX – на початку XX ст. перетворилися на дієвий засіб освіти та виховання шкільної та студентської молоді. Саме вони заклали підвалини всієї екскурсійної справи, що розвивалася в той час і стали каталізатором туристично-краєзнавчого руху, його невід'ємною складовою. Виконуючи свою освітньо-виховну роль, шкільні екскурсії, як того і прагнули їх популяризатори – українські вчені, громадські діячі, пробуджували у підростаючого покоління інтерес до подорожей, мандрівок, який зберігався у нього протягом подальшого життя.

Джерела та література

1. Ващенко Г. Г. Загальні методи навчання [Підручник для педагогів] / Ващенко Г. Г – Видання перше. – Київ. Українська Видавнича Спілка. 1997. – 441 с.

2. Глякова М. Д. Учебные экскурсии как средство развития познавательной активности подростков : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / М. Д. Глякова – Минск, 1981. – 20 с.

3. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР / Долженко Г. П. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1988. – 190 с.

4. Каптерев П. Ф. Дидактические очерки. Избранные педагогические сочинения / Каптерев П. Ф.; Под ред. А. М. Арсеньєва. – М. : Педагогика, 1982. – 536 с.

5. Кислова Н. Б. В. І. Петр – організатор шкільного туризму в кінці XIX – на початку XX ст. / Н. Б. Кислова // Туризм в Україні: економіка та культура: матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. [«Туристично-краєзнавчі дослідження» : у 2-х ч.], (Світязь, 9 – 10 верес. 1998 р.) – К. : «КМ – Трейдінг», 1998. – Ч. 2. – С. 157–164.

6. Круль Р. Туризм у дидактично-виховному процесі / Р. Круль // Туристична освіта України в європейському вимірі : матеріали Першого міжнародного українсько-польського наукового семінару (Івано-Франківськ – Яремче, 21–24 травня 2007 р.). – Івано-Франківськ – Яремче, 2007. – С. 67 – 73.

7. Молочко Є. Вивчення, популяризація та охорона пам'яток історії та культури Севастополя: екскурсійна діяльність у другій половині XIX – на початку XX століття / Є. Молочко // Краєзнавство. – 2000. – № 1 – 2. – С. 149–154.

8. Непомнящий А. А. Кримський гірський клуб в Криму і розвиток краєзнавчого туризму (к. XIX – поч. XX ст.) / А. А. Непомнящий // Туристично-краєзнавчі дослідження / Ін-т туризму ФПУ. – К., 1998. – Вип. 1 : Матеріали III Всеукраїнської конф. «Туризм в Україні : економіка та культура»: у 2 ч. – Ч. 2. – С. 150 – 156.

9. Отчет по летним учительским общеобразовательным и педагогическим курсам / Харьков: "Печатня С. П. Яковлева". Харьковская губернская земская управа. Отдел народного образования, 1913. – 19 с.

10. Попов А. Д. Туризм и экскурсии в учебных заведениях Таврической губернии на рубеже XIX – XX вв. / А. Д. Попов // Туристично-краєзнавчі дослідження : зб. наук. статей. – Випуск 7. – К., 2007. – С. 243 – 254.

11. Чагайда І. М. Екскурсознавство: [навч. посібн.] / І. М. Чагайда, С. В. Грибанова. – К., 2004. – 240 с.

12. Экскурсия учеников Киевской 1-й гимназии в Москву, С.-Петербург, Финляндию, Ревель, Ригу и Вильну в 1902 году. / Под редакцией директора И. В. Посадского. – Киев : Типография Товарищества И. Н. Кушнерев и К., 1902. – 192 л.

13. Державний архів м. Києва, ф. 55, оп. 4, спр. 18, 6 арк.

Людмила Соловей

К истории становления туристско-краеведческого движения в Украине (конец X1X –начало XX ст.)

В статье проанализована роль школьных экскурсий и путешествий в становлении туристско-краеведческого движения в Украине (конец XIX – начало XX ст.).

***Ключевые слова**: туризм, экскурсия, путешествие, туристско-краеведческое движение.*

Liudmyla Solovei

History of Tourism and Local Lore Movement Formation (the end of the XIXth- the beginning of the XXth century)

The article deals with the role of school excursions and travels in tourism and local lore movement formation in Ukraine (the end of the XIXth – the beginning of the XXth century).

***Key words**: tourism, excursion, tourism travel, tourism and local lore movement.*

УДК 94 (477,51) "18"

Юрій Русанов (м.Чернігів)

ДВОРЯНСЬКІ САДИБИ ЧЕРНІГІВЩИНИ ЯК ОБ'ЄКТИ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ

У статті висвітлюються питання історії відомих дворянських родин Чернігівщини, спорудження та облаштування ними власних садиб, які сьогодні можуть використовуватися як об'єкти для екскурсійної та краєзнавчо-туристичної роботи.

***Ключові слова**: дворянство Чернігівщини, дворянські садиби, екскурсійна діяльність, краєзнавчо-туристична робота.*

Протягом XVIII–XIX ст. відомі чернігівські дворянські родини споруджували й облаштовували власні садиби, створювали садово-паркові ансамблі. Частина з них дійшла до нашого часу, стала надбанням не тільки національного, а й європейського паркобудівного мистецтва та архітектури. Тому дворянські садиби є важливими об'єктами для розвитку екскурсійної та краєзнавчо-туристичної роботи як на території Чернігівщини, так й України в цілому.

Історіографія даного питання представлена численними науковими розвідками. Науковці активно досліджували історію дворянських родин, їхню меценатську та благодійницьку діяльність. Проте обмежена кількість робіт висвітлює питання використання дворянських садиб та садово-паркових ансамблів для розвитку туристичної галузі на Чернігівщині. Ця територія з великими історичними традиціями є привабливим об'єктом для залучення туристичних інвестицій. Тому метою даної статті є висвітлення питання використання дворянських садиб цього краю як потенційних об'єктів краєзнавчо-туристичної та екскурсійної роботи.

Седнів. Садиба Лизогубів (XVII-XIX ст.) Фото Сергія Клименка.
Режим доступу: http://serg-klymenko.narod.ru/Other_World/Ukraine.Pivnich_3.htm

Провідне місце серед таких потенційних об'єктів екскурсійної та туристичної роботи посідає садиба родини Лизогубів в містечку Седневі. Історію цього населеного пункту, його старожитностей важко уявити без козацького роду Лизогубів, який походив від козака з с. Глем'язове, що біля Золотоноші на Черкащині, Кіндрата Лизогуба, який мав двох синів, що дослужилися до полковників. З іменем чернігівського полковника Якова Лизогуба, як і його патрона – гетьмана Івана Мазепи – пов'язані не лише військові та державницькі справи, а й мирні – будівничі. Не випадково будинок полкової канцелярії в Чернігові на Валу, котрий і досі вражає нас своєю архітектурою, що споруджений цим чернігівським полковником, називають також і будинком Мазепи [1].

Не менш відомі і його кам'яниця у Седневі, зведена в останнє десятиліття XVII ст., та зведена ним тоді ж Воскресенська церква – одна із найдавніших мурованих пам'яток доби українського бароко. Її інколи називають ще й Благовіщенською, бо, крім головного вівтаря, вона мала також вівтар Благовіщення. В цьому храмі багато десятиліть зберігалося Євангеліє з написом, датованим 1692 р.: «Це Євангеліє куплене й оправою оздоблене коштом власним і накладом їхньої царської пресвітлої величності війська Запорозького чернігівського полковника його милості полка Якова Лизогуба». Коштовний подарунок полковника Седневу нині можна побачити у Чернігівському історичному музеї [2].

Добру пам'ять по собі залишив і онук Якова Кіндратовича – генеральний обозний Війська Запорозького Яків Юхимович Лизогуб (1675–1749 рр.), котрий під час походу російських військ і українських козаків на Кримське ханство був наказним гетьманом козацького війська. Він вважається автором т.зв. Лизогубівського літопису, складеного 1742 р., в якому вміщені великі оповідання з історії України, родинні записи Лизогубів та власні спостереження. Зображуючи козацьку старшину вірними слугами царського уряду, літописець водночас відстоює ідею автономії України. Лизогуби були тісно пов'язані сімейними узами з багатьма відомими українськими родинами. Скажімо, дружиною Юхима Яковича була донька гетьмана Петра Дорошенка, а дружиною Якова Юхимовича – донька переяславського полковника Мировича, котрий доводився свояком гетьману Івану Мазепі. Лизогубиха Тетяна Семенівна належала до родини Гоголів-Яновських, була бабусею письменника Миколи Гоголя. Ще одна представниця роду Лизогубів – Марфа – вийшла заміж за російського генерал-майора Олександра Рігельмана – згодом українського історика. Нащадком цієї сім'ї був Іван, котрий мав шість синів та доньку. Серед них – Ілля та Андрій, доля яких найтісніше пов'язана з Седневом. Старший – Ілля Іванович – за сімейною традицією став військовим, брав участь у Вітчизняній війні 1812 р., належав до масонської ложі «З'єднання слов'ян», у чині полковника 1821 р. вийшов у відставку, трохи жив за кордоном, а потім оселився в родинному гнізді Лизогубів – у Седневі. Андрій Іванович у молоді роки перебував на державній службі в Одесі, але, як писав Олександр Кониський: «…страх, як не шанував він оцієї служби в канцеляріях, просто гидував нею. Йому нудно було жити з темним натовпом, його тягло на село, до господарства»[3].

Оселившись у Седневі, брати перетворили родинну садибу в мальовничий архітектурний ансамбль. Було впорядковано парк, де, зокрема, зусиллями Іллі Івановича влаштовано фонтани, один з яких, названий «Гетьманом» бив струменем вище відомого петергофського «Самсона»; до старої козацької кам'яниці добудовано башту псевдоготичної форми, споруджено на схилі над Сновом альтанку [4].

У першій половині XIX ст. на місці старого дерев'яного житлового помешкання був збудований новий цегляний одноповерховий будинок, який зберігся до наших днів. Головні архітектурні пам'ятки Седнева розташовані на території тепер уже колишньої Лизогубівської садиби. Передовсім, це найдавніша мурована Воскресенська церква. Храм є однією з перлин української архітектури поряд з такими її шедеврами як Миколаївський собор у Ніжині, Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві, Катерининська церква у Чернігові. Особливістю церкви Воскресіння Христового є те, що її центральний об'єм, завершений величною бароковою банею, майже утричі вищий, ніж бічні, що нагадує українські зрубні церкви. Храм не раз перебудовувався. Замість грушоподібної бані, властивої українським храмам, було зроблено півсферичну, поряд збудовано наметову дзвіницю. Нещасливою виявилася доля церкви у минулому столітті – її не раз закривали, використовували як клуб, зерно сховище і виставкову залу. Лише у 70–80-х рр.

Седнів. Садиба Лизогубів. Вид з боку річки Снов. Фото Сергія Клименка.
Режим доступу: http://serg-klymenko.narod.ru/Other_World/Ukraine.Pivnich_3.htm

Успенська церква у с. Вишеньки Коропського району Чернігівської обл.
Фото Сергія Тарасова.

Палац П. Румянцева-Задунайського у с. Вишеньки Коропського району Чернігівської обл.
Фото Андрія Маркіна.

Будинок М.Костомарова у с. Дідівці Прилуцького району Чернігівської обл.
Режим доступу: http://ridna.ua/2012/05/do-200-richchya-m-kostomarova-bude-stvoreno-istoryko-krajeznavchyj-kompleks-foto/img_2077/

XX ст. її реставрували, повернувши бані барокову форму, відновили деякі давні розписи. Із початку 1990-х рр. тут відновилося богослужіння [5].

Найвідоміша споруда в садибі Лизогубів – кам'яниця, зведена у 1690 р., яка нині є найдавнішим мурованим житловим будинком Наддніпрянщини. За плануванням це традиційна українська хата на дві половини: до розміщених посередині сіней з обох боків примикають житлові приміщення. Схоже планування має будинок Лизогубів у Чернігові, споруджений кількома роками пізніше; такими ж на той час були й монастирські келії, хати заможних козаків та селян. У седнівській кам'яниці вражають високі склепіння житлових кімнат, які мають ніби два поверхи – перший і напівпідвальний. Вони майже ідентичні в плані і відрізняються тим, що у напівпідвалі під ґанком є ще тайник – маленька кімнатка з двома глибокими нішами [6].

У 40-і рр. XIX ст., коли в моду ввійшла романтична архітектура, над мурованим ґанком брати Лизогуби надбудували декоративну, начебто оборонну вежу з зубцями та стрілчастими вікнами-бійницями. Надбудова, що не є характерною для українського житлового будинку, вже давно стала окрасою кам'яниці – такою і намалював її 1847 р. Т. Шевченко. У наші часи кам'яницю спочатку реставрували (наприкінці 60-х рр. XX ст.), потім у ній деякий час був пивний бар. Після його закриття будинок залишився без господаря, з розбитими шибками, поламаними дверима, зірваною підлогою. Лише у жовтні 2001 р. відбулися урочистості з нагоди завершення капітальної реставрації кам'яниці, яку здійснило підприємство «Чернігівобленерго». Кам'яниця Лизогубів разом із Воскресенською церквою утворює невибагливий ансамбль, але з цікавою та пізнавальною історією [7].

З-поміж класичних садиб кінця XVIII і початку XIX ст., т.зв. катерининсько-олександрівського періоду, слід виділити Стольне – маєток колишнього князя О. А. Безбородька, потім графів Кушельових-Безбородьків і графів Мусіних-Пушкіних. Панський дім у с. Стольному збудовано князем Олександром Андрійовичем Безбородьком для своєї матері Євдокії Яківни, уродженої Забіли. Її чоловік, Андрій Якович Безбородько, був генеральним писарем. За сумлінну службу він отримав у подарунок с. Стольне (27 листопада 1736 р.), де й оселився, коли вийшов у відставку. Тут він жив до глибокої старості, займаючись господарством, потім мешкала його дружина, котра пережила чоловіка на 23 роки; разом обоє й поховані у місцевій Андріївській церкві. Стольне перейшло у спадок до другого сина графа – Іллі Андрійовича, одруженого з Анною Андріївною, уродженою Ширяєвою. Син Іллі Андрійовича помер замолоду, а тому величезні маєтки Безбородька перейшли до його дочок – графині Кушельової і княгині Лобанової-Ростовської. Зокрема, Стольне перейшло до старшої дочки Любові Іллівни, що була у шлюбі за адміралом графом Григорієм Григоровичем Кушельовим, президентом адміралтейств-колегії, а після її смерті – до старшого сина Кушельових, графа Олександра Григоровича [8].

Стольне розташовується неподалік від станції Мена, яка у XIX ст. входила до складу Лібаво-Роменської залізниці, майже на березі р. Десни. Маєток зберігся чудово, майже без жодних змін з часу побудови. Уявити його вигляд допоможе картина, написана власником садиби, яка зображує будинок у Стольному. Малюнок зроблено, судячи з вигляду одягу й екіпажів, у 30–40-х рр. XIX ст. Перед будинком розташовується великий круглий двір. Посеред нього – кругла клумба, усаджена квітами. Половину цього кола охоплює фасад будинку. Середню його частину з чотириколонним портиком прикрашено фронтоном. Капітелі тосканські і прості. Ні в тимпані, ні над вікнами, ні в бічних частинах будинку жодних прикрас – лише по п'ять вікон гарних пропорцій прорізають гладь стіни. На рівні другого поверху між капітелями портика поставлено балюстраду балкона, від головного корпусу відходять дві бічні частини, напівкруглі в плані, що з'єднують будинок з флігелями. У сполучних частинах цих ailes («крил», як їх часто називають) вікна напівкруглі; зовсім така ж балюстрада, як між колонами, прикрашає у вигляді аттика ці одноповерхові сполучні прибудови [9].

Флігелі зі службами, вікна тут різні, по краях нагорі навіть округлі. Колони портика мальовничо повиті плющем. Збереглися навіть стародавні ліхтарі на тумбах біля під'їзду. Східці його, за традицією, з дошок – і це набагато приємніше, ніж чавунні плити часів Миколи Павловича або сучасні, такі непрактичні, не художні й надзвичайно неприємні для ходіння по них, бетонні плити. На майданчику сходів стоять за традицією чотири гармати, які видаються нині

Андріївська церква (1782 р.) у с. Стольному Менського району Чернігівської обл.)
Режим доступу: http://ukrainaincognita.com/khramy/stolne

потішними, які однак надають будинку певної поважності й строгості. Портик будинку сильно виступає вперед. Коли з півдня яскраве сонце освітить його колонаду – чітко вирізняються світлими стрункими лініями колони. За балюстрадою-аттиком обох півкіл високо здіймаються, пишно розкинувши своє галуззя, дерева. На тлі зелені ще кращий вигляд мають білі, чіткі масиви будинку. Половину кола подвір'я займає його фасад. Навпроти – в'їзд, решта частин кола засаджено кущами бузку, а саму лінію кола й квітники обрамлено гірляндами декоративної зелені. Дах перекриває квадратні будівельки на чотири схили, але не доходячи прямо до карниза, а з відступом, і поставлений на невеликий аттик. Це є ніби розпізнавальною ознакою архітектури раннього класицизму. Якщо дивитися з балкона будинку, відкривається чудовий вигляд на алею, на зелену галявину і на хатини селян вдалині. Фасад з боку саду ще простіший. Немає з'єднувальних напівкруглих частин і відсутні флігелі. Тут тільки рівна стіна і такий самий портик, як з боку під'їзду, колони його також повиті зеленню. Перед фасадом величезні крислаті дуби, крізь зелень яких біліють стіни надвірних служб – деякі з них дуже цікаві за архітектурою [10].

Садибна церква проектована з двома дзвіницями, розставленими на великій одна від одної відстані, і з колонадою. Всі лінії будинку вельми вишукані, пропорції напрочуд шляхетні. В оранжереї знаходилися померанцьові дерева, пальми усяких сортів. Оранжерея в Стольному перевершує стильністю, строгістю і витриманістю оранжерею в Графському маєтку на Харківщині графа П. Гендрикова, вона являє приклад однієї з кращих садибних оранжерей [11]. Стольне не належить до тих садиб, в яких художній фасад мало дивує, але за свою шляхетність цей маєток може бути зарахований до кращих архітектурних пам'яток Чернігівщини.

Наступним об'єктом екскурсії чи краєзнавчо-туристичного походу може бути палац Петра Румянцева-Задунайського, розташований у с. Вишеньки на північний схід від м. Короп на правому мальовничому березі Десни. Тривалий час село

належало найвищій козацькій старшині – Іванові Самойловичу, Іванові Мазепі та Павлу Полуботкові. Нині Вишеньківський палац, як і весь комплекс, що був побудований у Вишеньках та Черешеньках, збереглися тільки частково. Ці села П. Румянцев-Задунайський придбав у 1767 р., а будівництво тут розпочалося 1782 р. Раніше автором проекту називали російського архітектора Василя Івановича Баженова або француза на російській службі Ніколи Леграна, відомих майстрів класицизму, які навчалися в Парижі. Але знайдені документи вказують на те, що ним був учень Василя Баженова Максим Мосципанов. Будівництвом ансамблю керував архітектор Дмитро Котляревський, який навчався у М. Мосципанова [12].

Палац, що до наших днів повністю не зберігся, розташований у західній частині села на високому березі Десни і звернений головним фасадом до в'їзду в нього. За даними 1801 р. у палаці на першому поверсі налічувалося 32 кімнати, на другому – 28. Біля головного входу стояло шість мідних турецьких гармат – трофеї Кагула. Того року їх знову відправили на поле битви. Палац за поземним планом нагадує російську літеру Е, ймовірно, натяк на ім'я імператриці Катерини II (рос. Екатерина). Віртуозними і складними були як план будівлі, так і її форми, які відносять до романтичної в стилістиці класицизму з повною відмовою від колон, портиків, фронтонів і використанням фантазійних, псевдоготичних та східних форм. Заокруглені одноповерхові галереї обмежують парадний двір (курдонер), де височать дві великі круглі вежі головного корпусу [13].

Екзотичний план і зовнішні форми палацу роблять його унікальним явищем в садибній архітектурі кінця XVIII ст. Первісний вигляд садиби зафіксувала акварель художника Олександра Кунавіна. Будівлі з цегли, потиньковані, вікна – прямокутні, круглі, стрілчасті і ромбовидні. Фасади прикрашені нішами, надзвичайно вигадливими за окресленням і глибиною. Пізні перепланування незначні і близькі до первісних. Палац і сьогодні справляє романтичне враження. Башти, зубці, декоративні мінарети, стрілчасті ніші розіграють фантазії. Цікавий і внутрішній інтер'єр палацу. Середину головного корпусу займає велика (т.зв. лицарська) зала. Вона добре збереглася. Її стіни вкриває вишуканий ліпний орнамент. Справа і зліва зали розміщені дві кругові кімнати-гостинні, які розташовані в баштах. До них примикають крила палацу, в яких ліворуч розміщувались службові приміщення, а праворуч продовжувалася анфілада кімнат. Тут привертає увагу зала оригінальної форми з чудовим видом із вікон на Десну. Екзотичні форми господарської садиби контрастують з типовими рисами садибної церкви у стилістиці класицизму, яку збудував П. Румянцев-Задунайський у 1787 р. Лише провінційне втілення знижує урочистий, святковий характер її архітектурного вбрання [14].

У XIX ст. палац, як і Вишеньки з Черешеньками, належав князям Долгоруким. Після Великої Вітчизняної війни в ньому розміщувався будинок для престарілих, потім – будинок відпочинку «Дорожник». У 90-х рр. минулого століття пансіонат стали називати «Північним Артеком» (планувалось, що таке станеться в майбутньому). У листопаді 1999 р. пансіонат перейшов у приватну власність юридичної особи УМАКО (Українське молодіжне аерокосмічне об'єднання) «Сузір'я». Зокрема, на початку 2000-х рр. тут приймали дітей. Палац може стати окрасою туристичного маршруту Козелець–Чернігів–Вишеньки–Новгород-Сіверський. На сьогоднішній день споруда перебуває в аварійному стані. Вже чотири роки не опалюється. Потребують ремонту стіни і дах. Уже кілька десятиліть пам'ятка архітектури руйнується. Тож напевно не скоро цей палац поверне свою велич, як за часів його перших власників [15].

Садибу одного з найвідоміших істориків, громадських діячів другої половини XIX ст. Миколи Костомарова у с. Дідівці так само можна внести в краєзнавчі маршрути Чернігівщини. Село знаходиться по шляху з Прилук на Срібне і Ромни. Тут зору відкривається чудовий куточок Прилуччини, її історії. Увагу обов'язково привертає садиба, в якій відчувається величність і дух старовини. В глибині просторого двору, під віковічним каштаном, біліє стінами невеличкий, але дуже ошатний панський будиночок. Він ніби виринув з минулого століття на цьому історичному острівці, з острахом поглядаючи на нові котеджі, які оточують, тіснять його, підходять все ближче й ближче. Будинок дерев'яний, рублений, із залізним дахом, на високому цегляному підмурку, з чотирьохколонним класичним портиком над широким ґанком. Ліворуч – старий, мабуть, ще старіший, ніж сам головний будинок – дерев'яний флігель з

підвальними приміщеннями на весь будинок, праворуч – ще один флігель, чи скоріше проста селянська рублена хата, перероблена з старої комори. У дворі зберігся з тих часів колодязь, в якому й нині найсмачніша на все село вода. А зовсім поряд стояла маленька дерев'яна церква Св. Параскеви, найстаріший свідок радісних і сумних подій в житті дідівчан. Перебуваючи у цьому селі, не можна не побути в панському будинку. Цей прекрасний куточок Дідівців давав наснагу для творчої праці М. Костомарову, був місцем його відпочинку [16].

Раніше ця садиба належала прилуцьким Киселям, родовід яких досліджував Олександр Лазаревський у праці «Описание старой Малороссии. Прилуцкий полк» (1902 р.) [17]. М. Костомаров майже 10 років з весни до осені жив на Україні. У Дідівцях, в садибі Киселів, він часто зупинявся, зокрема тут учений перебував тривалий час у 1878 р. Понад чотири роки М. Костомаров працював у московських архівах над документами часів гетьманства І. Мазепи. І саме в Дідівцях у 1881 р. була закінчена велика наукова праця на цю тему й побачила світ у наступному році (перевидана у 1992 р.) [18].

У буденному житті Микола Іванович був багато в чому безпорадною і трохи дивакуватою людиною. Завдяки подорожам у попередні роки по Чернігівщині й Київщині ним були написані художні твори «Чернігівка» та «40 літ», які вийшли друком у 1881 році. За порадою лікарів весну й літо 1883 р. М. Костомаров провів на Прилуччині, де його в цей час відвідував гарний його товариш – письменник Данило Мордовець. Цього ж літа у Дідівцях М. Костомаровим була написана його остання драма «Елліни Тавриди». Писалася вона таким чином, що ні рідні, ні гості навіть не здогадувалися, що історик працює над новим твором, чого раніше він не робив. Кабінет М. Костомарова знаходився осторонь, і коли хто зненацька заходив до нього, він ховав написане у стіл. І лише після приїзду до Петербурга, у перший же день прочитав свою драму. Вона багатьом сподобалась, і в 1884 р. «Елліни Тавриди»

Воскресенська церква (1782 р.) у с. Стольному Менського району Чернігівської обл.)
Режим доступу: http://ukrainaincognita.com/khramy/stolne

побачили світ. Влітку М. Костомаров подорожував з В. Горленком до Лубен [19]. У Дідівцях учений закінчив працювати над монографією про імператрицю Анну Іоанівну (вийшла друком у 1885 р.). Взимку 1884 р. стан здоров'я М. Костомарова значно погіршився, особливо після нещасного випадку, коли був збитий кіньми на вулиці в Петербурзі і ледь не помер. Весна і літо проведені у Дідівцях не принесли відчутного поліпшення. Мучив кашель і відчувалося загальне знесилення. Вченому було важко подорожувати, але він, ніби прощаючись з Україною, здійснює поїздку до Г. Галагана у Сокиринці, подорожує з В. Горленком до Переяслава [20].

Таким чином, чернігівська земля багата на старовинні садиби, паркові ансамблі, видатні імена, які можуть успішно використовуватися в краєзнавчо-туристичній діяльності.

Джерела та література

1. Адруг А. К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. – Чернігів, 2007. – 30 с.

2. Логвин Г.Н. Дом Якова Лизогуба в Чернігові – К., 1959. – С. 14.

3. Самохіна Н. Родина Лизогубів та її внесок у розвиток культури // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2006. – Вип. 7. – С. 42–59.

4. Сапон В. М. Призабуті стежки сіверянської Кліо. – Чернігів, 2003. – С. 37–38.

5. Сапон В. М. Седнів. Історико-краєзнавчі етюди. – Ніжин, 2004. – С. 40–43.

6. Крушинська О. Життя як диво // Міжнародний туризм. – 2005. – № 6. – С. 23.

7. Сапон В. М. Седнів. Історико-краєзнавчі етюди. – С. 47.

8. Демченко Т. П. Нариси з історії Чернігівщини від найдавніших часів до наших днів: Вип. 2: Культура рідного краю в XIX – на початку XX ст. – Чернігів, 1997 – С. 39.

9. Клименко Ю. О., Клименко А. В. Старовинні парки Чернігівщини. – К., 2001. – С. 21.

10.Там само. – С. 22–23.

11. Косаревский И. А. Искусство паркового пейзажа. – М., 1977. – С. 12.

12. Караванська М. Ю., Мордвінцев В. М. П. О. Румянцев (таємниці сім'ї Румянцева, військова кар'єра). – К., 1998 – С. 37.

13. Клименко Ю. О., Клименко А. В. Старовинні парки Чернігівщини. – К., 2001 – С. 49.

14. Там само. – С. 51–52.

15. Ісаченко Л. «А ще космос та імпровізація» // Урядовий кур'єр. – 2009. – 11 липня.

16. Савон О. А. Дідівці: Садиба творчості і доброти. – Прилуки, 1993 – С. 3–15.

17. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии – Т. III: Прилуцкий полк. – К., 1902. – 426 с.

18. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енциклопедичний довідник / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь. – К., 2005. – С. 255.

19. Там само. – С. 124–125.

20. Савон О. А. Дідівці: Садиба творчості і доброти. – С. 22–24; Панченко В. Дідівці та Микола Костомаров // День. – 2005. – 22 жовтня.

Юрий Русанов

ДВОРЯНСКИЕ УСАДЬБЫ ЧЕРНИГОВЩИНЫ КАК ОБЪЕКТЫ КРАЕВЕДЧЕСКО-ТУРИСТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ

В статье рассматриваются вопросы истории известных дворянских семей Черниговщины, строительства и обустройства ими собственных усадеб, которые сегодня могут использоваться в качестве объектов экскурсионной и краеведческо-туристической работы.

***Ключевые слова**: дворянство Черниговщины, дворянские усадьбы, экскурсионная деятельность, краеведческо-туристическая работа.*

Juriy Rusanov

MANORIAL ESTATES OF CHERNIHIVSHCHYNA AS THE TOURISM LOCAL HISTORY OBJECTS

The article highlights the issue of the history of the famous manorial families of Chernihivshchyna; buildings and the provision of the necessary facilities in their estates. In the nowadays these constructions could be used as the objects of excursion and tourism local history works.

***Key words**: manorial families of Chernihivshchyn, manorial estates, excursion activity, tourism local history work.*

До 120-річчя від дня народження історика, краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла Василя Базилевича

УДК 930(477):929 Базилевич

Ірина Матяш (м. Київ)

«ІСТОРИК І МРІЙНИК»
(до 120-річчя від дня народження Василя Митрофановича Базилевича)

У статті висвітлено основні віхи життя історика Василя Митрофановича Базилевича (1893-1942), показано його внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, музейництва, краєзнавства, києвознавства, декабристознавства.

***Ключові слова**: Базилевич Василь Митрофанович, декабристознавство, києвознавство.*

Майже чверть століття тому відомий київський учений С. І. Білокінь висловив думку про потребу увічнення «в нашому місті» пам'яті «земляка-історика В. М. Базилевича» [1]. Відтоді, хоч і не з'явилося в Києві відповідної меморіальної дошки, але наукова і педагогічна діяльність професора Базилевича стала предметом дисертаційного дослідження [2], статті про нього опубліковано в наукових [3-8] і довідкових виданнях [9-14] та Вікіпедії [15], його пам'яті присвячують наукові заходи [16]. Отже, ім'я Василя Митрофановича Базилевича не можна назвати забутим. Однак щодо його непростої долі ще багато питань залишилося без відповідей. Таємниці життя і смерті «історика і мрійника», яким він сам себе вважав [17, с. 54], ще належить достеменно з'ясувати.

Його життя почалося з непоправної втрати в родині – в рік народження Василя [18] пішов у інший світ 49-річний батько – мировий суддя Митрофан Григорович Базилевич [19, арк. 6]. Найближчим другом і порадницею стала для сина мати – Зінаїда Михайлівна, з відомого роду київських міщан Личкових. Можливо, тому хлопчик виростав ідеалістом і мрійником. Світогляд юнака формувався також під впливом атмосфери Першої Київської чоловічої (Олександрівської) класичної гімназії, славної своїми видатними наставниками: директор М. В. Стороженко – історик, вихованець В.Б.Антоновича; викладачі М. І. Тростянецький, О. Лобачевський, А. Рогозинський та ін., і не менш у майбутньому видатними учнями: письменники М. О. Булгаков та К.Г.Паустовський, державно-політичний діяч О. Я. Шульгин, основоположник української школи патофізіології, ендокринології і геронтології О.О.Богомолець, підприємець і державний діяч М.І. Терещенко та ін. Ключовою ідеєю аристократичного навчального закладу, який невдовзі здобув звання імператорського, була відданість монарху та самодержавній Росії. Їй підпорядковувалася і діяльність організації учнівської молоді «Двухглавый орел», членом якої став гімназист Базилевич. Навчався він "при отличном поведении" [19, арк. 2] з 17 серпня 1902 р. по 8 червня 1910 р. без особливих труднощів, досить рівномірно й наполегливо, віддаючи перевагу гуманітарним предметам й виявляв схильність до поетичної творчості. Попри те, що так і залишився «никем не признанным поэтом» [17, с. 54], Василь Базилевич до кінця життя зберіг потяг до римування. Не менше він любив практичні заняття «по Києву», під час яких гімназисти відвідували виставки і музеї, їздили за місто. З роками Київ став для нього не лише улюбленим містом, кожен куточок якого був дорогим з дитинства, а «його спеціальністю і пристрастю» [1]. Захоплення юнака літературою та історією рідного краю відбилися в атестаті зрілості: саме з цих предметів (ще з закону Божого і законознавства) він отримав відмінні оцінки [19, арк. 1]. Очевидно, не випадковим був і вибір життєвого шляху. Після закінчення восьмирічного курсу гімназії, в липні 1910 р., Василь Базилевич вступив на історико-філологічний факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві.

Остаточному визначенню наукових зацікавлень сприяла участь студента Базилевича в роботі історико-етнографічного гуртка (семінарія) професора М. В. Довнар-Запольського (теж свого часу випускника 1-ї гімназії" [20]). Основна мета семінарія полягала «у вивченні найбільш важких і досі не розроблених питань історії господарства і соціяльної історії московського періоду" [21, спр. 28, арк. 1]. "Довнарята" (так жартома називали себе гуртківці): О. Ю. Гермайзе, Ф. А. Ернст, Г. А. Максимович, П. В. Клименко, Б. Г. Курц, В. О. Романовський, П. П. Смирнов, М. Ф. Яницький та ін. досліджували серйозні

наукові проблеми, вчилися працювати з історичними джерелами, ефективно використовувати архівну інформацію, готували статті до наукового збірника – друкованого органу гуртка. Василь Базилевич виконував ще й обов'язки бібліотекаря семінарію. В осередку молодих науковців на методологічному і тематичному підґрунті школи В. Б. Антоновича формувалася київська школа дослідників російської історії — у майбутньому авторитетних учених. Упродовж 14 років існування гуртка (1903-1917) в ньому розвинулися наукові зацікавлення майже 100 студентів, понад 50 найкращих праць яких було опубліковано в науковому збірнику семінарію. Праці своїх вихованців М. В. Довнар-Запольський з повагою оцінював як "солидныя по объему и по значенню научныя труды"[21, спр. 163, арк.1]. Серед таких "трудов" були й студентські вправи В. М. Базилевича, здатність якого до самостійних наукових досліджень відзначав керівник. 1914 року в "Юбилейном сборнике Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира" побачила світ його перша ґрунтовна наукова розвідка про російсько-кримські відносини — "Из истории московско-крымскихь отношений в первой половине XVII века. Посольство Т. Я. Анисимова и К. Акинфиева вь Крымь 1633—1634 гг. [22].

Розвинуті в навчальних аудиторіях здібності й здобуті знання стали Василю Базилевичу в нагоді. В пошуках матеріальної підтримки від 1912 року за рекомендацією своїх гімназійних викладачів М. В. Стороженка та М. І. Тростянецького В. М. Базилевич отримав позаштатну роботу в промонархічній газеті "Киевлянин", з якою співпрацював до 1919 року. Його перу належали історико-літературознавчі статті, інформаційні повідомлення, підписані криптонімом "Б-ь". Серед інших помітна розлога замітка "На "козацких могилах", у якій детально висвітлено подорож гімназистів і студентів Університету св. Володимира на поле Берестейської битви 1651 р., описано освячення церкви в с. Острова [23].

Під час Першої світової війни В. Базилевич разом із студентами та викладачами університету з вересня 1914 р. по травень 1916 р. перебував у евакуації в Саратові. Там продовжував займатися науковою роботою. Вже наприкінці 1915 р. у "Трудах Тульской Губернской Ученой Архивной Комиссии" (Кн. II, 1914–1915; Тула, 1915) з'явилася його археографічна публікація "Несколько документовъ къ истории Веневскихъ засекъ въ XVII веке[1638 г.]" (С.125–156) із фондів МАМЮ (15 документів: чолобитні, отпуски царських грамот, склад дозору Веневської Княжої засіки 184 р.). В цей час він був свідком створення 1915 р. спілки молодших університетських викладачів "Молода академія", діяльність якої згодом кваліфікувалася органами ДПУ як «контрреволюційна». Одразу після повернення з евакуації 17 вересня 1916 р. В.М.Базилевич отримав дипломом № 51311/9400 про закінчення історико-філологічного факультету, срібну медаль за курсовий твір «Тульская окраина по писцовым книгам XVI века» і залишився професорським стипендіатом по кафедрі російської історії, якою керував професор М. В. Довнар-Запольський. В новому статусі він долучився до роботи «Молодої академії», засідання якої відбувалися по черзі в помешканнях його членів. Проведення однієї з таких зустрічей на квартирі В. М. Базилевича згодом інкримінувалося йому як провина перед радянською владою.

В науковій праці під керівництвом М.В.Довнар-Запольського молодий дослідник продовжив вивчення писцевих книг Тульського краю – важливого джерела історії Московської держави, що вимагали детального ознайомлення з фондами російських архівів. Проаналізувавши, згідно зі складеною програмою, історіографію питання й дослідивши відомі видання писцевих книг (Російського географічного товариства та Археографічної комісії), він отримав за рекомендацією керівника наукове відрядження до Москви для детального опрацювання джерел у архівах Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ, де зберігався "основний фонд писцевого матеріалу" [24, спр. 2]. У детальних звітах про свою працю в московських архівах дослідник ретельно перелічував опрацьовані джерела, вказував на перспективні напрямки дальших студій, виявляючи свідомий підхід до наукової роботи.

Одночасно В. М. Базилевич набував досвіду науково-педагогічної діяльності, викладаючи в різних навчальних закладах історію Росії та України, історію Києва та Київщини. 1916 року як викладач історії й класний наставник він повернувся до рідної гімназії, був активним членом шкільної ради, організував історичний гурток, прагнув виховувати своїх учнів порядними людьми, знавцями історії рідного краю, «справжніми інтелігентами» [24, спр.3]. Крах Російської імперії порушив звичний хід життя вченого:

рушилися ідеали, бракувало коштів для життя. Він вважав, що Жовтневий переворот 1917 року порушив історичний процес розвитку Росії, приніс анархію. Мабуть, не випадково, в зв'язку з цим молодий вчений і педагог прийняв запрошення професора П. М. Ардашева щодо співпраці з добре фінансованим ОСВАГ (ОСВідомчою Агенцією, з лютого 1919 р. – «Відділ пропаганди при уряді Збройних сил Півдня Росії») – інформаційно-пропагандистським органом Добровольчої армії (1918 – 1920). Це відповідало його монархічним поглядам, симпатії до генерала А.І. Денікіна (засновника ОСВАГу) і давало непоганий тимчасовий заробіток. ОСВАГу підпорядковувалася низка газет і журналів, видавалися плакати, брошури, листівки. 1919 р. В.М. Базилевич брав участь у створенні історико-літературних брошур, перша з яких присвячувалася творчості М. В. Гоголя. Однак у вир революційних подій він не поринув: працював на посадах асистента, професора в Київському народному університеті-політехнікумі (1918– 1921), Прискорених (тимчасових) педагогічних курсах (1920– 1921), Робітничо-селянському університеті (1920– 1921), Педагогічних курсах імені Пирогова (1921– 1925), Київському інституті народної освіти (від 1920 р.) та ін. До кожної лекції готувався ретельно, задля унаочнення викладеного матеріалу широко застосовував екскурсії, які проводив із натхненням.

Особливе значення для становлення В. М. Базилевича як лектора вищої школи мав Київський археологічний інститут. На початку 1918 р. він радо погодився на пропозицію фундатора інституту, свого наставника М. В. Довнар-Запольського, щодо викладання в КАІ[25]. 2 червня 1918 р. його було обрано асистентом кафедри юридичних старожитностей. Відтоді до закриття інституту в 1924 р. він був одним із найвідданіших співробітників цього навчального закладу. Уже в першому семестрі в розкладі з'явився його курс «Російські урядові архіви» (1 година на тиждень) [26, арк. 9]. Добре обізнаний з фондами московських архівів, він давав ґрунтовні знання, передавав виховану М. В. Довнар-Запольським любов до джерел, вміння опрацьовувати їх. Важливість викладання в археологічному інституті профільних дисциплін була настільки очевидною, що Рада інституту домоглася від Губернського військового комісаріату звільнення в березні 1919 р. В. М Базилевича, В. М. Зуммера та М.Ф.Яницького від призову з наданням їм можливості «продолжить службу государству на педагогическом поприще" [26, арк. 11]. Під час викладання в КАІ В. М. Базилевич розробив цікаві й нині програми курсів: «Російські урядові архіви", "Архіви Петрограда і Москви з оглядом українських документів", "Українські й російські архіви" і викладав їх упродовж 1918–1922 рр. на архівно-археографічному відділенні. Після скорочення археографічного відділення КАІ в результаті численних реформ і надання в листопаді 1922 р. інституту статусу археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (керівник — акад. Ф. І. Шміт), йому довелося також викладати ще й спеціальні історичні дисципліни: геральдику, сфрагістику, генеалогію, нумізматику. Крім того, він виконував обов'язки помічника ученого секретаря КАІ (Н. Д. Полонської-Василенко), був членом Ради інституту, керував навчальними екскурсіями по Києву, до Чернігова, Канева й Переяслава. Задля полегшення самопідготовки тексти найважливіших лекцій Радою КАІ було вирішено видавати коштами самих студентів (за їхньою пропозицією). Серед таких курсів була "Геральдика" В. М. Базилевича. Метою видання, як вказувалося в стислій передмові, було "дать слушателям хотя бы краткое руководство по геральдике, вследствие отсутсвия необходимых пособий не только на книжном рынке Києва, но и в киевских книгохранилищах" [27, № 838]. Через скрутні матеріальні й технічні умови (наклад готувався на друкарській машинці) було підготовлено всього 25 примірників. Про ставлення В. М. Базилевича до інституту, де він набув практичного досвіду, отримав звання професора свідчить і факт дарування бібліотеці КАІ частини своєї книгозбірні – чи не найбільшого скарбу науковця, якого знали як фанатичного книголюба. Роки роботи в інституті позначені для нього встановленням теплих стосунків з С. І. Масловим, дружбу якого він надзвичайно цінував.

Із професором Масловим Базилевич співпрацював і поза межами КАІ: в справі створення в серпні 1917 р. Товариства друзів церковної культури (голова – С. І. Маслов), метою якого засновники (Н. Д. Полонська, В.М. Базилевич, О. О. Глаголєв, О. К. Жураховський, П. І. Кудрявцев, С. І. Маслов та ін.) визначили розроблення та популяризацію питань церковної культури, історії релігії, церковної літератури, церковної археології і мистецтва [28]; в діяльності Історичного

товариства Нестора-літописця, дійсним членом якого учений став 1917 р., згодом увійшов до складу президії, отримав повноваження помічником секретаря, змінивши на цій посаді С.І. Маслова; в Археографічної секції (відділі) Підвідділу по ліквідації майна церков та релігійних товариств при Колегії соціальною забезпечення Київського виконкому (квітень-серпень 1919 р.); у Музеї війни та революції при історико-філологічному відділі Київського університету, до створення якого під керівництвом С.І. Маслова долучився восени 1919 р. як помічник завідувача майбутньої установи [29]. На його плечі лягла відповідальність за формування музейного фонду, для якого відбиралися газети, агітаційні плакати, листівки, брошури, книги революційної тематики, та архівні документи. Виявляли й збирали їх В. І. Маслов, М. Я. Калинович, П. М. Попов, Т. С. Айзенберг та ін. Серед перших комплексів архівних документів, переданих до музею, був архів Першої Київської чоловічої (Олександрівської) класичної гімназії, матеріали архіву друкарні І. М. Кушнарьова і К. Фундатори музею докладали значних зусиль, щоб зберегти такі матеріали від знищення, проводили широку науково-організаційну роботу. Та належно впорядкувати їх не вдалося. В жовтні 1921 р. музей включено до складу Історичного кабінету під керівництвом О. П. Оглоблина, а у серпні 1924 р. передано до Істпарту В. М. Базилевич продовжував працювати там після 1924 року.

1920-ті роки стали найактивнішим періодом наукової діяльності В.М.Базилевича. Як києвознавця його планував запросити М. П. Василенко до складу співробітників Науково-дослідної кафедри історії України, створеної 1922 р. при Київському ВІНО. Проте відвідав засідання кафедри В. М. Базилевич лише один раз – Науковий комітет Наркомпросу не затвердив запропонованого академіком складу [30]. Більше того, влітку 1923 р. він потрапив під слідство в зв’язку зі справою «Центра дій». За влучним визначенням Н.Д.Полонської-Василенко, це «був перший гарматний постріл по інтелігенції, професурі, Академії Наук» [31, с. 431]. Починаючи з червня 1923 р. у Києві було заарештовано понад сотню науковців та аспірантів і професорів університету. Як згадувала вчена, «більшу частину з них було звільнено за місяць-два після багаторазових допитів з загрозами, до «вищої міри» включно» [31, с. 431]. Серед останніх був і В.М.Базилевич.

Того ж року молодий науковець почав ґрунтовне вивчення історії декабристського руху під керівництвом академіка Д І. Багалія. В. М. Базилевич підготував і видав цілу серію праць про рух декабристів, присвячених діяльності Південного таємного товариства, повстанню Чернігівського піхотного полку, біографічних розвідок, взяв найактивнішу участь в укладанні ювілейних збірників, широко популяризував архівні джерела до історії декабризму в Україні. Він фактично був єдиним із представників школи М. В. Довнар-Запольського, хто продовжив розпочатий наставником напрям досліджень. Надзвичайно цінуючи в науковій праці використання архівної інформації, вчений із метою забезпечення повноти використання джерельної бази цього напрямку досліджень окреслив коло архівних фондів, обов’язкових для студіювання: архів Київського генерал-губернатора, архіви губернаторів, архіви дворянських зібрань (біографічні відомості, матеріали щодо землеволодінь), архіви воїнських частин, де служили декабристи, архіви церковні (для уточнення біографічних даних), родинні архіви. З архівними документами працював сумлінно і наполегливо, до виявлення і опрацювання історичних джерел до вивчення руху декабристів в Україні залучав і своїх вихованців – студентів КАІ. Діапазон пошуків дослідника не замикався на українських архівосховищах. В. М. Базилевич з метою уточнення місця зберігання потрібних йому документів листувався з Пушкінським Домом (Інститутом російської літератури) при Російській академії наук (особисто – з одним із його засновників і з жовтня 1922 по лютий 1924 р. директором, видатним літературознавцем-пушкіністом, істориком літератури, рідним братом українського генеалога і організатора архівної справи В.Л. Модзалевського – Б. Л. Модзалевським), Державною публічною бібліотекою в Ленінграді. Підготовка до відзначення столітнього ювілею повстання декабристів значно активізувала дослідження цієї тематики, в яких В. М. Базилевичу “безперечно належить перша роля” [32]. Результатом копіткої роботи з вивчення джерел стали організована ним майже самотужки 1925–1926 рр. у Музеї війни та революції ювілейна виставка “Декабристи”, його публікації в ювілейному числі журналу “Былое” (1925, № 6), іркутському збірнику “Сибирь и декабристы” (1925), виступи на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця: “Повстання

Чернігівського полку", "Збитки людности під час повстання 1825 – 1826 рр.", "Декабристи на Сибіру", "Декабрист Юшневський та Гнідич" (1926). Незабаром вийшла друком ґрунтовна праця Базилевича "Декабристи на Київщині 1825–1925" (ДВУ, 1926). Цінності книзі надавало не лише всебічне висвітлення означених подій, а й 15 унікальних світлин: П. І. Пестеля, В. Л. Давидова, С. П. Трубецького, видів Києва, Мотовилівки, Кам'янця тощо. Ґрунтовними були також коментарі до малюнків, примітки. Того-таки року в друкарні Київського політехнічного інституту мізерним накладом – 100 примірників – вийшли нариси "Декабристы" ("Восстание Черниговского полка", "Восстание декабристов и Киев", "Декабристы в Сибири"). Видання містило бібліографію праць ученого, в якій 6 видань із 11 – присвячені проблемам декабристів. 1927 року працю було відзначено премією Наркомпросу. Одну з розвідок цієї тематики «Декабрист Юшневський і Гнідич» було вміщено також у "Ювілейному збірнику на пошану академіка Д. Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності" (К.,1927). Як відзначив без оціночних коментарів у рецензії на збірник К. В. Харлампович, "В. М. Базилевич розповідає про декабриста Юшневського та його стосунки до М. І. Гнідича" [33]. Важливим словом у вивченні руху декабристів стало й упорядковане ним спільно з В. В. Міяковським та Л. П. Добровольським видання "Повстання декабристів на Україні" (Х., 1926).

Крім улюбленої теми, В. М. Базилевич мав інші наукові зацікавлення, виступав із ґрунтовними доповідями на вчених зібраннях, брав активну участь у обговоренні, ініціював теми зібрань, сприяв установленню творчих контактів між товариствами. Текст однієї з доповідей – слова про старшого колегу І. М. Каманіна, виголошеного на засіданні Архівної ради при Архівному управлінні 28 лютого 1921 р. та Історичного товариства Нестора-літописця 22 січня 1922 р., він розмноживши на друкарській машинці у невеликій кількості примірників, аби залишилася тепла згадка про унікальну людину. "Он был увлекательным собеседником, добрым советником и неисчерпаемым источником знаний для всех – особенно для начинающих историков и любителей архивного дела и старины", – наголошував В. М. Базилевич [27, № 839]. Особливо його захоплювала щира постійна готовність І. М Каманіна прийти на допомогу, юна незаспокоєність й інтерес до поступу архівістики (мріяв створити поряд з археологічним окремий архівний інститут!), незмінна любов "старого киевлянина, всегда верного своему городу" до Києва. Останнє В. Базилевич відчував душею, часто називаючи в листах Київ (слідом за Майстром – М. О. Булгаковим) просто "Городом".

Малодосліджені питання історії Києва вчений висвітлював і у своїх виступах на засіданнях у ВУАН (як член комісії соціально-економічної історії України та порайонного дослідження історії України). Інтерес у цьому контексті мають його наукові доповіді: "В. С. Іконников як історик Києва", "Герб м. Києва", "З архіву Київської бурси "Приходно-расходныя книги начала XIX в.", "Реставраційні роботи в Софійськім соборі влітку 1928 р." та ін. [34, 35]. Високо цінуючи російську класичну літературу, В. М. Базилевич популяризував її в Україні. В листопаді 1921 року з його ініціативи та за його участю як члена Ювілейної комісії (А. М. Лобода, П. П. Смирнов, В. М. Базилевич та ін.) було проведено спільне зібрання Історичного товариства Нестора-літописця та Історико-літературного товариства, присвячене 100-літтю від дня народження М. О. Некрасова. 1924 року в Києві та 1925 – у Чернігові вийшла його невеличка праця "Пушкін у Чернігові", в якій за спогадами поета А.І. Подолинського висвітлювався епізод перебування О. С. Пушкіна в серпні 1824 р. у Чернігові. 1827 р. О.С.Пушкін схвально відізвався про першу романтичну поему київського поета Андрія Подолинського «Див і Пері». Постаті О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, О. С. Грибоєдова, їхні зв'язки з Україною згодом ще неодноразово привертали увагу вченого.

До біографічних розвідок В. М. Базилевича часто навертали краєзнавчі дослідження. Закоханий у своє місто, він розробляв екскурсійні маршрути, намагався найповніше розповісти про його пам'ятки та історію. В своїй curriculum vitae 1927 р. він зазначав: "Років десять Базилевич веде краєзнавчу роботу, збираючи матеріали що до історії Києва та Київщини"[36, арк. 59]. Як член його екскурсійної комісії Дому вчених керував екскурсіями до Межигір'я, Кирилівської церкви, Софійського собору, на Поділ і Звіринець. В. М. Базилевич був одним із організаторів Першої Екскурсійно-краєзнавчої конференції в Києві (1924), де виголосив дві доповіді. А за дорученням Всеукраїнського бюро краєзнавства та

Історичного товариства Нестора-літописця брав участь у 2-й Краєзнавчій конференції в Москві (9-14 грудня 1924 р), виступивши із повідомленням "Краєзнавчі історико-культурні екскурсії". Про авторитет В. М. Базилевича серед краєзнавців свідчило обрання його на посаду голови Бюро краєзнавства при відділі освіти Південно-західного округу.

Впродовж 1927–1932 рр. він працював у Київській інспектурі охорони пам'яток культури і природи. В липні 1927 р. Укрнаукою його затверджено на посаді секретаря Київської крайової комісії по охороні пам'яток культури, а 1932 р. він працював як учений секретар комісії. За словами С. Білоконя, у науковця "загострились почуття персональної причетності до історії"[1]. В. М. Базилевичу довелося побувати в багатьох містах, котрі потребували допомоги комісії: в Тульчині, Білій Церкві, Батурині, на Чернігівщині. Всюди пересвідчувався в необхідності своєї праці, намагався надати потрібну допомогу. Виконуючи свої посадові обов'язки, В. М. Базилевич долучився до рятування від руйнації будинку декабриста П.І.Пестеля та палацу Потоцького в Тульчині, поховання гетьмана Кирила Розумовського та гетьманського палацу в Батурині, палацу графині Браницької в Білій Церкві, чернігівських торговельних рядів, дзвіниці XVIII ст. колишнього воєнного собору і Голосіївської церкви 1840-х рр. у Києві.

1927 року його знову арештовували органи ДПУ. Звинувачували в «провинах» майже десятилітньої давності: співпраці з антибільшовицькими друкованими органами і знайомстві з «ворожими елементами». Але й цього разу кабінетного професора, далекого від політики, через 2 тижні випустили.

Робота в комісії з охорони пам'яток культури сприяла розгортанню його києвознавчих студій. Впродовж 1929–1932 рр. побачили світ такі його праці: «Грибоедов в Киеве» (К., 1929), «Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії» («Хроніка археології та мистецтв», 1931, № 3), «Очерк развития Києва» («Сорок лет Киевского трамвая 1892–1932», 1933) та ін. В. М. Базилевич став чи не найактивнішим автором-упорядником довідника «Київ: Провідник», виданого за редакцією його друга й однодумця Ф. А. Ернста 1930 року під патронатом Народного комісаріату освіти, Всеукраїнської академії наук та Комітету святкування 10-літнього ювілею ВУАН. Перу В.М. Базилевича належать у цьому виданні 45 авторських та 19 у співавторстві з Ф. А. Ернстом статей. Як член обласного громадського комітету з вшанування пам'яті видатного німецького письменника, драматурга, поета Й.-В. Гете Василь Митрофанович опублікував у "Литературному наследстве" (1932, № 4/6) інформацію про відзначення ювілею в Києві. Помітними заходами ювілейних днів були виставка у Всенародній бібліотеці України (495 експонатів), підготовка 10-томного видання творів Й.-В. Гете українською мовою (за редакцією Д. Ю. Загула), засідання в Київському державному театрі опери та балету. В листопаді 1932 р. він отримав повідомлення про відставку.

Пошуки роботи привели до Всеукраїнського історичного музею Т. Г. Шевченка. В грудні 1932 р. його прийняли на посаду наукового співробітника відділу капіталізму. В. М. Базилевич радів можливості поєднувати наукову і викладацьку роботу: він читав курс «Вступ до краєзнавства» аспірантам музею, працював над організацією виставки про декабристів. Попри подаровану можливість займатися улюбленою справою, доля не була прихильною до вченого. В березні 1933 р. він знову привернув увагу органів ДПУ. Після проведення згідно з ордером № 1300 (від 17 березня 1933 р.) співробітником ДПУ Острушко обшуку в помешканні вченого на вулиці Стрілецькій, буд. 1, кв. 11 21 березня його арештували. Звинуватили в членстві в контрреволюційній організації (ст. 54-11) "Азбука", «Наддніпровській контрреволюційній організації в Києві» та участі в денікінській освідомлювальній службі ОСВАГ [37 спр. 5530 фп, арк. 1]. На допитах В. М. Базилевич не лише не заперечував звинувачення, а й підтвердив існування міфічної контрреволюційної націоналістичної організації у Всеукраїнському історичному музеї в складі Б.К. Пилипенка, Я. М. Струхманчука, П.В.Клименка, П. П. Курінного, В. Є. Козловської та ін., а також факт вербування його Б.К.Пилипенком до цієї організації. Однак рішення слідства в зв'язку з цим було нелогічним, зважаючи на те, що "следствием доказана причастность Базилевича к контрреволюционной организации", визнано було "все же нецелесообразно предание его к суду"[37, спр. 5530 фп, арк. 63]. Мабуть, навіть слідчі ДПУ не могли повірити в причетність «монархіста Базилевича» до націоналістичної організації. Можливо, були інші мотиви. Але через 4 місяці він вийшов на волю.

У вересні 1933 р. учений повернувся до музею, в 1933-1934 рр. викладав на Всеукраїнських музейних курсах спеціальні історичні дисципліни. Обмежена кількість годин визначала завдання лекцій: подати в концентрованому вигляді основи палеографії, епіграфіки, хронології, сфрагістики, геральдики, нумізматики, "маючи на увазі значення для музейної роботи" [27, № 4677-4678, арк. 53]. Тексти розроблених ним програм та анкети слухачів курсів, що відклалися у фондах ЦДАВО України (ф. 14, ф. 166) та Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (ф. 33), свідчать про високий науковий та професійний рівень його лекцій. Багато повчального зберігають вони донині.

Не припиняв В. М. Базилевич і наукові пошуки. Виявлені ним документи про перебування в Україні видатного французького письменника Оноре де Бальзака привернули увагу московських колег, що засвідчила публікація в "Правді" (1932 р., 28 листопада). Про унікальні автографи Бальзака В. М. Базилевич розповів і на сторінках журналу "Життя та Революція" (1933, № 3). Водночас він залишився вірним улюбленій тематиці – рух декабристів, історія Києва, творчість О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя. Працював натхненно й захоплено, намагаючись заховатися в творчості від політизованої дійсності. Його публікації впродовж 1933—1934 рр. з'являлися в російських періодичних виданнях.

5 квітня 1935 р. його арештували знову [37, спр. 66177 фп, арк. 2] за звинуваченням у членстві в контрреволюційній монархічній організації "Азбука" та активній участі в роботі денікінського ОСВАГу. Під час арешту було вилучено коштовну книгозбірню, «несколько тысяч книг, в большинстве по истории и литературе и за несколько лет комплекты «Киевлянина» и другие газеты дореволюционного издания», що займала дві з трьох кімнат, у яких мешкав професор Базилевич [37, спр. 66177 фп, арк.5]. Після кількамісячних допитів, у серпні 1935 р., його як особу, що спрямовувала «свою деятельность на свержение Соввласти и одновременно занимался сбором материалов шпионского характера» відповідно до ст. 54-а, 6, 11, 13 УК СРСР [37, спр. 66177 фп, арк. 10] було засуджено до 5 років «виправних трудових таборів» [37, спр. 66177 фп, арк. 123]. Заслання відбував у Біробіджанській республіці.

Після звільнення в 1940 р. В.М.Базилевич мріяв повернутися в Україну. Оскільки мав заборону на проживання в Києві, робив спроби знайти помешкання й роботу в Чернігові, Прилуках, звертався до братів Маслових за допомогою. Однак доля готувала йому інше місце останнього притулку – він оселився в російському Таганрозі, де з великими складнощами отримав посаду наукового співробітника місцевого краєзнавчого музею. Нарешті отримавши можливість працювати науково, з найбільшою гіркотою згадував про втрачену бібліотеку, якої йому так бракувало в Таганрозі. Проте писав багато [38]: 1940 року підготував видання "Таганрог в исторических датах 1696—1940", "Пушкин в Таганроге", до збірника "Звенья" подав кілька публікацій: "Восстание декабристов в Таганроге", "Стихотворение декабриста А. П. Барятинского", "Неизданное письмо А. Н. Толстого". Складена ним 25 жовтня 1940 р. бібліографія праць включала 45 позицій (без газетних публікацій перевидань) [27, № 1046]. Із Таганрогу надійшов і його останній лист в Київ від 24 листопада 1940 р. (привітання з ювілеєм С. І. Маслова), що зберігся особовому фонді вченого. В ньому, на жаль, жодного слова про себе, але є найголовніше – безмежна щира туга за тим, чого повернути не можливо, й підпис: "искренне любящий Вас В. Базилевич") [27, № 5141].

До смерті науковця залишалося всього два роки. Залишивши восени 1941 р. у зв'язку з загрозою окупації місто, директор музею К. І. Чистосердов передав свої обов'язки професору Базилевичу («разом із всіма документами, печатками й ключами") [39]. Як музейний працівник, учений дуже добре усвідомлював свою відповідальність за долю унікальних історико-культурних скарбів. Після запровадження «нового порядку» окупанти розпочали планомірне вилучення і підготовку до вивезення найцінніших експонатів музею до Німеччини. В.М.Базилевич намагався переробити опис колекції "Нумізматика", не вказавши частини експонатів, щоб зберегти їх від вивезення. Та вже в липні 1942 р. за наказом німецької влади його перевели на посаду наукового співробітника, директором став бухгалтер музею В.С.Строєв [39]. Наприкінці листопада гітлерівці арештували вченого, а його квартиру опечатали. В розпачі він звертався до окупаційної влади з проханням про звільнення. Звернулися до гітлерівців і колеги за дозволом про передачу йому речей особистого користування. Однак, щоб взяти речі, треба було відкрити кімнату. Акт відкриття кімнати

містив загрозливі відомості. В ньому було зафіксовано знахідку деяких музейних експонатів і опису колекції "Нумізматика". В грудні 1942 року вченого стратили. Він не дожив кілька днів до свого 50-літнього ювілею. 30 серпня 1943 р. Таганрог було звільнено від окупантів. Останньою звісткою дійшло до друзів офіційне повідомлення власним кореспондентом "Известий" з Ростова-на-Дону: "Научный сотрудник Таганрогского краеведческого музея професор Базилевич В. М. расстрелян гестаповцами за попытку сохранить народное достояние — скрыть от гитлеровских бандитов некоторые экспонаты"[40]. Пожовкла вирізка з газети — німе свідчення скорботи за товаришем — збереглася в особовому фонді С. І. Маслова (ІР НБУВ, ф. 33). А в 1989 р. двоюрідна сестра В.М.Базилевича – єдина родичка самотнього вченого – отримала офіційне повідомлення про те, що згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і на початку 50-х років» Василя Митрофановича Базилевича реабілітовано [37, спр. 66177 фп, арк. 125].

Відтоді спливло багато часу. І можливо нині, в ювілейний рік ученого, що збагатив своїми працями києвознавство, декабристознавство, спеціальні історичні дисципліни, слугував прикладом своїм студентам у ставленні до наукової праці, безмежно любив Київ, варто згадати пропозицію авторитетного вченого С.І.Білоконя про потребу увічнення пам'яті київського історика В.М.Базилевича. Хочеться вірити, що на будинку по вул. Стрілецький, де він мешкав, чи на приміщенні одного з корпусів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де він навчався і викладав, зусиллями небайдужих киян з'явиться нарешті меморіальна дошка, яка б нагадувала сучасникам про цю яскраву людину.

Джерела та література

1. Білокінь С. Подвиг науковця // Прапор комунізму. – 1987/ – 19 серпня. – № 191.

2. Вербовий О.В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892–1943) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Вербовий Олексій Вікторович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 193 арк.

3. Белоконь С. Подвиг Базилевича // Таганрогская правда. – 1987. – 12 ноября. – № 216.

4. Казьмирчук Григорій Дмитрович, Сілкін А.В. В.М. Базилевич і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві 1920-х рр. // VII Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". – Ч.І. – К., 1995. – С. 37–39.

5. Казьмирчук Григорій, Вербовий Олексій. Василь Митрофанович Базилевич: життя й наукова діяльність // Спеціальні галузі історичної науки: на пошану М. Я. Варшавчика / Редкол. Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. — К., 1999. — С. 138-146.

6. Матяш Ірина. Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі // Київська старовина. – 2000. – № 4 (334). – С. 123-134.

7. Казьмирчук Григорій. Історія руху декабристів у вивченні професора Київського університету Василя Базилевича // Декабристи в Україні: Дослідж. й мат. – К., 2007. – С. 4-23.

8. Вербовий Олексій. Життєвий шлях українського декабристознавця Василя Митрофановича Базилевича // Декабристи в Україні: Дослідж. й мат. – К., 2007. – С. 111-143.

9. Матяш І. Базилевич В. М. //Українські архівісти: Біобібліограф, довід.: У 3-х вип. – Вип. 1-й (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 29–32.

10. Матяш І. Базилевич Василь Митрофанович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 2. – К., 2003. – С. 86.

11. Панькова С. Базилевич Василь Митрофанович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник у 2-х част. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Ч.1. – С. 56-63.

12. Матяш І. Базилевич Василь Митрофанович // Українська архівна енциклопедія. – К., 2008. – С. 165-166.

13. Вербовий О. В. Базилевич Василь Митрофанович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. – К., 2007. – С. 153.

14. Казьмирчук Г.Д. Базилевич Василь Митрофанович // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності/ За заг. ред. А.П. Коцура, В.П. Коцур, Н.В.Терес. – К., 2009. – С. 31-33. (всього 688 с.)

15. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org /wiki/%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0

%9C%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

16. 15 січня 2013 року в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського (Київ, вул. Паньківська, 9) відбулася Науково-краєзнавча конференція «Грані таланту та трагізм долі» (до 120-річчя від дня народження історика, краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла Василя Базилевича).

17. Тексти віршів В. М. Базилевича див. у статті: Артюшкина Т.А. Чужой среди своих, чужой среди чужих// Вехи Таганрога. – 2001. – № 7. – С. 51-55. «Ведь я историк и мечтатель, никем не признанный поэт… »

18. Василь Митрофанович Базилевич народився 31 грудня 1892/12 січня 1893 р.

19. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 432.

20. Див.: Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель //Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С. 162-163.

21. ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1.

22. Базилевич В. М. Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века. Посольство Т. Я. Анисимова и К. Акинфиева в Крим. — К.: Типогр. 2-й артели, 1914. — 23 с.

23. Базилевич В. На "козацких могилах" // Киевлянин. — 1912. — № 145. — С. 2. — Підп.: Б-ь.

24. ЦДІАК України, ф. 833, оп. 1.

25. Матяш І. Б. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. – 1998. – № 6 (324). – С. 53-73.

26. Державний архів Київської області, ф. 1187, оп. 1, спр. 2.

27. ІР НБУВ, ф. 33.

28. ІР НБУВ, ф. 42, № 280.

29. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 249, арк. 1.

30. Ульяновський В. І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М. П. Василенка: нові матеріали // Ucrainica: архівні студії. – К, 1997. – С. 5-54.

31. Полонська-Василенко Наталія. СВУ та ВУАН (до 30-ліття процесу СВУ) // Полонська-Василенко Наталія. Спогади/Упоряд. В.Шевчук. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

32. Добровольський А. П. Decembriana (до підсумків ювілейної літератури про південний декабризм) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. — К., 1927. — С. 901.

33. Харлампович К. [Рецензія] // Записки Історико-Філологічного Відділу. – Кн. 19. – 1928. – С. 284. – Рец. на: Ювілейний збірник на пошану академіка Д. И. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності (К., 1927).

34. Історія Академії наук України (1918–1923): Документи і матеріали. – К: Наук, думка, 1993. – С. 548.

35. Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук //Записки Історико-філологічного Відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. XXXII.

36. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9410, арк. 59.

37. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1.

38. Киевский ученый погиб в Таганроге // Грани месяца. – 2002, декабрь. – С. 20.

39. Таранова Светлана. Подвиг музейного работника // Время Таганрога. – 2009, 1 августа.

40. Немецкие варвары разграбили музей в Таганроге // Известия Советов Депутатов трудящихся СССР. — 1943. – 4 сентября.

Ирина Матяш

«Историк и мечтатель» (к 120-летию со дня рождения Василия Митрофановича Базилевича)

В статье раскрыты основные вехи жизни историка Василия Митрофановича Базилевича (1893-1942), показан его вклад в развитие специальных исторических дисциплин, музейного дела, краеведения, киевоведения, декабристоведения.

***Ключевые слова**: Базилевич Василий Митрофанович, декабристоведение, киевоведение.*

Irina Matiash

"Historian and dreamer" (to the 120th anniversary of the birth of Basil Mitrofanovich Bazylevych)

The article highlights the major milestones of life of a historian Basil Mitrofanovich Bazylevych (1893-1942) as well as his contribution to the specialized historical disciplines, museum research, ethnology, the study of Kiev, the study of Decembrists.

***Key words**: Bazylevych Basil Mitrofanovich, study of Decembrists, study of Kyev.*

УДК 930(477):929 Базилевич

Григорій Казьмирчук (м. Київ)

ВАСИЛЬ БАЗИЛЕВИЧ ПРО ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ РУХУ ДЕКАБРИСТІВ

У статті аналізується погляд В. М. Базилевича на причини виникнення руху декабристів. Доведено, що його думки були концентрованим виразом думок вчених-декабристознавців часів становлення радянського декабристознавства.

***Ключові слова**: Василь Митрофанович Базилевич, декабристознавство.*

Революційні лютнево-жовтневі потрясіння 1917 р. викликали значні зміни не лише в політичному, економічному, суспільному та світоглядному житті суспільства, але й у долі окремих людей. Відбулися також разючі зрушення і у вивченні історичної науки. Новоутворена радянська держава наполегливо вимагала від дослідників вивчати „рекомендовані" теми, на основі ленінського вчення наростання класової боротьби – основної рушійної сили розвитку людського суспільства.

Після виходу друком у 1919 р. наукового дослідження "Извет старца Рафаила. Из Киевских отношений времени Богдана Хмельницкого", у творчості Василя Базилевича спостерігається період застою, що пояснювався новими змінами політичних домінуючих тенденцій, які були викликані створенням УРСР. Лише в 1925 р. спостерігається сплеск наукової діяльності вченого, що вилилося низкою декабристознавчих публікацій. У цьому році святкували столітній ювілею з дня повстання таємних товариств декабристів у Санкт-Петербурзі і на Київщині.

На території України до когорти декабристознавців з повним правом можна віднести таких науковців, як М. В. Довнар-Запольський, Д. І. Багалій, В. В. Міяковський, Л. П. Добровольський, Ю. Г. Оксман, Ю. Г. Гермайзе, П. П. Филиппович, К. Д. Багалій-Татаринова [12, с. 33–34] та цілої низки видатних українських істориків, які зробили значний внесок в розвиток дослідження історії руху декабристів. Власне ці науковці й стояли біля витоків формування нового радянського підходу до вивчення декабристських організацій, саме перед цими істориками стояло завдання дати оновлену оцінку діяльності декабристів, спираючись як на відомі раніше факти та архівні матеріали, так і на нововиявлені документи, що раніше не використовувалися широким загалом науковців задля збереження тієї надуманої ідеологеми боротьби декабристів, яка утверджувалася в Російському суспільстві контролем монаршої цензури.

Документальна основа статті досить репрезентативна. Перш за все це дослідження В. М. Базилевича, присвячені декабристам. Важливим методологічним інструментом є співставлення оцінок українського історика з висновками російських декабристознавців.

Українська історіографічна Decembriana з цієї проблеми має значні здобутки. Праці С. І. Білоконя [6], Г. Д. Казьмирчука [13], І. Б. Матяш [16], Ю. В. Латиша [13], А. В. Сілкіна [25] як і низка статей та текст кандидатської дисертації О. В. Вербового, яка і до сьогодня не реалізована у монографічне дослідження [7] – вагомий внесок у вивчення життя й наукової діяльності краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла, оригінального декабристознавця В. М. Базилевича. Розвиток вивчення його творчості спонукає й Науково-краєзнавча конференція „Грані таланту та трагізм долі", у якій брали участь провідні базилевичознавці України 15 січня 2012 року.

До науковців-декабристознавців постреволюційного періоду належить і професор Київського університету В. М. Базилевич. Переважно, Василь Митрофанович акцентував свою увагу на дослідженні діяльності Південного таємного товариства, яке поширювало свою діяльність на території України – "Малоросії", на повстанні Чернігівського піхотного полку, на перебігу судового переслідування декабристів та перебуванні членів Південного товариства в сибірському засланні. Також науковець не полишав поза своєю увагою біографічних досліджень окремих діячів декабристського руху: Рилєєва, Юшневського, Крюкових, Вольфа, Фаленберга, братів Борисових. До того ж, Василя Митрофановича

цілком вірно називають основоположником краєзнавчого напрямку в дослідження руху декабристів [14, с. 37–39]. Отже, як ми бачимо, Василь Митрофанович Базилевич залишив по собі значну кількість досліджень, присвячених руху декабристів. Ми зробимо спробу проаналізувати відомі нам роботи науковця та порівняти праці вченого із іншими дослідниками руху декабристів першої половини XX ст.

Взагалі, декабристознавча проблематика займає чільне місце у науковому доробку В. М. Базилевича. Так, із близько 40 публікацій, автором яких виступає Василь Митрофанович, майже 30 належать блоку дослідження руху „Споборників Святої Волі". Серед цих праць можна віднайти як окремі статті, розвідки, видрукувані матеріали джерельної бази історії діяльності „Апостолів Правди", так і солідні монографічні видання, за допомогою яких є змога реконструювати концепцію декабристознавства Василя Базилевича.

Відразу ж варто зазначити, що Василь Митрофанович Базилевич є представником української школи декабристознавства, який акцентував свою увагу на вивченні руху „Апостолів Правди" на теренах України. Він зазначає, що науковці, згадуючи про повстання декабристів, пов'язують його з певною датою – 14 грудня 1825 р. і з певним місцем – Сенатською площею в Петербурзі. І як наслідок цього, поза увагою залишається другий виступ декабристів – повстання Чернігівського піхотного полку на Київщині. Хоча, як наголошує В. М. Базилевич, деякі тогочасні історики називають „малоросійське" повстання декабристів єдиним дійсно збройним повстанням, причому таким виступом, що був огорнутий ореолом трагічної величі, коли люди йшли прямо на загибель, остаточно вирішивши пожертвувати собою, щоб вказати шлях наступним поколінням [4, с. 5]. І дійсно, маємо повне право погодитися з Василем Митрофановичем щодо того трагізму ситуацію, в яку потрапили представники Південного товариства перед своїм виступом. Адже, перед початком повстання вони залишилися без свого керівника, що був заарештований, без чіткого плану дій, без зв'язків з іншими членами Товариства. Складається враження, що декабристи змушені були піти на цей крок під загрозою арешту. Звісно, можна було не застосовувати рішучих заходів, щоб не ускладнювати свою провину в очах імператора, але, як на представників Південного товариства, ці дії носили б зрадницький характер по відношенню до своїх переконань та відступом перед небезпекою, до того ж без прийняття бою, що в свою чергу для героїв Вітчизняної війни 1812 року було не прийнятним.

Спроба аналізу формування ідеологічного підґрунтя декабристів займає одне із чільних місць у роботах дослідників руху „Споборників Святої Волі" виокремленного періоду. Передові люди Росії, надії яких на „перебудову держави" Олександром I на конституційних засадах не виправдалися, стали створювати таємні організації, покликані перебудувати державний устрій. Урядові кола, у свою чергу, все більше й більше почали опановувати репресивні методи. Це викликало незадоволення різних прошарків російського суспільства, набували більшого поширення народні рухи, а окремі виступи почали лякати не тільки уряд Олександра I, а й певну частину вищого стану Росії. „Тоді, – пише В. М. Базилевич, – зневірившись у тому, що може бути реформа згори, боячись революції знизу, найбільш поступова частина дворянства вирішила взяти на себе реформування держави: в столицях і в провінції почали закладатися таємні громади та гуртки, що ставили собі таке завдання" [3, с. 41]. Поряд з цим дослідник вказує і на виняткову важливість впливу іноземних чинників. „Породжена за великої французької революції, з книжок та оповідань чужоземних гувернерів знайома з її гаслами, військова молодь тієї доби під час походу за кордон мала змогу ближче й наочніше довідатися про ті конституційні та революційні ідеї, що тоді на Заході шумували" [4, с. 6]. В цьому питанні історик дотримується думки про паритет зовнішніх та внутрішніх чинників.

Варто зазначити, що єдності відносно проблеми чинників формування світогляду декабристів у тогочасній історичній декабристознавчій науці не було. Визначалося кілька напрямків. Перший з них репрезентувала М. В. Нєчкіна, яка віддавала перевагу російським факторам. Проте, вона мала певні відходження від власних позицій, коли розглядаючи ідеологію братів П. Борисова та А. Борисова, справедливо констатувала вплив „відгомінів французької революції"", які давали їм більше „свіжих прикладів вольності і боротьби за неї" [18, с. 19]. Другий напрямок очолив М. М. Дружинін, що схилявся до виняткового впливу суто західноєвропейських чинників. Третій напрямок представляв М. М. Покровський, який слідом за М. В. Довнар-Запольським розглядав причини виникнення руху декабристів

як результат впливу російських та західноєвропейських чинників [8]. Судження М. М. Покровського було значним кроком вперед у розв'язанні спірної проблеми. Воно ж поглиблювало концепцію М. В. Довнар-Запольського, який розглядав західноєвропейські фактори як другорядні, підкреслюючи при цьому, що декабристи не були сліпими послідовниками іноземних таємних організацій, оскільки одночасно ставили як політичні, так і культурні завдання [9, с. 327]. Поруч з В. М. Базилевичем, який визначив економічні проблеми Російської імперії як одну з причин повстання декабристів [3, с. 42], окремими аспектами даного фактору займалися й інші дослідники. Так, М. М. Покровський, а за ним і Д. І. Багалій, торкаючись проблеми виникнення декабристського руху в цілому, звертали увагу на зростання „російського хлібного вивозу" [21, с. 14]. Д. І. Багалій стверджував, що „ціни на хліб – головний двигун виникнення і розвитку декабристського руху" [2, с. 16]. Подібні ж думки висловлював і О. П. Парадиський: „Як на основну причину послатися на революцію хлібних цін, що виявилась у цю добу" [20, с. 79]. М. І. Яворський висловився стосовно даного питання досить образно: „Революційна буржуазія, що виховувалась під крилом дворянсько-кріпосницької системи, годувалася буйно соками її основи – торговельного капіталу" [26, с. 7]. Подібної ж думки дотримується і С. Я. Штрайх: „декабризм – ідеологія промислового капіталу". На думку М. Л. Рубінштейна, передові люди Росії розуміли, що кріпосне право є головним гальмом розвитку країни [23, с. 18].

В. М. Базилевич також звернув увагу на значення масонських лож у формуванні декабристського руху. Так, він зазначає, що „масонські ложі стали за ядро таємним товариствам. Немало видатних декабристів були масонами". Посилаючись на підрахунки дореволюційних істориків, зокрема В. І. Семевського, він стверджує, що „23 чоловіки, тобто п'ята частина членів таємного товариства, що були віддані до суду, хоч деякий час були масонами" [4, с. 7]. Серед них названі С. Г. Волконський, брати Сергій Іванович та Матвій Іванович Муравйов-Апостоли, П. І. Пестель та інші. Зокрема, С. Г. Волконський був членом ложі „Об'єднаних слов'ян" [4, с. 18]. Думку В. М. Базилевича підтримали й інші дослідники. Зокрема, Д. І. Дорошенко заявив: „як наслідок цих настроїв російських військ було поширення в Росії масонських лож". Подібної точки зору дотримувався і С. О. Єфремов, який твердив, що масонські ложі – це те зерно, з якого проростають організації з виразним політичним завданням: Союз порятунку, Союз благоденства, Південне й Північне товариство, а також Товариство об'єднаних слов'ян – усі вони вийшли із масонства [11, с. 3–16]. Подібної думки дотримується і П. М. Мілюков, який написав, що масонські організації в Росії, „набувши політичного значення", притягували до себе опозиційне налаштовані до уряду Олександра І освічених людей, підштовхували їх до створення таємних організацій і "думки про створення військової змови" [17, с. 51–52]. Деякі автори також подають побіжні докази правоприємності масони – декабристи. В. М. Довнар-Запольський привів такий приклад: О. С. Пестов, один із членів Товариства об'єднаних слов'ян, закликаючи А. В. Вєдєняпіна до вступу в таємну організацію, запитав, чи не хоче останній бути масоном [9, с. 139–140]. Інша група істориків першої половини XX ст. вважає, що масонство відіграло лише другорядну роль у декабризмі. Розглядаючи діяльність „Апостолів Правди" на Україні, формування їх суспільно-політичної думки, Д. І. Багалій вважав, що масонство є лише одним із його витоків. Цей висновок більш справедливий, оскільки спонукає розглядати й інше середовище, в якому могли формуватися переконання декабристів. Поруч із цим Д. І. Багалій визнає, що більшість членів таємних декабристських організацій були членами масонських лож [1, с. 99].

Отже, на основі аналізу вище перерахованого матеріалу, ми можемо констатувати, що проблема „Декабристи і масонство" так і не була розв'язана В. М. Базилевичем та його сучасниками. Залишилося ще багато недослідженого, зокрема, конкретні зв'язки декабристів з ложами „вільних каменярів", що саме дворянські революціонери взяли із організаційного оформлення масонів і що нового принесли у створення таємних організацій. На підтвердження того, що ця проблема ще недостатньо вивчена, свідчать нові дослідження істориків України і Росії [24, с. 29].

Нагальним завданням сучасного базилевичознавства є активний пошук документальних матеріалів – листів, рукописів праць, спогадів та архівних документів В. М. Базилевича, а також публікація тих, які відклалися у приватних осіб. Про це свідчить виступ на конференції 15 січня 2012 р. лауреата Державної премії України імені Тараса Шевченка С. І. Білоконя.

Джерела та література

1. Багалій Д. Декабристи на Україні // Червоний шлях. – 1926. – № 1. – С. 9–116.

2. Багалій Д. Уваги до генези декабристського руху на Україні. – Харків, 1926. – С. 14–39.

3. Базилевич В. М. Восстание Черниговского полка в 1825–26 г.г.// Из зпохи борьбы с царизмом. – 1926. – № 5 – С. 39–54.

4. Базилевич В. М. Декабристи на Київщині. 1825–1925. – К., 1926. – 64 с.

5. Базилевич В. М. Декабристы. Очерки. I–III. – К., 1926. – 48 с.

6. Білокінь С. І. Подвиг науковця // Прапор комунізму. – 1987. – 19 серпня.

7. Вербовий О. В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича // Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2004. – 17 с.

8. Довнар-Запольский М. В. Идеалы декабристов – М., 1907. – 423 с.

9. Довнар-Запольський М. В.Тайное общество декабристов. – М., 1906. – 340 с.

10. Дорошенко Д. Нариси історії України. – Т. 2.: Від половини XVII ст. – Мюнхен, 1966. – С. 276.

11. Єфремов С. О. Масони в Україні // Наше минуле. – 1918. – № 3. – С. 3–16.

12. Казьмирчук Г. Д. Декабристоведение. Итоги и проблемы. 1917–1993г.г. – К., 1993. – 114 с.

13. Казьмирчук Г. Д., Латиш Ю. В. Українське декабристознавство. – Черкаси: „Брама”, Видавець Вовчок О. Ю. – 2002. – 282 с.

14. Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В. Базилевич та зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві в 1920-х роках // Всеукраїн. конферен. "Історичне краєзнавство України: традиції та сучасність". – У 2-х ч. – К., 1997. – Ч. 1. – С. 37–39.

15. Латиш Ю. В. Університетська Decembrana: Дослідження руху декабристів у Київському університеті / Наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. – К., 2008. – 208 с.

16. Матяш І. Б. Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С.103–116.

17. Милюков П. Н. Роль декабристов в связи поколений // Голос минувшего на чужой стороне. – 1926. – № 2. – С. 51–52.

18. Нечкина М. В. Общество соедененных славян. – М., Л., 1927. – 245 с.

19. Парадизов П. Декабристы. – Харьков, 1930. – 120 с.

20. Парадиський О. "Декабристи" в школі // Путь просвещения. – 1925. – № 11. – С. 77–85.

21. Покровский М. Очерки по истории революционного движения в России XIX–XX в.в. – М.; Л., 1927. – С. 14.

22. Прєсняков А. Е. 14 декабря 1825 г. – М.; Л., 1926. – 226 с.

23. Рубинштейн Н. Л. Зкономическое развитие России в начале XIX века, как основа движения декабристов // Каторга й ссылка. – 1925. – № 21. – С. 9–34.

24. Серков А. Й. Масонство на Украине в первой четверти XIX века и движение декабристов // Декабристские чтения. – Вып. II. – К., 1989. – С. 29.

25. Силкин А. В. К вопросу о ранних тайных обществах, основанных братьями Борисовыми // Декабристские чтения. – Вып. V. – К., 1991. – С. 155–156.

26. Яворський М. І. Основи декабризму на Україні // Повстання декабристів на Україні. – Харків, 1926. – С. 7–42.

Григорий Казьмирчук

Василий Базилевич о причинах возникновения движения декабристов

В статье анализируется взгляд В. М. Базилевича на причины возникновения движения декабристов. Доказано, что его выводы били концентрированым изложением мыслей ученых-декабристоведов времен становления советского декабристоведения.

***Ключевые слова**:В.Базилевич, декабристкое движение.*

Grigoriy Kazmirchuk

Vasiliy Bazilevich on the Reasons of Decabrists' Movement Origin

The article analyzes the V. M. Bazilevich look at the causes of the Decembrist movement. Proved that his conclusions were concentrating expression of thoughts of scientists-dekabristovedov since the formation of the Soviet dekabristovedeniya.

***Key words**: Bazylevych Basil Mitrofanovich, study of Decembrists.*

УДК 930(477):929 Базилевич

Олексій Вербовий, Григорій Савченко (м. Київ)

КРАЄЗНАВЧА СКЛАДОВА В НАУКОВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ВАСИЛЯ БАЗИЛЕВИЧА

Проаналізовано наукову діяльність В. М. Базилевича на ниві українського краєзнавства. Висвітлено основні напрямки краєзнавчих студій науковця та його практичний внесок у вивчення та збереження історичних пам'яток України.

***Ключові слова**: декабристознавство, журналістика, історіографія, Київський університет, краєзнавство, пам'ятки культури.*

Проблеми краєзнавства на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки відіграють дедалі вагомішу роль. Дослідження регіональної історії являють собою базу для вивчення загальної історії України. І щораз більше стають актуальними розвідки стосовно наукових досягнень окремих представників краєзнавчого руху України.

Постать професора Київського університету, непересічного історика першої половини XX ст. Василя Митрофановича Базилевича привертала увагу науковців. Першим, хто звернувся до вивчення біографії В. М. Базилевича, був відомий український історик С. І. Білокінь, який у 1987 р. видрукував статтю про біографію науковця, проаналізувавши його тернистий життєвий шлях [15]. В кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. були опубліковані статті та кілька монографій д. і. н. Г. Д. Казьмирчука, в яких, аналізуючи процес становлення радянського декабристознавства у 1917-1935 рр., розкривався і науковий доробок В. М. Базилевича [16, с. 40-61; 17, с. 5-21]. У 1997 р. Г. Д. Казьмирчуком було видруковано монографію, в якій вперше зроблено спробу реконструювати наукову біографію провідних декабристознавців 1920-х рр. в Україні, у тому числі й В. М. Базилевича [18].

В 1995 р. вийшло кілька праць А. В. Силкіна. В одній із них, було досліджено студентські ро - ки В. М. Базилевича і безпосередньо закцентувано увагу на його участі в наукової діяльності історико-етнографічного гуртка М. В. Довнар-Запольського, що функціонував у Імператорському Університеті Святого Володимира [21, с. 80-86]. У 1999 р. було опубліковано низку статей д. і. н. І. Б. Матяш щодо вивчення життєвого шляху В. М. Базилевича. Зокрема, у ґрунтовному біографічному довіднику, присвяченому українським архівістам, було опубліковано статтю-довідку про В. М. Базилевича. Робота містить загальну характеристику життєвих віх українського історика і акцентує увагу на діяльності Василя Митрофановича на ниві теоретичного та практичного архівознавства [22, с. 29-32]. Іншим дослідженням І. Б. Матяш є виокремлена робота про В. Базилевича у збірці статей, присвячених представникам архівної справи. У зазначеній праці подаються короткі відомості щодо батьків українського історика, періоду його навчання в І Київській чоловічій гімназії та Університеті Святого Володимира а також визначається тематика його наукових інтересів [24, с. 103-116]. Дана робота була також розширена і доповнена у публікаціях на сторінках фахових періодичних видань [23, с. 123-124].

Отже, можемо зауважити, що життєвий шлях і наукова діяльність В. М. Базилевича були досить ґрунтовно досліджені цілою низкою провідних історіографів України. Поруч із цим, слід зазначити, що увага, переважним чином, зверталася на такі напрямки діяльності В. М. Базилевича, як декабристознавство та архівознавство. Краєзнавча ж робота вченого досить довгий час перебувала на периферії досліджень сучасних вітчизняних істориків та потребуває спеціалізованого дослідження.

Однак, саме краєзнавча діяльність була однією з провідних напрямків роботи В. М. Базилевича впродовж усього його життя. Ще в 1911 р. В. Базилевич, ставши кореспондентом газети "Киевлянин", [24, с. 102] опублікував низку статей, у яких торкнувся проблеми краєзнавства. [3, арк. 16]. В 1912 р. була надрукована об'ємна стаття, в якій висвітлювалася поїздка гімназистів та студентів Імператорського Університету Святого Володимира на героїчне поле Берестейської битви 1651 р. В. Базилевич детально описав освячення церкви, що була побудована у селі Острова

на знак пошани та вікової вдячності нащадків полеглим православним воякам, які наклали головою заради ідеї незалежності України. Автор замітки повідомив читачів, що від студентства про значення цієї славетної події в історії нашої Батьківщини мав промову С. Грушевський [7, с. 2].

На ниві ж наукового краєзнавства В. М. Базилевич активізував свою діяльність в післяреволюційний період. Зокрема, він стояв біля витоків краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві [20, с. 37-39]. У листі про завдання місцевих архівів до сторічного ювілею повстання декабристів науковець вказував на необхідність «вивчення місцевостей, пов'язаних з декабристами, будинків, де вони жили або збирались, їхніх реліквій і портретів», пропонував архівістам «зайнятися матеріалами про перебування декабристів у Тульчині» [8, с. 14-17]. В. М. Базилевич і сам чимало зробив у цьому напрямку. У 1925-1926 рр. він організував виставку «Декабристи» в Музеї війни та революції [5, с. 1-2]. Краєзнавець показав зв'язок діяльності "Провісників Свободи" з багатьма населеними пунктами Київщини, відтворивши карту повстання Чернігівського піхотного полку. «Тільки такою місцевою «краєзнавчою» роботою можна виявити нові дані для вивчення історії декабристів і слідів їх в тій чи іншій місцевості», зазначав дослідник [8, с. 15]. Так, у Василькові не збереглося жодного міщанського будинку доби декабристів. Будинок урядових установ, натомість, мав всі риси архітектури 1820-1830-х рр. «У ньому, припускав В. М. Базилевич, декабристи даремно шукали полкового ад'ютанта Павлова, і це потім дало привід звинувачувати їх, що вони хотіли пограбувати скарбницю». До початку XIX ст. відноситься й будівля в'язниці, але історик не знав, чи хтось із декабристів був тут ув'язнений. Він зазначає, що майдан Т. Шевченка (колишній Соборний) – місце, де почався виступ Чернігівського полку, «не має ніяких слідів старовини» [9, с. 49].

В. М. Базилевич дослідив і декабристські місця у Кам'янці, де була розташована одна із управ Південного товариства. У 1920-х рр. автор зазначає, що «давно вже немає величезного панського будинку – він стояв пусткою після 1825 р.; на його місці виріс сад. Немає й флігеля, де проживали гості і серед них декабристи. Не зберігся й будинок більярдної, де збиралися декабристи, де молодь, підглядаючи в дірочку в замку, бачила «кучерявого поета» [9, с. 50] (О. С. Пушкіна – авт.).

У 1925 р. В. М. Базилевич визначив місцезнаходження братської могили декабристів І. І. Муравйова-Апостола, А. Д. Кузьміна і М. О. Щепилли в кургані «у старого виїзду з села (Триліс – авт.) на перехресті доріг, у так званого Корчієвського цвинтаря». На жаль, курган був розкопаний влітку 1924 р., коли копали глину. Тут було знайдено 4 скелети. «Череп одного з них був дуже попсований, череп другого мав дірку від кулі», зауважує В. М. Базилевич. Він припускає, що перший з них належав А. Д. Кузьміну, а другий І. І. Муравйову-Апостолу [9, с. 51].

В. М. Базилевичу належить також коротенька стаття про будинок генерала М. М. Раєвського у Києві, який розташований на розі вул. Грушевського 14 і Садової 1, і який вчений називає "будинком декабристів". Тут у 1820-х рр. відбувалися засідання ложі "Об'єднаних слов'ян", а потім збиралися декабристи. В. М. Базилевич зазначає, що у ті часи будинок мав критий балкон з колонами, з банею в класичному стилі. Наприкінці XIX ст. його фасад з боку вул. Грушевського було обкладено цеглою і перебудовано. У 1925 р. на будинку з'явилася таблиця «Тут збиралися декабристи», [10, с. 33-34] яка знаходиться там і досі.

В. М. Базилевич висловлював хвилювання з приводу аварійного стану, в якому опинився будинок П. І. Пестеля в Тульчині, і звертався до Тульчинської окружної інспекції народної освіти з проханням вжити всіх можливих заходів «для збереження цього історичного будинку» [1, арк. 98]. Дослідник також писав про місцезнаходження і долю тульчинських будинків, у яких жив О. П. Юшневський [12, с. 47].

Існує і кілька суто краєзнавчих праць В. Базилевича. Зокрема, можна відзначити спільну працю В. М. Базилевича та М. К. Шарлеманя щодо історичної минувшини Києва. [10, с. 5-34] У даній роботі В. М. Базилевич виступає в ролі екскурсовода, проводячи читачів не лише пам'ятними місцями Києва даного періоду, а й намагаючись провести екскурс в сиву давнину. Василь Митрофанович, як зазначали його сучасники, був закоханий у своє місто, знав кожний його куточок, кожний пам'ятний будинок, історію кожної вулиці.

Дана робота не є безпосередньо науковим дослідженням історії столиці Української держави, являючись допоміжним посібником для тих людей, які цікавляться історією рідного міста. Василь Митрофанович проводить коротку

характеристику епох в історії славного міста, розпочинаючи свої дослідження із періоду виникнення Києва.

В. М. Базилевич проводив і активну краєзнавчу роботу, збираючи матеріали з історії Києва та Київщини. Стосовно даного напрямку наукової діяльності, то варто зазначити, що сучасники вважали його одним із найбільш обізнаних вчених, що досліджували історію Києва. Дійсно, В. М. Базилевич любив це чудове місто, овіяне величезною кількістю таємничих історичних легенд, що так і кличуть до себе дослідників безліччю романтичних подій зі своєї більш ніж півторатисячолітньої історії. В. М. Базилевич знав майже кожен куточок Києва, кожен його старовинний будинок. Його товариш М. П. Алєксєєв, літературознавець та академік Академії наук СРСР влучно і точно визначив ставлення В. Базилевича до історичної минувшини свого улюбленого міста: «Це була його спеціальність і пристрасть» [6, арк. 2].

Наведемо ще один приклад – лист Ніни Волкович із Москви, яка повідомляла Василя Митрофановича про значну зацікавленість багатьох членів московських товариств «Древняя Москва» та «Изучение русской усадьбы» історією та сучасним виглядом історичних пам'яток Києва. Вона просить В. М. Базилевича показати давній Київ москвичам, що налаштовані спеціально приїхати у місто на екскурсію. Н. Волкович висловила вибачення у листі, що не має змоги організувати спільну, загальну екскурсію, а тому просила дозволу направляти до Василя Митрофановича одинаків-екскурсантів або маленькі групи. Особливо московська краєзнавець наголошувала, що ніхто, окрім нього не зможе продемонструвати в усій красі та величі «улюблений Город» В. М. Базилевича [6, арк. 2-зв.].

Як краєзнавець, В. Базилевич за дорученням Всеукраїнського Бюро краєзнавства та Історичного товариства Нестора-літописця при ВУАН, брав активну участь у роботі 2-ої Краєзнавчої конференції, яка проходила у Москві 9-14 грудня 1924 р., на якій виступив із повідомленням «Крає - знавчі історико-культурні екскурсії». В тому ж таки 1924 р. В. М. Базилевич виступив одним із організаторів 1-ої екскурсійно-краєзнавчої конференції в Києві, де виголосив дві доповіді. Водночас, він брав участь у діяльності київських наукових осередків, де зачитав декілька десятків доповідей, займався діяльністю, пов'язаною з охороною пам'яток культури у Києві та на Київщині [1, арк. 59-60-зв.].

Паралельно з приватним вивченням історичної минувшини Києва та Київщини, В. Базилевич працював і в ряді державних установ, які займалися дослідженням цієї ж проблематики. Як зазначає І. Б. Матяш, у квітні – серпні 1919 р. В. М. Базилевич працював секретарем Археографічної секції підвідділу по ліквідації майна церков та релігійних товариств при Колегії соціального забезпечення Київського виконавчого комітету. Результатом обстеження працівниками археографічної секції архівів і бібліотек монастирів, церков, інших релігійних закладів Києва та його околиць, а загалом налічувалося 23 монастиря, стала ґрунтовна довідка про стан їхніх архівів та бібліотек. Зокрема, було встановлено наявність 300 000 одиниць зберігання у архіві Київської духовної консисторії, 22 291 одинця зберігання у архіві Києво-Печерської лаври, відсутність опису або каталогу в архіві Братського монастиря, Київського Пустинно-Микільського монастиря, майже повне знищення архіву духовної семінарії солдатами, які розміщувалися в її приміщенні у 1918-1919 рр., знищення архіву і бібліотеки Свято-Троїцького монастиря під час вибуху у Звіринці та пожежі, що виникла після цього 6 червня 1918 року [24, с. 107-108].

Наступним етапом краєзнавчої діяльності В. М. Базилевича було його призначення на посаду голови Шляхового Бюро Краєзнавства при Відділі Освіти Південно-Західної залізниці в 1926 р. [19, с. 43] Але пропрацював Василь Митрофанович на цій посаді не вельми довго, оскільки на початку 1927 р. був заарештований Київським окружним відділом ДПУ за звинуваченням у контрреволюційній діяльності [4, арк. 11].

Після звільнення В. М. Базилевич отримав можливість і надалі проводити свою наукову діяльність. У 1927 р. він навіть отримав премію «НКПросу» за працю «Декабристи на Україні». В цьому ж році Василь Митрофанович розпочинає роботу в Київській крайовій інспектурі культури та природи. 5 липня 1927 р. В. М. Базилевич написав заяву з проханням надати йому посаду секретаря Київської Інспектури по охороні пам'яток історії та культури. [1,арк. 58] Наступного дня Київський крайовий інспектор по охороні пам'яток культури Ф. Ернст направив до Укрнауки лист, в якому доводив до відома працівників вище згаданої організації, що згідно з проханням секретаря комісії Г. А. Адольфа, останнього було звільнено з цієї посади і на його місце було запрошено професора В. М. Базилевича.

Керівництво «Комісії...», в свою чергу, просило затвердити її рішення щодо кадрових змін. 28 липня 1927 р. Укрнаука надіслала своє підтвердження щодо прийняття на посаду секретаря «Великої Київської Крайової Комісії по охороні пам'яток культури» Василя Митрофановича Базилевича [1, арк. 55-56].

Робота на цій посаді була однією із найцікавіших у житті В. М. Базилевича. Саме тут він зробив чи не найбільший свій внесок у розвиток історичної науки, в збереження найцінніших пам'яток культури та історії нашого народу. Наведемо лише кілька прикладів із багаточисельних справ, якими займалися представники Інспектури. В 1928 р. під загрозою знищення опинився будинок П .І. Пестеля – провідника Південного таємного товариства декабристів. Першою реакцією на дану подію була телеграма голови секції вивчення декабристів товариства політкаторжан Віри Фігнер, адресована народному комісарові освіти Української РСР М. Скрипнику, у якій вимагалося вжити термінових заходів щодо припинення руйнування історичних пам'яток у Тульчині [2, арк. 10]. М. Скрипник відреагував оперативно і в той же день, 17 травня 1928 р., було прийнято постанову, в якій пропонувалося зав. Укрнаукою Озерському дати вказівки на місце окр. Інспектурі негайно перевірити стан колишнього помешкання лідера декабристів і негайно повідомити Всеукраїнську філію Товариства політкаторжан стосовно заходів, які потрібно вжити для реставрації даної споруди [2, арк. 9]. Далі, відповідно до норм бюрократичної діяльності, справу було передано уже безпосередньо виконавцям наказу – Київській крайовій інспектурі по охороні пам'яток природи та культури [2, арк. 8]. На місце подій було надіслано В. М. Базилевича, який отримав доручення з'ясувати сучасний стан будинку, де раніше мешкав П. І. Пестель. Прибувши до Тульчина, В. М. Базилевич визначив, що дійсно мала місце руйнація певних частин споруди [2, арк. 21-25]. За його ініціативи були відразу ж залучені до співпраці відповідні організації, що допомогло відновити за досить короткий відрізок часу первісний вигляд історичної пам'ятки, [2, арк. 20] про що було негайно повідомлено Всесоюзне товариство політкаторжан [2, арк. 28].

Крім цього, у липні 1927 р. В. М. Базилевич разом із Ф. Л. Ернстом відвідав м. Батурин з метою розслідування справи про порушення поховання останнього гетьмана України К. Розумовського. Вони перевірили стан гетьманського палацу в Батурині, палаців Потоцького в Тульчині й Браницької в Білій Церкві, порушили клопотання про спорудження пам'ятника на братській могилі декабристів у с. Триліси, а також у с. Вороньки на Чернігівщині, де був маєток С. Г. Волконського [1, арк. 59]. В. М. Базилевич і Ф. Л. Ернст ініціювали численні звернення і клопотання, зокрема, «Про ремонт і звільнення від податків Миколаївського кафедрального військового собору» від 23 лютого 1928 р., «Про бережливе ставлення до історичних назв вулиць м. Києва» від 24 лютого 1928 р. [1, арк. 55-59-зв.]. Та, необхідно визнати, що не завжди працівники Київської крайової інспектури по охороні пам'яток культури та природи могли подолати бюрократично-ідеологічні перепони радянської системи. Зокрема, напровесні 1931 р. в присутності працівників Інспектури було побито та знищено різний іконостас XVII ст. в головній церкві Межигірського монастиря, який мав величезне духовне, історичне та культурне значення для українського народу. Як згодом зазначав В. М. Базилевич, дана подія, яка відбулася напередодні великого християнського свята Пасха, викликала хвилю незадоволення як серед працівників зазначеної організації, так і мешканців навколишніх населених пунктів [3, арк. 29].

Останній період наукової діяльності В. М. Базилевича тісно переплетений із окремими розвідками стосовно історії Таганрогу, в якому науковець проживав після звільнення із таборів ГУТабу. Саме тут вийшли невеличкі розвідки стосовно перебування у даному місті поета Пушкіна [13] та декабриста Тізенгаузена. [14]

Таким чином, можемо зробити висновок, що однією із найважливіших проблем дослідження В. М. Базилевича була тематика краєзнавства, яка посідає важливе місце в сфері його наукових інтересів. Його діяльність на адміністративних посадах закладів охорони пам'яток історії і культури є, на наш погляд, взірцем шанобливого ставлення до минулого рідного народу і дає всі підстави вважати вченого одним із фундаторів і найталановитіших діячів краєзнавчого руху в Україні 1920-х рр. Слід зауважити, що окремого дослідження потребує аналіз діяльності В. М. Базилевича під час його «таганрогського періоду» на ниві практичного краєзнавства.

Джерела та література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 6, спр. 9410.

2. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9429.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 5530.

4. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66177.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 833, оп. 1, спр. 5.

6. ЦДІАК України, ф. 833, оп. 1, спр. 13.

7. *Б-ь.* (Базилевич В. М. – авт.). На «козацьких могилах» // Киевлянин. – 1912. – № 145. – С. 2.

8. *Базилевич В. М.* Задачи местных архивов к юбилею декабристов / В. М. Базилевич // Червоний архівіст. Бюлетень Київського Губ. Архівного Управління. – 1925. – № 1 (2). – С. 15-17.

9. *Базилевич В. М.* Декабристи на Київщині. 1825-1925 / В. М. Базилевич. – К., 1926. – 64 с.

10. *Базилевич В. М., Шарлемань М. К.* … Київ / В. М. Базилевич, М. К. Шарлемань. – К., 1928. – 44 с.

11. *Базилевич В.* Будинок декабристів / В. Базилевич // Київ. Провідник / За ред. Ф. Л. Ернста. – К., 1930. – С. 433-434.

12. *Базилевич В. М.* Декабрист О. П. Юшневський. Спроба біографії / В. М. Базилевич // Декабристи на Україні. – Т. 2. – К., 1930. – С. 35-64.

13. *Базилевич В. М.* Пушкин в Таганроге. [Памятка] / В. М. Базилевич. – Таганрог, 1940. – 10 с.

14. *Базилевич В.* Декабрист в Таганроге / В. Базилевич // Таганрогская правда. – 1940. – 20 сентября.

15. *Білокінь С.* Подвиг науковця / С. Білокінь // Прапор комунізму. – 1987. – 19 серпня. – № 191.

16. *Казьмирчук Г. Д.* Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 30-х років) / Г. Д. Казьмирчук // Актуальні проблеми вітчизняної історії XVIII-XX століть. – К., 1990. – Вип. 1. – С. 40-61.

17. *Казьмирчук Г. Д.* Повстання декабристів у висвітленні радянською літературою (1917 – першої половини 1930-х років) / Г. Д. Казьмирчук // Декабристские чтения: Программа и материалы Пятой Всеукраинской научно-теоретической конференции. – К, 1991. – Вып. V. – С. 5-21.

18. *Казьмирчук Г. Д.* «Апостоли правди»: Рух декабристів в історичній літературі 1917 – першій половині 30-х років / Г. Д. Казьмирчук. – К., 1997. – 209 с.

19. *Казьмирчук Г. Д.* Історіографія руху декабристів: Курс лекцій для студентів історичних факультетів / Г. Д. Казьмирчук. – К., 2000. – Ч. 2.: Становлення радянського декабристознавства (1917 – перша половина 1930-х рр.). – К.; Черкаси, 2001. – 239 с.

20. *Казьмирчук Г. Д., Сілкін А. В.* Базилевич і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві / Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін // VII Всеукр. конф. «Історія краєзнавства в Україні: традиції і сучасність». – К., Черкаси, 1995. – Ч. 1. – С. 37-39.

21. *Казьмирчук Г. Д, Сілкін А. В.* М. В. Довнар-Запольський як декабристознавець / Г. Д. Казьмирчук, А. В. Сілкін // Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 80-86.

22. *Матяш І.* Базилевич Василь Митрофанович / І. Матяш // Українські архівісти. Біобібліографічний довідник. – Вип. 1: (XIX ст. – 1930-ті рр.). – К., 1999. – С. 29-32.

23. *Матяш І.* Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі / І. Матяш // Київська старовина. – 2000. – № 4 (334). – С. 123-134.

24. *Матяш І.* Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі / І. Матяш // Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 103-116.

Ірина Савченко (м. Київ)

НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ «ГРАНІ ТАЛАНТУ ТА ТРАГІЗМ ДОЛІ» (до 120-річчя від дня народження Василя Базилевича)

У славній когорті відомих науковців-істориків, краєзнавців помітна непересічна постать Василя Митрофановича Базилевича.

15 січня 2013 року за ініціативи Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в його стінах була проведена науково-краєзнавча конференція «Грані таланту та трагізм долі» (до 120-річчя від дня народження історика, краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла Василя Базилевича). Співорганізаторами конференції виступили Київський національний університет імені Тараса Шевченка (історичний факультет, кафедра новітньої історії України), Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського та Київська обласна організація Національної спілки краєзнавців України.

Відкриваючи роботу конференції, завідувач Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Світлана Панькова зазначила, що конференція – перше наукове зібрання, покликане пошанувати пам'ять відомого вченого-історика, краєзнавця Василя Митрофановича Базилевича. Вона підкреслила, що громадське особисте поціновування науковця – це знання його праць, наукового доробку, вивчення його життєдіяльності, наукового спадку.

У роботі конференції взяли участь відомі науковці НАН України, вищих навчальних закладів, краєзнавці.

Ігор Гирич, к. і. н., завідувач відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України,

Роботу конференції відкриває Світлана Панькова

у доповіді „Києвознавці 1920-х – початку 1930-х рр. в контексті збереження історичного середовища прадавньої столиці України" звернув увагу на наукову творчість В.Базилевича в контексті доби і її рельєфності на тлі здобутків його сучасників – науковців, краєзнавців. Наголосимо на багатосюжетності виступу і доказовому тлумаченні автором заявлених проблем. Доповідач зробив акцент на аналізі характерних особливостей розвитку краєзнавства в Україні 1920-х років, підкресливши що найактивніші його дійові особи були не просто дослідниками певної місцевості, регіону, краю, а репрезентували цілу когорту високопрофесійних науковців з досить широким діапазоном як наукових уподобань, так і творчих досягнень. На його думку, широкоформатні, побудовані на глибокому знанні джерел наукові студії, приміром, Ф. Ернста, Д. Щербаківського, В. Добровольського В. Щербини і, безумовно, В. Базилевича, наповнені чи доповнені яскраво вираженим краєзнавчим складником, дають підстави вести мову про наукову сутність розвитку тогочасного краєзнавства. Науковець наголосив, що це є одним із контраргументів щодо окремих спроб трактування краєзнавства як виключно аматорського руху. Порівнюючи розвиток краєзнавства в Україні до 1917 року із 1920-ми роками, він відзначив його якісно вищий рівень, що проявився в глибині аргументованих наукових констатацій і наукових узагальнень, якими відзначався і В.Базилевич. На прикладі досліджень Ф. Ернста, пов'язаних з вивченням архітектури українського бароко, науковець вмотивував те, що під впливом Української революції в 1920-ті роки відбувся прорив в осмисленні національно-історичних надбань мазепинської доби і відкритті їх для широкого загалу поціновувачів української минувшини. У спектрі наукового краєзнавчого пошуку особливе місце посідали також питання вивчення традицій, розвитку місцевого самоврядування. Саме на 1920-ті роки припадає сплеск зацікавленості, зокрема, історією київського самоврядуванням, яке суттєво відрізнялося від самоврядування в російських містах.

Один із аспектів доповіді І.Гирича стосувався краєзнавства, органічно поєднаного з

Виступає Ігор Гирич

музейництвом, охороною пам'яток, як повноцінної складової історичної пам'яті народу. За його словами, краєзнавці 1920-х років вбачали свою місію в прищепленні, донесенні національних історичних традицій сучасникам, поколінням прийдешнім. У цьому ключі на конкретних прикладах він звернув увагу на характерну відмінність в розвитку краєзнавства кінця XIX – початку XX століть від ситуації, яка склалась в 1920-х роках. До 1917 року краєзнавство, як правило, цікавило дослідників-росіян, а в їх краєзнавчих дослідженнях чітко проглядалося обстоювання російських національних інтересів. Краєзнавці 1920-х років привнесли в розвиток краєзнавчих досліджень значний елемент україноцентризму. І це стосувалося насамперед у баченні і трактуванні окремішності української культури і її досягнень. Доповідач торкнувся питань впливу Михайла Грушевського, його наукової концепції української історії на проведення історико-краєзнавчих досліджень та їх наповненість.

Впродовж усієї доповіді лейтмотивом звучали слова про те, що значимості науковим здобуткам істориків додавав авторитет самих дослідників. Вони, як правило, здобули освіту в Київському університеті і відповідали не тільки тогочасним цивілізаційним викликам, але й почасти значно випереджали потреби

часу. У їх дослідження багатство місцевого фактографічного матеріалу логічно впліталося в характеристики розвитку загально історичного процесу і засвідчували про українську національну складову в його розмаїтті.

На фоні таких роздумів І.Гирич висловив занепокоєння тим, що сьогодні ми не зажди спостерігаємо тяглість традицій, започаткованих дослідниками історії Києва 1920-х початку 1930-х років. Насамперед це стосується, на його думку, українськості в сутності і наповненості сучасних історико-краєзнавчих досліджень, присвячених нашій столиці.

Свого часу, ще 1976 року, Сергій Іванович Білокінь першим підніс питання про з'ясування обставин трагічної смерті історика Василя Митрофановича Базилевича. У 1987 р. на сторінках київської газети „Прапор комунізму" і таганрозької преси він розповів про творчий шлях, подвиг науковця. На конференції С. Білокінь, д. і. н., лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, головний науковий співробітник, керівник Центру культурологічних досліджень Інституту історії України НАН України зробив доповідь „Невідомі джерела про Василя Базилевича".

Знаний науковець поділився спогадами про свою дорогу до пізнання унікальної особистості, вченого, краєзнавця, києвознавця Василя Базилевича. Проблеми закритих архівів, неможливість з'ясувати офіційно долю В.Базилевича змусили його вдатися до використання позаджерельних знань, до тих відомостей, що відбилися у свідомості людей і разом з ними рухалися в часі. Він розповів про консультації з Ю.Меженком, С.Таранущенком. Історик, зокрема, познайомив учасників конференції із своїм листуванням, яке він вів із бібліографом-енциклопедистом, книгознавцем Федором Максименком та згадками про В.Базилевича М.Алєксєєва. Перед слухачами відкрилася низка граней історика й краєзнавця. Його творчі й ідейні уподобання, бібліотечна, викладацька, пам'яткоохоронна робота, людські захоплення і якості постали, з переданих С.Білоконем слів, в природному колориті. Також доповідач заінтригував учасників конференції спогадами невідомого автора про життя В. Базилевича в Таганрозі воєнного часу.

Про вплив родини та навчальних закладів на формування наукового та громадського світогляду В.М. Базилевича вів мову Олексій Вербовий, к. і. н., доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців

Сергій Білокінь про Василя Базилевича

Говорить Олексій Вербовий

Емоції виступу Григорія Казьмирчука

Слово Ірини Матяш

України. Християнські цінності родини Базилевичів, атмосфера 1-ї Київської гімназії, її викладачі, участь в гімназичному житті привнесли в свідомість В.Базилевича ті переконання, з якими він жив. Педагогічний колектив гімназії відзначав великі здібності і потяг свого вихованця до занять історією. Із 1910 року В.Базилевич – студент Київського університету святого Володимира. Він бере активну участь в роботі гуртка, яким керував М.Довнар-Запольський. Вплив вчителя на формування його як історика-науковця, без сумніву, був значним. В колі наукових інтересів Василя Митрофановича, зокрема, були питання відносин Московської держави з Кримським ханством. Глибоке знання історіографії, робота в архівах дали свої результати. Його студентська наукова творчість була відзначена срібною медаллю, а сам Базилевич був залишений стипендіатом на кафедрі М.Довнар-Запольського.

В історіографії, яка стосується життя і діяльності В.Базилевича, помітно вирізняються роботи Ірини Матяш. Саме їй організатори наукового зібрання завдячували за назву конференції, запозичену з однієї із статей дослідниці. І. Матяш, д. і. н., професор, помічник Міністра юстиції України порушила питання про роль і місце Василя Базилевича у становленні та розвитку архівної справи в Україні. Вона наголосила, що В.Базилевич по-справжньому долучився до архівів і почав їх опрацьовувати, починаючи з гуртка М.Довнар-Запольського, був одним із небагатьох, хто міг осилити і взявся за читання курсів „Російські урядові архіви" та „Історія архівної справи на Заході" в Археологічному інституті та інших установах, разом із чернігівським архівістом В.Дубровським започаткував перше регіональне архівне видання – „Червоний архівіст". Науковець звернула також увагу на іронічність вдачі В.Базилевича, яка проявлялася, зокрема, у поетичних злободенних пародіях, які виходили з під його пера.

У науковій спадщині В.Базилевича чи не найпотужніший пласт стосується руху декабристів. Одним із перших, хто в історіографічному ключі в Україні звернувся до цієї проблематики був д. і. н., професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка Г. Казьмирчук, який і виступив із доповіддю „Декабристознавчі студії Василя Базилевича". Він звернув увагу на свого часу новаторський підхід, зокрема, В.Базилевича до вивчення питань декабристського руху в Україні. Підкресливши, що, дякуючи ювілейному часу, дослідник в середині 1920-х

років настільки заглибився в проблему, проникнувся патріотизмом, що можна говорити про його бачення „українського декабризму". Доповідач підкреслив, що поєднання фактажу мікроісторії, наголос на краєзнавчий аспект – характерна особливість вивчення В. Базилевичем декабристського руху, зокрема на Київщині.

Оксана Ємчук, к. і. н., головний консультант апарату Ради національної безпеки і оборони України у доповіді „Співпраця музейників і бібліофілів Сергія Маслова та Василя Базилевича" зазначила, що в архівних фондах Сергія і Василя Маслових відклалася низка листів, які засвідчують про їх тісні наукові контакти з В.Базилевичем. Співпраця С.Маслова і В.Базилевича розпочалася в стінах університету, в Товаристві Нестора-літописця, де вони по черзі були секретарями, і в листах обмінювалися як діловою інформацією, так і враженнями від роботи Товариства. Потім – була спільна праця в 1919 р. в археологічній секції, яка діяла при соціальній колегії київського виконкому. Найтісніше вони співпрацювали в Музеї війни і революції при Київському університеті, який був створений за ініціативи С.Маслова, де за його пропозицією В.Базилевич працював заступником завідувача музею, та Археологічному інституті.

Про сприйняття Києва, знання про Київ і любов до міста В.Базилевича мовила Світлана Панькова, завідувач Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у доповіді „Василь Базилевич – києвознавець". Свою оповідь вона супроводжувала розлогим цитуванням документів і творів, пронизаних задушевністю зачарованого у рідне місто, його старовину В.Базилевича. Він разом з Ф.Ернстом під орудою М.Грушевського брав активну участь у засіданнях Комісії старого Києва. Тут віднаходимо і його доповіді про герб Києва, зауваги щодо досліджень київських некрополів, про бережливе ставлення до перейменування київських вулиць. Окремої

Виступає Оксана Ємчук

згадки, підкреслила доповідач, заслуговує його пам’яткоохоронний талант і діяльність. Проекти, підготовлені разом з Ф.Ернстом, по створенню Софійського та Кирило-Мефодіївського заповідників. Реалізація ж проекту заповідника Київського акрополя могла б зберегти, донести до нас перлини київської архітектури різних часів, які були варварськи знищені, зокрема, в 1930-ті роки. Пристрасть і бажання зберегти Київ особливо відчувається в листуванні В.Базилевича і Ф.Ернста, де згадуються практично всі київські пам’ятки. Найвідомішою ж києвознавчою працею В.Базилевича є його провідник „Київ” (1930 р.), написаний у співавторстві з Ф.Ернстом. Базидевич сподівався видати і ґрунтовну розвідку „Історики Києва”, на жаль, в нереалізованому проекті „Історія Києва”. З Києвом в душі і помислах В. Базилевич жив завжди. Про це свідчать його просякнуті ностальгією за рідним Києвом листи з Будукану, де він відбував заслання, з Таганрогу, де він провів останні роки свого життя.

Києвознавчу складову в діяльності В.Базилевича продовжив Олександр Бонь, к. і. н., доцент кафедри історії України Інституту суспільства Київського університету імені Бориса Грінченка доповіддю „Співпраця Василя Базилевича з Софійською комісією Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН”. Науковець підкреслив, що найбільш випукло постать Василя Базилевича на тлі 1920-х – початку 1930-х років, діячів-пам’яткоохоронців виглядає в його діях щодо реставрації і збереження Софії Київської. Особливо активну участь він брав в організації досліджень та реставраційних робіт по збереженню фресок і мозаїк собору в 1928-1930 рр. Саме В.Базилевичу було доручено оприлюднення результатів робіт, що він найближчим часом і зробив.

Про найбільш трагічний період життя В. Базилевича говорив Григорій Стариков, к. і. н., науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ у доповіді „Будуканський період життя Василя Базилевича (за листами києвознавця до Наталії Полонської-Василенко 1930-х рр.)”. Промовець звернув увагу на географію поневірянь історика-краєзнавця, його умови життя у засланні, переслідування хворобами і неможливість повноцінного лікування, спроби продовжити наукову діяльність і певні успіхи на цьому шляху.

Надзвичайно інформативне звучання мала доповідь Оксани Юркової, к. і. н., провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України „Академічна солідарність в тоталітарну добу: Василь Базилевич та українські і російські історики у 1939–1941 рр.”. Доповідач познайомила учасників конференції справді з унікальними документами, виявленими нею у Таганрозькому філіалі державного архіву Ростовської області. Місті, де прожив останні роки життя В.Базилевич, де закінчився його земний шлях. Найбільше уваги вона звернула на листування В.Базилевича, яке в таганрозькому архіві представлене 362 листами і телеграмами. Дослідниці вдалося атрибутувати більше 320 із них. Коло кореспондентів, зміст листів пояснює багато моментів з життя вченого, дозволяють зрозуміти обставини його перебування в Таганрозі. Епістолярні документи засвідчують про постійну підтримку вченими свого колеги. Характерно, що це відбувалося у весь період його ув’язнення, заслання, а не лише після звільнення. Була вибудована система підтримки вчених один одного грошовими переказами, посилками з харчами та одягом і, що найголовніше, підтримкою моральною. Епістолярна спадщина засвідчує, що в колах київської інтелігенції активно обговорювалося місце можливого осідку В.Базилевича після заслання.

Ознайомлення з таганрозьким періодом життя В.Базилевича продовжила Наталія Кашеварова, к. і. н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України, повідомленням „Нові архівні дані про життя та діяльність Василя Базилевича в Таганрозі під час окупації (1941–1942 рр.)”, яка торкнулася питання роботи науковця в Таганрозькому музеї в період окупації 19141–1942 рр. Дослідниця звернула на цікавий документ, який походить із штабу Розенберга і стосується рис характеру В.Базилевича та його характеристики як керівника Таганрозького музею та підготовки ним в період окупації путівника по Таганрозі.

У виступі Григорія Савченка, к. і. н., про-

фесора кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голови Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України на тему „Київщина в історико-краєзнавчих дослідженнях Василя Базилевича" мова йшла про краєзнавчі сюжети в творчій спадщині вченого. Найбільш зримо цей контекст прослідковується в його декабристознавчих працях, які стосуються повстання Чернігівського полку, Василькова, прилеглих населених пунктів та тих осіб, які проживали там і мали те чи інше відношення до виступу декабристів. Виступаючий звернув також увагу на пам'яткоохоронній діяльності В. Базилевича в Білій Церкві (поховання Браницьких) та в Межигірському монастирі.

Потрібно відзначити атмосферу, якою була оповита конференція. Насамперед наголосимо, що виступи відзначалися наповненістю джерелами, які, як правило, ще не були введені в науковий обіг. Наукова дискусія відзначалася як глибиною реплік, так і розлогих суджень. Зібрання науковців в стінах Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в черговий раз підтвердило слідування його колективу кращим традиціям проведення наукових заходів.

Як зазначили учасники конференції, ще наприкінці 1980-х років наукова громадськість ініціювала гідне вшанування пам'яті відомого науковця. Проте досі не видано повного зібрання його праць, не встановлено жодного пам'ятника чи меморіальної дошки. Тож учасники конференції з нагоди 120-річчя від дня народження В. М. Базилевича ініціювали звернення до Київської міської влади, в якому закликають уже найближчим часом встановити меморіальну дошку на будинку в Києві по вулиці Стрілецькій, де мешкав науковець, а також назвати одну зі столичних вулиць його ім'ям.

У рамках проведення конференції до уваги учасників та гостей була відкрита одноймення виставка «Грані таланту й трагізм долі». Це перша виставка, як власне і конференція, що розкриває багатогранну діяльність Василя Базилевича. На ній було презентовано документи, фотографії та видання праць вченого. Особливий акцент відводився періодам, що до недавнього часу були невідомі як дослідникам, так і всім, хто цікавиться постаттю видатного києвознавця та історією Києва.

Період заслання (1935–1940) було представлено листами Василя Базилевича до свого київського приятеля Петра Самсонова з музейної збірки, в яких він детально описує свої сибірські етапи, де працював „с лопатой и тачкой" на будівництві залізниць, „на лесных разработках в тайге", займався „плетением лаптей". І найбільше сумував за рідним Києвом, кожний куточок якого знав і безмежно любив: „Суждено ли мне вновь увидеть Днепр, милый Киев и приятелей-киевлян".

Наступний етап життя і творчості Василя Митрофановича, який розпочався 12 травня 1940 року після звільнення з таборів, пов'язаний з роботою в Таганрозькому краєзнавчому музеї. Трагізм долі Василя Базилевича пов'язаний саме з цим музеєм, адже у грудні 1942 р., незадовго до 50-літнього ювілею, за спробу зберегти частину експонатів від вивезення в Німеччину, він був розстріляний гестапівцями.

Довгий час були закритими архівні матеріали про останні роки життя історика, проте вони так само відтворені у презентованих на виставці листах до Петра Самсонова та Федора Максименка (останні зі збірки Сергія Білоконя).

На виставці експонувалися листування С.І. Білоконя з таганрозькими музейниками, архівними установами, а також його публікації на сторінках київських і таганрозьких газет про Василя Базилевича.

Доповнювали таганрозький період фотодокументи із закритої довгі роки справи Василя Митрофановича з Таганрозького архіву, виявлені та люб'язно передані Оксаною Юрковою.

Робота конференції дає підстави вірити, що проведення подібних заходів послужить зарядом для подальшої роботи з вивчення життєдіяльності людей, які присвятили своє життя дослідженню історичного минулого нашої Батьківщини, історії рідного краю.

Історія України у світлі регіональних досліджень

УДК [94(477.82):314.15(492)] «181/194»

Валентина Надольська (м. Луцьк)

ЗАБУЗЬКІ ГОЛЄНДРИ НА ВОЛИНІ: ПОХОДЖЕННЯ, ГОСПОДАРСТВО, КУЛЬТУРА

У статті висвітлюється життєдіяльність на території Волині етнічної групи бузьких голєндрів з часу появи перших колоній (початок ХІХ ст.) до переселення їх у Німеччину в 1940 р. Розглядаються питання походження групи забузьких голєндрів, які на початку ХІХ ст. переселилися на територію Волинської губернії. Розкриваються особливості їх самоідентифікації, господарства, традиційно-побутової культури.

***Ключові слова**: забузькі голєндри, колонія, Волинь, лютеранство.*

Волинь належить до регіонів України, де впродовж декількох століть поряд із українським населенням проживали численні компактні етнічні громади поляків, євреїв, чехів, росіян, вірменів. Історично в краї склалися й тривалі українсько-німецькі міжетнічні контакти, складовою яких стала поява у краї й поселень забузьких голєндрів.

Перша іноземна колонія з'явилася на Волині у Володимир-Волинському повіті, одній із прикордонних територій краю. В 1787 р. вихідці з Голландії заснували тут поселення Скерневські (Свєженські) Голєндри [5, с. 164], яке у своїй назві зафіксувало місце виходу колоністів. Якщо ж говорити про самосвідомість іммігрантів, то вона була релігійною. Для німецькомовної меншини головною функціональною рисою самоідентифікації була саме релігія. Прибулі до краю колоністи за віровизнанням були менонітами*.

Як самостійна етноконфесійна спільність, меноніти сформувалися на території Привісленського Помор'я із нідерландських біженців. Після поділів Польщі цей регіон увійшов до складу Пруссії, де ці жителі компактно проживали на території Данцизького, Ельбінзького та Марієнбурзького Вердерів. Закони прусських королів Фрідріха ІІ та Фрідріха Вільгельма ІІ, спрямовані проти менонітського землеволодіння, змусили цю групу населення емігрувати до Російської імперії. Переїзд голландських менонітів до Росії зумовлювався й релігійними переслідуваннями, яких вони зазнавали в себе на батьківщині. Запрошені для освоєння малозаселених земель імперії з гарантуванням їм особливих привілеїв, переселенці, рухаючись через Волинь, осідали і в маєтках місцевих землевласників.

На початку ХІХ ст. до менонітів приєдналися й мігранти, котрих до переїзду спонукали економічні вигоди. Це були лютерани з колоній Гродненської губернії. Існує декілька точок зору щодо їхнього етнічного походження. Німецький дослідник Вальтер Кун, який ще в 1930-х рр. вивчав історію німецьких колоній на р. Буг і на Волині, вважав, що вони були нащадками голландців. На думку В. Куна голландці ще в 1563 р. були переселені у Нойдорф (Нейдорф) і в Нойбрау (Нейбров), які розташовувалися у нижній течії річки Буг південніше Бреста. Пасторська печатка з датою 1564 у старих метриках уродженців бузьких колоній, цілком ймовірно може свідчити про утворення в цьому році Нейбров-Нейдорської парафії [8, с. 14].

Існують й інші точки зору щодо походження забузьких голєндрів. Одна з них базується на виявленому у церковній хроніці повідомлення про те, що у 1617 р. польський граф Рафаель Лещинський надав 14 селянським родинам з Пруссії привілей оселитися на його землях біля річки Західний Буг в якості вільних колоністів. Ці сім'ї і стали засновниками двох перших поселень, які перебували в 30 кілометрах на південь від

* У менонітів не було своєї історичної батьківщини (впродовж своєї історії вони жили послідовно у Нідерландах, Німеччині, Франції. Пруссії, Російській імперії, Канаді, США, Болівії, Мексиці, Гондурасі, Парагваї, Бразилії та в інших країнах). Тому їх батьківщиною був їх маєток, подвір'я – місце де вони жили і працювали. І до України вони ставилися так само, як до території зі сприятливим ґрунтом, де вони в черговий раз власноруч намагалися влаштувати собі свою Батьківщину. Вони не відчували і не могли відчувати особливого зв'язку з мешканцями цієї території і ставилися до них як до сусідів – гостинних або замкнутих, терпимих або заздрісних, але у всякому випадку – як до чужих.

Бреста. Предки запрошених колоністів жили в низинах Рейну, але в зв'язку з малоземеллям і політичними умовами залишили свою батьківщину в середині XVI ст. Морським шляхом вони прибули в гирло р. Вайкзель (Вісла) і поселилися в районі Данцигу (Гданська).

Сучасний німецький вчений Гельмут Хольц вважає початковим місцем проживання цих людей Пруссію, оскільки більшість молитовних книг, якими користувалися колоністи, були надруковані у Східній Пруссії. Багато нейдорфських пасторів також приїхали в колонію з Пруссії. На думку Г. Хольца, застаріле слово Haulaender (так німці називали мешканців оброблюваних земель, що з'явилися після вирубування лісу) трансформувалося в Hollaender (голландець). Можливо, цьому сприяло й те, що серед перших колоністів, які заселяли польські землі, були також і голландці. Часто слова «голландець» і «колоніст» сприймалися як синоніми [132, с. 31].

Населення спочатку невеликих сіл Нейбров і Нейдорф збільшувалося і згодом ці поселення об'єдналися в одну велику колонію зі своєю церквою, пастором і парафією. Перебуваючи у слов'янському оточенні, повністю ізольовані від своєї батьківщини, вони з часом повністю забули німецьку мову. Місце їхньої рідної мови зайняла польська. Поселенці лише зберегли свої прізвища, вірність лютерансько-євангелічній вірі та готичний шрифт. Їх називали забузькими голєндрами (Holendry – польською мовою голландці).

На початку XIX ст. із перенаселених сіл над Бугом забузькі голєндри перебрались далі на схід. На Волині вони заснували колонії Замостище, Голєндри, Янів. У 1816 р. східніше Рожищ ними була утворена колонія Олешковичі. У цьому ж році у маєтку Леванідова Володимир-Волинського повіту вихідцями із колоній Гродненської губернії було засноване поселення Олександрівка. За контрактом від власника у безстрокове користування колоністи отримали 166 дес. землі з оплатою 60 коп. з моргу [2, с. 3]. Оселившись у казенному маєтку с. Забужжя Володимир-Волинського повіту, вихідці із бузьких голєндрів у 1827 р. були зараховані до селянської громади Забужанського староства і отримали земельний наділ за люстрацією. Так з'явилося поселення Забузькі Голєндри. У 1836 р. забузькі голєндри змінили менонітів у Жозефіні. Із утворених колоній згодом виділилися менші поселення [8, с. 14]. Усі створені на Волині забузькими голєндрами колонії перебували у тісному зв'язку з «материнською» колонією Нейбров-Нейдорф.

У фонді 58 «Волинська палата державного майна» Державного архіву Житомирської області збереглися відомості 50-х років XIX ст. про ці поселення. Так забузькі колоністи поселилися біля р. Буг на казенних землях на низинному місці, яке було розчищене від лісу та чагарників їх власними руками. Згодом вони заключили з генерал-майором Ланге контракт, який передбачав передання їм в оренду ще 291 моргів землі при умові щорічної сплати 82 руб. 68 коп. сріблом.

Від розливів річки весною й іноді восени всі поля переселенців заливалися водою, що часто ставало причиною неврожаїв і навіть розорення.

Складений палатою іменний список колоністів включав 99 чоловіків і 93 жінки. У господарствах колоністів оброблялося 126 дес. орної і сінокосної землі, в середньому 7–9 дес. на сім'ю. Займалися поселенці головним чином рільництвом, яке частково доповнювалося молочним тваринництвом і ремеслами. Вони вирощували ячмінь, жито, овес, просо, картоплю, квасолю. Всього в колонії утримувалося 18 коней, 45 корів, 54 свині, 10 овець, дехто утримував кіз і всі – домашню птицю. Як зазначалося в документі, крім сільського господарства колоністи займалися „купецтвом, токаркою, прачкою". Стан їх сімейств оцінювався як посередній [3].

Згідно «Інформації про іноземних поселенців по 2-й мировій дільниці Володимир-Волинського повіту за 1903 р.» в Олександрівці налічувалося 49 дворів колоністів [4].

Забузькі голєндри стали однією із складових німецької громади Волині, яка продовжувала зростати в наступні десятиліття завдяки переселенню до краю прусських менонітів, колоністів із Привісленських губерній Царства Польського та Східної Пруссії, з Австрії, Галичини, Сілезії, Швабії [2, дод. № 1]. Якщо на початку XIX ст. німецька громада Волині налічувала дещо більше тисячі осіб, то згідно першого всеросійського перепису населення 1897 р. – 171 331 осіб, або 5,73 % [9, с. IX].

Але на відміну від німецьких колоністів, бузькі голєндри зберігали на Волині свою оригінальність, використовуючи польську мову в якості рідної. Проте в питаннях віри вони залишалися єдиними з німцями.

Абсолютна більшість колоністів вела господарство власними силами. Значною перевагою голендрів перед українськими селянами було те, що їх земля була зібрана в одному наділі побіля садиби, а не складалася з окремих частин. Тому місцева влада нерідко називала іноземних колоністів «фермерами, які на своїй обгородженій ділянці розпоряджаються досить незалежно від сусідів» [14].

Якою була типова голендрська і німецька колонія того часу дізнаємося із рапорту Шильдер-Шульднера, чиновника із особливих доручень при генерал-губернаторові Південно-західного краю. «Колонії – це не поселення, де є початок і кінець, це не в лінію побудовані хати, а окремі садиби на відстані одна від іншої від 100 кроків до 100 і більше сажнів, які суцільно тягнуться від самого кордону до Полісся» [15]. Свої особливості мало й житло голендрів. Це був будинок-двір, будинок-комплекс. В одній витягнутій споруді були зібрані функціонально різні частини: житло, сіни, комори, хлів, тік для обмолоту зерна, сіновал. Все необхідне для життя селянина знаходилося в одній будівлі. Частини будинку з'єднувалися внутрішніми проходами, кожна з них мала окремий вихід у двір. У негоду, холодні дні, які були несприятливими для роботи на городі, на вулицю з такої будівлі виходити потреби не було.

На волинській землі завдяки наполегливій праці голендрам вдалося довести свої господарства до взірцевого рівня. Для ознайомлення із хутірським типом господарюванням колоністів в губернію приїздили ходоки з різних регіонів Російської імперії. Вони звертали увагу на те, що «колоніст працює багато, з раннього ранку і до пізньої ночі; він вміє зробити все, що потрібно для сільського господарства і майже завжди сам ремонтує будівлі, землеробські знаряддя праці, упряж і рідко користується найманою працею» [11, с. 5].

Основу господарської діяльності колоністів складало рільництво. Попри це велика увага зверталася на тваринництво, розведення корів, коней, свинарство, що приносило господарям прибутки. Продуктивність виробництва підвищувалася завдяки трьохпільній сівозміні. Після збирання врожаю зернових на полі висівалася конюшина. Вона використовувалася як для випасання худоби, так і в якості добрива при переорюванні ґрунту. На вагу золота цінувалася в колоніях солома. Її не продавали, зрідка використовували для годівлі худоби, а практично всю перетворювали в перегній.

Дуже ретельно для висаджування сільськогосподарських культур готувався ґрунт. На врожайність впливало й використання якісних знарядь праці. Окрім необхідного інвентарю, возів, упряжі, окремі родини голендрів мали у своєму господарстві й передову на той час техніку.

У колоніях були великі садки, удосталь квітів, розчищені доріжки і взірцевий порядок. Такі традиції господарювання й побуту, колоністи принесли на Волинь з своєї батьківщини. Тут вони їх дотримувалися й розвивали.

За короткий термін забузьким голендрам вдалося налагодити у Волинській губернії продуктивне сільськогосподарське виробництво з суміжними переробними галузями. Їхні господарства, в яких оброблялося більше 5 десятин землі, нагадували собою американську ферму й відрізнялися від більшості селянських вищими прибутками. На початку XX ст. господарства колоністів відносились переважно до категорії заможних, відносно високою була їх товарність. Культура праці, краща агрономія, вміння раціонально вести господарство, широке використання технічних досягнень, розвиненість селянських ремесел забезпечували власникам голендрських господарств порівняно із місцевим населенням вищий рівень життя.

Важливе місце в житті колоністів посідала релігія. Для них вона складала основу самоідентифікації. Забузькі голендри були прихильниками євангелічно-аугзбурзької конфесії, сповідували лютеранство. У XIX ст. всі голендрські поселення перебували у безпосередньому зв'язку зі старою Нейбров-Нейдорфскою лютерансько-аугзбурзькою парафією. Її головний храм знаходився у Домачево Брест-Литовського повіту Гродненської губернії. На великі свята сюди приїздили мешканці багатьох сіл і хуторів. У звичайні ж недільні дні служба проходила у молитовних будинках, куди пастор приїздив із Домачево лише 4 рази в рік. Якщо в колонії не було храму, то колоністи збирались у когось вдома, читали молитви, проповіді, співали пісні [16, с. 53].

Від Домачево до Забузьких Голендр Гущанської волості Володимир-Волинського повіту було близько 50 км. Звідти до Замостища потрібно було їхати ще кілометрів 30–40. Незважаючи на відстань, мешканці всіх колоній знали один одного, нерідко їздили в гості, вибирали

собі серед мешканців цих сіл наречених. Тривалий час дотримувались традиції укладання шлюбу лише між єдиновірцями.

З релігійним життям громади тісно пов'язувалася діяльність конфірмаційних шкіл. У лютеран кожен віруючий повинен був вміти самостійно читати священні книги. Окрім цього, відповідно до лютеранських принципів, підлітки допускалися до обряду конфірмації тільки після успішного складання спеціального екзамену на вміння читати різноманітні релігійні тексти і знати відповідні церковні догмати. Тому переселенці на Волинь поряд з вирішенням економічних, побутових проблем відразу дбали й про відкриття в колоніях шкіл. Такі навчальні заклади організовувалися за матеріальної підтримки громади і функціонували практично в кожній колонії.

Живучи тривалий час в українському оточенні бузькі голєндри навчилися розмовляти українською мовою. Вдома вони розмовляли змішаною українсько-білоруською мовою. Але читали, писали і молились Богу польською мовою. Книги релігійного змісту, які вони читали, були написані польською мовою, але готичним шрифтом. Ні до німців, ні до поляків, ні до українців колоністи себе не відносили. Знали, що вони «голєндри», але про те, що це означає, як і коли вони з'явилися на Волині, не задумувались.

Частина голєндрів, чисельність родин яких за час проживання на Волині значно зросла в результаті природного приросту (зазвичай їхні родини були багатодітними), і котрі відчули нестачу землі, із зацікавленням сприйняли Столипінську аграрну реформу. Попри низку пільг – безкоштовний проїзд залізничною дорогою, звільнення на декілька років від податків, відстрочка від призову в армію та ін. – головною мотивацією переїзду для них стала можливість отримання великого наділу землі. З 1911 по 1915 рік з Волині до Сибіру (територія сучасної Іркутської області) прибуло 36 переселенських сімей голєндрів (Кунц, Гіньборг, Гільдебрант, Бендик та ін.) [13, с. 32]. І сьогодні тут існує громада нащадків забузьких голєндрів, вихідців з Волині.

У роки Першої світової війни колонії голєндрів і німців зазнали повного розорення. Їх повоєнне повернення із внутрішніх губерній Росії тривало декілька років. У зв'язку з війною і революційними подіями, бідністю переселенців останні групи реемігрантів прибували на Волинь ще в 1924–1925 роках. Процес відбудови зруйнованих господарств проходив з багатьма труднощами.

У міжвоєнний період у господарствах бузьких голєндрів разом із землеробством розвивалася відгодівля великої рогатої худоби, що пояснювалося зниженням цін на продукти рільництва. Продовжують розвиватися переробні галузі промислового виробництва, ремесла, голєндри активно залучаються до кооперативного руху.

У цей час голєндри почали більш активно долучатися до життя місцевого українського населення. Молодь разом святкувала релігійні свята Андрія і Катерини. Разом ставили п'єси «Назар Стодоля», «Украдене щастя», «Мартин Боруля» та ін. В колоніях діяли духові оркестри, послухати які та потанцювати під музику яких сходилася молодь з навколишніх сіл. Почали укладатися змішані шлюби.

Старожили запам'ятали традиційні весільні звичаї голєндрських колоністів. Коли молодий їхав до молодої, то споряджав трьох вершників. Вони були перепоясані різнокольоровими стрічками, що розвівалися на вітрі. А як молоду привезуть, то для її зустрічі спеціально зводилася брама, прикрашена ліхтарями [6].

Голєндрські колоністи запам'яталися їм як акуратні, справедливі, богомольні люди.

Початок Другої світової війни, німецько-радянські договори 1939 р. стали вирішальними для голєндрів і німців Волині. У «Конфидециальном протоколе», який було підписано Молотовим і Ріббентропом одночасно з німецько-радянським договором про дружбу і кордони між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939 р. зазначалося: „Правительство СССР не будет создавать никаких препятствий на пути имперских граждан и других лиц германского происхождения, проживающих на территориях, находящихся в сфере его влияния, если они пожелают переселиться в Германию или на территории, находящиеся в германской сфере влияния" [7, с. 165].

Для нацистської Німеччини переселенська акція мала на меті охоронити німецьку національну меншість, розпорошену на сході Європи, від денаціоналізації та зміцнити німецьку етнографічну територію. У зв'язку з цим в Німеччині були надруковані різноманітні брошури, листівки та газети, в яких говорилося про історичне коріння цих людей, про їх належність до великої Німеччини, німецького народу. Звучав заклик: «Повертайтеся додому, Батьківщина вас пам'ятає і чекає!» Ця література розповсюджувалася і

серед забузьких голєндрів. У січні 1940 року вони були поставлені перед конкретним вибором: Росія чи Німеччина. Але Росія для них уже не була країною, громадянами якої вони себе вважали, – адже з 1921 року їх села знаходилися на польській території. Самої ж Польщі, як здавалося в той момент, більше не існувало. А німці обіцяли їм усілякі блага, акцентуючи увагу на національних почуттях.

Більшість жителів колоній вирішило виїхати в Німеччину. «До нас прийшла німецька і російська комісія, стали ми записуватися. Нам сказали день – 25 січня 1940 року. Батько взяв коня, воза. Все залишили – будинок, господарство – і поїхали. Всім селом, 150 сімей, і поїхали», – згадує мешканець Забузьких Голєндр Броніслав Людвіг. Дітей і людей похилого віку відправляли на нове місце проживання потягом, всі інші їхали возами разом із своїми пожитками.

Відповідно до домовленостей у січні 1940 р. більшість волинських голєндрів і німців була репатрійована до Німеччини. До лютого 1940 р. із західноукраїнських земель виїхало 20 113 господарств німецьких колоністів. Загалом з території Західної України і Західної Білорусії в цей час до Німеччини переселилося 67 452 особи, у тому числі 2 280 забузьких голєндрів [10, с. 53].

Як свідчать документи і спогади самих переселенців, їхнє повернення до історичної батьківщини було добровільним, добре організованим і пройшло без ускладнень. Як Москва, так і Берлін виявили активність та зацікавленість в оперативному проведенні цієї операції.

У звітній доповіді першого секретаря обкому КП(б)У про роботу Волинської обласної партійної організації від 24 квітня 1940 р. наводилися статистичні відомості щодо національного складу населення Волинської області і виділялися за кількістю мешканці української, польської, єврейської, чеської та російської національностей [1, с. 48]. Наведені дані свідчили практично про зникнення з історичної карти краю значної групи волинського населення – німців-колоністів, які ще донедавна посідали за своєю чисельністю четверте місце після українців, поляків та євреїв.

Деякі сім'ї забузьких голєндрів вирішили залишитися на Волині. Але це рішення виявилося для них фатальним. Як «осіб німецької національності» їх депортували на схід у табори. Таким чином, ще одна група голєндрів опинилася в Сибірі, але вже не по своїй волі.

Тим же, хто «згадав» про своє німецьке походження, були видані документи, що засвідчили їх приналежність до нових громадян III Рейху. Залишивши Волинь, ці люди приїхали спочатку в Лодзь, згодом у переселенський табір в Ерлангені (недалеко від Нюрнбергу), де вони пробули з квітня по вересень 1940 року. Згодом вони були направлені у польські етнічні землі (Генеральне губернаторство, регіон так званого „Вартегау”, що навколо Познані), де створювалися воєнізовані німецькі землеробські поселення вздовж автострад стратегічного призначення. Усім дали будинки, відібрані в колишніх польських господарів, худобу, птицю і зобов'язали постачати німецьку армію сільськогосподарськими продуктами.

Переселенці автоматично діставали німецьке громадянство, яке давало певні переваги. Це були різні привілеї, які давалися німцям в Генерал-губернаторстві, тобто краще харчування, вища платня, вищі посади порівняно із особами не німецького походження. На них поширювався обов'язок військової служби і приналежності до німецьких організацій, виховання дітей у німецьких школах в німецькому дусі [12, с. 169]. Так вони жили до весни 1944 р., до наступу Червоної армії, коли німці почали терміново залишати ці землі. Поїхали й голєндри. Частина з них осіла під Берліном, частина поїхала далі на захід Німеччини, де вони живуть і сьогодні.

І хоча в повоєнний період на території Волинської області вже не існувало компактних голєндрських поселень, однак тут дисперсно продовжували проживати забужанські голєндри. На теренах краю залишилася незначна частина переселенців, які уклали змішані шлюби.

З проголошенням Україною незалежності контакти колишніх голєндрських поселенців та їх нащадків з мешканцями Волині відновилися. Ще й сьогодні мешканців колишніх голєндрських колоній продовжують називати голяндерами. Упродовж останнього десятиріччя колишні волиняни приїздять в область, де мають можливість відвідати населені пункти в яких народились і де поховані їх батьки та рідні.

Таким чином, майже півтора століття на теренах Волині поряд з українськими селами розвивалися колонії, заселені своєрідною етнічною групою – забузькими голєндрами. Переселенцями були привнесені у край традиційні форми господарювання, культурного життя, побуту.

Джерела та література

1. Волинь Радянська (1936–1964 рр.). Зб. док. і матеріалів. – Львів, 1971. – Ч. ІІІ. – 242 с.

2. Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае / А. Воронин. – [б. м.], [б. г.]. – 32 с.

3. Державний архів Житомирської області, ф. 58, оп. 1, спр. 1050, арк. 2–5.

4. Державний архів Житомирської області, ф.70, оп.1, спр. 856, арк. 17.

5. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. I / А. Забелин. – К., 1887. – 368 с.

6. Зубчук К. У селі, де колись хазяйнували голландці / К. Зубчук // Волинь. – 2001. – 22 листопада.

7. Канун и начало войны. Документы и материалы / Сост. Л. А. Киршнер. – Л., 1991. – 348 с.

8. Кун В. Происхождение волынских немцев / В. Кун // Родина Волынь. Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины / Сост. Н. А. Арндт, Г. П. Мокрицкий. – Визентхайд ; Житомир : Изд-во «Волынь», 1998. – С. 12–19.

9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. – СПб., 1904. – 282 с.

10. Перковский А. Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939–1944 гг.: Людские потери в Великой Отечественной войне / А. Л. Перковский. – СПб., 1995. – 268 с.

11. Поездка ходоков от крестьян Подольской губернии в Волынскую губернию для ознакомления с хуторским хозяйством. – СПб., 1907. – 14 с.

12. Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації / В. Сергійчук // Україна-Польща: важкі питання. Т. 4. Матеріали IV міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава, 1999. – С. 167–182.

13. Соловьева О. Бужские голендры / О. Соловьева // Отечественные записки. – 2005. – № 6. – С. 30–37.

14. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442, оп. 618, спр. 58, арк. 5.

15. Центральний державний історичний архів України (м. Київ), ф. 442, оп. 693, спр. 349, арк. 18.

16. Helmut Holz. Die Bughaulander: Erste Protestanten Ost-polens / Holz Helmut // Wolhynische Hefte. – Schwabach ; Wiesent-heid. – 1990. – № 6. – S. 52–55.

Валентина Надольская

Колонии забужзских голендров на Волыни

В статье освещается жизнедеятельность на территории Волыни этнической группы бужзских голендров со времени появления первых колоний (начало XIX в.) до переселения их в Германию в 1940 г. Рассматриваются вопросы происхождения группы забужзских голендров, переселившихся в начале XIX в. на территорию Волынской губернии. Раскрываются особенности их самоидентификации, хозяйственной деятельности, традиционно-бытовой культуры.

***Ключевые слова**: забужзские голендры, колония, Волынь, лютеранство.*

Valentina Nadolska

The colonies of Zabuzskih golendrov on Volyn: ancestry, household, culture

The article highlights the vital activity in the territory of Volyn the ethnic group of buzskih golendrov from the time of appearance the first colonies (the beginning of the 19 th century) to the relocation to Germany in 1940. The questions of the origin of zabuzskih golendrov who moved to the beginning of the nineteenth century in the territory of Volyn province are considered. The peculiarities of their identities, economic activity, traditional and consumer culture are revealed.

***Key words**: Zabuzski golendrv, colony, Volyn, Lutheran.*

УДК 070.13 (477) (09)

Ілана Сулима-Камінська (м.Київ)

РЕГІОНАЛЬНІ ОРГАНИ ЦАРСЬКОЇ ЦЕНЗУРИ ПОЧАТКУ XX ст.: ХАРКІВСЬКИЙ ТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ ІНСПЕКТОРИ У СПРАВАХ ДРУКУ

У статті висвітлено особливості інституалізації та діяльності цензурних органів Харкова та Катеринослава, виявлено загальні проблеми функціонування інспекторського нагляду на периферії Російської імперії на початку XX ст.

***Ключові слова**: цензура, інспектор у справах друку, інформаційний простір, преса, Київський тимчасовий комітет у справах друку, Російська імперія.*

Вивчення трансформацій інституту цензуру в Російській імперії, специфіки та сутності політики самодержавства в інформаційній сфері передбачає розгляд історичного явища, події, факту на мікроісторичному рівні, що беззаперечно сприятиме розкриттю всіх аспектів діяльності органів цензури та її підрозділів на місцевому рівні.

Розвиток книговидання та журналістики наприкінці – на початку XX ст. вимагав і відповідного розширення мережі цензурних органів на місцях. Попри загальне зростання зацікавленості науковцями проблемами цензури в Російській імперії, аспект того, як саме відбувався цей процес, якими були особливості функціонування новоутворених органів на місцях не знайшли повноцінного висвітлення в історіографії. Вітчизняні (О.Ю. Кирієнко [13, 14], Н.О. Щербак та Н.М. Щербак [17]) та російські (В.Г. Жирков [12], Н.Г. Патрушева [15]) дослідники обмежувалися загальною констатацією фактів відкриття нових цензурних комітетів або запровадження посади окремого цензора в губернському місті. У зв'язку з цим дослідження організаційних і функціональних засад роботи Харківського і Катеринославського інспекторів у справах друку набуває важливого наукового та практичного значення.

На жаль, більшість архівних матеріалів із діловодства Катеринославського інспектора у справах друку були втрачені під час Великої Вітчизняної війни. Через це відобразити роботу цензурної інституції Катеринославської губернії можна лише у загальних рисах. Натомість збереженість та інформативність архівних матеріалів цензурної інституції м. Харкова, дозволяє у повній мірі охарактеризувати роботу такої специфічної цензурної інституції як інспектор у справах друку.

Протягом другої половини XIX ст. центральне місто Слобідської України остаточно закріплює за собою статус промислової і культурної столиці Південного краю Російської імперії (за тодішніми географічними рамками). Починаючи з 1865 р. цензуруванням періодичних видань та наглядом за діяльністю місцевих друкарень, книжкових крамниць на основі інструкцій та щорічних вказівок керманича Харківської губернії здійснювали чиновники спеціальних доручень відповідної канцелярії [1]. Тривалий час постановка цензурної справи влаштовувала місцеву губернську адміністрацію та пресу, однак у середині 1880-х рр. ситуація дещо змінюється [1, арк. 3].

Доповідна записка (1885 р.) харківського губернатора барона Олександра Олександровича Ікскуль фон Гільденбандта міністру внутрішніх справ графу Дмітрію Андрійовичу Толстому засвідчувала нагальну потребу у найближчі строки створити у регіоні окремий цензурний орган. Так, харківський губернатор зазначав, що тільки у губернському місті виходить 8 періодичних видань (2 – щоденних, 2 – щотижневих), працює близько 15 друкарень, 10 бібліотек, 16 книжкових магазинів, а отже для чиновника спеціальних доручень об'єм роботи дуже великий, його обмежене фінансування не дозволяє найняти помічників і ефективно

виконувати цензурно-контролюючі та попереджувальні функції. Разом із цим ще більшою проблемою було те, що повноваження чиновника спеціальних доручень обмежені у частині притягнення до юридичної відповідальності періодичні видання, які порушували норми цензурного законодавства. Згідно ст. 1213/5 «Статуту кримінального судочинства» та «Статуту про цензуру та друк» право порушувати кримінальну справу* проти видавців та редакцій, передавати її до суду мали тільки чини Головного управління у справах друку. Тому доки чиновник спеціальних доручень проінформує керівництво ГУДу, а останнє зреагує та вчинить відповідні заходи пройде дуже багато часу. «Нет возможности проводить быструю репрессию» зауважував харківський губернатор [2, арк. 1-3].

Іншою обставиною, що змусила губернатора звернутися до МВС, були наполягання представників творчої інтелігенції Слобожанщини. «Отсутствие местной цензуры – писав губернатор – приносит немало неудобств для писателей и интеллигентной публики». Чиновник особливих доручень не мав прав та повноважень цензурувати рукописи художніх та науково-популярних творів, а лише міг видавати дозволи на друк рекламних листівок, оголошень, етикеток тощо. А відтак дозвіл цензури на видання своїх творів літератори, інші представники творчих професій мали отримувати або у Києві, або у Петербурзі, що створювало масу незручностей.

Важливість інституалізації канцелярії окремого цензора з внутрішньої цензури для Харківської губернії було настільки важливим, що її очільник, навіть, розробив і запропонував на розгляд міністру внутрішніх справ Д. Толстому кошторис витрат канцелярії, вказавши джерела фінансування. Так, за губернаторським проектом для роботи окремого цензора щороку мало виділяти з державного бюджету 2500 руб., 700 руб. – зі спеціальних коштів Харківського губернського правління, 600 р. – мала надавати редакція газети «Южный край» [2, арк. 6].

Клопотання губернатора у міністерстві внутрішніх справ задовольнили у повній мірі, проте рекомендований Б. Алмазов попрацював недовго. Зважаючи на серйозні вимоги до кандидатів на цензорську посаду, у 1902 р. замість колезького асесора у Харків міністерством внутрішніх справ було направлено дійсного статського радника В. Сєнгалєвича [2, арк. 9].

У 1903 р. В. Сєнгалєвича було підвищено і переведено до центрального апарату МВС, замість нього до виконання функцій харківського окремого цензора приступив дійсний статський радник Г. Григоровський (людина похилого віку). Передача справ затягнулася майже на рік. Як і попередник Г. Григоровський прохав виділення додаткових коштів. Однак, у МВС так і не знайшлося суми у 600 р. на рік [2, арк. 17, 42].

Отже, створення у Харкові окремої цензурної інституції, що належала б до відомства ГУД, було викликане суспільними потребами, лобіювалося харківським губернатором, підтримувалося місцевими періодичними виданнями та представниками творчої інтелігенції. Разом із тим при організації цензурного органу існували значні матеріальні проблеми.

У період «общего розгула периодической печати» (жовтень-листопад 1905 р. – за термінологією ГУД) Харківський окремий цензор дійсний статський радник Г. Григоровський не вживав та і не мав можливості вжити будь-які санкційні заходи проти місцевої періодики. Натомість він моніторив ситуацію у пресі, вивчав зміст статей, складав меморандуми про напрям того чи іншого видання аби невдовзі використати зібраний матеріал проти редакцій періодичних видань [3, арк.. 1, 1 зв.].

У грудні 1905 р. харківський губернатор Микола Миколайович Пєшков вимагав від цензора «строжайше следить за появлением в

* Саме порушувати справу, оскільки за «Тимчасовими правилами про друк» 1882 р. цензори отримали це право, а прокурор лише підтримував звинувачення у суді. Після реформування цензурного законодавства 1905–1906 рр. чиновники цензурного відомства мали право тільки подавати клопотання про порушення кримінальної справи перед судом.

повременных изданиях статей преступного содержания» и про всі випадки порушення цензурного законодавства повідомляти губернатору та ГУД [3, арк. 9].

Звіт харківського інспектора у справах друку (після перейменування 26 квітня 1906 р.) за 1906 р. засвідчує, що чиновник вирішив так би мовити «обуздать харьковскую периодическую печать». За звітний період останнім було подано 385 клопотань до суду про порушення кримінального переслідування проти редакцій періодичних видань. Найбільше клопотань (близько 60) було направлено до суду проти газети «Южный край». Про неї у спеціально складеному для губернатора та ГУД меморандумі цензор писав: «Самая распространенная газета и самая старая, существует около 25 лет. Вначале газета была вполне умеренного направления, в виду давления критических мнений, подвергших газету за ее умеренность гонениям, газета резко изменила направление, поставив во главе соответственного редактора. В 1906 г. начали встречаться оппозиционного характера статьи. Опытная редакция избегала явных нарушений закона, но постоянно в содержании газеты сквозился дух не только спокойного, критического отношения к деятельности правительства и его агентов, но и прямые преувеличения и искажения фактов, их последующим осуждением». Наступною за кількість зачіпок цензора йшла «Харьковская жизнь» (24 клопотання): «Начала издаваться в период сильного брожения общественного мнения. Статьи в ней были резки, часто с явными нарушениями законов о печати, тенденциозны, известия подбирались и окрашивались в нежелательную сторону и, наконец, на 87 номере газета была приостановлена распоряжением генерал губернатора. Взамен ее появилась газета «Современное обозрение» несмотря на то, что в издании принимали участие многие сотрудники закрытой «Харьковской жизни» новый редактор был предупрежден администрацией, и хотя газета приняла оппозиционное направление, но тон более спокойный, и газета не поддавалась ни каким взысканиям [4, арк. 11-13]».

У меншій мірі, але також клопотання стосувалися інших опозиційних видань: «На кануне», «Будущее», «Харьковские новости». Слід також зазначити, що зауваження цензури торкнулися і крайнє правих видань, як наприклад газету «Погром»: «Вышел один только номер, который за крайне юдофобское направление, могущее восстановить и возбуждать к активным действиям против евреев, был арестован инспекцией и против него было возбуждено уголовное преследование [4, арк. 13]».

Звичайно, така кількість клопотань у період після скасування попередньої цензури та набуття нових «Правил для періодичних видань» була направлена на залякування редакцій, утвердження думки про непорушність цензурного контролю. Однак, нова нормативна база все ж не грала на руку харківському інспектору у справах друку. З поданих ним клопотань у 164 випадках прокурор Харківського окружного суду не знайшов складу злочину, по іншим клопотанням у 1906 р. лише редакція «Южного краю» була оштрафована на 300 р., по іншим виданням тривали судові розгляди і на кінець року вироків винесено не було.

Затяжний і не завжди на користь цензури судовий розгляд змусив на початку 1907 р. звернутися інспектора у справах друку до харківського губернатора аби той своєю владою наклав арешт на виявлені чиновником у бібліотеці каталог революційної літератури [5, арк. 5]. Справа не чекала відтермінування. Натомість зовсім інша ситуація склалася з перекладним твором В. Гюго «Клод Ге», виданій у вигляді брошури в одній із харківських друкарень. 10 лютого 1907 р. на вимогу інспектора у справах друку поліцмейстер вилучив тираж брошури до вироку суду. 1 березня 1907 р. Харківський окружний суд виніс вирок: «брошура «Клод Ге» не подлежит уничтожению, наложенный арест подлежит отмене». Для чиновника цензурного відомства це було зовсім несподіваним, на його переконання він навів досить переконливі докази «шкідливого змісту» арештованого видання. Як це можна побачити із Таблиці 1 висновки Харківського окружного суду й інспектора у справах друку були діаметрально протилежні.

Таблиця 1

Висновки Харківського окружного суду	Висновки Харківського інспектора у справах друку
Окружной суд рассмотрев содержание брошюры «Клод Ге» нашел: 1) что брошюра представляет перепечатку распространенного в многочисленных изданиях как в виде отдельных брошюр, так и в составе полного собрания сочинений переведенного с французского языка сочинения Виктора Гюго «Клод Ге», как с дозволения цензуры так и без такового; 2) что по содержанию своему сочинение это представляет собою психологический этюд, имеющий своим предметом анализ душевного состояния арестанта Клода Ге, которое довело его до убийства начальника тюрьмы, за что он, Клод Ге, был приговорен к смертной казни, казнь над Клодом Ге приведена в исполнение. В этом сочинении Клод Ге выявляется героем, сильным духом имеющим громадное влияние на товарищей арестантов, что может послужить основанием для вывода, что автор восхваляет преступление, но в этом сочинении прямого восхваления преступления не усматривается и можно лишь усмотреть отрицательное отношение к смертной казни. Таким образом, брошюра не заключает в себе признаков преступного деяния, предусмотренного в Высочайше утвержденном 24 декабря 1906 г., положении Совета Министров и не подлежит уничтожению, на основании 3, 5 и 6 п. пятого отделения Высочайшего указа Правительствующему сенату 26 апреля 1906 г. Арест наложенный на это издание брошюры подлежит отмене.	Автор брошюры в лице Клода Ге соединяет невозможные антитезы анализирующий ум, великодушный нрав и властный всепокоряющий характер с низшими животными эмоциями, выразившимися, наконец, в тяжком преступлении, в сознательном, жестко сердечном убийстве человека. Что всецело отрицали не только на деле, но в теории и мысли все лучшие люди, предпочитавшие себя отдавать на смертную казнь, чем самим убивать других, то вполне убежденно, как бы по праву, среди арестованного преступного мира совершил Клод Ге, несомненно, лучший, в изображении автора человек. От совмещения столь противоречивых свойств в одном и том же лице все возвышенное, приписанное Клоду Ге, обратилось в сплошное восхваление тяжкого преступления, убийства. Относясь отрицательно к смертной казни по суду, автор брошюры возведением убийцы, Клода Ге, в герои, восхвалением его образа (действий), мыслей и характера кладет основания для самого права смертоубийства по чувству злобы и мщения. Для наших русских недоучек доверяющей каждой букве в наше время политических убийств и различных насилий, ставших эпидемическими, брошюры Клод Ге может иметь только пагубное влияние, может породить и воспитать новых героев подобных Клоду Ге. Эпидемия смертоубийств не остановиться у нас пока не прекратится выпуск в свет произведений подобных Клоду Ге, питающих эту эпидемию.

4 квітня 1907 р. прокурор Харківського окружного суду відмовився опротестовувати рішення суду, тому інспектор вирішив подати доповідну до ГУД та губернаторові сподіваючись, що останній скористається повноваженнями, що надавалися йому положенням про воєнний стан у губернії. Рішення харківського губернатора було на користь чиновника цензурного відомства.

Відповідно до звіту інспектора у справах друку у 1908 р. у Харкові виходило 20 періодичних видань (серед 1 – гумористичне та 6 спеціальних періодичних видань). Як це не дивно, але за звітний період не було порушено перед судом жодного клопотання про відповідальність редакторів за порушення їхніми виданням цензурного законодавства. Така ситуація пов’язується насамперед, не з дисциплінованістю періодичних видань або бездіяльністю цензурного органу, а з запровадженням від 8 січня 1908 р. воєнним станом у Харківській губернії, відповідно до загальних норм якого обмежувалося висвітлення певних категорій інформації. Так, за порушення цих

норм було оштрафовано на 3000 рублів редактора газети «Южный край», «Сумской листок» [6, арк. 14].

Щодо неперіодичних видань, яких у 1908 р. цензор переглянув близько 1317 (у т.ч. різні брошурки рекламного змісту (871), то судове переслідування було порушено тільки проти збірки поезії «Сни віри» М. Шаловоса та «Духоборцы. Сбоник рассказов» А. Бодянського.

Аналогічна ситуація склалася з періодичними та неперіодичними виданнями у 1909 р. [7, арк. 1-17].

У 1910 р. харківська преса також перебувала під адміністративним тиском*. Показовими репресивними актами щодо преси стали накладення штрафів у розмірі 3000 руб. на редакції газет «Южный Край» та «Утро».

Протягом 1910–1912 рр. у харківській губернії планувалося реформування цензурної інституції. Великі об'єми періодичних та неперіодичних видань, які мав контролювати харківській інспектор у справах друку не могли не вплинути на якість його роботи. І хоча клопотання про утворення Комітету** (насамперед через брак фінансування) не було задоволено, Харківському інспектору у справах друку у 1912 р. із додаткових коштів МВС виділено кошти для найму за відрядною оплатою помічників (у 1912 р. їх було 5 осіб) [8].

Протягом 1912 1913 рр. клопотання про кримінальне переслідування порушувалося проти 51 періодичного видання. На жаль, даних проте скільки все ж було задоволено і скільки відхилено немає. Однак, беручи до уваги дані попередніх років та враховуючи той факт, що кількість періодичних видань за ці роки зросла більше як у півтора рази, можемо припустити, що відсоток зачіпок цензури до преси дещо знизився. Претензії до редакцій газет і журналів вже не були настільки дріб'язковими як це було на початку відміни попередньої цензури, вони були більш ґрунтовними, мали більшу аргументацію.

Початок Першої світової війни обумовив істотні зміни у діяльності цензурних органів Харківської губернії. З веденням військової цензури в Російській імперії у Харкові і Харківській губернії діяла часткова військова цензура. Як свідчить листування командування Київського військового округу (КВО) з губернською канцелярією ситуація, коли всі періодичні видання підлягали цензурі з боку інспектора у справах друку та військового цензора тільки після виходу видання не влаштовувало ні місцеву владу, ні командування округу [9, арк. 75]. Цензурні органи намагалися впливати на зміст періодичних видань накладанням адміністративних штрафів. Протягом 1915 р. адміністративні штрафи у розмірі від 300 до 1000 руб. було накладено на газети «Утро» (4 рази), «Южный край» (4 рази), «Сумской вестник» (4 рази), «Южная копейка» (2 рази) [10, арк. 24]. Як виявилося цього було не достатньо.

Першим кроком до посилення цензурного контролю стала обов'язкова постанова харківського губернатора Митрофана Кириловича Катеринича про оголошення території Харківської губернії «у стані посиленої охорони». Як зазначає дослідник військової цензури О. Кирієнко, згідно законодавства Російської імперії, стан «посиленої охорони» запроваджувався розпорядженнями або міністра внутрішніх справ, або генерал-губернатором та губернаторами в межах підвідомчих їм територій, але із санкції того ж міністра внутрішніх справ. Про запровадження стану «посиленої охорони» повідомлявся Сенат. В умовах «стану посиленої охорони» губернатору надавались додаткові повноваження: мав право видавати спеціальні акти: «обов'язкові постанови», запроваджувати надзвичайні заходи, спрямовані на попередження порушень громадського порядку і державної безпеки, призначати покарання, забороняти народні, громадські і приватні збори, забороняти окремим особам перебувати на територіях, оголошених у стані «посиленої охорони» [14, с. 164].

* 6 липня 1910 р. харківським губернатором було знято військовий стан в губернії, але вже 20 травня 1911 р. було запроваджено «Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокайствия».

** Штатний розпис Комітету у справах друку передбачав декілька посад інспекторів, які мали рівні цензурні повноваження.

Посилювала цензурні вимоги до періодичних видань Харківської губернії також «обов'язкова постанова» командувача КВО М.Іванова від 17 листопада 1916 р., згідно якої головні редактори та відповідальні за випуск номера періодичного видання притягувались до відповідальності у разі, якщо в їхніх виданнях з необережності чи халатності буде опубліковано неправдиву інформацію щодо «деятельности правительственного установления или должностного лица, войска или воинской части или сведения, возбуждающие у населения враждебное к ним отношения» [13, 261]. Оскільки ця «обов'язкова постанова» передбачала такі покарання, як трьохмісячний арешт або штраф розміром у три тисячі рублів, редактори та відповідальні за випуск номера періодичного видання, відтепер, фактично, добровільно мали подавати до попередньої військової цензури гранки, підготовлених до друку видань.

Отже, виходячи з обставин воєнного часу, що склались на 1916 р. органи місцевої цивільної та військової влади зуміли, оминаючи норми діючого законодавства, знайти дієві шляхи посилення цензурного контролю за поширення інформації, встановивши попередню військову цензури в регіоні, де вона згідно з загальноімперським військово-цензурним законодавством не передбачалася.

Аналіз періодики м. Катеринослава протягом 1906–1917 рр. дозволяє припустити, що діяльність Катеринославського інспектора у справах друку мала аналогічну до діяльності Харківського інспектора спрямованість. Єдину поправку можна внести до того, що Катеринославський інспектор у справах друку був менш завантаженим, ніж його колега з Харкова. Поза увагою катеринославського цензора не полишались і видання крайнє правого спрямування. При цьому слід відзначити об'єктивність у роботі імперського чиновника, дотриманні ним норм закону щодо будь-яких видань: чи лівого чи то правого направлення. Так, у 1907 р. одна із катеринославських газет повідомляла: «после предупреждения, полученного черносотенной газетой "Правда" за возбуждение одной части населения против другой, нападки на евреев даже усилились. Инспектор по делам печати распорядился конфисковать сегодня очередной номер за описание октябрьского погрома с возмутительными инсинуациями по адресу евреев. Однако конфискация отменена администрацией [11]».

Аналогічні ситуації траплялись і у наступні роки. У 1911 р. Катеринославський інспектор у справах друку вимагав конфіскації усіх друкованих видань, в яких лунали заклики до єврейських погромів або описувалися звірства вчинені проти євреїв: «Екатеринославский цензор запрещал писать против Крушевана, одного из виновников Кишиневских ужасов во время еврейского погрома». Тот же цензор запретил напечатать проповедь архиерея Антония, в которой клеймилось зверство громил и говорилось об изнасилованных женщинах и «разорванных» младенцах [11]».

Про персональний склад осіб, що здійснювали цензурну діяльність у Катеринославі протягом 1906 1917 рр. архівна інформація досить невелика. З адресної книги Катеринослава вдалося встановити, що тривалий час Катеринославським інспектором у справах друку був колезький реєстратор Володимир Ерделі, а йому допомагав діловод титулярний радник Віктор Телесницький. Відносно невисокий ранг чиновника цензурного відомства дозволяє припустити, що В. Ерделі раніше працював у губернаторській канцелярії, а не був відряджений на роботу із Петербургу [16].

Отже, інституції інспекторів у справах друку потягом 1906 1917 рр. функціонували у Харкові і Катеринославі. Інспекторський нагляд за друкованими виданнями у Харкові мав більшу передісторію, а отже і відпрацьовані механізми роботи. У діяльності інспекторів у справах друку Харкова і Катеринослава відмічалися певні труднощі із опрацюванням великого об'єму друкованих видань та намагання шляхом позовів до суду й накладання адміністративних штрафів контролювати дотримання місцевою пресою чинного законодавства, не допускати ними критики урядової політики. Завданням цензорів стало не тільки стримувати опозиційні настрої, що поширювалися пресою, алей не допускати відверто шовіністичних та антисемітських статей, закликів до протиправних дій (наприклад, щодо єврейських погромів).

Джерела та література

1. Центральний державний архів України м. Києва (Далі – ЦДІАК України), ф.1680, оп.1, спр. 1, 315 арк.

2. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 84, 123 арк.

3. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 102, 53 арк.

4. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 110, 81 арк.

5. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 111, 56 арк.

6. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 139, 36 арк.

7. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1. спр. 177, 74 арк.

8. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 272, 52 арк.

9. ЦДІАК України, ф.295, оп. 1, спр. 485, 75 арк.

10. ЦДІАК України, ф.1680, оп. 1, спр. 354, 124 арк.

11. http://www.library.cjes.ru/online/?a=con&b_id=482&c_id=5324

12. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв.: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 368 с.;

13. Кирієнко О.Ю. Військова цензура в Російській імперії – проблеми інституалізації та функціонування // М-во освіти і науки України; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; укл. Л. Л Макаренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. − Вип. 81. – С. 259–265.

14. Кирієнко О.Ю. Діяльність органів військової цензури 1914−1917 рр.: історико-правові аспекти // Український історичний збірник. − Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Випуск 12. − С. 160−166.

15. Патрушева Н.Г. Цензурная реформа XIX века и ее влияние на структуру цензурных учреждений и состав цензорского корпуса // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2011. – №5 (11): в 4-х ч. – Ч.3. – С. 134–138.

16. Справочная книга «Весь Екатеринослав» 1913 г. // режим доступу до Інтернет-ресурса: http://ukrainica.org.ua/ukr/library/all_ekaterinoslav_1913.

17. Щербак Н.О., Щербак Н.М. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.) // Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ. – К., 2008. − № 5. – С. 202−209.

Илана Сулима-Каминская

**Региональные органы царской цензуры начала XX века:
Харьковский и Екатеринославский инспекторы по делам печати**

В статье освещены особенности институализации и деятельности цензурных органов Харькова и Екатеринослава, выявлены общие проблемы функционирования инспекторского надзора на периферии Российской империи в начале XX в.

Ключевые слова: *цензура, инспектор по делам печати, информационное пространство, пресса, Российская империя.*

Ylana Sulima-Kamynskaya

**Regional censorship organs in Russian empire in begin of twentieth century:
Kharkov and Ekaterynoslav inspectors of the press**

The article the institutionalization features and activities of the censorship authorities of Kharkiv and Ekaterinoslav are shown, common problems in the functioning of inspection surveillance in the periphery of the Russian Empire in the early twentieth century are identified.

Key words: *censorship, inspector for printing, information space, press, the Russian Empire.*

Джерелознавчі та біографічні студії

УДК 94(477)ЛНУ“18”-05

Віктор Козоріз (м. Харків)

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У ЗОЛОТОНІСЬКОМУ ПОВІТОВОМУ ЗЕМСТВІ

Стаття присвячена дослідженню маловідомих фактів біографії видатного українського вченого М.О. Максимовича, які стосуються його діяльності у якості гласного Золотоніського повітового земства у 1865-1870 роках. Зокрема, автор доводить, що діяльність М.О. Максимовича в цей період мала значний вплив на становлення системи народної освіти в Золотоніському повіті Полтавської губернії.

***Ключові слова**: М. Максимович, Золотоніське земство, гласний, народне училище.*

Ім’я Михайла Олександровича Максимовича (1804-1873 рр.) добре відоме широкому загалові, як вченого-енциклопедиста, природознавця, історика, філолога, фольклориста, професора Московського університету і першого ректора Університету святого Володимира у Києві. Його називають «українським Ломоносовим», «людиною універсальних інтересів», якій судилося стати одним із світочів української науки і здобути всеєвропейське визнання.

Сучасна українська історіографія має низку досліджень, присвячених М. Максимовичу. Серед них і два дисертаційних – Н. І. Бойко «Вчений енциклопедист М. О. Максимович як історик України» [1] та С. Г. Біленького «Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834-1845 рр.)» [2]. Серед останніх досліджень вчених Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького варто відмітити публікації В. Мусієнко [3], Л. Корновенко [4], Л. Бондар, Л. Прокопенко та О. Біди [5], В. Поліщука [6] та інших. Проте, незважаючи на значну кількість публікацій у всеукраїнському масштабі, життєвий і творчий шлях Михайла Максимовича до кінця не вивчений, що не дозволяє у повній мірі оцінити його багатогранний талант і коло інтересів. Насамперед, це стосується останніх десятиліть життя М. Максимовича, коли він майже безвиїзно мешкав у своєму родинному маєтку на хуторі Михайлова Гора, що поблизу села Прохорівка Золотоніського повіту Полтавської губернії, і зокрема, його діяльності в якості гласного Золотоніських повітових земських зборів. Висвітлюючи цю сторінку біографії вченого, сучасні дослідники обмежуються загальними формулюваннями, на кшталт: «З початком земської реформи Максимовича обрали гласним Золотоніського повітового земства» [7]. Лише у черкаської дослідниці Н. Бойко маємо дещо ширшу інформацію: «Із земських документів Золотоніського повіту довідуємося, що в цей час Михайло Максимович був активним земцем – членом повітових земських зборів і членом особливої комісії з улаштування земських шкіл у повіті. Зокрема, 1866 року повітові земські збори «призначили збір за повітовим кошторисом по ½ коп. з карбованця нормального доходу та для обговорення заходів для зручнішого облаштування земських шкіл у Золотоніському повіті на асигновані кошти створили особливу комісію із шести повітових гласних з усіма членами повітової управи». До складу вказаної комісії входив і Максимович. Він також був членом комітету для складання топографічного опису польових і транспортних доріг та гребель. Як свідчать архівні матеріали, Михайло Олександрович брав участь у написанні доповіді зборам з цього питання» [8, 82].

Портрет М. О. Максимовича. 1859 р.. Папір, італійський олівець, крейда Тарас Шевченко

Це був далеко не кращий період у його житті. Михайло Максимович поховав свого батька і рідну сестру, пережив смерть коханої

жінки і кількох близьких друзів – Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Євгена Гребінки. Тому навіть одруження у 1853 р. з набагато молодшою за нього Марією Товбич та народження двох дітей не принесло Михайлу Максимовичу душевного спокою та розради. Він усе ще не полишав надії повернутися до великої науки, продовжував співпрацювати з низкою періодичних видань, вів широке листування. Але в його листах все частіше відчувалося незадоволення своїм становищем, ностальгія за Києвом і Москвою, з якими були пов'язані найкращі роки його наукової і літературної діяльності. Окрім того, вченого гнітили побутові проблеми і постійне безгрошів'я, поганий стан здоров'я, через яке він не мав змоги наповну реалізувати свої задуми і плани.

27 травня 1865 року М. Максимовича обрали гласним Золотоніського повітового земства [9, 382], яке після указу Олександра II від 1 січня 1864 р. розпочало свою діяльність, зокрема, його Установчі збори були проведені 17-19 серпня 1865 р. Це був цікавий і динамічний час, який ніс переміни практично у всі сфери суспільного життя. У Полтавській губернії право обирати до них своїх представників отримали землевласники, які мали в повіті не менше 200 десятин землі або нерухоме майно вартістю не нижчою за 15 000 карбованців, та представники сільських громад і міщани. Статський радник М. Максимович належав до першого стану, хоча й мав у власності близько 40 десятин землі. Він був обраний гласним Золотоніського земства за особливою процедурою, яка передбачала, що кілька землевласників мали право обирати з поміж себе уповноважених, навіть якщо ті не мали встановленого майнового цензу, але володіли майном, що складало не менше 20-ї долі від встановленого майнового цензу.

Діяльність на посаді гласного Золотоніського повітового земства 61-річному М. Максимовичу трохи урізноманітнила його «скудную прозу буколической жизни» [10, 382] на Михайловій Горі, наповнивши цю «прозу» новим змістом і новими знайомствами. Адже до першого складу Золотоніського земства входило 54 гласних, серед яких було чимало прогресивно налаштованих діячів, приміром, таких, як священик села Бойківська Слобідка Петро Леонтович, генерал-майор Михайло Дараган, дійсний статський радник Михайло Білуха-Кохановський, штабс-капітан Василь Неплюєв, губернський секретар Микола Косюра, титулярний радник Яків Деркач та інші. Тому М.О. Максимович з ентузіазмом узявся за нову справу, народжену ліберальними царськими реформи. Вчений вірив, що Золотоніське земство стане «стоокой громадой» во имя «честности и правдивости», вірив у можливість поліпшення життя і в те, що «Родители будут видеть своих детей умными и счастливыми» [11].

Одним з перших про переміни у житті М. Максимовича дізнався редактор журналу «Киевские епархиальные ведомости» П. Лебединцев, з яким вчений вів активне листування. «После Золотоношских виборов, о которых я извещал вас, я остался в числе 27-ми гласных от сословия землевладельцев, между которыми обрелось 2 священника и 2 козака; а на 12 июня мы опять позваны на выборы дворянские. Не позволю себе отказать от поездки и на эти выборы» [12, 385], – писав він йому 9 червня 1865 року з Михайлової Гори. А згодом П. Лебединцев уже вітав свого колегу з новим громадським статусом: «Поздравляю Вас со званием гласного; дай Бог, чтобы Ваш глас не был гласом в пустыне» [13, 386], – писав він до М. Максимовича. Також П. Лебединцев висловлював сподівання, що Золотоніський округ виграє від участі М. Максимовича «в сем новом у нас деле» [14, 386].

З подальшого листування цих двох осіб дізнаємося, що М. Максимович планував брати активну участь у діяльності Золотоніського земства, хоча й відмовився обійняти запропоновані йому посади гласного Полтавський губернських зборів та члена Золотоніської земської повітової управи. Так, 26 червня 1865 року він повідомляв П. Лебединцеву, що «с 15 августа у нас в Золотоноше начнется уже земское собрание, в котором деятельно участвовать вменяю себе в обязаность, хотя от поездок в Полтаву, равно и от выборов в члены управы, отказываюсь решительно...» [15, 388]. А 19 серпня того ж року ще раз підтвердив незмінність своєї позиції: «Кланяюсь вам из Золотоноши, где я уже третий день участвую в земском собрании в качестве гласного, уклонившегося впрочем от выборных должностей по земству; а на нынешний день я назначен для баллотировки в

члены управы, которым положено вчера жалование 750 р. в год, тоже и председателю; на канцелярию 2000 р.» [16, 394, 395].

Як бачимо, обрання М. Максимовича гласним Золотоніського повітового земства відкрило перед ним нові можливості й перспективи, в тому числі й для покращення матеріального становища, що на той час для вченого було вкрай актуальним. Адже пенсія відставного професора складала всього 762 рублі, яких катастрофічно не вистачало на повноцінне забезпечення родини. А відмова Михайла Олександровича від фінансово вигідних пропозицій з боку земства була обумовлена, на наш погляд, станом його здоров'я – давалися взнаки погіршення зору та ревматизм.

Та попри все, два терміни підряд, з 1865-го по 1870-й рік, М. Максимович добросовісно брав активну участь у роботі Золотоніського повітового земства, віддаючи йому свій багатий досвід і знання. Відомості, що збереглися у «Журналах» та «Отчетах» Золотоніського земства, засвідчили наступні форми земської діяльності М. Максимовича:

— він входив до комісій із улаштування у Золотоніському повіті мережі земських народних шкіл;

— був членом комісії з улаштування в повіті медичної частини [17,13], яка затвердила перші Правила надання медичної допомоги в Золотоніському повіті [18, 109-115];

— брав участь у роботі комітету зі складання топографічного опису польових і транспортних доріг та гребель [19, 10]. Такий опис було складено і вже у 1868 році земство почало цілеспрямовано виділяти кошти на ремонт дорожніх споруд;

— разом із гласним М.Є. Гайворонським долучався до складання земського проекту зі збереження та розведення лісів [20, 23];

— брав участь у обговоренні та вирішенні суто господарських питань. Так, коли на одному із засідань (1870 р.) зайшла мова про участь земства у покращенні сорту робочих коней, М. Максимович заявив, що сільські жителі більше потребують племінних биків, ніж заводських жеребців. І це суттєве зауваження було враховане [21];

— першим порушив питання про необхідність будівництва у м. Золотоноша окремого приміщення для повітових Зборів, управи та мирових закладів [22, 22]. Уже в 1874 році земство почало розглядати можливість будівництва окремого адміністративного приміщення [23, 21-22], а повністю ідея М.Максимовича була реалізована у 1903 році, коли в Золотоноші, на Новобазарній площі, було відкрито нове двохповерхове приміщення земського будинку [24, 50].

Та все ж найбільше М. О. Максимович зумів проявити себе на ниві покращення рівня народної освіти у Золотоніському повіті, яка гостро потребувала фінансової та організаторської підтримки з боку земства. Достатньо сказати, що на час відкриття земських установ в Золотоніському повіті діяло лише 1 повітове училище Міністерства народної освіти (відкрите у 1820 р.), 6 училищ Відомства державного майна (найбільше – Вереміївське) та 25 парафіяльних шкіл, які утримувались за кошти Церкви і сільських громад. Загалом, у цих закладах працювало з півсотні вчителів, які навчали близько 1000 дітей [25, 168-172]. За таких умов, переважна більшість населення Золотоніського повіту не вміла ні читати, ні писати, що само по собі стримувало соціально-економічний розвиток краю.

Початок змін у освітній галузі було покладено на другій сесії Золотоніських повітових земських зборів, що відбулися 24 вересня 1866 р. Тоді гласні створили Комісію із влаштування земських шкіл в Золотоніському повіті до складу якої увійшли члени повітової управи та шестеро гласних – статський радник Михайло Максимович, кандидат Університету св. Володимира Микола Савич, штабс-капітан Василь Неплюєв, гвардії підпоручик Лев Томара, статський радник Микола Гайворонський та капітан гвардії Іван Товбич [26, 100]. Переконані, що з поміж цих осіб М. Максимович, за плечима якого були роки ректорсько-викладацької роботи у Московському та Київському університетах, був найдосвідченішим і найкомпетентнішим у питаннях освіти. Тому саме він і очолив новостворену Комісію, яка відразу ж приступила до роботи. Уже наступного року в доповіді земському зібранню Комісія рекомендувала «учредить в г. Золотоноше на счет земских сумм питомник с наименованием его «Надежда» [27, 101]. У цьому «питомнику», розрахованому на 30 вихованців, мали готувати майбутніх учителів для земських шкіл.

Крім цього М. Максимович входив і до утвореного земськими зборами особливого Комітету, якому було доручено вироблення детальнішого проекту розвитку народної освіти та мережі шкіл повіту. Головою цього Комітету було обрано капітана гвардії Івана Товбича, який доводився рідним братом дружини М. Максимовича [28, 100]. Свій проект І. Товбич представив земському зібранню у серпні 1868 року. Але через відсутність фінансового обґрунтування він викликав неоднозначні оцінки, в тому числі і з боку М.О. Максимовича. Зокрема, проект Товбича передбачав створення у Золотоніському повіті 35 навчальних округів, до кожного з яких входило б 4-5 населених пунктів. Кожен округ мав обслуговувати один учитель або його помічник, які, переїжджаючи на своїй коняці від села до села, мали по дві години на день навчати дітей грамоти. Навчання мало бути платним, а розмір плати для кожного учня або його батьків мав складати 1 крб 50 коп. сріблом на рік. Зазначеним проектом також передбачалося створення у повіті платної бібліотеки для народного читання [29, 121-149].

Того ж 1868 року очолювана М. Максимовичем Комісія на основі зібраних пропозицій запропонувала земським зборам свій проект організації в повіті системи народної освіти. Суть цих пропозицій зводилася до наступного:

1. «На даний час Комісія вважає неприйнятним проект поширення народної освіти, запропонований гласним І. В. Товбичем, але, в якості експерименту, рекомендує утворити у Золотоніському повіті один навчальний округ, в якому навчання відбуватиметься за його проектом.

2. «Комісія підтримує ініціативу Полтавських повітових земських зборів про грошову допомогу від земства тим із народних шкіл, які відкриваються за фінансової підтримки сільських громад чи приватних осіб, і де кількість учнів складає не менше 15 осіб»;

3. «З метою підготовки здібних учителів Комісія рекомендує відкрити при повітовому училищі педагогічний клас, де кожен бажаючий стати учителем, після складання іспитів міг би опанувати кращі методи викладання. Також Комісія рекомендує для здібних випускників, які завершать навчання у педагогічному класі, заснувати п'ять стипендій у розмірі 60 карбованців кожна»;

4. «Комісія підтримує ініціативу Полтавських повітових земських зборів щодо викладання при Золотоніському повітовому училищі двох європейських мов, що дозволить випускникам училища вступати до вищої школи»;

5. «Комісія вважає за необхідне прийняти на утримання земства училища Відомства державного майна й рекомендує визначити для них суму фінансової допомоги від земства»;

6. «Для заохочення діяльності колезького реєстратора В. Авадовського, який відкрив у своєму будинку початкове народне училище, Комісія вважає за можливе видати йому винагороду у розмірі 50 карбованців»;

7. «Для належного утримання штатного наглядача у справах Училищної ради Комісія рекомендує видати йому із земських сум 100 карбованців на канцелярські потреби та роз'їзди» [30, 116-120].

Як показало життя, перші кроки Золотоніського земства, спрямовані на розвиток у повіті системи народної освіти, були своєчасними і вдалими. Насамперед, це стосувалося запровадження пропорційного фінансування народних училищ за рахунок земства та сільських громад, що, у свою чергу, пробуджувало ініціативність і відповідальність з боку селян. Завдяки цьому вже у 1868 році в містечку Піщана Золотоніського повіту було відкрито перше початкове народно-земське училище [31, 38]. Наступного року таке ж училище було відрите і в селі Панському [32, 74], а у 1870 році – на батьківщині М. Максимовича у селі Прохорівка [33, 76]. Переконані, що Михайло Олександрович теж був причетний до цієї події, хоча ніколи цим не хизувався. Але факт залишається фактом: Прохорівка стала першим населеним пунктом Золотоніського повіту, в якому було запроваджено обов'язкове навчання дітей грамоті. Ось що про це було сказано у звіті земства: «В прошлом 1870 году Прохоровские общества козаков, казенных и временно обязанных крестьян приговором 11-го октября постановили: что всякий из членов этих обществ обязан ежедневно посылать детей своих в училище, а в каникулярное время посылать для повторения пройденных наук в воскресенья и праздничные дни. На содержание училища общества назначили: ежегодный сбор по 10 коп.

с ревизской души и 50 руб. из общественных доходов, что составило сумму, ассигнованную обществами на училище, 114 руб. 40 коп, а вместе с пособием от земства составляет сумму 253 руб. 80 коп. Сверх этих средств тем же приговором Прохоровского общества определена плата за каждого учащегося по 2 и по 1 рублю, смотря по состоянию родителей их: сумма этой платы, по числу 46 учеников, обучаемых в Прохоровском училище, в конце января месяца сего года простиралась до 64 руб.» [34, 171].

Впродовж 1871-1872 років на території Золотоніського повіту було відкрито ще 9 народно-земських училищ, в яких отримали можливість навчатися 570 дітей [35, 34-81]. А в 1873 р. у Золотоноші було відкрито і жіночу прогімназію, де почали готували майбутніх учителів для сільських шкіл [36, 66]. Таким чином, була реалізована ще одна ідея М.О. Максимовича, яка стосувалася підготовки вчительських кадрів.

Велику роль у розвитку на Золотоніщині системи народної освіти відіграла й повітова Училищна рада, яка вирішувала чимало поточних питань, у т. ч. контролювала діяльність народно-земських шкіл. І хоча в одному з листів до П. Лебединцева М. Максимович повідомляв, що збирається відмовитися від роботи в цій раді: «Полтавский директор, не спрося меня, представил, а князь Шихматов утвердил членом от министерства нар. просвещ. в Золотоношский училищный совет, куда и зовут на 15 апреля; но я поеду с тем, чтобы отказаться от этой обязанности, которая не по силам мне, старику, хотя по душе и не прочь бы. Меня влечет к себе Киев и его святая старина» [37, 137], маємо дані, що М. Максимович все таки входив до складу Училищної ради і навіть деякий час її очолював. Маємо дані, що 26 травня 1866 року за його участю відбулося перше засідання цієї ради [38, 138], а у 1868 році Училищна рада під головуванням М.О. Максимовича, розглянула питання про відкриття у м. Золотоноша колезьким реєстратором Василем Авадовським першого приватного початкового народного училища, яке існувало за фінансової підтримки земства аж до 1917 р. [39, 119-120].

З великою вірогідністю можна стверджувати, що М. Максимович також брав участь і у виробленні першої навчальної програми для земських шкіл та методичної інструкції для вчителів цих шкіл, які були затверджені повітовою Училищною радою у вересні 1869 р. [40, 172-180]. В обох документах відчувається професійний підхід і щире вболівання за справу народної освіти, що цілком було в дусі М. Максимовича – великого гуманіста і просвітителя, автора популярної серед сільського населення дитячої «Книги Наума о великом Божием Мире» (перевидавалась 11 разів, у тому числі й на кошти діячів Золотоніського земства).

Діяльність гласного Михайла Максимовича не минула безслідно і була належно оцінена Золотоніським земством. Вже після смерті вченого, у 1904 р., на пропозицію гласного Володимира Науменка земські збори одноголосно прийняли рішення про заснування у селі Прохорівка, де М. Максимович прожив більшу частину свого життя і де був похований, безкоштовної народної бібліотеки-читальні його імені – «Бібліотеки імені М. О. Максимовича». У «Отчете» Золотоніського земства за 1904 р. читаємо наступне: «Для открытия в Прохоровке, в память М. А.Максимовича, библиотеки-читальни не оказалось удовлетворяющего правилам на этот счет помещения при училище, почему открыта пока, согласно постановлению земского Собрания, приучилищная библиотека, без читальни» і далі «Касательно постановки в библиотеке портрета М. А. Максимовича управа обратилась к В. П. Науменку за содействием по приисканию лучшего экземпляра этого портрета, с целью приобрести его в собственность или переснять» [41, 24-25]. На 1906 р. ситуація залишалась незмінною: «Наименование прохоровской народной библиотеки-читальни «библиотекой имени М. А. Максимовича» исходатайствовано, испрошено также разрешение на открытие ее вне школы и получен приговор от прохоровского сельского общества об отводе им помещения для этой библиотеки-читальни при сельской расправе; тем не менее библиотека остается по-прежнему при училище, за отсутствием, вследствие исключения правительством из сметы соответствующей ассигновки, средств на ремонт и оборудование, а также на содержание его и библиотеки» [42, 26-27].

Того ж 1904 р. з нагоди 100-річчя від дня народження вченого за участі діячів Золотоніського земства на могилі М. Максимовича

місцевим священиком була відслужена панахида та влаштовані скромні поминки [43, 27].

Маємо надію, що заслуги гласного Золотоніського повітового земства М. О. Максимовича будуть належно оцінені й теперішнім або майбутнім складом Золотоніської районної ради, яка продовжує ту справу, що була започаткована більше 140 років тому. І хоч у місті Золотоноша є вулиця, яка носить ім’я вченого, було б добре, що б на цій вулиці з’явилася і меморіальна дошка з барельєфом Михайла Максимовича. А ще краще було б, коли б така дошка з’явилася на приміщенні колишнього Золотоніського земства, про будівництво якого свого часу він щиро турбувався. У будь якому разі тепер ми достеменно знаємо, що земська діяльність Михайла Олександровича Максимовича не минула безслідно і він заслужив на вдячну пам’ять своїх земляків, як і багато інших визначних діячів Золотоніського земства, про яких пам’ятає історія.

Джерела та література

1. Вчений-енциклопедист М. О. Максимович як історик України : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. І. Бойко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2002. – 20 с.

2. Роль М. О. Максимовича у формуванні українських академічних традицій та українознавчих дисциплін у Київському університеті (1834-1845 роки) : автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12 / С. Г. Біленький ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 21 с.

3. Мусієнко В. Комунікативна позиція адресанта в епістоляріях М. Максимовича / В. Мусієнко // Вісник Черкаського університету. Вип. 169. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 2009. – С. 5-12.

4. Корновенко Л. Комунікативний статус російської мови в епістолярії М. Максимовича / Л. Корновенко // Вісник Черкаського університету. Вип. 169. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 2009. – С. 39-45.

5. Бондар Л. «Щирий малоросіянин», патріарх української науки (До 205-річчя від дня народження Максимовича Михайла Олександровича) / Л. С. Бондар, Л. І. Прокопенко, О. А. Біда // Вісник Черкаського університету. Вип. 164. Серія Педагогічні науки. – Черкаси, 2091. – С. 78-81.

6. Поліщук В. Михайло Максимович у студіях Василя Доманицького / В. Поліщук // Вісник Черкаського університету. Вип. 198. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 2011. – С. 32-37.

7. Короткий В. Науковий подвиг дослідника української культури : (до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича) / В. Короткий // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1-2. – С. 3-17.

8. Бойко Н. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм / Н. Бойко. – Черкаси: Брама, 2004. – 247 с.

9. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864-1873)// Киевская старина. – 1904. – Сентябрь. – Отд.І. – 413 с.

10. Там само.

11. Короткий В. Науковий подвиг дослідника української культури: (до 200-річчя від дня народження Михайла Максимовича) / В. Короткий // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 1-2.

12. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864-1873)// Киевская старина. – 1904. – Сентябрь. – Отд. І. – 413 с.

13. Там само.

14. Там само.

15. Там само.

16. Там само.

17. Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8-16 августа 1868 года. – Киев: типография Федорова, 1868 г. – 216 с.

18. Журналы и постановления Золотоношского уездного земского собрания за 1867 год. – Киев: типография Е.Федорова, 1867 г. –125 с.

19. Там само.

20. Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8-16 августа 1868 года. – Киев: типография Федорова, 1868 г. – 216 с.

21. Свод журналов и постановлений Золотоношского VI очередного уездного земского собрания 31-го мая и 1-го июня 1870 года. – Киев: типография Е.Я. Федорова, 1870 г. – 275 с.

22. Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8-16 августа 1868 года. – Киев: типография Федорова, 1868 г. – 216 с.

23. Свод журналов и постановлений чрезвычайного Золотоношского уездного земского собра-

ния заседания 16 сентября 1874 года. – Полтава: тип. И. Пигуренко, 1875. – 44 с.

24. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XXXX очередной сессии за 1903 год. – Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1904. – 127 с.

25. Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. – Полтава: тип. Пигуренко, 1870. – 187 с.

26. Журналы и постановления Золотоношского уездного земского собрания за 1867 год. – Киев: типография Федорова, 1867 г. – 125 с.

27. Там само.

28. Там само.

29. Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8-16 августа 1868 года. – Киев: типография Федорова, 1868 г. – 216 с.

30. Там само.

31. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 год с приложеними. – Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1899. – 362 с.

32. Там само.

33. Там само.

34. Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания чрезвычайного – заседания 20 марта и очередного – заседания 31 мая, 1, 2 и 3 июня 1871 г. – Полтава: тип. Пигуренко, 1872. – 192 с.

35. Отчет Золотоношской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXV очередной сессии (1899 года) за 1898 год с приложеними. – Золотоноша: тип. Лепского и Вурмана, 1899. – 362 с.

36. Свод журналов с приложениями Золотоношского уездного земского собрания VIII созыва в июне 1872 года. – Полтава: тип. Пигуренко, 1872. – 192 с.

37. Переписка М.А. Максимовича с П.Г. Лебединцевым (1864-1873)//Киевская старина, 1904. – Т. LXXXVII. – Октябрь. – 407 с.

38. Там само.

39. Свод журналов и постановлений Золотоношского уездного земского собрания четвертого созыва 8-16 августа 1868 года. – Киев: типография Федорова, 1868 г. – 216 с.

40. Отчет за 1869 год Золотоношской уездной земской управы. – Полтава: тип. Пигуренко, 1870. – 187 с.

41. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLI очередной сессии за 1904 год. – Золотоноша : тип. Лепского и Вурмана, 1905. – 133 с.

42. Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию XLIII очередной сессии за 1906 год. – Золотоноша : тип. П. Лепского и И. Вурмана, 1907. – 145 с.

43. Чествование памяти М.А. Максимовича // Киевская старина, 1904. – Т. LXXXVII. – Октябрь. – Документы и известия. – От. II. – 204 с.

Виктор Козориз

Михаил Максимович и его деятельность в Золотоношском уездном земстве

Статья посвящена исследованию малоизвестных фактов биографии выдающегося украинского ученого М.А. Максимовича, касающихся его деятельности в качестве гласного Золотоношского уездного земства в 1865-1870 годах. В частности, автор доказывает, что деятельность М.А. Максимовича в этот период имела значительное влияние на становление системы народного образования в Золотоношском уезде Полтавской губернии.

***Ключевые слова**: М. Максимович, Золотоношское земство, гласный, народное училище.*

Victor Kozoriz

Mykhailo Maksymovych and his Activity in Zolotonosha County Zemstvo (District Council)

The article is devoted to the research of little-known facts in the biography of the outstanding Ukrainian scientist M.A. Maximovich concerning his activity in the character of the zemstvo councillor of Zolotonosha zemstvo of uyezd in 1865-1870. In particular, the author is proving that the activity of Maximovich in that period had a considerable influence on the coming into being of the national education system in Zolotonosha uyezd of Poltava province.

***Key words**: M. Maximovich, Zolotonosha zemstvo, the zemstvo councilor, the public school.*

УДК 94(477)(031).(0.041)“1944-1947”

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ)

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА «РОЗШИРЕННЯ ПРАВ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК»: «УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» – 2 (1944–1947 рр.)

У статті йдеться про другу спробу підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр., з'ясовуються обставини виникнення ідеї такого видання, перебіг роботи над проектом й причини його дострокового припинення.

***Ключові слова**: «Українська Радянська Енциклопедія», енциклопедичний проект 1944–1947 рр., Феодосій Бабенко, Микола Бажан, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов.*

Проблема першої повоєнної спроби підготовки республіканського енциклопедичного видання (другої з черги після «скрипниківської» УРЕ 1930–1934 рр.) не знайшла належного висвітлення у сучасній вітчизняній історіографії. У ширшому контексті «розширення прав союзних республік» 1944–1945 рр. [1] розглядає це питання С. Єкельчик, побіжно зауважуючи, що у листопаді 1944 р. більшовицька адміністрація УРСР оголосила «масштабний націєтворчий проект» – двадцятитомну Українську Радянську Енциклопедію: «Призначений на головного редактора Мануїльський погодив цю місцеву ініціативу в Москві «з тов. Алєксандровим, який висловив не тільки свою думку, а й думку тов. Малєнкова про те, що така українська радянська енциклопедія якраз на часі»... Республіканські чиновники мали амбітний намір завершити двадцять томів до 1955 р., але 1947 р. їм довелося припинити проект через брак фінансування з Москви» [5]. Попри лаконічність цього повідомлення, цінною є авторська згадка про принаймні усне «добро» на підготовку УРЕ начальника Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) Г. Ф. Алєксандрова й секретаря ЦК ВКП(б) й водночас заступника Голови РНК СРСР Г. М. Малєнкова.

Дещо докладніше справу підготовки УРЕ 1944–1947 рр. висвітлено у статті аспірантки Інституту історії України НАН України Т. Демиденко, одначе й вона лише окреслює проблему, не надто її деталізуючи. Втім, до її статті долучено цінний документальний додаток [4].

У нашій розвідці зроблено спробу докладніше з'ясувати обставини ініціювання другої спроби видання «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр., процес розгортання роботи над проектом, окреслити коло його учасників й причини його дотермінового заморожування.

30 жовтня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову № 1441 «Про видання Української Радянської Енциклопедії», яка була оприлюднена 15 листопада 1944 р. на шпальтах «Радянської України» [7, с. 1]. Метою видання, підготовка якого мала розпочатися вже з 1 листопада 1944 р., визначалося «посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України».

У дусі звичних більшовицьких пропагандистських кліше окреслювалася документом й «історіософія» майбутнього енциклопедичного проекту: «В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно ґрунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу...» [7, с. 1]

Цим же рішенням затверджувалася Головна редакційна колегія «УРЕ» у складі М. П. Бажана, акад. О. І. Білецького, акад. О. О. Богомольця, проф. А. О. Введенського,

акад. К. Г. Воблого, акад. М. С. Возняка, доц. Ф. Ф. Єневича, проф. Г. С. Костюка, акад. О. І. Лейпунського, К. З. Литвина, Д. З. Мануїльського, акад. Є. О. Патона, проф. М. Н. Петровського, В. Ф. Старченка та акад. П. Г. Тичини [7, с. 1].

Розпорядженням РНК УРСР від 2 січня 1945 р. № 1-р Головній редколегії «УРЕ» передавалися картотека, бібліотека літератури й усі справи створеної свого часу УРЕ М. Скрипника – В. Затонського 1930–1934 рр., що мали зберігатися у Книжковій палаті УРСР [4, с. 216].

9 лютого 1945 р. постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У № 212 «Про план видання, кошторис та штати Української Радянської Енциклопедії» було деталізовано попередню ухвалу від 30 жовтня 1944 р.: затверджувався план видання в обсязі 10 томів та одного тому настільної енциклопедії, загальним накладом 550 тис. примірників й терміном виходу у п'ять років; передбачалися штати видання на 1945 р. у кількості 79 осіб; уряд республіки мав «просити РНК СРСР доручити Державній штатній комісії при РНК СРСР розглянути та затвердити штати УРЕ» [4, с. 219 220; 10, ф. 2, оп. 7, спр. 2096, арк. 68].

Учений секретар УРЕ Феодосій Бабенко. Фото 1952 р.

14 лютого 1945 р. Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. С. Хрущов звернувся з листом до наркома фінансів СРСР й голови Державної штатної комісії при РНК СРСР А. Г. Звєрєва. У документі йшлося: «Радою Народних Комісарів й Центральним Комітетом КП(б)У ухвалено постанову про видання Української Радянської Енциклопедії.

У даний час організаційні заходи завершу - ються, й редакція УРЕ повинна розпочати підготовку матеріалів для видання.

Рада Народних Комісарів УРСР просить розглянути й затвердити штатний розпис для редакції Української Радянської Енциклопедії у складі 79 осіб, з місячним фондом заробітної платні 76,1 тис. руб.» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 2747, арк. 29.]

У штатному розписі редакції, крім головної редакції (головний редактор, заступник головного редактора, редактор-організатор, технічний секретар), передбачалася наявність 16 редакційних відділів: 1) відділ суспільних наук; 2) відділ психології, педагогіки, народної освіти; 3) відділ мови, літератури й мистецтва; 4) відділ військових наук; 5) відділ охорони здоров'я та медицини; 6) відділ агробіологічних наук і сільського господарства; 7) відділ природознавства, точних наук і техніки; 8) літературна редакція; 9) відділ словника (упорядкування слів); 10) коректорський відділ; 11) бібліографічно- бібліотечний відділ; 12) відділ художньо-ілюстративного оформлення; 13) технічна редакція; 14) стенографічно-друкарське бюро; 15) бухгалтерія й планова частина; 16) господарська частина [10, ф. 2, оп. 7, спр. 2747, арк. 30 32.].

Втім, Арсеній Григорович Звєрєв не відгукнувся (принаймні, за відомими нам документами) на звернення свого українського колеги. Зрештою, кремлівським урядовцям було не до республіканської енциклопедії УРСР – завершувалася Друга світова війна, відбувався повоєнний геополітичний розподіл світу, народне господарство було зруйноване – гроші насамперед були потрібні на відбудову. Підготовка «УРЕ» у цій ситуації виглядала лише республіканським «клопотом». Очевидно, саме тому упродовж усього 1945 р. й до початку квітня 1946 р. робочий апарат Редакції «УРЕ» не був підібраний, й робота по підготовці видання енциклопедії завмерла [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 13].

Робочий апарат «УРЕ» у єдиній особі – ученого секретаря доцента Ф. М. Бабенка – був створений лише ухвалою Оргбюро ЦК КП(б)У від 3 квітня 1946 р. У його рішенні йшлося: «Затвердити т. Бабенка Ф. М. вченим секретарем редакції «Української Радянської Енциклопедії»».

Через десять днів – 11 квітня 1946 р. – під головуванням президента АН УРСР акад. О. О. Богомольця відбулося перше засідання Редколегії УРЕ. На ньому було розглянуто питання про складання проспекту словника (тематичного плану) «УРЕ», склад наукових відділів редакції енциклопедії й поточні завдання роботи редколегії. Доповідь про

складання проспекту словника зробив член Головної редколегії енциклопедії доцент Ф. Ф. Єневич (1905–1976) – директор Українського філіалу Інституту Маркса-Енгельса-Леніна при ЦК ВКП(б) [8]. Участь в обговоренні доповіді й засад підготовки словника «УРЕ» взяли акад. О. О. Богомолець, директор Інституту історії України АН УРСР член-кор. АН УРСР М. Н. Петровський, акад. Л. А. Булаховський, президент Академії архітектури УРСР проф. В. Г. Заболотний, проф. А. О. Введенський, проф. І. Т. Швець, генерал Кулаков, директор Бібліотеки АН УРСР Ю. О. Меженко та ін. [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 13–14.]

В процесі обміну думками Редколегія ухвалила такі пропозиції: 1. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити робочий апарат Редколегії у складі 20 завідувачів науковими відділами й 24 наукових співробітників – редакторів цих відділів та решту технічних працівників за проектом штатів «УРЕ». 2. Затвердити засади складання словників. 3. При складанні словників надати перевагу співробітникам АН УРСР. 4. Просити ЦК КП(б)У та Раду Міністрів УРСР затвердити обсяг «УРЕ» у 20 томів по 60 авторських аркушів кожний. 5. Просити ЦК КП(б)У та РМ УРСР затвердити відповідальними редакторами томів майбутнього видання Д. З. Мануїльського, О. О. Богомольця, М. П. Бажана, К. З. Литвина та І. Д. Назаренка. 6. Добір авторів, замовлення словників покласти на ученого секретаря Редакції «УРЕ» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 14.].

З огляду на ключову роль у другому проекті «УРЕ» ученого секретаря видання, варто докладніше зупинитися на його практично невідомій постаті.

Феодосій Миколайович Бабенко народився 14 (27) серпня 1899 р. у с. Богодухівка Чорнобаївської волості Золотоніського повіту Полтавської губ. у родині (за визначенням Ф. Бабенка) «міщанина з селян», який займався сільським господарством й підсобними роботами. 1916–1921 рр. навчався в учительській семінарії (згодом технікумі) у Прилуках. Під час навчання у березні 1920 р. вступив до боротьбистського Комуністичного союзу молоді, з травня 1920 р. – член ЛКСМУ. Завідував 2-м та 5-м дитячими будинками у Прилуках (1922–1923); працював на виборних комсомольських посадах (повітовий комітет – окружком – губком комсомолу), Центральному бюро юних піонерів при ЦК ЛКСМУ. Член КП(б)У з 1927 р. У 1928–1932 рр. – старший інспектор комуністичного дитячого руху (КДР) Управління соціального виховання, керівник групи позашкільного виховання та інспектор КДР Сектору соцвиху НКО УСРР. 1931–1932 рр. – аспірант ВУАМЛІН; 1934–1937 рр. – слухач Інституту червоної професури (філософії) у Києві. 1937–1938 рр. – керівник кафедри ленінізму Українського інституту масової заочної освіти; згодом (1938–1941) – завідувач кафедри марксизму-ленінізму Гідромеліоративного інституту у Києві. 1939 р. ВАК Міністерства вищої освіти СРСР затверджений в ученому званні доцента [10, ф. 166, оп. 12, спр. 257, арк. 1–3].

Учасник Великої Вітчизняної війни, під час якої перебував на політико-пропагандистських й командних посадах, завершивши її у званні підполковника. Мав нагороди: ордени – «Червоної Зірки» та «Отечественной войны» І ст.; медалі – «За оборону Сталинграда», «За освобождение Праги», «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.». Демобілізований 16 січня 1946 року.

Отже, новопризначений учений секретар енциклопедії мав за плечима поважний життєвий досвід й досвід керівної роботи.

Наступна нарада у справі «УРЕ» відбулася 26 квітня 1946 р. у заступника Голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажана. На ній було присутнім вузьке коло осіб. Крім господаря кабінету, у нараді взяли участь: відповідальний редактор видання акад. Д. З. Мануїльський, начальник Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У І. Д. Назаренко, завідувач відділу преси ЦК А. Т. Чеканюк, керівник Управління в справах поліграфії УРСР П. Є. Рудий, міністр фінансів УРСР Г. Л. Сахновський, Ф. Ф. Єневич, учений секретар «УРЕ» Ф. М. Бабенко, головний редактор Політвидаву УРСР І. Д. Білоус [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 32].

Микола Платонович Бажан розпочав нараду з сумної констатації: «Як відомо, вже майже рік минув після того, як винесена постанова Раднаркому про створення Української Радянської Енциклопедії... На жаль, мушу

сказати, що реалізація постанови йшла неприпустимими темпами і зроблено дуже мало. Тільки в цьому місяці робота почала активізуватися. Тут великий вплив мали вказівки тов. Мануїльського про роботу по створенню УРЕ. Для всіх нас цілком зрозуміла вага цього питання – політична, ідейна і культурна... Основне питання – встановити конституцію видання: чи треба засновувати спеціальне видавництво УРЕ, що має декілька плюсів, чи зробити його відділом Партвидаву при ЦК КП(б)У, що також має плюси...» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 33 34].

На цій нараді була заслухана доповідь уче - ного секретаря Ф. М. Бабенка про роботу апарату Редколегії «УРЕ» за три тижні його існування. Доповідач, зокрема, з'ясував, що після попереднього засідання 11 квітня відбулися розмови з усіма особами, висунутими на завідувачів відділів редакції, й досягнуто їхньої згоди. Вакантною залишалася лише посада керівника відділу юридичних наук. Були зроблені замовлення співробітникам АН УРСР на складання термінологічних словників по окремих розділах енциклопедії. Першим було замовлено словник по історії України авторитетному співробітнику Інституту історії України АН УРСР Ф. О. Ястребову (1903–1973). Крім того, спільно з директором Бібліотеки АН УРСР Ю. О. Меженком [14] було сформовано групу бібліотечних працівників – фахівців з бібліографії, які приступили до складання термінологічних словників, на підставі яких були складені «Большая Советская Энциклопедия», «Малая Советская Энциклопедия», а також, як, вдавшись до езопової мови, висловився Феодосій Миколайович, *«видання українського тритомника»* – тобто «Українська Загальна Енциклопедія» (Львів – Станіславів – Коломия, 1930–1935). Відділи «УРЕ» вже приступили до роботи. Був складений штатний розпис редакції на 88 осіб, з яких 25 осіб вже дали згоду працювати в апараті УРЕ [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 35–36].

Невирішеною проблемою залишалося питання, кому має підпорядковуватися апарат «УРЕ» – Раді Міністрів УРСР чи республіканському Політвидаву – й якими повинні бути посадові оклади редакційних працівників. Президент АН УРСР О. О. Богомолець пропонував прирівняти за оплатою завідувачів відділами й старших наукових співробітників «УРЕ» до ставок наукових співробітників Академії наук. Проблемною була й справа розташування енциклопедії – робота над нею вимагала окремого приміщення з кількома десятками кімнат й спеціально обладнаною бібліотекою. Пропонувалося відійти від первісно визначеного обсягу «УРЕ» у 10 томів й збільшити його удвічі – до 20 томів (по 60 арк. кожний). Значний обсяг роботи щодо друкування видання і його масовий наклад висував, у свою чергу, питання про друкарню.

Справа кадрового забезпечення редакції «УРЕ» була визначена лише у загальних рисах й була, швидше за все, на цьому етапі лише декларацією про наміри. Учений секретар енциклопедії не мав зайвих ілюзій: «З кадрами дуже погано. На сьогодні у нас є кандидати на зав. відділів. В основному це товариші, які працюють на досить відповідальній роботі і які працювати в цій справі [УРЕ] будуть дуже мало. Таких є 19 чол. Ми подали їх кандидатури на розгляд ЦК.

Відносно інших кадрів питання ставиться так: кожний зав. відділом разом з нами мусить підібрати одного чоловіка, і знов-таки ми нічого не можемо сказати, як ми забезпечимо цих людей. Таким чином, основне: кадри, гроші, приміщення» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 37].

Відповідальний редактор «УРЕ» Д. З. Мануїльський також підтримав думку доповідача про надзвичайну важливість кадрового забезпечення енциклопедії: «Зараз нам треба підшуковувати кадри. Це наше партійне завдання. Я знаю, що будуть труднощі з кадрами, буде нелегко. Коли трудно знайти заввідділу пропаганди в який-небудь Обком партії, то тут ще більші труднощі будуть. Зараз партія повинна взятися за цю справу і кадри підшукати... Таким чином, основне питання – це кадри. Треба зрозуміти, що цих наукових працівників фінансово потрібно зацікавити. Ставки і гонорар потрібні бути високими. Тоді ми зможемо вибирати кадри. Коли ви дасте матеріальні умови, люди до нас будуть іти» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 52–53].

Підсумовуючи обмін думками під час наради, М. П. Бажан так резюмував її результати, зробивши наголос, що створювати окреме видавництво «УРЕ» недоцільно, а відтак наявна

лише альтернатива – підпорядковувати редакцію або Політвидаву, або Видавництву АН УРСР: «Справа стоїть так: чи то при Політвидаві, чи то при Академії наук. Для Академії наук легше дістати приміщення. Дозвольте резюмувати так: будемо просити тов. Мануїльського поставити перед Президією Академії наук питання про видання УРЕ в системі Видавництва Академії наук з державною цільовою дотацією на це видавництво і заснуванням редакції для видання УРЕ в системі Академії наук. Поскільки питання про Політвидав може бути вирішене після відхилення пропозиції про організацію УРЕ при Академії наук, ми про Політвидав зараз нічого питати не будемо.

Ми будемо просити Дмитра Захаровича [Мануїльського] це питання з'ясувати, і після з'ясування дозвольте ще раз скликати нараду» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3959, арк. 55].

Учасники наради 26 квітня 1946 р. вирішили клопотатися перед ЦК КП(б)У й Радою Міністрів УРСР про створення наукового інституту «УРЕ» при АН УРСР; робочому апарату енциклопедії доручалося підготувати до засідання ЦК КП(б)У й РМ УРСР проекти кошторису й штатів інституту «УРЕ» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 15].

27 травня 1946 р. учений секретар видання Ф. М. Бабенко звернувся з листом до директора Української Книжкової Палати: «Рішенням ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР в цьому році поновлена робота над виданням Української Радянської Енциклопедії». Редакції УРЕ дуже потрібні матеріали, видані і підготовлені до друку редакцією УРЕ попереднього скликання. 1934 р. за наказом Наркомосу УРСР ліквідком всі ці видані матеріали, рукописи, літературу передав Вам на схорону.

Посилаю до Вас свого секретаря т. Васильєву А. П. для з'ясування стану, в якому знаходиться все вищезазначене, і можливості використання їх в нашій роботі».

Принагідно висловлювалося прохання надати зазначеній особі «всебічну допомогу по терміновому виконанню покладеного на неї завдання» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 3, арк. 11].

21 червня 1946 р. на промовисту адресу *«Москва, Кремль, товаришу Сталіну Й. В.»* було спрямоване звернення Голови Ради Міністрів УРСР й Першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова з приводу підготовки республіканської енциклопедії. У документі йшлося: «Раднарком УРСР і ЦК КП(б)У 30 жовтня 1944 р. ухвалили рішення про видання Української Радянської Енциклопе-

Про видання Української Радянської Енциклопедії

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У

З метою посилення виховання народних мас, особливо партійно-радянських кадрів і інтелігенції в дусі більшовизму і радянського патріотизму та мобілізації народу на відбудову державного, економічного і культурного життя України, РНК УРСР і ЦК КП(б)У постановляють:

1. Приступити з 1 листопада 1944 року до підготовки видання Української Радянської Енциклопедії (УРЕ).

2. В основу УРЕ покласти наукове, ленінсько-сталінське висвітлення непорушного союзу українського і російського народів, закономірності перемоги радянської влади на Україні і возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі. В УРЕ потрібно грунтовно показати героїчне минуле і культурну спадщину українського народу, особливо відзначивши історичне значення приєднання України до Росії; спільну боротьбу українського і російського народів за встановлення радянської влади, вказавши, що радянська влада на Україні є здійсненням одвічної мрії українського народу; величезні досягнення Радянської України в галузі державного, економічного і культурного розвитку за роки радянської влади; німецьку окупацію України (зруйнування промисловості і залізниць, міст і сіл, знищення населення, вивезення населення до Німеччини, намагання онімечити український народ); Вітчизняну війну радянського народу проти німецько-фашистських загарбників (Червона Армія, партизани, народне ополчення, підпільна робота, тил тощо), підкресливши вирішальне значення допомоги народів Радянського Союзу, в першу чергу російського народу, у визволенні України; відбудову народного господарства і культури Радянської України; роль партії Леніна — Сталіна в керівництві боротьбою українського народу за встановлення радянської влади, мирним будівництвом соціалізму і визволенням України з-під гітлерівського гніту.

3. Затвердити головну редакційну колегію УРЕ в складі тт. Бажана М. П., акад. Білецького О. І., акад. Богомольця О. О., проф. Введенського А. О., акад. Воблого К. Г., акад. Возняка М. С., доц. Єневича Ф. Ф., проф. Костюка Г. С., акад. Лейпунського О. І., т. Литвина К. З., т. Мануїльського Д. З., акад. Патона Є. О., проф. Петровського М. Н., т. Старченка В. Ф., акад. Тичини П. Г.

4. Доручити відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, Укрдержвидаву і головній редколегії УРЕ подати до 1 січня 1945 року план видання, штати і кошторис УРЕ.

5. Покласти друкування УРЕ на Укрдержвидав.

Голова РНК УРСР
М. ХРУЩОВ.

Секретар ЦК КП(б)У
Д. КОРОТЧЕНКО

Постанова РНК УРСР та ЦК КП(б)У №1441 "Про видання Української Радянської Енциклопедії", 30 жовтня 1944 р. Текст з газети "Радянська Україна", 15 листопада 1944 р.

дії, якій має належати видатна культурно-політична роль у розвитку радянської культури українського народу.

Видання енциклопедії намічено здійснити у 20-ти томах з орієнтацією, переважно, на контингент [читачів] з середньою освітою.

Упродовж часу, що минув з дня постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У, проведена підготовча робота в галузі підбору редакції, керівного наукового персоналу й організації матеріалів для словників. До складу співробітників редакції енциклопедії залучені провідні й найвидатніші наукові кадри Української РСР» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 56].

І далі, задля «забезпечення подальшого успішного виконання завдань» щодо видання УРЕ, висловлювалися декілька прохань: «1. Дозволити, за прикладом БСЭ, організувати у системі Академії наук Української РСР державний науковий інститут «Українська Радянська Енциклопедія», поклавши на нього підготовку й видання зазначеної енциклопедії. 2. Поширити на інститут «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється, дію постанови РНК СРСР від 6.III.1946 р. № 514. 3. Доручити Державній штатній комісії при Раді Міністрів СРСР розглянути й затвердити, за поданням Ради Міністрів УРСР, структуру й штати державного наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», що створюється» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 54–55].

Невідомо, якою була реакція Й. Сталіна на це звернення й чи була взагалі якась формалізована на письмі відповідь. Коротенька контрольна довідка щодо проходження цього документа лаконічно стверджує: «По письму товарища ХРУЩЕВА Н. С. № 5/52 от 21 июня с/г. на имя товарища СТАЛИНА И. В. об организации в системе Академии наук Украинской ССР института – «Украинская Советская Энциклопедия».

Вопрос направлен 24.VI-с/г. в Совет Министров СССР тов. Берия Л. П. на рассмотрение. Ст. консультант *И. Грубрина*. 28.VI-46 г.» [10, ф. 2, оп. 7, спр. 3927, арк. 56].

Кремль не поспішав з відповіддю на звернення щодо легалізації статусу редакції «УРЕ» й створення у системі АН УРСР окремого профільного інституту. На ситуацію з енциклопедією вочевидь негативно вплинула й смерть 19 липня 1946 р. президента АН УРСР акад. О. О. Богомольця, активного прихильника підготовки республіканської енциклопедії зусиллями академічних працівників й у Видавництві АН УРСР.

Тим часом редакція «УРЕ» як окремий підрозділ тимчасово працювала у складі Українського видавництва політичної літератури – Укрполітвидаву – у кількох кімнатах по вул. Володимирській, 42 у Києві. Поки тривав обмін думками з приводу статусу й перспектив видання «УРЕ» у середніх й верхніх ешелонах республіканської компартійної номенклатури, продовжувалася копітка редакційна робота, зокрема, над укладанням термінологічних словників. Відповідно з рекомендаціями наради у справі «УРЕ» від 26 квітня 1946 р., формувався штат старших наукових співробітників редакційних відділів «УРЕ» – основних працівників апарату енциклопедії.

Так, 15 травня 1946 р. до відповідального секретаря видання Ф. М. Бабенка звертався з письмовою заявою заввідділу педагогіки «УРЕ», Заслужений діяч науки проф. С. Чавдаров: «Прошу зарахувати на посаду старшого наукового співробітника відділу педагогіки УРЕ тов. Горбунцову Т. Ю., яка працює старшим науковим співробітником Науково-дослідного інституту педагогіки» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 39]. 16 травня до Редакції УРЕ було відправлено листа за підписом директора Інституту органічної хімії АН УРСР акад. А. І. Кіпріанова: «Прошу зачислить ст[аршего] научн[ого] сотрудника Института органической химии АН УССР кандидата технических наук Б. Г. Савинова на должность ст[аршего] научного сотрудника по отделу химии.

Б. Г. Савинов известен мне как образованный химик с широким кругозором, автор ряда научных работ, популярных статей, брошюр и руководств научно-технического характера.

Б. Г. Савинов – большой аккуратист и это, наряду с его литературным опытом, делает его кандидатуру очень подходящей для работы над изданием Энциклопедии» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 63-63 зв.].

1 липня 1946 р. до Редакції «УРЕ» адресував доповідну записку старший науковий співробітник редакційного відділу «Архітектура й містобудівництво» професор С. М. Колотов. У його письмовій заяві з'ясовувалися обставини уповільненого темпу підготовки

відповідного термінологічного словника. Певні наголоси у документі навіть були подібними до «націоналістичних» декларацій: «Складання словника для УРЕ з розділу «Архітектура й містобудівництво» гальмується з-за відсутності первинного матеріалу. З питань цього відділу, як і взагалі з питань мистецтва, немає ні спеціальних енциклопедій, ні термінологічних словників. БСЭ, так само, як і інші загальні енциклопедії мало торкаються питань української архітектури й українського мистецтва. В зв'язку з цим виникає потреба запровадити додатковий етап роботи перед складанням словника» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 39].

Цей додатковий етап, на думку автора меморандуму, мав полягати у складанні картотеки слів і понять за літературними джерелами й поповненні її відповідним додатковим матеріалом. У картках, крім основних відомостей, мало бути зазначене: напрямок змісту поняття або терміну, джерело, орієнтовна кількість знаків. Картотека після експертної оцінки й врахування відповідних зауважень мала слугувати базою для другого етапу роботи – складання самого словника. На цьому етапі роботи, на думку С. М. Колотова, «слабким місцем буде термінологія». Тому фахівці відділу потребуватимуть лексичної консультації, що, відповідно, ускладнить роботу. З урахуванням вищенаведеного, пропонувалося запровадити диференційовані розцінки оплати праці у залежності від складності роботи: друкований аркуш складання картотеки – 1 500 руб., складання словника – 4 000 руб. [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 39–39 зв.]

6 липня 1946 р. до Редакції «УРЕ» звернувся з листом ректор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка проф. В. Г. Бондарчук, він же завідувач відділу геології та географії енциклопедії, пояснюючи причини затримки дорученого йому керівництва складанням термінологічних словників з геологічних та географічних наук. Головною перешкодою у цій роботі, на його думку, була відсутність у відділі штатного працівника, який би виконував це завдання. Відтак висловлювалося побажання: «З метою прискорення складання розгорнутих словників прошу Вашого дозволу на доручення цієї роботи окремим фахівцям з оплатою по аркушах тексту, установивши ліміт їм цього у десять друк. аркушів» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 38].

17 липня 1946 р. доповідні записки з супровідним листом ученого секретаря «УРЕ» Ф. М. Бабенка були спрямовані члену Президії Редколегії «УРЕ» М. П. Бажану, який наклав резолюцію: «Згоджуюсь щодо оплати в межах, яка встановлена практикою словникової роботи в інших республіках. *М. Бажан*» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 9, арк. 37].

На думку Т. Демиденко, яка спирається на пізніше (1957 р.) свідчення тогочасного члена Редакційної колегії видання Ф. Ф. Єневича, занадто активне розгортання роботи над республіканським енциклопедичним проектом на той час не знайшло підтримки в ЦК ВКП(б) і «автоматично, без письмового розпорядження, було припинене: принаймні жодних свідчень про це виявити не вдалося» [4, с. 216].

Одначе таке твердження не зовсім коректне. Адже, наприклад, звіт ученого секретаря «УРЕ» Ф. М. Бабенка про роботу Редакції «УРЕ» упродовж 3 квітня 1946 р. – 1 березня 1947 р. у своїй заключній частині розпочинається з такої пропозиції: «В зв'язку з *постановою ЦК ВКП(б) про припинення роботи Української Радянської Енциклопедії* вважаю за доцільним просити ЦК КП(б)У: 1. Видати рішення про припинення роботи робочого апарату УРЕ з 15.03.1947 р., зобов'язавши всі установи, що нижче перелічені, до цього терміну прийнять від УРЕ всі справи, бібліотеку та словники і розрахуватись з авторами. 2. Всі виготовлені словники та картотеку до них передати Академії наук УРСР для використання за вказівками ЦК КП(б)У. 3. Бібліотеку УРЕ передати бібліотеці Академії наук УРСР. 4. Робітників УРЕ надіслати, по ліквідації установи, на відповідну роботу. 5. Зобов'язати Укрполітвидав прийняти від УРЕ все листування та грошеві документи [...]»[10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 27] (виділення наше. – *Авт.*).

Отже, як видно з процитованого документа, останнє слово в українській енциклопедичній справі, принаймні 1947 р., сказав Кремль, аморфний ЦК ВКП(б) й у першу чергу особисто Й. Сталін. Маємо й конкретну дату – 15 березня 1947 року.

Одначе робота над республіканським енциклопедичним проектом тривала й після цієї рубіжної дати. Очевидно, йшлося про боротьбу впливів серед «української» партномен-

клатури й прагнення М. Хрущова залишити за собою останнє слово у цьому питанні.

19 червня 1947 р. учений секретар УРЕ Ф. Бабенко «на вимогу» відділу науки Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У «для підготовки питання до засідання ЦК КП(б)У» подав пакет документів щодо утворення «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР» (проект постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У, загальний кошторис витрат по виданнях «УРЕ» на 1947–1954 рр., калькуляція видань «УРЕ» на 1947–1954 рр., пояснювальна записка до штатного розкладу Інституту «УРЕ», штатний розклад Інституту «УРЕ», довідка про потребу приміщення для Інституту «УРЕ», проект постанови ЦК КП(б)У «Про редакторів відділів УРЕ» та ін.) [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 10, арк. 1–25].

Згідно з проектом постанови РМ УРСР і ЦК КП(б)У «Про утворення Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР», на інститут покладалася підготовча та наукова й редакційна обробка матеріалів по виданню основної, настільної енциклопедій та лексичних словників. Друк енциклопедії та словників мало забезпечувати Видавництво АН УРСР [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 10, арк. 2].

Представницьким (за нечисленними винятками партноменклатури) виглядав і список редакторів наукових відділів УРЕ: 1) відділ марксизму-ленінізму, історії ВКП(б) і КП(б)У – К. З. Литвин; 2) відділ історичних наук – чл.-кор. АН УРСР М. Н. Петровський; 3) відділ економічних наук – акад. АН УРСР К. Г. Воблий; 4) відділ філософських наук – Ф. Ф. Єневич; 5) відділ військових наук – ген. Савков; 6) відділ юридичних наук і радянського будівництва – проф. В. Г. Бошко; 7) відділ педагогічних наук і культурного будівництва – проф. С. Чавдаров; 8) відділ мистецтва – акад. АН УРСР О. Є. Корнійчук; 9) відділ літератури – акад. АН УРСР О. І. Білецький; 10) відділ лінгвістичних наук – акад. АН УРСР Л. А. Булаховський; 11) відділ механіко-математичних наук – проф. М. М. Боголюбов; 12) відділ фізико-хімічних наук – акад. А. І. Кіпріанов; 13) відділ геолого-географічних наук – проф. В. Г. Бондарчук; 14) відділ археологічних наук – акад. АН УРСР П. П. Єфіменко; 15) відділ біологічних наук – акад. АН УРСР Д. К. Третьяков; 16) відділ медичних наук і охорони здоров'я – проф. В. П. Комісаренко; 17) відділ технічних наук, промисловості і шляхів сполучення – проф. І. Т. Швець; 18) відділ агрономічних наук і сільського господарства – чл.-кор. АН УРСР П. А. Власюк; 19) відділ архітектури і містобудівництва – акад. Академії архітектури УРСР В. Г. Заболотний [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 10, арк. 10].

Поки що не з'ясовано, чи розглядалося питання про утворення Інституту «УРЕ» на засіданні ЦК КП(б)У, але робота редакції енциклопедії тривала ще до осені 1947 року. Ще план роботи редакції на жовтень 1947 р. свідчить про її функціонування у здавалось би звичному режимі, але вже план на листопад 1947 р. містить пункти, які виразно переконують про припинення роботи й ліквідацію справ: «Підготувати до здавання майно, документацію. – Термін – 20/XI-47 р.»; «Підготувати до здавання бібліотеку, словники, картотеку... Термін – 22/XI-47 р.» [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 13, арк. 10–11]. Останній збережений в архівах документ редакції УРЕ датується 1 грудня 1947 р. Це акт комісії з перевірки діловодства енциклопедії станом на 17 листопада 1947 р., яка була створена за розпорядженням ученого секретаря УРЕ Ф. М. Бабенка (саме йому 13 грудня 1947 р. було передано третій примірник цього документа) [10, ф. 4750, оп. 1, спр. 14, арк. 42–43].

Кремлівське рішення про припинення роботи редакції «Української Радянської Енциклопедії» цілком вписувалося у контекст тогочасних подій в УРСР. Й. Сталіна дратували інформації Першого секретаря ЦК КП(б)У й Голови Ради Міністрів УРСР М. Хрущова про голод 1946–1947 рр. у республіці. Як пригадував Микита Сергійович: «Він [Сталін] вважав, нібито я піддаюся місцевому українському впливові, що на мене чиниться такий тиск і я став ледь не націоналістом, який не заслуговує довіри» [9, с. 11].

Спершу радянський диктатор, який вбачав у таких повідомленнях лише «м'якотілість», розмірковував про необхідність «зміцнити» керівництво УРСР, але вже у лютому 1947 р. ЦК ВКП(б) «закріпив» цю думку ухвалою «Про зміцнення партійної і радянської роботи на Україні». З березня 1947 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, що у ньому взяли участь член

Політбюро ЦК ВКП(б) Л. Каганович й секретар ЦК ВКП(б) М. Патоличев. Обох слухняно обрали до складу Політбюро й Оргбюро ЦК КП(б)У. Пленум визнав недоцільною практику суміщення посад Голови Ради Міністрів й Першого секретаря ЦК КП(б)У, ухваливши «затвердити Першим секретарем ЦК КП(б) України тов. Кагановича Л. М. з тим, що тов. Хрущов М. С. залишається Головою Ради Міністрів УРСР». За ініціативою новообраного очільника КП(б)У розгорнулася масштабна підготовка до пленуму ЦК КП(б)У з доволі промовистим порядком денним – «Боротьба проти [українського] націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У» [6, с. 84–85; 12, с. 390–391]. Через неповні два тижні після «другого пришестя» Л. Кагановича в Україну однією з перших жертв цієї антиукраїнської кампанії й став вочевидь проект «Української Радянської Енциклопедії».

Одначе, як вже зазначалося вище, боротьба за впливи у верхівці партноменклатури республіки до певної міри реанімувала енциклопедичний проект й продовжила його функціонування до осені 1947 року. Як пригадував М. Хрущов: «Пішов потік записок Кагановича Сталіну з «проблемних питань». Зрештою, дійшло до того, що одного разу Сталін зателефонував мені: «Чому Каганович надсилає мені записки, а ви ці записки не підписуєте?». «Товариш Сталін, Каганович – секретар республіканського ЦК, й він пише вам як Генеральному секретарю ЦК. Тому мій підпис не потрібний». «Це неправильно. Я йому сказав, щоб жодної записки без вашого підпису ми надалі не будемо приймати» [...]. Проте мені майже не довелося підписувати записок, оскільки їхній потік вичерпався: Каганович знав, що його записки ніяк не могли бути підписані мною. Ті ж, що він все ж таки давав мені, або переоблялися, або я просто відмовлявся їх підписувати, й вони нікуди не йшли далі.

Для мене особисто головне полягало у тому, що Сталін нібито повертав мені свою довіру [...]» [9, с. 18–19].

Оскільки чаша терезів з владними повноваженнями після цієї розмови з Кремлем знову почала схилятися на бік М. Хрущова, уявляється, що вже не таку однозначно негативну щодо «УРЕ» позицію зайняв й Л. Каганович (у власних, зрозуміло, інтересах). Принаймні, саме тоді, у червні 1947 р. був підготовлений пакет документів щодо «Наукового інституту Української Радянської Енциклопедії при Академії наук УРСР».

Вірогідно, що саме червнем 1947 р. датується адресована *«Москва, Кремль, товарищу Сталину»* записка за двома прізвищами – М. Хрущова й Л. Кагановича (на сьогодні виявлений лише її проект без підписів) – щодо розгортання роботи над «Українською Радянською Енциклопедією» й потреби відповідної санкції союзного Центру (особисто Й. Сталіна) [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 1–3].

У меморандумі окреслювалися головніші віхи цього проекту, робота над яким розпочалася з постанови РНК УРСР й ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р. Зауважувалося, що упродовж п'яти років (1947–1952) має бути підготовлено 20 томів видання, розрахованого переважно на «контингент читачів з середньою освітою». Концептуально республіканська енциклопедія мала використовувати, з деякими скороченнями, матеріали «Большой Советской Энциклопедии» й «Малой Советской Энциклопедии» – *«с расширением в необходимом объеме разделов в области истории, науки, культуры и экономики Украины»*. Зрозуміло, що й усю роботу по підготовці «УРЕ» мали контактувати з московським Державним науковим інститутом «Советская Энциклопедия» (1935–1949) [13, с. 99].

Передбачалося, що тематичний план республіканського енциклопедичного видання включатиме найповніші дані з марксизму-ленінізму, історії більшовизму, історії народів СРСР й Української РСР («як невід'ємної складової СРСР»); питання розвитку радянської соціалістичної культури, літератури й мистецтва народів СРСР та України; мінімум головніших даних з загальної світової історії, відомості щодо країн світу, а також відомості про найважливіші події міжнародного суспільно-політичного життя; основні дані з історії слов'ян з акцентуванням уваги на історії й культурі східних слов'ян; основні питання історії філософії російського та українського народів; питання світової культури й мистецтва з наголосом на явищах занепаду сучасної буржуазної культури й розвінчанням схиляння перед нею; основні дані у галузі фізико-хімічних, математичних, сільськогосподар-

ських й інших наук з відображенням досягнень наукових установ УРСР у кожній з цих наук [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 1–2.].

Цілком у відповідності з тоталітарною більшовицькою парадигмою (у її сталінській версії), передбачалося відвести основне місце в «Українській Радянській Енциклопедії» перемозі так званої Жовтневої соціалістичної революції й післяжовтневому періоду розвитку Радянського Союзу загалом й України зокрема: «При освещении послеоктябрьского периода должны быть отражены вопросы установления советской власти на Украине, *добровольного вхождения Украины, как равноправной советской республики, в состав СССР*, вопросы индустриализации и коллективизации, бурного развития культуры и науки на Украине, воссоединение украинских земель в едином Украинском советском государстве. Особо должна быть подчеркнута руководящая роль партии Ленина – Сталина в борьбе украинского народа за победу Октябрьской революции и построение социализма, великая сила братской дружбы между народами СССР и *спасительная помощь* украинскому народу *со стороны великого русского народа*» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 2.] (виділення наше. – *Авт.*).

Мала домінувати в енциклопедії й тема так званої Великої Вітчизняної війни проти нацистської Німеччини й мілітаристської Японії: «С особой силой должно быть подчеркнуто, что спасение Украины от порабощения и уничтожения ее немецко-фашистскими захватчиками стало возможным лишь благодаря помощи всех народов Советского Союза и, прежде всего, *великого русского народа*, лишь благодаря *мудрому и гениальному руководству товарища Сталина*» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 3.] (виділення наше. – *Авт.*).

У документі наголошувалося: «При освещении вопросов истории литературы и искусства Украины, наряду с марксистско-ленинской их трактовкой, будет показана огромная работа ЦК КП(б)Украины по разоблачению и разгрому украинских буржуазных националистов, стремившихся фальсифицировать науку, литературу и искусство применительно к классовым интересам украинской буржуазии и иностранного империализма» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 3].

Завершувався меморандум таким пасажем: «Считая, что изданию Украинской Советской Энциклопедии должна принадлежать большая культурно-политическая роль в развитии советской культуры и в коммунистическом воспитании украинского народа, прошу* ЦК ВКП(б):

1. Разрешить издание на Украине Украинской Советской Энциклопедии.

2. Разрешить создание при Академии наук Украинской ССР государственного научного института «Украинская Советская Энциклопедия», возложив на него подготовку и издание Энциклопедии» [11, ф. 1, оп. 70, спр. 654, арк. 3].

З великою ймовірністю можна стверджувати, що вищезгаданий розгорнутий меморандум у справі «УРЕ» за підписами М. Хрущова й Л. Кагановича належав до категорії таких документів того часу, які, за словами М. Хрущова, *«нікуди не йшли далі»*. Й обидва вірогідних його «підписанти» так ніколи й не поставили під його остаточним (неіснуючим) варіантом своїх підписів й, зрештою, прийняли як обов'язкову до виконання директиву Кремля про припинення республіканського енциклопедичного проекту.

Цікаво простежити подальшу долю ученого секретаря другого проекту «УРЕ». З жовтня 1946 р. Феодосій Миколайович Бабенко за сумісництвом з посадою в «УРЕ» очолив кафедру марксизму-ленінізму Київського учительського інституту. З ліквідацією енциклопедичного проекту це місце праці стало його основною роботою. На посаді завідувача кафедри у цьому інституті він перебував до вересня 1952 р., коли був призначений завідувачем кафедри марксизму-ленінізму Київського педагогічного інституту іноземних мов. 1952 р. захистив кандидатську дисертацію «Революційний демократизм Герцена», наступного року був затверджений

* Прикметна ця однина – *«прошу»* – при двох підписах під доповідною (за нормативної множини – *«просим»* /рос./), що у контексті вищезгаданих спогадів М. Хрущова зайвий раз ілюструє конфліктний характер підготовки таких документів, їхній попередній й чернетковий характер, а також *необов'язковість надсилання* сановному адресату

у науковому ступені кандидата історичних наук. У березні 1955 р. знову ж таки за номенклатурним призначенням він залишив столичний Київ й переїхав на Закарпаття, де в Ужгородському державному університеті керував спершу кафедрою марксизму-ленінізму, згодом – кафедрою історії КПРС. У вересні 1961 р. вийшов на пенсію.

Повертаючись до вищезгаданих свідчень колишнього члена Редколегії другого проекту «УРЕ» Ф. Ф. Єневича, на які посилається Т. Демиденко, варто, на нашу думку, навести ширший фрагмент цих свідчень, які вмонтовані у довідку про історію республіканського енциклопедичного проекту, підготовлену 2 липня 1957 р. заступником завідувача відділу науки і культури ЦК КП України М. Г. Поздняковим. Отже, у цьому матеріалі, зокрема, згадувалося: «Робота по підготовці Української Радянської Енциклопедії, за даними одного з членів редакційної колегії Енциклопедії т. Єневича Ф. Ф., була в кінці 1946 р. автоматично припинена в зв'язку з тим, що думка про утворення Української Радянської Енциклопедії на той час не знайшла позитивного вирішення в ЦК ВКП(б). В Інституті історії партії ЦК КП України зберігається копія листа товаришів Хрущова М. С. і Кагановича Л. М. на ім'я тов. Сталіна Й. В., в якому порушувалося клопотання про дозвіл на видання Енциклопедії і про створення при Академії наук УРСР наукового інституту «Українська Радянська Енциклопедія», але в цьому листі не значиться дата, а також невідомо, чи він посилався. Письмових розпоряджень про припинення роботи не встановлено» [11, ф. 1, оп. 6, спр. 2737, арк. 27].

Вищенаведений матеріал з «автентичних» свідчень Ф. Ф. Єневича й інформації працівників Інституту історії партії при ЦК КП України щодо долі другого проекту «УРЕ» потребує, з урахуванням виявленого й проаналізованого нами матеріалу, серйозних корективів. По-перше, Ф. Ф. Єневич був не надто обізнаним з «кухнею» другого проекту енциклопедії і його свідчення/спогади про нього хибують на суттєві неточності. По-друге, вражає рівень (не)компетентності апарату ЦК КП України, зокрема працівників відділу науки і культури, які, готуючи відповідні довідкові матеріали для підготовки третьої, зрештою, успішної спроби «Української Радянської Енциклопедії» 1957–1965 рр., так і не спромоглися звернутися за автентичною інформацією про долю попереднього енциклопедичного проекту до «джерела» цієї інформації – завідувача кафедри Ужгородського держуніверситету Ф. М. Бабенка, колишнього ученого секретаря «УРЕ» 1946–1947 років. До речі, у його службовій документації 1947 р. таки згадується рішення ЦК ВКП(б) про припинення республіканського енциклопедичного проекту. По-третє, ситуація з надісланим/не надісланим листом М. Хрущова – Л. Кагановича 1947 р. у справі «УРЕ» також могла бути з'ясована 1957 р. апаратом ЦК КП України – хоча б запитом до відповідного відділу ЦК КПРС (очевидно, про «інтерв'ювання» самого М. Хрущова чи Л. Кагановича не йшлося). Втім, по-четверте, складається враження, що апарат ЦК КП України прагнув розпочинати виконання третього проекту «Української Радянської Енциклопедії», так би мовити, з «чистого аркуша», не особливо оглядаючись на попередній (навіть і негативний) досвід. Принаймні, якщо під час другої спроби підготовки республіканської енциклопедії ще згадували й прагнули нагромадити матеріали «скрипниківської» «УРЕ», що збереглися, то 1957 р. ця тема взагалі випала з поля зору апаратників ЦК Компартії України.

Джерела та література

1. Гриневич В. А. Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 29–37.

2. Гриневич В. А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944–1945 рр.) / В. А. Гриневич // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 35–46.

3. Дашкевич Я. Нескорений лицар української книги: [Юр Меженко] / Я. Р. Дашкевич // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України; Літературна агенція «Піраміда», 2007. – С. 613–621.

4. Демиденко Т. Маловідомі сторінки з історії української енциклопедистики: Спроба відродження проекту УРЕ у 1944–1947 рр. / Т. Демиденко // Український історичний збірник; [НАН України. Інститут історії України, Рада молодих вчених; редкол.: Т. В. Чухліб (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. 12. – С. 215–224 (додаток «Документи». – С. 218–224).

5. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. О. Єкельчик; [авториз. перекл. з англ. М. Климчука та Х. Чушак за ред. М. Климчука]. – К.: Критика, 2008. – 303 с.

6. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991) / В. С. Лозицький. – К.: Ґенеза, 2005. – 368 с.

7. Про видання Української Радянської Енциклопедії: Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У // Радянська Україна. – 1944. – 15 листопада. – № 224 (7545). – С. 1.

8. Рубльов О. С Єневич Федір Федорович (1905 – 05.12.1976) /О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3. – С. 121.

9. Хрущев Н. С. Время. Люди. Власть. [Воспоминания в 4-х кн.] / Н. С. Хрущев. – М.: Информационно-издательская компания «Московские новости», 1999. – Кн. 2. – 848 с.

10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ.

11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.

12. Шаповал Ю. Микита Хрущов, Лазар Каганович і голод 1946–1947 рр. в Україні / Ю. І. Шаповал // Шаповал Ю. Україна XX ст.: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Ґенеза, 2001. – С. 389–392.

13. Шмушкис Ю. Е. Советские энциклопедии: Очерки истории. Вопросы методики / Юрий Евсеевич Шмушкис. – М.: «Советская Энциклопедия», 1975. – 192 с.

14. Юрій Олексійович Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / Укладачі: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець; вступна ст. Ф. К. Сарани, І. Г. Шовкопляса; відп. ред. О. С. Онищенко; [НАН України: ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Інститут укр. археографії; Канадський інститут укр. студій, Альбертський ун-т]. – К.: Інститут історії України НАН України, 1994. – 175 с. – (Науково-довідкові видання з історії України, вип. 31).

Степан Борчук (м. Івано-Франківськ)

**Маловідома сторінка «розширення прав союзних республік»:
«Українська Радянська Енциклопедія» – 2 (1944–1947 рр.)**

У статті йдеться про другу спробу підготовки «Української Радянської Енциклопедії» 1944–1947 рр., з'ясовуються обставини виникнення ідеї такого видання, перебіг роботи над проектом й причини його дострокового припинення.

***Ключові слова**: «Українська Радянська Енциклопедія», енциклопедичний проект 1944–1947 рр., Феодосій Бабенко, Микола Бажан, Дмитро Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов.*

Stepan Borchuk

**Little-Known Facts on "Expansion of Union Republics' Rights":
"Ukrainian Soviet Encyclopedia" -2 (1944 -1947)**

The paper describes the second endeavour to prepare «Ukrainian Soviet Encyclopedia» in 1944–1947, the circumstances of emergence of this publication's idea, the progress of work on the project and the reasons of its early termination.

***Key words:** «Ukrainian Soviet Encyclopedia», encyclopaedic project 1944–1947, Feodosij Babenko, Mykola Bazhan, Dmytro Manuilsky, Lazar Kaganovich, Nikita Khrushchev.*

УДК 821.161.2-193.3

Олег Бажан (м. Київ)

НЕЗЛАМНИЙ (до 75-річчя з дня народження Василя Стуса)

На основі документів ЦК КПУ, Комітету держбезпеки при РМ УРСР розглянуто правозахисну діяльність українського поета, перекладача В.Стуса.

***Ключові слова**: В.Стус, дисидентський рух, радянські спецслужби.*

У січні 2013 року виповнилося 75 років з дня народження одного із безкомпромісних борців з радянським тоталітарним режимом українського поета, перекладача, правозахисника Василя Стуса. Людина, яка сміливо і самозречено обстоювала ідеали добра, правди і справедливості, публічно шукала відповіді на наболілі питання суспільного життя викликала острах у апологетів радянського ладу. Будучи "свідомим українцем", В. Стус швидко опинився в списку "неблагонадійних осіб". Як випливає з вироку судової колегії по кримінальних справах Київського обласного суду у справі В. С.Стуса від 7 вересня 1972 року в поле зору Комітету держбезпеки при РМ УРСР поет потрапив в 1963 році, коли вступив до аспірантури Інституту літератури Академії наук УРСР: "проживаючи в місті Києві, на ґрунті антирадянських переконань і незадоволення існуючим у СРСР державним і суспільним ладом, з метою підриву і ослаблення радянської влади, починаючи з 1963 року і до дня арешту в січні 1972 року – систематично виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські наклепницькі документи, що порочили радянський державний і суспільний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі"[1]. Відтоді досьє на Стуса регулярно поповнювалося різноманітною компрометуючою інформацією [2]. У процесі оперативної розробки було встановлено, що "В 1964 р. Стус В.С. склав два іспити кандидатського мінімуму. За час перебування в аспірантурі Стус В.С. неодноразово грубо порушував норми поведінки працівника наукової установи. Вступивши до аспірантури, Стус В.С. не побажав стати на комсомольський облік – фактично вибув із складу ВЛКСМ, відмовився виконувати громадське доручення – працювати в народній дружині. В 1964 р. він непристойно поводив себе в клубі заводу «Більшовик», ображав чергового міліціонера, за що був оштрафований. На початку 1965 р. Стус В.С. порушив існуючі правила пересилки рукописів у зарубіжні країни. В березні 1965 р. Стус В.С. самочинно намагався влаштувати літературний вечір на Київському верстатобудівельному заводі ім. О.М. Горького, а коли члени партійного комітету заводу попросили через відсутність приміщення перенести зустріч, Стус В.С. ображав їх і демонстративно влаштував «вечір» на вулиці"[3].

Як випливає зі змісту переписки Комітету держбезпеки з вищим політичним керівництвом республіки інформація про аспіранта В.Стуса регулярно надходила до ЦК КПРС. Підтвердженням цього може слугувати "Довідка" спецслужб додана до спеціального повідомлення №539/ш голови КДБ при РМ УРСР В.Нікітченка першому секретарю ЦК КПУ П.Шелесту про демонстрацію протесту київських інакодумців 4 вересня 1965 року в кінотеатрі "Україна" під час прем'єри фільму С. Параджанова "Тіні забутих предків":

Справка

Человеком, выкрикивавшим 4 сентября 1965 г. в кинотеатре "Украина" слова "Где же правда? Почему не дают говорить правду? Это безобразие!.." является

Стус Василий Семенович, 1938 года рождения, уроженец Винницкой области, украинец, беспартийный, с высшим образованием, бывший аспирант Института литературы АН УССР, проживает по ул. Вернадского (общежитие аспирантов АН УССР).

Стус В.С. известен ЦК КП Украины.

Ст. о/у [оперуполномоченный] 6 отд. 2 Упр. КГБ УССР ст. л-нт А.Костыгин. 20.X. 65 г." [4]

Відрахування з аспірантури "за систематичне порушення норм поведінки", відмова ідеологічних цензорів у друці збірки віршів «Круговерть» у 1965 році не змусили В.Стуса переглянути власні погляди та припинити участь у дисидентському русі. Чергове роздратування вищого політичного керівництва УРСР та відповідних підрозділів КДБ при РМ УРСР викликала "неправильна поведінка" літературного співробітника журналу "Ранок" В. Стуса під час зустрічі 14 жовтня 1966 року зі студентами філологічного факультету Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова, в ході якої порушувалися проблеми української мови, культури, піддавалися осуду політичні репресії в Україні (див. док. № 1).

Не меншого клопоту владним структурам завдавали публікації за кордоном забороненого творчого доробку поета (збірка "Зимові дерева" була видрукувана в 1970 р. у Брюсселі), відкриті листи В.Стуса на адресу Спілки письменників, ЦК КПУ, Верховної Ради УРСР, які несли в собі інформацію про справжній стан речей в республіці, серйозні збочення в сфері національно-культурної політики, факти переслідувань інакодумців. Сповідування високих моральних принципів, особиста небайдужість до проявів несправедливості у повсякденному житті, спонукала В.Стуса у грудні 1971 року приєднатися до діяльності правозахисної організації "Громадський комітет на захист Ніни Строкатової".

Послідовна правозахисна діяльність, участь у розповсюдженні "антирадянських та інших шкідливих матеріалів" зафіксовані в ході розробки справи "Блок" (таку кодову назву мали оперативно-розшукові дії органів держбезпеки з метою ліквідації "націоналістичних елементів" в Українській РСР в 1970-ті роки) стали приводом до арешту поета 13 січня 1972 року (див. док. № 2).

З гідністю та без каяття В. Стус у вересні 1972 року зустрів вирок радянського правосуддя – 5 років виправно-трудових таборів та 3 роки заслання. Перебуваючи в неволі, В. Стус не припиняв боротьби. Про це свідчать інформаційні донесення спецслужб з Мордовії, де відбував покарання В. Стус. Поет разом з іншими засудженими учасниками руху опору у вересні 1975 року шляхом голодовки та невиходу на роботу прагнув домогтися від радянської пенітенціарної системи визнання "статусу політв'язня"(див. док. № 3). У свою чергу пануючий режим волів приборкати норовливого і незручного дисидента. Відомо, що восени КДБ вдався до різноманітних засобів впливу на В.Стуса з метою змусити бунтівливого поета зректися "крамольних поглядів" (див. док. № 3-4). Здавалося неймовірний тиск з боку КДБ, прогресуюча хвороба шлунку повинна була похитнути В. Стуса. Однак бажаного результату органи держбезпеки так і не досягли.

Відбувши термін ув'язнення, Стус восени 1979 року повертається до Києва і, незважаючи на важкий стан здоров'я, поринає у діяльність Української Громадської групи сприяння Гельсінських угод. Таким чином правозахисник свідомо йшов на самопожертву бо прекрасно усвідомлював, що участь у гельсінському русі призведе до подальших репресій. У травні 1980 року Стус в черговий раз опиняється у слідчому ізоляторі КДБ. На підставі зібраних спецслужбами доказів Київський обласний суд ухвалює рішення про покарання непокірливого поета у вигляді 10 років примусових робіт у таборах та 5 років заслання у віддалених районах СРСР). Протистояння з системою тривало до вересня 1985 року, допоки в промерзлому карцері Кучинського табору (Мордовська АРСР) у поета не зупинилось серце.

Опонент радянської тоталітарної системи, страдник української літератури ХХ століття Василь Стус на сьогоднішній день залишається еталоном свободолюбства та непохитності у тривалій боротьбі за побудову вільного та справедливого громадянського суспільства.

Джерела та література

1. Погром в Україні. 1972–1979. Упорядкування, довідки і передмова Р. Купчинський. Зошити самвидаву. Випуск І. – Сучасність, 1980. – С. 30-37.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп. 5-А. спр. 6, арк.7-8.

3. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 6160. арк.155.

4. Білокінь С. Клуб творчої молоді "Сучасник" очима влади //Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Вип. 16. – К.,2011. – С. 54-55.

ДОКУМЕНТИ

№1
Доповідна записка секретаря Одеського обкому КПУ М. Синиці першому секретарю ЦК КПУ України П.Шелесту про неправильну поведінку літературного співробітника журналу "Ранок" В. Стуса

4 листопада 1966 р.

Члену політбюро ЦК КПРС,
Першому секретарю Центрального Комітету КП України
товаришу Шелесту П. Ю.
Доповідна записка
про неправильну поведінку літературного співробітника журналу «Ранок» В. СТУСЯ*

14 жовтня 1966 р. на філологічному факультеті Одеського державного університету відбулась зустріч з редактором республіканського молодіжного журналу «Ранок» поетом Віталієм Коротичем.

Потім він виявив бажання зустрітися з членами літературної студії університету разом з літературним співробітником цього ж журналу Василем Стусем.

15 жовтня ця зустріч відбулась, але в ній взяв участь лише В. Стусь, а В. Коротич з невідомих причин не з'явився.

Після читання своїх віршів В. Стусь розпочав розмову про нібито негативне ставлення в наш час до молодих поетів, що їм не створюються умови для творчої діяльності, згадав, що деяких молодих поетів виключено з Київського університету і вони не можуть працевлаштуватися, один з них працює сторожем, а інші «відірвані від нас».

Дізнавшись, що на засіданні літературної студії буде присутній В. Стусь, на цю зустріч пробралася Строката Н. А.** – співробітник проблемної лабораторії Одеського медичного інституту, дружина Караванського, який зараз відбуває покарання за ворожу націоналістичну діяльність. Після провокаційної розмови В. Стуся вона виступила з питанням про те, що мов «громадськість Одеси цікавиться долею молодих поетів і студентів, виключених і заарештованих в Києві***».

Керівник літературної студії негайно реагував на це, різко осудив Стуся і Строкату за провокаційні розмови і направив роботу засідання студії по правильному шляху.

З нашого боку було вказано керівництву університету на необхідність більш уважного, вимогливого ставлення до роботи літературної студії і підготовки її засідань, розбірливого відношення до запрошень на засідання студії представників літератури і мистецтва.

Доповідаючи про це, ми вважаємо за доцільне, Петро Юхимовичу, звернути увагу керівництва журналу «Ранок» на кадри своїх працівників і на необхідність більш розбірливого ставлення до організації зустрічей окремих з них з молоддю.

СЕКРЕТАР ОДЕСЬКОГО ОБКОМУ
КП УКРАЇНИ М. СИНИЦЯ

---

* Так в документі.

** Строката (Строкатова)-Караванська Ніна Антонівна (31.01.1926 — 02.08.1998) - мікробіолог, правозахисник. Дружина (з 1961) колишнього політв'язня (1944-1960) С.Караванського. Після чергового ув'язнення чоловіка в 1965 р. Строката послідовно боролася проти його незаконного арешту й засудження. Активна правозахисна діяльність стала підставою для звільнення Строкатої з роботи в Одеському мединституті. У грудні 1971 року була заарештована органами КДБ за підозрою у розповсюдженні самвидаву. У травні 1972 р. засуджена Одеським обласним судом за ст. 62, ч. 1 КК УРСР ("проведення антирадянської агітації та пропаганди") на 4 роки позбавлення волі в таборах суворого режиму. Покарання відбувала у Мордовії. Після звільнення мешкала в м. Тарусі Калузької області. У 1976 р. Строката стає членом-засновником Української громадської групи сприяння Гельсінкських угод (УГГ). У листопаді 1979 р. емігрує в США де стає членом Зарубіжного представництва УГГ.

*** Йдеться про політичні арешти у Києві, Львові, Одесі, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Феодосії в серпні-вересні 1965 р., в результаті яких в слідчих ізоляторах КДБ опинилося 24 найактивніших учасників українського національного руху (ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1 (1972), спр. 9, арк.254).

СТУС Василь Семенович, 1938 року народження, українець, безпартійний /з 1952 р. – член ВЛКСМ/, освіта – вища, закінчив у 1959 р. український відділ історико-філологічного факультету Донецького державного педагогічного інституту, в 1959-1961 рр. перебував в Радянській армії, в 1961-1963 рр. працював учителем в Горлівці та з березня 1963 р. – літературним редактором газети «Соціалістичний Донбас».

В 1963 р. Стус В.С. був зарахований аспірантом Відділу теорії соціалістичного реалізму і сучасного літературного процесу Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР, тема дисертації – «Джерела емоційності художнього твору /на матеріалі сучасної прози/».

В 1964 р. Стус В.С. склав два іспити кандидатського мінімуму.

За час перебування в аспірантурі Стус В.С. неодноразово грубо порушував норми поведінки працівника наукової установи. Вступивши до аспірантури, Стус В.С. не побажав стати на комсомольський облік – фактично вибув із складу ВЛКСМ, відмовився виконувати громадське доручення – працювати в народній дружині. В 1964 р. він непристойно поводив себе в клубі заводу «Більшовик», ображав чергового міліціонера, за що був оштрафований.

На початку 1965 р. Стус В.С. порушив існуючі правила пересилки рукописів у зарубіжні країни. В березні 1965 р. Стус В.С. самочинно намагався влаштувати літературний вечір на Київському верстатобудівельному заводі ім. О.М.Горького, а коли члени партійного комітету заводу попросили через відсутність приміщення перенести зустріч, Стус В.С. ображав їх і демонстративно влаштував «вечір» на вулиці.

Неодноразові розмови й попередження не дали бажаних наслідків. У вересні 1965 р. Стус В.С. в кінотеатрі «Україна» під час прем'єри кінофільму «Тіні забутих предків» виступив з закликом боронити заарештованих злочинців, розцінюючи їх арешт як похід проти української інтелігенції.

За все це 20.ІХ.1965 р. його відчислено з аспірантури /наказ № 180 від 15.ІХ.1965 р./*.

ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр.6160, арк.153-156. Оригінал.

№2
Повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука ЦК КПУ про арешт Василя Стуса

21 січня 1972 р.
Секретно
экз. №1

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ
ПАРТИИ УКРАИНЫ

При этом направляем Вам письмо арестованного Стуса В. С., адресованное товарищу ШЕЛЕСТУ П. Е.**

Одновременно докладываем, что СТУС Василий Семенович, 1938 года рождения, уроженец с. Рахнивка Гайсинского района Винницкой области, украинец, беспартийный, ранее не судимый, с высшим образованием, работавший старшим инженером республиканского объединения «Укроргтехстройматериалы», 15 января с.г. с санкции зам. прокурора УССР арестован по подозрению в совершении преступления, предусмотренного ст. 1871 УК УССР.

---

* На документі примітки секретаря ЦК КПУ з ідеології А. Скаби: "т. Шелесту доповідав" та завідувача окремим сектором ЦК КПУ П.Шелеста О.Одноромоненка: "Тов. Шелест П. Ю. просить розглянути це питання і доповісти пропозиції, звернути увагу ЦК ЛКСМУ і керівництва журналу "Ранок" на цю справу. 5/XI 66" (ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 6160, арк. 152).

** Не друкується.

В 1969 году он написал и распространил клеветнический документ в защиту И. ДЗЮБЫ, который широко распространялся в «самиздате» и помещен в первом выпуске т.н. «Українського вісника»* под названием «Місце в бою чи розправі».

В ноябре 1971 года изготовил и распространил письмо клеветнического содержания, адресованное в ЦК КПУ и Президиум Союза писателей Украины.

В 1970 году в Брюсселе издан сборник стихов СТУСА «Зимові дерева», в котором помещены отдельные идеологически невыдержанные стихотворения.

15 января 1972 г. на квартире Стуса произведен обыск, изъяты рукописи отдельных его клеветнического характера стихотворений.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. ФЕДОРЧУК

ГДА СБУ, ф.16, оп.3(1975), спр. 2, арк. 113-114. Засвідчена копія.

№ 3
Доповідна записка заступника голови КДБ при РМ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому про активну підготовку ув'язнених В.Стуса, В.Чорновола, З.Попадюка до проведення 30 жовтня 1975 р. у Дубравному таборовому управлінні "дня політв'язня"

4 вересня 1975 р.

№ 533

Совершенно секретно
Экз. № 2

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

Товарищу ЩЕРБИЦКОМУ В.В.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

В ходе оперативных мероприятий по осужденным объектам дела «Блок» получены данные, свидетельствующие о том, что несмотря на принимаемые органами КГБ в местах заключения меры предупредительно-профилактического и воспитательного характера, большинство этих лиц остается на прежних враждебных позициях. В частности, ЧЕРНОВОЛ, СТУС,

---

* "Український вісник"- періодичний позацензурний суспільно-політичний часопис, заснований у Львові з ініціативи правозахисника В. Чорновола. Виходив у 1970-1972 роках. Редколегія "УВ", до якої окрім Чорновола (редактор) входили М. Косів та Я.Кендзьор, ставила за мету вміщувати на сторінках журналу інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про політичні репресії в Україні, становище українських політв'язнів, акції протесту проти існуючого режиму. Часопис друкував літературні твори, полемічні нариси, авторами яких були І. Дзюба, В.Симоненко, В. Стус, С. Караванський. У підготовці і розповсюдженні 1-5 чисел "Українського вісника" брали участь О. Антонів, Л. Шереметьєва, С. Гулик, Я. Дашкевич, З. Франко, В. Мороз, І. Світличний, М. Плахотнюк, З. Антонюк. "УВ" мав розгалужену мережу кореспондентів у Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Івано-Франківську, Львові, Рівному, Одесі, Тернополі, Чернівцях, Черкасах.

У січні 1972 р. після арешту редактора "УВ" Чорновола видання часопису з метою конспірації було призупинено. Незабаром редакція "УВ" перемістилася зі Львову до Києва. Обов'язки з виданням журналу взяли на себе наукові працівники Інституту філософії АН України Є. Пронюк, В. Лісовий, студент КДУ В. Овсієнко. Підготувати до друку матеріали чергового числа "УВ" завадили арешти. З ізоляцією групи В. Лісового органами КДБ, основні функції по підготовці "УВ" в 1974 р. перебрали на себе лікар С. Хмара з м. Червонограда Львівської області, художник-реставратор В. Карабін, науковець О. Шевченко, які включили до часопису № 7-8 ряд статей про переслідування української інтелігенції, нищення пам'яток історії та культури, порушення прав віруючих(опубліковано за кордоном в 1975 р.). У серпні 1987 р. "УВ" поновлено як легальний літературно-художній та суспільно-політичний часопис. З січня 1988 р. "УВ" стає органом Української Гельсінської Спілки. Наприкінці 1988 р. випуск "УВ" було припинено.

ГЕЛЬ, ПОПАДЮК и другие продолжают группировать вокруг себя солагерников, подстрекают к проведению различных антиобщественных действий, устанавливают контакты с т.н. «демократами» и сионистами.

По оперативным данным, СТУС, ЧЕРНОВОЛ, ПОПАДЮК и другие ведут в настоящее время активную подготовку к проведению 30 октября с.г. так называемого «дня политзаключенного». Они намерены спровоцировать массовое направление жалоб и заявлений в различные инстанции с требованиями признать «статус политзаключенных», организовать невыход на работу и голодовки протеста против условий содержания в ИТУ, а также написание писем в Президиум Верховного Совета СССР о выходе отдельных лиц из советского гражданства.

Экстремистски настроенные украинские националисты из числа заключенных Дубравного ИТУ предпринимают попытки согласования и координации своих враждебных действий с единомышленниками, отбывающими наказание в Скальнинском ИТУ, а также со связями на воле.

Через имеющиеся оперативные возможности удалось заполучить текст подготовленного украинскими националистами совместно с т. н. «демократами» в Дубравном ИТУ документа враждебного содержания под названием «положение о комитете защиты политзаключенных в СССР». /Копия «положения» прилагается/*.

Несколько раньше, в мае с. г. во время обыска у осужденного объекта дела «Блок» СТУСА изъято письмо, адресованное САХАРОВУ, в котором также затрагиваются вопросы защиты «политзаключенных». В частности, высказываются предложения о создании постоянного «юридического пункта» для организации кампании протестов против содержания заключенных в помещениях камерного типа, улучшения медицинского обслуживания; независимого от «диктата КГБ» контроля за получением осужденными корреспонденции; защиты лиц, направленных в психиатрические больницы и политзаключенных женщин; содействия в выезде за кордон лицам, отказавшимся от советского гражданства и т. п.

Как установлено, осужденный ЧЕРНОВОЛ пытается склонить к совместным антиобщественным выступлениям /голодовкам, протестам и т. п./ заключенных других национальностей /евреев, латышей, армян/, отбывающих наказание в Дубравном ИТУ.

К положению осужденных объектов дела «Блок» и их связей по-прежнему проявляется настойчивый интерес со стороны наццентров и других зарубежных антисоветских организаций. Из-за кордона им направляется большое количество писем, преследующих цель оказания осужденным моральной поддержки и удержания их на враждебных позициях. Большинство таких документов, поступающих от различных секций т. н. «международной амнистии» в адрес СВЕТЛИЧНОЙ, КАЛИНЕЦ, ШАБАТУРЫ, СТРОКАТОВОЙ и др., подвергается конфискации.

Для участия в мероприятиях по перевоспитанию осужденных объектов дела «Блок» в июле с. г. в Скальнинское ИТУ направлялась специализированная пропагандистская группа из гор. Киева в составе которой были профессор Украинской сельхозакадемии доктор исторических наук КАКОВСКИЙ К. Г., делегат XXIV съезда КПСС механик Киевского завода станков-автоматов им. Горького МОРДЮК А. В., заместитель начальника отдела юстиции Киевского облисполкома ГОЛОВЕНКО А. П., а также два оперработника УКГБ Киевской области.

Членами пропагандистской группы прочитаны лекции о торжестве Ленинской национальной политики, об экономических преобразованиях в республике, показаны хроникально-документальное кинофильмы, а также проведены индивидуальные воспитательные беседы с отдельными заключенными. Эти мероприятия способствовали некоторому снижению враждебной активности осужденных.

* Не друкується.

По согласованию с обкомами КП Украины, аналогичные бригады планируется направить в Дубравное и Скальнинское ИТУ в сентябре-октябре с. г., что по нашему мнению, будет способствовать локализации и срыву намечаемых на 30 октября экстремистски настроенными осужденными объектами дела «Блок» и другими националистами антиобщественных акций в связи с т. н. «днем политзаключенного». С этой же целью ведется профилактическая работа с родственниками ГЕЛЯ, ОСАДЧЕГО, ЛИСОВОГО, ПРОНЮКА, ОВСИЕНКО и АНТОНЮКА в плане оказания через них положительного воздействия на осужденных.

Для срыва враждебных проявлений, приуроченных к т. н. «дню политзаключенного» предусматривается в сентябре-октябре с. г. этапировать в следизоляторы КГБ при СМ УССР и УКГБ Львовской области осужденных СТУСА, АНТОНЮКА, ШАБАТУРУ И ЛИСОВОГО, с которыми провести работу по идеологическому разубеждению и попытаться склонить их к отказу от враждебной деятельности в местах заключения.

Наряду с этим, в сентябре с. г. КГБ при СМ СССР намечается рабочая встреча заинтересованных органов госбезопасности по вопросам выработки более эффективных мер предупреждения и пресечения антисоветских и иных нежелательных проявлений со стороны осужденных объектов дела «Блок» и других националистических элементов.

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

МУХА

ГДА СБУ, ф.16, оп.7(1987), спр. 3, арк. 39-41. Засвідчена копія.

№ 4
Зі спеціального повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про заходи впливу на ув'язненого В.Стуса з метою схиляння його до перегляду власних націоналістичних поглядів

4 листопада 1975 р.

Совершенно секретно
Экз. № 2

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ

товарищу ЩЕРБИЦКОМУ В.В.

СПЕЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

Начиная с 1974 года в Дубравном и Скальнинском ИТУ МВД, отбывающие наказание экстремистские элементы, осуждённые за антисоветскую деятельность, предпринимают попытки ежегодно отмечать 30 октября, как «день советского политзаключённого», путём организации коллективных голодовок и других враждебных выступлений с выдвижением провокационных требований, о чём ранее докладывалось ЦК Компартии Украины.

По оперативным данным, аналогичные провокационные акции ими намечалось осуществить 30 октября текущего года, для предотвращения и локализации которых нами совместно с КГБ Мордовии и УКГБ Пермской области осуществлялись предусмотренные КГБ при СМ СССР меры оперативного и профилактического характера. В частности, было принято решение на этот период этапировать в гг. Киев и Львов некоторых зачинщиков «дня политзаключённого» в том числе СТУСА, ЛИСОВОГО и ШАБАТУРУ, где провести целенаправленную работу по склонению их к пересмотру националистических взглядов.

СТУС после прибытия в следизолятор КГБ при СМ УССР ведёт себя нагло и вызывающе, в категорической форме отказывается от встреч и бесед с сотрудниками КГБ, за исключением администрации следственного изолятора. Сокамернику заявил, что свои убеждения изменить не намерен. Аналогичную позицию пока занимает и ШАБАТУРА.<...>

29 октября с.г. СТУС и ШАБАТУРА написали заявление о том, что 30 октября они объявляют голодовку в знак «солидарности» в «день политзаключённого». СТУС при этом указал, что он требует отмены статей 190 и 62 уголовного кодекса, предусматривающих наказание за клевету на советский государственный строй и за антисоветскую деятельность, как «антиконституционных», освобождения «политзаключённых», наказания тех, кто «организовал репрессии украинской молодёжи на протяжении последнего десятилетия».

31 октября СТУС и ШАБАТУРА голодовку прекратили.

Несмотря на это, КГБ при СМ УССР продолжает работу по оказанию положительного воздействия на ЛИСОВОГО и ШАБАТУРУ, для чего будут привлечены отдельные их родственники и бывшие сослуживцы.

В связи с занятой СТУСОМ позицией и наличием заключения врачей о необходимости его стационарного лечения по поводу обострения язвенной болезни, в ноябре с.г. он будет этапирован в спецбольницу МВД в г. Ленинград.

По данным КГБ при СМ СССР, 30 октября с.г. объявили однодневные голодовки в Дубравном ИТУ 21 человек, в том числе осуждённые объекты дела «Блок» ЧЕРНОВОЛ, ШУМУК, СВЕТЛИЧНАЯ Н., ОВСИЕНКО и другие, а во Владимирской тюрьме 14 человек, включая МОРОЗА. В Скальнинском ИТУ подобных провокационных выступлений не было.

Участники однодневной голодовки в Дубровном ИТУ направили в инстанции свои заявления, с требованиями аналогичными тем, которые выдвигались СТУСОМ и ШАБАТУРОЙ.

Указанные заявления, за исключением адресованных органам прокуратуры, администрацией мест заключения подвергнуты конфискации, как содержащие клеветнические измышления.

Докладываем в порядке информации.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ УКРАИНСКОЙ ССР

В. ФЕДОРЧУК

ГДА СБУ, ф.16, оп.7(1987), спр. 3, арк. 118-121. Засвідчена копія.

Олег Бажан

НЕСЛОМЛЕННЫЙ
(к 75-летию со дня рождения Василия Стуса)

На основании документов ЦК КПУ, Комитета госбезопасности при СМ УССР рассмотрено правозащитную деятельность украинского поэта и переводчика В.Стуса.

***Ключевые слова**: В.Стус, диссидентское движение, советские спецслужбы.*

Oleg Bazhan

ADAMANTINE
(to commemorate the 75th anniversary of Vasyl Stus' birth)

On the basis of the documents of the Central Committee of Ukraine's Communist Party and the KGB in Ukrainian Soviet Socialist Republic there has been considered the rights protection activity of Ukrainian poet, interpreter V.Stus.

***Key words**: Vasyl Stus, dissidents' movement, Soviet intelligent services.*

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

Іван Доцин (м. Бровари)

КЛУБ «ЮНИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ» ПІЗНАЄ ТА ПОПУЛЯРИЗУЄ МИНУВШИНУ БРОВАРСЬКОЇ ЗЕМЛІ

20 вересня 2012 року минуло 10 років від часу створення клубу «Юний краєзнавець» при Броварській центральній районній бібліотеці. Ініціатором його появи є нинішній директор районної книгозбірні, палка прихильниця розвою краєзнавчого руху у Придеснянському краї, дослідниця невідомих сторінок історії Української держави, літописець, заслужений працівник культури України, член Національної спілки краєзнавців України Людмила Кошелєва.

Першими членами любительського об'єднання шанувальників місцевої історії та краєзнавства були учні Броварської загальноосвітньої школи № 9. Вони брали активну участь у вивченні та популяризації минувшини рідного краю. За їхньої участі фотоальбом «Літопис Броварщини» постійно поповнювався новими світлинами, матеріалами із книг, статтями із періодичних видань, біографіями відомих людей Придеснянської сторони, а також особистими листами земляків – «народним архівом».

Від самого початку клуб «Юний краєзнавець» мав статут, девіз: «Люби і знай свій рідний край», а також постійно мав план роботи.

Учасники клубу популяризують у соціумі цікаві форми роботи, зокрема, такі як: етнографічні та народознавчі години, уроки мужності, презентації книг про рідну землю, уроки із краєзнавства. Під час таких заходів відбуваються знайомства із наявною в бібліотеці науково-документальною літературою, з якої можна почерпнути цікаву довідково-пізнавальну інформацію про Бровари і район, та з белетристикою, де зустрічаються описи подій, що відбувалися на Броварській землі.

Члени клубу та його слухачі постійно одержують різні домашні завдання, наприклад: відтворити нашу родину у малюнках, описах чи віршах та ін. Пропонуються інші форми та методи роботи із юними шанувальниками історії малої батьківщини.

Як стверджують бібліотекарі-краєзнавці поважного віку та інші небайдужі до локальної історії люди, новою сторінкою у роботі клубу як громадського об'єднання поціновувачів броварської регіоналістики став 2010 рік. Із цього часу він працює в унісон із життєдіяльністю Національної спілки краєзнавців України, її з'їздів, пленумів та зібрань, різноманітних заходів, а також всього того, чим живе її обласний осередок.

Незабутні спогади та незаперечні факти у діяльності «Юного краєзнавця» залишили часті зустрічі-спілкування автора із Героєм України, головою НСКУ, академіком НАН України Петром Троньком, його повсякчасні настанови та поради, просто людська підтримка... Особливо радів патріарх національного краєзнавства, коли місцеві краєзнавці почали видавати газету «Броварська минувшина» і, як годиться, написав щирі слова вітання творчому колективу.

Найперше, з чого розпочали свою діяльність краєзнавці – це вивчення досвіду роботи багатьох подібних на теренах нашої держави любительських об'єднань за інтересами читачів бібліотек районів та обласних центрів. Визначили конкретний формат нашого утворення і стратегічні завдання та орієнтири, яких прагнемо невдовзі досягти. Протягом короткого часу броварчани обрали новий девіз, створили емблему, написали і затвердили на раді клубу новий статут, програму діяльності та план роботи на наступний рік.

Нині гаслом клубу є слова Григорія Сковороди: «Пізнай свій край...себе, свій рід, свій нарід, свою землю – і ти побачиш свій шлях у життя...» Витяг зі Статуту краєзнавчого осередку: "*Клуб* є громадським об'єднанням за інтересами громадян – об'єднанням читачів Броварської центральної районної бібліотеки та сільських(селищних) бібліотек краю і має любительський статус.

Мета створення клубу – це дослідження невідомих сторінок історії міста Бровари та Броварського району, створення та популяризація поміж їхніх мешканців «броварщинознавства» - цілісної науки про минувшину рідного краю, національно-патріотичне виховання, насамперед, учнівської та студентської молоді, а також усього броварського загалу.

Завдання клубу – це написання правдивого літопису отчої землі, розвіювання міфів та фальсифікацій історичного процесу, актуалізація видатних осіб та пам'ятних подій, усвідомлення того, хто був і залишається справжнім героєм ратної і трудової звитяги, що має неодмінно знати кожен житель Броварської землі".

Клуб проводить роботу в таких напрямах як пошуково-дослідницька, творча, редакційно-видавнича, інформаційно-просвітницька та пізнавально-популяризаторська діяльність.

Із метою пожвавлення діяльності та залучення до краєзнавчих досліджень якомога більшої кількості небайдужих людей, а також висвітлення своїх пошуково-творчих напрацювань, клуб "Юний краєзнавець" започаткував щомісячну історико-краєзнавчу газету «Броварська минувшина», перше число якої вийшло у листопаді 2010 року форматом А3, накладом у 1000 примірників (до початку 2013 року у бібліотечній підшивці вже зібралося 13 номерів «Броварської минувшини»).

«Мало любити свій край, треба його ще й знати». Ці відомі слова Максима Рильського стали гаслом часопису. На шпальтах видання знаходять своє відображення питання як історії Броварського краю так і інших регіонів України. Упродовж 2011 року «Броварська минувшина» висвітлювала конкурси «Я – Київщини гордість і надія» та «Що я зробив для розвитку рідної Київщини?», ініціатором проведення яких виступила обласна держадміністрація. Серед постійних рубрик періодичного видання: «Краєзнавча мозаїка»; «Календар ювілейних і пам'ятних дат Броварщини», «Радимо прочитати», «Сто запитань і відповідей про краєзнавство» та ін. Дієву участь у творенні часопису беруть члени редколегії - директор Броварської центральної районної бібліотеки Людмила Кошелєва, Почесний громадянин м. Броварів Анатолій Лемпіцький, дослідник та автор книг про биківнянську трагедію Микола Лисенко, екс-голова Броварської райдержадміністрації Леонід Вайсфельд, краєзнавець Володимир Мельник, бібліотекар Требухівської сільської бібліотеки Надія Кольцова, дослідник історії села Семиполок Володимир Москвич, голова Броварської міської організації «Захист дітей війни» Михайло Сердюк та завідувачка бібліотеки села Літок Любов Сліпко.

У січні 2011 року у Броварському районі зусиллями Людмили Кошелєвої та працівників Броварської центральної районної бібліотеки було започатковане чергове видання, присвячене історії рідного краю – "Краєзнавчий вісник"(газета видається таким самим накладом як і «Броварська минувшина», але вдвічі меншим форматом).

На шпальтах часопису друкуються матеріали під рубриками «Краєзнавчі будні» (про роботу клубу «Юний краєзнавець» та про розвиток бібліотечного краєзнавства), «До 90-річчя Броварського району»(про підготовку до цього ювілею та втілення у життя творчо-видавничого проекту «Гордість і слава Броварської землі»(життєписи найвідоміших людей Придеснянського краю від найдавніших часів і до сьогодення), «Вийшли з друку» (про краєзнавчі новинки броварських авторів), «Життя Спілки» (розповіді про життєдіяльність, найактуальніші проблеми і найостанніші новини Національної спілки краєзнавців України) та інші актуальні і корисні для наших читачів розділи і теми.

Йдучи в ногу з часом, автор цих рядків створив у мережі Інтернет історико-краєзнавчий веб-сайт «Броварська минувшина», що дозволяє інформувати про життєдіяльність клубу якнайбільшу кількість симпатиків та однодумців не тільки на теренах Краю Десни і Трубежа та Київського регіону. На веб-сайті можна ознайомитися із кожним числом газет «Броварська минувшина» та «Краєзнавчий вісник», із різноманітною історико-краєзнавчою інформацією (http//www.brovarska-mynuvshyna.org.ua).

Клуб «Юний краєзнавець» упродовж останніх трьох років досить дієво і плідно співпрацює із відділом освіти Броварської райдержадміністрації. Приміром, у 2010 році

спільними зусиллями проведено серед учнівської молоді краю першу на теренах Київщини інформаційно-просвітницьку акцію «Великі броварці», в ході якої було визначено 30 найвидатніших земляків у політиці, економіці, соціальній сфері, освіті, культурі, спорті та інших галузях життя від давніх часів до сьогодення. Відділ освіти Броварської райдержадміністрації та члени клубу «Юний краєзнавець» стали ініціаторами проведення конкурсу «Фольклорні скарби Броварщини», приурочений до 90-річчя утворення Броварського району (поважний ювілей припадає на березень 2013 року).

Поміж різноманітних інформаційно-просвітницьких, виховних, популяризаторських та інших національно-патріотичних заходів, які проводить клуб "Юний краєзнавець" слід виокремити роботу з написання двотомника «Гордість і слава Броварської землі» (уміщуватиме життєписи найвідоміших людей Придеснянського краю від найдавніших часів і до сьогодення). Це буде перше на теренах Київщини біобібліографічне видання із елементами енциклопедії на кшталт «100 видатних...». Двотомник має побачити світ у вересні 2013 року – напередодні 70-ої річниці визволення краю від німецько-фашистських загарбників. Одночасно триває робота над виданням «Славимо тебе, наш Придеснянський краю, у віршах та піснях!», в якому будуть зібрані поетично-пісенні твори топонімічної тематики про кожен населений пункт Броварської землі.

Завданням краєзнавців на майбутнє полягає у тому, щоб клуб «Юний краєзнавець» перетворився на зразковий осередок патріотичного виховання молоді у Київській області, а Броварська центральна районна бібліотека – ще потужнішим інформаційним центром та книгозбірнею невідомих широкому загалу краєзнавчих скарбів.

29 травня 2012 р. на пленумі Правління Національної спілки краєзнавців України, присвяченому 85-річчю наукового журналу «Краєзнавство», який відбувся в Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна, вшановуючи пам'ять про академіка НАН України, Героя України, Голову Національної спілки краєзнавців України Петра Тимофійовича Тронька (1915–2011), було засновано Премію імені академіка Петра Тронька НСКУ.

ПОЛОЖЕННЯ
про Премію імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України

1. Загальноукраїнська Премія імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України присуджується з 2013 року щорічно окремим краєзнавцям за вагомий внесок у справу вивчення, дослідження і популяризації історико-культурних і природних багатств рідного краю.

2. Кандидатури на здобуття премії мають право висувати керівні органи Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій.

3. Висунення кандидатів на здобуття премії повинно здійснюватись в умовах високої вимогливості, об’єктивного і аргументованого попереднього вивчення краєзнавчої роботи чи краєзнавчих досліджень, науково-пізнавальний та суспільний рівень яких заслуговує на всеукраїнське визнання.

4. Пропозиції про висунення кандидатур на здобуття премії щорічно надсилаються до Президії правління НСКУ до 20 червня поточного року. На здобуття премії подаються: клопотання керівних органів Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій про присудження премії, витяг із протоколу засідання, біографічна довідка кандидата, характеристика краєзнавчої діяльності та творчого доробку, копії документів, що посвідчують нагородження державними і відомчими відзнаками. Матеріали подаються за адресою: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, Національна спілка краєзнавців України.

5. Рішення про присудження загальноукраїнської Премії імені академіка Петра Тронька Національної спілки краєзнавців України затверджується Президією правління Національної спілки краєзнавців України. Вручення премії здійснюється в липні, що приурочено до дня народження П.Т.Тронька (12 липня 1915 р.), на окремому заході Національної спілки краєзнавців України в урочистій обстановці, за участю краєзнавчого активу та широкої громадськості, висвітлюється у засобах масової інформації.

6. Премія присуджується за номінаціями:

– за висвітлення науково-краєзнавчої та громадської діяльності академіка Петра Тронька (дослідження проблем історії міст і сіл України, теоретичного та практичного краєзнавства);

– за науково-організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві (проведення конференцій, круглих столів, лекцій, семінарів, читань, експедицій, краєзнавчих заходів і проектів, популяризація краєзнавства працівниками наукових, освітянських, туристичних, бібліотечних, архівних установ, засобів масової інформації);

– за внесок у музейну та пам'яткоохоронну справу: діяльність у сфері збирання, збереження та охорони історико-культурної спадщини України;

– за видання краєзнавчої літератури: монографій, нарисів, описів, путівників, довідників, окремих публікацій, циклів статей тощо.

7. Особам, які відзначені премією, присвоюється звання «Лауреат Премії імені академіка Петра Тронька» з врученням Диплома, почесного знака і грошової премії у розмірі 500 грн. за кожну номінацію. У разі присудження премії однієї номінації кільком краєзнавцям грошова винагорода розподіляється між лауреатами. Почесний знак і Диплом померлого або нагородженого посмертно лауреата Премії імені академіка Петра Тронька передається, як правило, на збереження його родині. Грошова частина премії переходить у спадок за порядком, встановленим цивільним законодавством.

8. Грошовий фонд Премії імені Петра Тронька формується за рахунок членських і добродійних внесків, а також від надходжень госпрозрахункових підприємств і організацій, заснованих Спілкою на правах окремої юридичної особи.

Євген Букет (м. Київ)

НОВІ ГРАНІ СПІВРОБІТНИЦТВА

18 лютого 2013 року в залі засідань Інституту історії України НАН України відбулося засідання Президії Правління Національної спілки краєзнавців України, присвячене підсумкам першого року діяльності нового керівництва Спілки

З інформацією про діяльність НСКУ за 2012 р. виступив голова Спілки, член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Реєнт. Він ознайомив присутніх з тим, що вдалося зробити Національній спілці краєзнавців України в 2012 році: *«Побачили світ чотири номери журналу «Краєзнавство», були видані матеріали V (поза - чергового) з'їзду, проведені експедиції, виїзні Пленум Правління – у Харкові з нагоди 85-річчя журналу «Краєзнавство» і засідання Президії Правління за участю голів правлінь регіональних організацій НСКУ в Черкасах. Завдяки співпраці з громадською організацією «Вікімедіа Україна» був проведений фотоконкурс «Вікі любить пам'ятки», видано альбом найкращих фотографій. Постійно йде наповнення нашого сайту, працюємо над розширенням його можливостей. Одним із головних напрямків нашої роботи залишається освітянське краєзнавство. Плідною була співпраця з Малою академією наук України. Хочемо вже цього року створити методичний кабінет краєзнавства і невеликий читальний зал».*

Голова Спілки закликав членів Президії Правління та голів правлінь регіональних організації долучитися до наповнення кабінету краєзнавчою літературою: *«Цей кабінет стане початком майбутнього Інституту краєзнавства, ідею створення якого висловлював ще М.С. Грушевський».*

О.П. Реєнт повідомив присутніх про відродження Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства при Президії НАН України, куди увійдуть представники урядових кіл, різних напрямків краєзнавчої роботи, ректори вузів та ін., ознайомив з проектом Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року (попередня програма розвитку краєзнавчої галузі закінчилася 2010 року), який на засіданні Президії Правління прийнято за основу. Голова Спілки зауважив, що підготовча робота щодо прийняття цього важливого документу на урядовому рівні сьогодні ведеться дуже активно. Основні положення державної програми вже почали обговорювати в пресі (газети «День», «Слово Просвіти», «Урядовий кур'єр», «Голос України», «Освіта»).

На засіданні Президії НСКУ було повідомлено про завершення організаційної роботи зі створення підручника «Основи краєзнавства». Вчена рада Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна затвердила навчальну програму «Основи краєзнавства». Про підготовку підручника розповіла заступник голови Спілки Руслана Маньковська: *«Структура підручника, сформована в результаті обговорення, включає теоретико-методологічні засади науки «краєзнавство», характеристику його етапів історичного розвитку, вклад видатних постатей у формування наукової галузі, розкривається специфіка джерельної бази, подається загальна характеристика країв України, виділено природу та історію краю як предмет досліджень, зазначено роль різних закладів у розвитку краєзнавства»*. Руслана Маньковська висловила сподівання, що його поява стане вагомою подією в житті краєзнавчої спільноти. В обговоренні підручника на засіданні Президії Правління, зокрема, взяв участь директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Андрійович Смолій.

З інформацією про зв’язки НСКУ з державними органами, зокрема про участь спілчан у громадських радах при них, ознайомив заступник голови Спілки Григорій Клепак. На засіданні Президії Правління було підписано Угоду про співпрацю між Державною архівною службою України та Національною спілкою краєзнавців України (див додаток). *«Ця угода дасть можливість історикам, краєзнавцям надати організаційну та методично-консультативну допомогу в користуванні Національним архівним фондом України. Ми будемо мати право видавати документи до вивчення. Це елемент відкритого суспільства, адже архіви сьогодні відкриті, незалежно від політичних примх. А краєзнавці налаштовані на позитив»*, – наголосила присутня на засіданні Президії Правління НСКУ голова Державної архівної служби України Ольга Гінзбург.

На засіданні Президії Правління прийняла рішення про заснування загальноукраїнської Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України. Вона присуджуватиметься з 2013 року щорічно окремим діячам за вагомий внесок у дослідження і

збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи. Вручення відбуватиметься всередині жовтня в Переяславі-Хмельницькому за підтримки місцевого педагогічного університету. Нагадаємо, що цьогоріч у середині липня вперше вручатимуть премію імені Героя України Петра Тронька, а в середині листопада – традиційну вже премію імені Дмитра Яворницького НСКУ.

Про перспективи редакційної політики журналу «Краєзнавство» на 2013 рік йшлося у виступі першого заступника головного редактора Олега Бажана. Серед іншого, він закликав голів правлінь регіональних організацій регулярно надавати до журналу інформацію про діяльність місцевих краєзнавчих осередків та огляди краєзнавчої літератури, адже «Краєзнавство» сьогодні є унікальним виданням, бо по суті поєднує в собі академічні публікації на тему локальної історії та інформує широкий читацький загал про сучасне життя НСКУ.

Також під час засідання обговорювалися не менш важливі питання. Голова Київської міської організації НСКУ Олександр Гончаров повідомив про те, що з ініціативи його організації з 11 до 28 лютого в Інституті історії України НАН України, Національній спілці краєзнавців України, Київській міській організації НСКУ проходять практику студенти IV курсу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Це стало можливим завдяки низці угод, ініційованих Київською міською організацією НСКУ("Угода про співробітництво між Київською міською організацією Національної спілки краєзнавців України і кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка"14 червня 2012 р.; "Договір на проведення історико-краєзнавчої практики для студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка" 28 листопада 2012 р.) між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Інститутом історії України НАН України, а також Національною спілкою краєзнавців України.

Голова правління Черкаської обласної організації НСКУ Василь Мельниченко висловив ідею створення з нагоди 200-ліття від дня народження Тараса Шевченка «Краєзнавчої Шевченкіани»: *«Це має бути видання, в якому представлені всі регіони України. На його сторінках – увічнення Шевченка і вшанування його пам'яті за кількома напрямками. Це – історія традицій вшанування в краї, театральна, образотворча Шевченкіана, пам'ятники тощо»*. Президія Правління НСКУ підтримала пропозицію В. Мельниченка щодо створення робочої групи для підготовки видання.

Ініціативи Національної спілки краєзнавців сьогодні закладають міцний фундамент національної свідомості, наукового світогляду в суспільстві, стверджують високі морально-етичні ідеали, стають міцним підмурівком для майбутніх звершень в ім'я Української держави.

ДЕРЖАВНА АРХІВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

УГОДА
про співпрацю між Державною архівною службою України та Національною спілкою краєзнавців України

від "18" лютого 2013 року

З метою покращення взаємодії Національної спілки краєзнавців України та Державної архівної служби України, поєднання зусиль щодо розвитку архівної справи і краєзнавчого руху в Україні, усіх форм історико-краєзнавчих досліджень, об'єднання зусиль громадськості і держави у відновленні і збереженні національної історико-культурної спадщини та духовності українського народу, а також поєднання зусиль у створенні сприятливих умов для продуктивної діяльності дійсних членів національної творчої спілки, Державна архівна служба України (далі – Укрдержархів) і Національна спілка краєзнавців України (далі – Національна спілка краєзнавців, НСКУ) уклали цю Угоду про наступне:

1. Державна архівна служба України і Національна спілка краєзнавців України визначають пріоритетними такі напрями співпраці:

– організаційно-методична підтримка заходів загальнодержавного значення Національної творчої спілки та Державної архівної служби України;

– консультації при розробці проектів законів України та інших нормативно-правових актів, що стосуються архівної справи, краєзнавства, колекціонування, музейної справи, охорони пам'яток історії та культури, організації культурно-просвітницької діяльності серед молоді, увічнення пам'яті видатних діячів української історії і культури, а також діяльності національних творчих спілок України;

– спільне планування і координація творчих, науково-практичних та інших публічних заходів Національної спілки краєзнавців і Укрдержархіву для забезпечення єдиного інформаційного та просвітницького простору;

– сприяння розвитку національної культури, а також культури національних меншин, зміцненню міжнаціональних і міжнародних контактів;

– допомога щодо збереження національної історичної, творчої, культурної та духовної спадщини;

– утворення спільних організаційних комітетів, робочих груп, науково-експертних і громадських рад з метою підготовки й проведення спільних заходів та здійснення поточної діяльності згідно чинного законодавства і нормативно-правових актів у галузі архівної та краєзнавчої діяльності;

– обмін необхідною поточною інформацією щодо спільних проектів, а також нагальних питань, що стосуються діяльності Державної архівної служби України та Національної спілки краєзнавців України;

– відповідно до Конституції України проведення спільної роботи у напрямку соціального захисту, морального заохочення і стимулювання творчої праці працівників архівних установ та активних учасників краєзнавчого руху (державні нагороди України, премії і стипендії за видатні досягнення в архівній галузі, культурі та науці, краєзнавчій діяльності, відзнаки та нагороди Укрдержархіву та НСКУ тощо);

– співпраця у сфері інтелектуальної власності, а саме з питань захисту авторського і суміжних прав;

– співпраця у підготовці наукових журналів «Архіви України» та «Краєзнавство», науково-дослідницького меморіального проекту "Книга пам'яті", науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», спільних науково-дослідницьких історичних, джерелознавчих, архівознавчих і краєзнавчих видань.

2. Державна архівна служба України в межах своїх повноважень відповідно до законодавства України:

– сприятиме розробці та прийняттю законів і нормативно-правових актів щодо підтримки діяльності НСКУ;

– надає необхідну інформацію щодо запланованих заходів загальнодержавного значення;

– готує пропозиції про внесення змін до законів, інших нормативно-правових актів у сфері архівної, краєзнавчої, науково-дослідницької та пам'яткоохоронної діяльності;

– готує пропозиції щодо визначення пріоритетів та реалізації державної політики у сфері архівної, пам'яткоохоронної, музейної та краєзнавчої діяльності;

– надає методично-консультативну та джерелознавчу підтримку талановитій творчій молоді у галузі краєзнавства, колекційній і музейній справі, а також молодим дослідникам і популяризаторам історії рідного краю для створення і реалізації творчих проектів;

– в інтересах розвитку плідної краєзнавчої та науково-дослідницької діяльності надає всебічну організаційну допомогу членам Національної спілки краєзнавців України у користуванні Національним архівним фондом України.

3. Національна спілка краєзнавців України в межах своїх повноважень відповідно до законодавства України та своїх статутних документів:

– надає необхідну інформацію щодо запланованих заходів загальнодержавного значення;

– готує пропозиції про внесення змін до законів, інших нормативно-правових актів, у сфері архівної діяльності, науки та культури, краєзнавства, музейництва, колекціонування, пам'яткоохоронної діяльності, етнології, етнографії та народної творчості;

– залучає спонсорів, меценатів, комерційні структури для реалізації спільних з Укрдержархівом проектів і програм;

– готує пропозиції щодо визначення пріоритетів і реалізації державної політики у сфері архівної, краєзнавчої, науково-дослідницької та пам'яткоохоронної діяльності;

– активно співпрацює з провідними архівними установами України, Національною академією наук України, освітніми, бібліотечними та музейними закладами усіх рівнів, із вітчизняними й зарубіжними ЗМІ та науково-дослідницькими центрами, українською діаспорою за кордоном з приводу розвитку краєзнавчого руху в Україні, удосконалення методології краєзнавства, підготовки кваліфікованих фахівців і навчально-методичної, наукової, науково-популярної, публіцистичної та художньої літератури з усіх напрямів краєзнавчої діяльності;

– надає пропозиції щодо удосконалення та пожвавлення архівної діяльності, розширення публічного доступу в інтересах українського суспільства.

4. Реалізація Угоди покладається на Державну архівну службу України та Національну спілку краєзнавців України.

5. Зміни та доповнення до цієї Угоди вносяться шляхом підписання додаткової угоди, яка є невід'ємною частиною даної Угоди.

6. Угода підписана у двох примірниках, кожен з яких має однакову силу.

7. Угода укладається терміном на 5 років і набуває чинності з моменту підписання обома сторонами.

Голова
Державної архівної служби України **О. П. Гінзбург**

Голова
Національної спілки краєзнавців України,
член-кореспондент НАН України **О. П. Реєнт**

18 лютого 2013 р. на засіданні Президії правління Національної спілки краєзнавців України було розглянуто звернення учасників Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» у м. Переяславі-Хмельницькому в жовтні 2012 р. та прийнято рішення про заснування з 2013 р. загальноукраїнської Премії імені Героя України Михайла Сікорського НСКУ за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи.

ПОЛОЖЕННЯ
про Премію імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України

1. Загальноукраїнська Премія імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України присуджується з 2013 року щорічно окремим діячам за вагомий внесок у дослідження і збереження культурної спадщини України та розвиток музейної справи.

2. Кандидатури на здобуття премії мають право висувати керівні органи Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій, а також наукові установи, навчальні заклади, музеї, архіви, бібліотеки, громадські об’єднання, редакції засобів масової інформації, в яких діють осередки Спілки.

3. Висунення кандидатів на здобуття премії повинно здійснюватись в умовах високої вимогливості, об’єктивного і аргументованого попереднього вивчення краєзнавчої роботи чи краєзнавчих досліджень, науково-пізнавальний та суспільний рівень яких заслуговує на всеукраїнське визнання.

4. Пропозиції про висунення кандидатур на здобуття премії щорічно надсилаються до Президії правління НСКУ до 20 вересня поточного року. На здобуття премії подаються: клопотання керівних органів Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій про присудження премії, витяг із протоколу засідання, біографічна довідка кандидата, характеристика краєзнавчої діяльності та творчого доробку, копії документів, що посвідчують нагородження державними і відомчими відзнаками. Матеріали подаються за адресою: 01001, м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, Національна спілка краєзнавців України.

5. Рішення про присудження загальноукраїнської Премії імені Героя України Михайла Сікорського Національної спілки краєзнавців України затверджується Президією правління Національної спілки краєзнавців України. Вручення премії здійснюється в жовтні, що приурочено до дня народження М.І. Сікорського (13 жовтня 1923 р.), у межах Всеукраїнського історико-культурологічного форуму «Сікорські читання» у м. Переяславі-Хмельницькому (ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди») в урочистій обстановці, за участю краєзнавчого активу та широкої громадськості, висвітлюється у засобах масової інформації.

6. Особам, які відзначені премією, присвоюється звання «Лауреат Премії імені Героя України Михайла Сікорського» з врученням Диплома, почесного знака і грошової премії у розмірі, визначеному рішенням Президії правління НСКУ. У разі присудження премії кільком краєзнавцям грошова винагорода розподіляється між лауреатами. Почесний знак і Диплом померлого або нагородженого посмертно лауреата Премії імені Героя України Михайла Сікорського передається, як правило, на збереження його родині. Грошова частина премії переходить у спадок за порядком, встановленим цивільним законодавством.

7. Грошовий фонд Премії імені Героя України Михайла Сікорського формується за рахунок членських і добродійних внесків, а також від надходжень госпрозрахункових підприємств і організацій, заснованих Спілкою на правах окремої юридичної особи.

Олександр Гончаров, Володимир Дмитрук (м. Київ)

ФОРУМ КРАЄЗНАВЦІВ СТОЛИЦІ

27 лютого 2013 р. в Інституті туризму Федерації профспілок України відбулася III конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Колектив Інституту на чолі з ректором С.І.Поповичем, краєзнавчий осередок закладу надали міській організації НСКУ значну допомогу у проведенні на належному рівні важливого форуму. Учасники конференції мали можливість ознайомитися з роботою навчального закладу, книгами на краєзнавчу тематику, які були представлені на виставці, та туристично-краєзнавчими публікаціями викладачів Інституту туризму ФПУ.

З часу проведення Установчої конференції Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, яка відбулася 26 лютого 2010 року в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, минуло три роки. Відповідно закінчився термін повноважень виборних керівних органів КМО НСКУ: Правління та Ревізійної комісії, які обирались згідно “Положення про Київську міську організацію Національної спілки краєзнавців України” на три роки. Необхідністю обрання нового складу виборних органів й зумовлено проведення III (звітно-виборчої) конференції, як вищого керівного органу організації (II (позачергова) конференція відбулася у січні 2012 року, напередодні V з’їзду НСКУ). В роботі звітно-виборчої конференції взяли участь 44 делегати. Окрім делегатів на конференцію прибули високоповажні гості: Скорохватова Алла Віталіївна – генеральний директор Національної історичної бібліотеки України та Смілянець Світлана Іванівна – заступник генерального директора з наукової роботи, Войцехівська Галина Анатоліївна – директор Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки

ім. В.Г.Заболотного, Сєриков Анатолій Никифорович – директор Фундації Героя України, академіка Петра Тронька, Грищенко Надія Борисівна – завідувач відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки, Галайба Василь Васильович – відомий києвознавець та ін.

Із привітанням звернувся до учасників конференції ректор Інституту туризму ФПУ С.І. Попович. Він ознайомив присутніх з діяльністю навчального закладу та побажав плідної праці на ниві краєзнавства. У вітальному слові голова НСКУ, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт розповів про діяльність Спілки, означив проблемні питання та основні завдання на сучасному етапі. Найактивніші члени міської організації були нагороджені відзнаками Спілки – званнями, грамотами та подяками. Звання “Почесний краєзнавець України” здобули Сергій Вакулишин, Віктор Киркевич, Віктор Колесник, Сергій Попович, грамотами НСКУ відзначено Світлану Бабушко, Бориса Войцехівського, Надію Голоту, Лілію Іваницьку, Григорія Казьмирчука, Людмилу Соловей, Юрія Сороку, Наталію Терес, подяками НСКУ – колектив Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки імені В.Г. Заболотного, Павла Бабенка, Лалі Гриценко, Надію Грищенко, Ірену Грінченко, Сергія Макеєва, Віктора Пилипенка, Володимира Семенюка, Олену Соболєву, Віктора Соколова, Геннадія Черевичного, Володимира Яковенка. Голова НСКУ вручив також членські квитки новим членам Спілки: Марині Гримич, Ігорю Курусу, Антоніні Макаревич, Віталію Шевченку.

Із звітною доповіддю виступив член президії правління НСКУ, голова правління КМО НСКУ Олександр Гончаров, котрий зазначив, що у звітний період пріоритетним напрямом діяльності Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України була організаційна робота у зв’язку з реформуванням Спілки у професійну творчу спілку, необхідністю державної реєстрації організації тощо. Виконуючи постанову Установчої конференції, президія правління КМО НСКУ здійснила заходи з реєстрації міської організації в органах влади згідно з Законом України “Про професійних творчих працівників та творчі спілки”. У вересні 2010 року зареєстровано “Положення про Київську міську організацію Національної спілки краєзнавців України” та отримано “Свідоцтво про державну реєстрацію творчої спілки”. У листопаді того ж року отримано “Свідоцтво про державну реєстрацію юридичної особи” та здійснено низку інших організаційних заходів.

Члени президії правління КМО НСКУ брали участь в усіх заходах, які проводилися Спілкою, пленумах правління, засіданнях президії правління НСКУ, які відбувалися як у Києві, так і в інших містах України. Значну організаторську, наукову та культурно-просвітницьку роботу проводять Вакулишин С.М., Гончаров О.П., Дмитрук В.І., Киркевич В.Г., Маньковська Р.В., Соболєва О.В. Президія правління здійснювала інформаційне наповнення офіційного веб-сайту НСКУ, організовано регулярне надсилання матеріалів про заходи, які проводилися міською організацією. На конференції також обговорювалося питання про створення власного сайту організації, що бачиться як потужний електронний ресурс з києвознавства, який би широко висвітлював досвід краєзнавчої роботи столичних установ та організацій, розміщував методичні матеріали тощо.

У звітний період проводилася робота по залученню нових членів в ряди Спілки. Київська міська організація налічує 122 члени НСКУ і має значні перспективи зростання, оскільки в Києві велика кількість людей, діяльність яких пов’язана з краєзнавством. В столиці діють 6 первинних осередків КМО НСКУ. Два з них було створено у звітний період. Окрім цього, формуються осередки в Солом’янському районі, Київському університеті туризму, економіки і права. В ряді вищих навчальних закладів є достатньо членів організації, щоб створити там первинні організації Спілки. Доповідач визнав, що процес створення осередків, особливо за територіальним принципом, йде повільно. У зв’язку з цим наголошувалося на необхідності активізації роботи зі створення територіальних осередків у наступний період діяльності, а згодом на їх основі й районних організацій.

Відзначено діяльність існуючих первинних осередків Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України. Так, члени первинного осередку Інституту історії України НАН України, які входять до керівних органів НСКУ – Реєнт О.П., Маньковська Р.В., Дмитрук В.І. (голова осередку), проводять значну організаторську роботу. Зокрема, масштабну діяльність здійснює Голова НСКУ Олександр Петрович Реєнт, який багато сил і енергії віддає питанням облаштування офісу Спілки, створення кабінету краєзнавства, бібліотеки, архіву, зміцненню регіональних організацій тощо. Члени осередку проводять також значну науково-дослідницьку, видавничу роботу в галузі краєзнавства, зокрема видання науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", журналу "Краєзнавство" тощо. Активно працюють члени осередку: Бажан О.Г., Вербиленко Г.А., Григор'єва Т.Ф., Гриценко Л.А., Денисенко Г.Г., Катаргіна Т.І., Подкур Р.Ю. та ін.

Члени первинного осередку Київського національного університету імені Тараса Шевченка підготували наукові статті та книги з історії України, про життя і діяльність діячів науки і культури України, про розвиток науки в Київському університеті. Здійснюється підготовка наукових кадрів через аспірантуру, зокрема з етнокраєзнавчого напряму, забезпечується проведення практик для студентів, публікуються наукові статті в журналі "Краєзнавство". Плідно працюють викладачі – члени осередку: декан історичного факультету, член-кореспондент НАН України Колесник В.Ф., професори Казьмирчук Г.Д., Коцур А.П., Сорока Ю.М., Патриляк І.К, доценти Гончаров О.П., Іваницька Л.В., Короткий В.А., Пилипенко В.В., Терес Н.В., Черевичний Г.С. та ін.

Святошинський районний осередок (голова – Вакулишин С.М.) виступив з ініціативою про відновлення історичних назв і перейменування низки місцевих вулиць. За поданням осередку в червні 2011 р. міська організація направила 3 офіційні листи на адресу Головного управління внутрішньої політики та зв'язків з громадськістю Київської міської державної адміністрації з пропозицією перейменування 11 вулиць Святошинського району.

Члени Голосіївського районного осередку (голова – Терес Н.В.) досліджували історію перейменувань вулиць Києва, беруть активну участь у підготовці відповідних праць. Голова осередку працює в комісії КМДА з найменувань та пам'ятних знаків. Доповідач наголосив на актуальності проблем топонімії і необхідності продовжувати й розширювати роботу в цьому напрямі.

Викладачі – члени первинного осередку Інституту туризму Федерації профспілок України (Попович С.І., Бабушко С.Р., Соловей Л.С., Макеєв С.В.) проводять значну роботу з розробки екскурсій по Києву та Україні, підвищення кваліфікації гідів-перекладачів тощо. Значну туристсько-краєзнавчу роботу проводить також первинний осередок КМО НСКУ в Міжнародному центрі дитячо-юнацького туризму (голова – Семенюк В.Є.).

У доповіді підкреслювалося, що організація зростає і це вимагає активнішої роботи з удосконалення її структури. Зокрема, йшлося про створення комісій і секцій з метою активізувати києвознавчі студії за різними напрямами. Без цього неможливо задіяти значний потенціал столичної організації. Цю роботу вже розпочато й після конференції її слід активізувати.

Київська міська організація НСКУ розширює співробітництво з іншими організаціями та установами краєзнавчого та освітньо-культурного напряму. Наприкінці 2011 р. укладено "Договір про спільну діяльність та співробітництво" з Міжнародним центром дитячо-юнацького туризму міста Києва на безстроковий термін. Договором передбачено спільну діяльність і співробітництво у сфері туризму, краєзнавства, проведення подорожей, екскурсій, конференцій, семінарів, конкурсів тощо. Розпочато спільну конкретну роботу в рамках договору. 2012 р. укладено ще дві угоди про співробітництво: з Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та кафедрою етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, якими передбачено проведення спільних наукових і науково-практичних конференцій та семінарів з проблем краєзнавства, культурно-просвітніх заходів, організації студентської прак-

тики тощо. Загалом Київською міською організацією НСКУ, або ж за її посередництвом і допомогою, було укладено 9 договорів про співробітництво між різними закладами й установами. Доповідач зазначив, що цей напрям роботи є дуже важливим і договірні відносини з різними установами та організаціями потрібно розвивати.

Представники КМО НСКУ беруть участь в установчих зборах інститутів громадянського суспільства з формування нового складу громадських рад на 2013–2014 рр.: при Печерській, Шевченківській, Подільській, Голосіївській та Святошинській райдержадміністраціях м. Києва. У зв’язку з цим наголошувалося на використанні цих і будь-яких інших можливостей, щоб доносити проблеми краєзнавства до владних структур, намагатися впливати на їх вирішення.

У галузі науково-дослідної роботи та видавничої діяльності з ініціативи КМО НСКУ були підготовлені й видані Національною спілкою краєзнавців України матеріали та документи Установчої конференції КМО НСКУ – “Установча конференція Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України: матеріали та док. (26 лютого 2010 року). Нац. спілка краєзнавців України, Київ. міськ. орг.; упоряд.: О. Гончаров [та ін.]” (К.: ТОВ Вид-во “Телесик”, 2011. – 66 с.) та книга науковця 20-х років минулого століття О.О.Тулуба “Київ та його давня давнина у творах народних” (К.: Унісерв, 2011. – 242 с.). Частину тиражу цих книг було розіслано в бібліотеки, наукові установи та навчальні заклади Києва та областей України, 200 примірників передано Публічній бібліотеці імені Лесі Українки для бібліотек столиці. Під грифом КМО НСКУ вийшла монографія А.П.Коцура (член правління КМО НСКУ) та О.В. Гордійчука “Становлення та діяльність Київського товариства грамотності (1882–1908 рр.)” (К.: ФОП Корзун Д.Ю., 2011. – 196 с.). Під грифом НСКУ вийшли книги члена правління КМО НСКУ В.Є. Устименка: “Зведи свій храм (З історії Свято-Покровського трипрестольного храму с. Жукля на Чернігівщині): історико-документальне дослідження” (К.: Вид-во “Академпрес”, 2011. – 240 с.), “Обов’язок. Звитяга. Честь: З історії Урядового військово-кур’єрського зв’язку та Служби дипломатичних кур’єрів України” (К.: Етнос, 2011. – 528 с.) та “У кожного своя правда. Істина одна: Корюківка: довічний біль” (К.: Україна, 2013. – 440 с.), яка побачила світ напередодні 70-х роковин Корюківської трагедії (березень 1943 р.).

Всього за звітний період членами КМО НСКУ видано понад 60 книг, брошур, навчальних посібників. У первинних осередках КМО НСКУ є також колективні напрацювання, котрі, однак, не були видані за відсутністю коштів. Члени організації активно друкують свої праці також у спілчанському науковому журналі “Краєзнавство”. За звітний період опубліковано 50 статей і матеріалів. Окрім цього, низку статей було опубліковано за посередництвом і сприянням КМО НСКУ представниками інших організацій, закладів, установ, краєзнавцями. Прослідковується тенденція: якщо в журналі у попередні роки публікували свої праці здебільшого співробітники Інституту історії України НАН України, то останнім часом усе активніше публікуються працівники вищих навчальних закладів та інших установ Києва. В цьому заслуга, зокрема, й міської організації НСКУ, оскільки вона популяризує журнал серед своїх членів, серед працівників різних установ краєзнавчого напряму м. Києва.

Важливою формою наукової роботи Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України була участь у наукових конференціях, “круглих столах”, семінарах, наукових експедиціях. Так, з ініціативи КМО НСКУ в стінах Центру позашкільної роботи Святошинського району м. Києва проведено три “круглі столи” з проблем києвознавства (перший відбувся 10 грудня 2010 р., другий – 23 грудня 2011 р., третій – 24 грудня 2012). Особливістю цих заходів є те, що вони збирають разом представників різних установ та організацій для обговорення широкого кола питань, пов’язаних із вивченням і викладанням києвознавства в закладах освіти, наукових установах, бібліотеках, архівах і музеях, формулювання наявних проблем та шляхів їх розв’язання. Результатом дискусій стало ухвалення конкретних пропозицій щодо покращення краєзнавчої

роботи в столиці, заплановано ряд києвознавчих проектів. Матеріали про ці заходи подавалися до журналу "Краєзнавство" та на сайт Спілки.

Члени міської організації брали активну участь у ряді всеукраїнських науково-практичних конференцій та "круглих столів", зокрема в тих, що відбувалися в столиці: Всеукраїнській науково-практичній конференції "Київ у соціокультурному просторі XIX–XXI століть: національний та європейський контекст", яка щорічно проводиться в стінах Київського університету Бориса Грінченка у квітні; "круглих столах" з проблем столичної топонімії "Топонімія Києва: вчора, сьогодні, завтра", які проводяться в Інституті журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка; Всеукраїнській науково-практичній конференції "Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України", яка відбулася в листопаді 2011 р. в рамках започаткованих Національною історичною бібліотекою України краєзнавчих читань, присвячених пам'яті багатолітнього голови Національної спілки краєзнавців України, академіка НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька, та інших заходах, які організовувалися НСКУ.

Важливим напрямом роботи КМО НСКУ є освітянське краєзнавство. Члени організації (Реєнт О.П., Маньковська Р.В., Гончаров О.П.) входять до складу авторського колективу з підготовки підручника "Основи краєзнавства" для студентів вищих навчальних закладів усіх спеціальностей. Міська організація бере активну участь в організації історико-краєзнавчої практики для студентів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За договором з Університетом, який укладено на п'ятирічний термін, навчальний заклад буде направляти на практику в КМО НСКУ 10 студентів. За посередництвом і активною участю міської організації Київський національний університет імені Тараса Шевченка уклав угоди на проходження студентської практики з установами й організаціями, в яких існують осередки КМО НСКУ: з Національною спілкою краєзнавців України, Інститутом історії України НАН України, Центром позашкільної роботи Святошинського району м. Києва та Міжнародним центром дитячо-юнацького туризму міста Києва. Окрім цього, за посередництвом і допомогою КМО НСКУ Університет уклав договори про студентську практику з Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного та Публічною бібліотекою імені Лесі Українки міста Києва. Ця робота важлива, оскільки дає змогу залучити студентів провідного вузу країни до дослідження києвознавчих тем в установах і організаціях краєзнавчого напряму, посилює співробітництво КМО НСКУ з різними краєзнавчими структурами. 2012 р. розпочалася також співпраця з Київським територіальним відділенням Малої академії наук України (секція "Історичне краєзнавство"). Було запропоновано для учнів низку заходів, зокрема проведено екскурсію в Музеї історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Члени Київської міської організації НСКУ проводили різноманітні просвітницькі заходи. Відзначено діяльність києвознавця, колекціонера Віктора Киркевича, який брав участь у створенні музеїв і понад 50 виставках у різних містах України та за кордоном, має 17 персональних виставок. Він – ініціатор створення в Шевченківському районі м. Києва Музею історії центру міста (планується розмістити в Національному заповіднику "Софія Київська"). Активно працює на ниві краєзнавства, просвітницької роботи Борис Войцехівський. Він, зокрема, був куратором художньої виставки "Людина на всі часи", присвяченої 290-й річниці від дня народження видатного українського просвітителя-гуманіста, філософа, поета, педагога Григорія Савича Сковороди, яка відбулася в січні 2012 р. в стінах Києво-Могилянської академії. Плідно працюють у цьому напрямі й інші члени організації.

Київська міська організація НСКУ налагодила співпрацю з Державною науковою архітектурно-будівельною бібліотекою імені В.Г. Заболотного, яка проводить цікаві краєзнавчі заходи. Інформація про них публікувалась у журналі "Краєзнавство", розміщувалася на сайті НСКУ. З Публічною бібліотекою імені Лесі Українки КМО НСКУ співробітничає

в рамках проекту про сучасних києвознавців. У листопаді 2011 р. у відділі краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки проведено презентацію нових видань Національної спілки краєзнавців України, присвячених краєзнавчій освіті, історії міста Києва.

Завершуючи виступ, доповідач зазначив, що правління КМО НСКУ виконало практично всі пункти постанови Установчої конференції і закликав учасників конференції брати активнішу участь у діяльності організації, спільними зусиллями поставити роботу так, і вийти на такий рівень, щоб організація була знана в столиці, її районах, у регіонах країни, а той за межами України.

В обговоренні звітної доповіді взяли участь голови первинних осередків КМО НСКУ, члени організації, гості. Людмила Соловей – викладач кафедри іноземних мов Інституту туризму ФПУ, голова первинного осередку в Інституті, зупинилася на краєзнавчій діяльності колективу навчального закладу – це й розробка нових туристичних маршрутів, і здійснення туристично-краєзнавчих подорожей, і активна науково-дослідницька та просвітницька робота з популяризації національної історико-культурної спадщини. З метою підвищення кваліфікації викладачів регулярно організовуються цільові навчально-методичні семінари, котрі мають виїзний характер. Загалом за звітний період сумісними зусиллями професорсько-викладацького колективу та студентів Інституту було проведено 36 туристично-краєзнавчих заходів. Значна увага приділяється освітянському краєзнавству, зокрема 2012 р. розпочато новий проект "Туристичну освіту у школу". Навіть у своїй міжнародній діяльності Інститут пропагує краєзнавчі ідеї, ознайомлює зарубіжних колег з мережею вітчизняних туристично-екскурсійних маршрутів України, зі станом і перспективами розвитку туризму в Україні. Члени первинного осередку проводять певну роботу з підтримки сайту НСКУ, надають допомогу в підготовці до друку номерів журналу "Краєзнавство". Не тільки члени первинного осередку, а й інші викладачі Інституту друкуються в науковому журналі "Краєзнавство".

Володимир Семенюк – завідувач краєзнавчого відділу Міжнародного центру дитячо-юнацького туризму міста Києва, голова первинного осередку установи – ознайомив присутніх з туристсько-краєзнавчою роботою, яку проводить заклад, зокрема, в рамках міської туристсько-краєзнавчої акції учнівської молоді "Пізнай свій край – пізнай себе", міського краєзнавчого конкурсу "Історії живі сліди", фотоконкурсу "Мій улюблений Київ" тощо. Виступаючий зазначив, що в організації акцій беруть участь і члени Національної спілки краєзнавців України.

Надія Грищенко – завідувач відділу краєзнавчої літератури та бібліографії Публічної бібліотеки імені Лесі Українки розповіла учасникам конференції про краєзнавчу діяльність бібліотеки. Зокрема, відділ краєзнавчої літератури та бібліографії готує та видає бібліографічні покажчики з серії "Києвознавці", інформаційний бюлетень "Київ", формує інформаційний блок на сайті бібліотеки "Наш Київ", веде блоги "Як тебе не любити, Києве мій" та "Кияни: від А до Я" тощо.

Олена Жидецька – завідувач науково-методичного відділу Державної наукової архітектурно-будівельної бібліотеки ім. В.Г.Заболотного у своєму виступі розповіла про краєзнавчі аспекти роботи бібліотеки. Зокрема в рамках соціально-бібліотечного проекту "Історія малих міст України" у форматі бібліотечного клубу "Національні святині" відбулося вже двадцять два засідання. Традиційною на них є присутність керівників міста й району, які презентують своє місто. Активну участь у засіданнях беруть – архітектори, історики, мистецтвознавці, викладачі профільних вищих навчальних закладів, краєзнавці, музейні та бібліотечні працівники. Бібліотека проводить творчі зустрічі, презентації книг на архітектурну тематику, зокрема про київських архітекторів.

Сергій Вакулишин – методист Центру позашкільної роботи Святошинського району міста Києва, голова Святошинського осередку КМО НСКУ підкреслив, що головне завдання організації на найближчий період – заявити про себе, заявити принципово! Поки що на офіційні пропозиції організації щодо найменування вулиць, збереження унікальних пам'яток Києва від міських структур отримані лише формальні відписки. Зазначив, що вартою запозичення може бути ініціатива осередку з розробки переліку екскурсійно-туристичних об'єктів для молоді в рамках Всеукраїнської експедиції "Моя Батьківщина – Україна" (53 об'єкти). Виступаючий схвалив ідею створення Науково-дослідного інституту краєзнавства і запропонував заснувати в ньому структурний підрозділ з києвознавства. Було порушено також питання про налагодження зв'язків з пам'ятко - охоронними структурами та столичними організаціями інших творчих спілок.

Світлана Смілянець – заступник генерального директора Національної історичної бібліотеки України з наукової роботи, розповіла про співпрацю бібліотеки з НСКУ і запросила учасників конференції взяти участь у роботі Всеукраїнської науково-практичної конференції "Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України", яка відбудеться 20 листопада 2013 р. в рамках Других краєзнавчих читань, присвячених пам'яті видатного українського державного і громадського діяча, вченого-історика, академіка НАН України Петра Тимофійовича Тронька.

Обговоривши звіт правління міської організації за три роки, конференція визнала роботу правління задовільною. Також було заслухано звіт ревізійної комісії і затверджено "Положення про ревізійну комісію Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України". Конференція обрала новий склад правління та ревізійної комісії.

В цей же день відбулося засідання правління Київської міської організації Національної спілки краєзнавців України, на якому обрано президію правління у складі 11 осіб, голову правління, заступників і відповідальндного секретаря. Очолюватиме організацію впродовж наступної каденції Олександр Гончаров.

Огляди

Руслана Давидюк (м. Рівне)

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО КЛЕКОТІВ – СЕЛО НА МЕЖІ ГАЛИЧИНИ Й ВОЛИНІ

Рец. на кн.: Стрільчук В. Клекотів – село на кордоні (Матеріали до історії). – Дрогобич: «Трек ЛТД», 2012. – 416 с.: іл.

Кожен із нас має незримий зв'язок з тим місцем, де народився, зростав, де пройшло дитинство, а краєзнавство, як безцінна скарбниця історії, єднає різні покоління народу. Дослідженням сторінок історії сіл, міст, містечок країни формується національна пам'ять, що є складовою подальшої розбудови Української держави. Як з маленьких цеглинок складається будівля, так з історії сіл і міст складається історія країни, а відчуття Батьківщини починається з рідного краю, вулиці, родинної домівки. Щоб по справжньому любити рідний край, необхідно знати та вивчати його історію, культуру, мову.

Поява історико-краєзнавчого дослідження села Клекотів, що на Брідщині, заповнює ще один фрагмент історичного краєзнавства. Перед читачем на широкій історіографічній та джерельній базі розкриваються маловідомі сторінки з історії невеликого села, розташованого на межі Волині і Галичини. Цікавий опис історичних фактів розвитку й розквіту села, проблеми збереження власної самобутності, розповідь про краян, які уславились на цій землі, створюють яскраве мереживо роботи краєзнавця, історика, директора Бродівського історико-краєзнавчого музею Василя Стрільчука.

Книга вміщує десять розділів, об'єднаних в єдине дослідницьке русло. Значно збагачують дослідження, роблять його яскравим та оригінальним фотографії, карти, цитовані документи. Представницькою є джерельна база рецензованої наукової розвідки. Її основу складають матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, Державного архіву Львівської області, Державного архіву Тернопільської області, матеріали періодичної преси різних історичних періодів, документи Бродівського історико-краєзнавчого музею, спогади жителів села, родинні збірки матеріалів з приватного архіву автора. Вагому частку джерельної бази роботи склали опубліковані збірники документів і матеріалів.

Історіографія, опрацьована дослідником, також вирізняється різнорідністю. Цінним є те, що дослідник проаналізував праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Досліджуючи історію рідного села, Василь Стрільчук з'ясовує географічне становище, природні умови, доводить, що географічне розташування села значною мірою вплинуло на його історичний розвиток, а природні умови визначили основні види господарської діяльності місцевого населення. Цінно, що дослідник аналізує версії походження назви села, перекази, легенди, бувальщини. Підкреслимо, що казки, легенди, бувальщини Клекотова несуть у собі інформацію про минуле краю, розкривають спосіб мислення людей, сприйняття ними світу, дозволяють краще пізнати різноманітні прояви духовного життя.

Цікавими видаються трактування сільських мікротопонімів. Окремої уваги заслуговує з'ясування походження назв полів, урочищ, сільських вулиць, кутків тощо. Джерельною базою для дослідження автором цього питання став не лише великий усний матеріал (що використовується у повсякденному вжитку клекотівчан), але й збережені документи, зокрема Йосифінська (1785-1788) і

Францисканська (1819-1820) метрики – перші земельні кадастри Галичини, у яких зроблено перепис і економічну оцінку земельних угідь (с. 19).

Василь Стрільчук уважно підійшов до перших письмових відомостей про Клекотів. Проаналізувавши різну літературу та джерела, він вважає, що перша письмова згадка про село датується 1587–1588 рр., хоча залишає місце для роздумів та досліджень майбутнім історикам (с. 47).

Козацький період в історії села оповитий переказами і легендами, які не стихають до сьогодні. Унікальною пам'яткою того часу є могила (курганне поховання) поблизу с. Шнирів, яку датують 1651 р. та пов'язують з подіями Берестецької битви. Автор аналізує праці священика, доктора філософії, професора Йосипа Застирця, місцевих краєзнавців Антона Матяша, Гната Кучера, Дмитра Чобота, опубліковані історичні документи і приходить до слушного, на нашу думку, висновку про необхідність проведення комплексних наукових, зокрема архе - ологічних, досліджень «козацької могили», які б допомогли точно встановити дату й перебіг подій (с. 69).

Поділи Польщі, період «вільного торгового міста», прикордонний статус впливали на економічне, соціальне життя села, що перебувало у власності Потоцьких, Молодецьких і Лязаруса у XVIII–XIX століттях. Цікавими є дані про кількість дворів, обсяг земель, якими володіли селяни і власники, особливості їх господарської діяльності.

Образ села Клекотів органічно вписується у контекст історії України та Східної Європи. Село зазнавало впливу Росії та Австро-Угорщини, адже розташовувалося на кордоні цих імперій. У 1779 р. Броди отримали статус вільного торгового міста, через вісім років довкола остаточно сформувалася свого роду «вільна економічна зона», що впливало на різні сторони життя регіону. В період дії привілею «вільного торгового міста» через бродівську митницю проходили великі партії товарів з Росії, Туреччини, австрійських та німецьких земель, Великобританії. Броди в цей період називали «східними воротами Австрійської імперії», «складом товарів Сходу і Заходу» (с. 79).

Після скасування панщини у 1848 р. збільшилася площа громадських земель, а разом з тим й загальна кількість сільського населення. В історії села Клекотів рельєфно віддзеркалювалося життя людей різних національностей, зокрема події польського повстання 1863 р.

Аналізуючи різні джерела, автор наголошує, що мешканці Клекотова займалися в основному сільським господарством. Чоловіки, щоб прогодувати свою сім'ю, шукали різних підробітків. Одним з додаткових заробітків було перевезення зерна з Російської імперії до Австро-Угорщини. Проте, в другій половині XIX століття селяни втратили таку можливість заробітку через те, що у 1873 р. міста Броди і Радивилів (прикордонні міста двох імперій) були сполучені залізничною колією. З розвитком залізничного руху відпадала потреба дрібних перевізників (с. 80).

На початку XX ст., коли село перейшло до Вільгельма Фридерика Шмідта, було побудовано цегельню, ґуральню, добротні житлові будинки. Будівлі, знані в народі як «фільварки Шмідта», збереглися у Бродах та багатьох селах району до сьогодні (с. 96). На цей час у Клекотові діяв громадський дім, крамниця «Товариство», позичкова каса, а також шпихлір (громадська комора), однокласна школа з руською (українською) мовою викладання, де навчалося 90 дітей греко-католиків.

Розташування села на прикордонні зумовлювало специфіку його економічного, політичного, культурного розвитку. Держави, які володіли українськими землями, використовували цей чинник у своїй політиці. Особливо яскраво це виявилося за часів Другої Речі Посполитої, адже польська влада застосовувала старий принцип «поділяй і володарюй», зберігаючи «сокальський кордон». «Сокальський кордон», як фрагмент кордону між Австро-Угорщиною та Росією, після Ризької угоди відділив Волинське воєводство від Львівського та Тернопільського воєводств. Офіційна Варшава наголошувала на тому, що не можна трактувати Волинь і Галичину як єдину територію, не можна допускати до поширення спільних українських ідей, навпаки, необхідно поглибити культурну, релігійну різницю західноукраїнської громади. У цих умовах ідея «сокальського кордону», регіоналізм стали основою національної політики влади.

У той час Клекотів належав до Брідського повіту Тернопільського воєводства. Громада села у міжвоєнний період була згуртованою і активною в національному житті, її еліта зосереджувалася у кооперативних організаціях, «Просвіті», «Сільському господарі», «Соколі», «Лузі», «Рідній школі». Клекотів став одним з перших сіл Брідщини, яке мало власну читальню, духовий оркестр, радіо.

Після початку Другої світової війни і приєднання західноукраїнських земель до УРСР та СРСР відбулися адміністративно-територіальні зміни. 4 грудня 1939 р., відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР, з території колишнього Львівського воєводства, а також деяких повітів Станіславського і Тернопільського воєводств були утворені Дрогобицька і Львівська області. Село Клекотів увійшло до складу Бродського повіту Львівської області (з 17 січня 1940 р. – Бродовського району Львівської області). Дослідник приходить до слушного висновку, що здійснення процесу радянізації західноукраїнського суспільства відбувалося шляхом революційних змін, за допомогою, насамперед, силових методів, а в історії села Клекотів рельєфно відобразилися всі процеси, пов'язані з більшовицькими методами побудови соціалізму.

На початку німецької окупації Клекотів знову став прикордонним селом, адже Галичину гітлерівці приєднали до генерал-губернаторства, а Волинь було включено до рейхскомісаріату «Україна». Автор аналізує особливості національного життя краян на початку війни, труднощі економічного життя у період німецької окупації, долю остарбайтерів, повстанський і партизанських рухи, посилаючись на документи та численні спогади односельців. Перед наближенням фронту фашисти розпочали будівництво оборонної лінії, яка так і не була задіяна. Клекотів чотири місяці перебував на лінії фронту, коли у березні 1944 р. до села повернулися радянські війська.

Надзвичайно складними для мешканців села, як і всієї Західної України, стали повоєнні роки, позначені національно-визвольною боротьбою. Останні дані про повстанців, які діяли на теренах Клекотова, датуються 1952 р. (с. 249). Слушним є висновок автора, що місцеве населення у той час опинилося між двох вогнів: з одного боку –працівники НКВС, застосовуючи шантаж, провокації, намагалися отримати відомості про українське підпілля, через репресії утверджували радянський устрій, з іншого – повстанська Служба безпеки, що в умовах жорсткого протистояння знищувала тих, хто пішов на співпрацю з радянською владою. Важливим, на нашу думку, є зібрання Василем Стрільчуком широких відомостей про життя і долю односельців, які загинули чи були заарештовані у вирі національної боротьби другої половини 40-х – початку 50-х років XX століття. Мешканці Клекотова вповні пережили насичене війнами, експериментами, національно-визвольною боротьбою XX століття. Воєнні втрати, примусові роботи, еміграція, політичні репресії, безсумнівно, залишили слід в історії села та вплинули на долю його жителів.

Переходячи крізь різні епохи, Клекотів зберіг свою самобутність, увібравши особливості різних культур. Село не минули стихійні лиха, пожежі, засухи, війни, що позначилися людськими втратами, руйнуваннями, однак воно відновлювалося, жило, зберігало та продовжує зберігати власні традиції.

Минуле села Клекотів створює образ невеликого населеного пункту, в якому по-своєму віддзеркалювалися економічні процеси, суспільно-політичне, культурно-освітнє життя регіону. На сторінках книги ми бачимо людей, які переймалися долею рідного села, працювали для його блага та розквіту. Цінно, що книга ілюструє повсякденну, побутову історію краян, їхні прагнення і сподівання. Важливо, що автор не претендує на абсолютну істину, залишає місце для роздумів, нових напрацювань.

Вважаємо, що краєзнавче дослідження Василя Стрільчука «Клекотів – село на кордоні (Матеріали до історії населеного пункту)» буде корисним у навчальній, педагогічній, музейній роботі, стане в нагоді вчителям, учням, студентам та широкому загалу читачів. Ніколи не вичерпається допитливість людини, котра прагне дізнатися, що відбувалося на землі, де вона народилася, якими були її предки, чим вирізнялися їх свята і будні. Маємо надію, що нові краєзнавчі розвідки автора будуть надалі ілюструвати різнобарвну палітру життя рідного краю.

Сергій Зозуля (м. Ніжин)

ІСТОРІЯ СЕЛА КРІЗЬ ПРИЗМУ ІСТОРІЇ РОДИНИ

Рец. на кн.: Вощевська М. В. Мій край. Люди і долі / Марія Вощевська; ред. Н. Л. Осипова. – Х.: Фактор, 2012. – 288 с.; іл.

З-поміж чисельних видань краєнавчого спрямування, число яких стрімко зросло протягом останнього двадцятиріччя, книга Марії Вощевської “Мій край. Люди і долі” дещо виділяється. Це своєрідний синтез історичної регіоналістики, краєзнавства, мемуаристики, генеалогії та публіцистики.

У сюжеті книги дві магістральні лінії: історія родини Вощевських (а також жіночих “приток” головної родинної “річки” – Рибаків, Гакал) й історія с. Галиця – їх малої батьківщини. Поєднуючи й переплітаючи ці лінії, автор створює єдину й цілісну канву генетичної пам’яті роду, яка невіддільна від життя рідного села, й, одночасно, виписує життєпис цього села, який немислимий без оповіді про долю окремих його мешканців і цілих родин.

Структурування книги здійснене за хронологічним принципом – від найдавнішого часу в історії Галиці – згадок про події на території сучасного села києворуської та литовсько-польської доби, фіксування документальних свідчень про утворення даного населеного пункту, спроби дати пояснення походження його назви та джерел початкового залюднення, суспільно-економічного розвою впродовж наступних 300 років – до повоєнних, значимих для історії села суспільних, культурних і побутових подій. Зазначимо, що якраз останнє є чи не найбільш цікавим, адже за довгі роки панування радянської історіографії цьому питанню ніколи не надавали значення – людина спершу вважалася гвинтиком державного механізму, потім – цеглиною в побудові соціалістичної держави, а те, що ця цеглина – цілий світ, живий, неповторний, із власним, повноцінним і унікальним життям – до уваги взагалі не брали. І лише з наповненням індивідуальною людською історією картини з життя і маленьких хуторів, і великих мегаполісів оживають, забарвлюються всіма кольорами веселки...

З останньої третини XVIII ст. історія Галиці починає розфарбовуватися фарбами Вощевських (найдавніша згадка про представників цієї родини у сповідних книгах 1771 р.). Цей процес у виконанні творців книги* кількісно схожий на снігову кулю, що з маленької сніжинки поступово зростає – від спорадичних і малоінформативних згадок про найдавніших предків, сухих фактів інвентарних господарських книг, кількісних даних про земельні наділи тощо до розлогих “соковитих” спогадів, із цікавою й корисною як пересічному читачеві, так і професійному дослідникові деталізацією певних епізодів і сюжетів; наданням власної суб’єктивної оцінки суспільним явищам, але з неодмінним почуттям гордості й за своє село, і за свою родину.

Якісно наповнення книги М.В. Вощевської персоналістичною інформацією нагадує малювання олією на полотні: спершу це кілька тоненьких штрихів, потім з’являються перші широкі мазки різного кольору – з’являється інформація про господарську діяльність Вощевських-Рибаків-Гакал другої половини XIX – початку XX ст., долучаються родинні перекази про сімейні справи,

* Автор у передмові сама зазначає, що в написанні книги брали участь її сини Микола та Валерій, а також редактор видання Н.Л. Осипова, яка, крім загального редагування, також узяла на себе збирання й опрацювання архівних й історіографічних джерел.

про вчинки конкретних представників родини; потім цих мазків стає дедалі більше – до інструментарію творців книги додаються безпосередні авторські спогади, суб'єктивні – як і будь-які спогади – але вже з високою вірогідності, адже засновані на індивідуальній пам'яті. Загалом спогади практично цілком витісняють історіографічний матеріал – друга частина книги, що відображає повоєнний час, уже цілком базується на меморіях М.В. Вощевської. Врешті решт полотно, на якому писалася ця картина, – історія Галиці й дещо ширше – історія Українського Лівобережжя, Південної Чернігівщини, Прилуччини, перетворюється на багатогранну історію кількох поколінь Вощевських, Рибаків і Гакал на тлі колись славного українського містечка.

Книга Марії Вощевської визначена як науково-популярне видання. Тут дійсно присутня наукова складова: використана широка джерельна база – це видно як зі змісту, так і за вміщеним наприкінці списку використаних джерел і літератури, серед яких чільне місце займають архівні джерела; була проведена значна пошукова й едиційна робота в архівах і наукових бібліотеках Чернігова, Ніжина, Києва; залучені місцеві краєзнавчі матеріали з історії с. Галиці, місцевої загальноосвітньої школи; під час написання книги керувалися певними науковими принципами й прийомами; і чи не найголовніше – помітна критичність як у використанні зібраних матеріалів, так і у викладі матеріалу та висновках. Популярна складова – це характер подання матеріалу й мова видання. Тут присутня наукова термінологія, без якої неможливо пояснити суспільно-політичні й економічні процеси, часто суперечливі та незрозумілі пересічному читачеві, крізь які довелося пройти мешканцям Галиці, але стиль викладу живий і зрозумілий, максимально спрощений, аби книга легко читалася, насамперед односельцями – адже це будуть найперші та найвимогливіші читачі. В цьому вбачається заслуга редактора видання Наталії Осипової – члена Національної спілки журналістів України.

Участь у написанні книги "Мій край. Люди і долі" професійного журналіста цілком виправданий, оскільки ні Марія Вощевська, ні її сини Микола та Валерій, які допомагали матері збирати матеріал, не пов'язані з професійною науковою чи літературною роботою. Потрібен був спеціаліст, який зміг би синтезувати стилістично написаний текст книги, з'єднати все в єдину й цілісну розповідь, адаптувати її для сприйняття пересічного читача. Вважаємо, що зі своїми професійними обов'язками редактор справилася якнайкраще.

Насамкінець хотілося б відзначити поліграфічне виконання книги. Тверда обкладинка, майже 300 сторінок повнокольорового друку на якісному білому папері, щедро начинених кольоровими та чорно-білими світлинами з сімейних альбомів; фотокопіями давніх мап України, архівних документів як персоналістичного, так і загального характеру; історичних і сучасних краєвидів Галиці; фотографій дорогих родинній пам'яті речей, – усе, щоб зануритися в минулі часи, відчути себе поруч із героями оповіді. Й наклад у 1000 примірників – що також важливо, хоча б з огляду на його вартість. Але чого не зробиш від любові до своїх рідних, близьких і своєї Батьківщини!

Ще зі шкільних уроків з фізики пам'ятаємо: проходячи крізь призму, світло заломлюється й розкладається на спектр – на оті романтичні з дитинства кольори веселки – червоний, помаранчевий, жовтий, зелений... Хоча навіть після цього неозброєним оком бачиш лише ледве помітний, майже прозорий промінь. Ось і тут: родина як родина, село як село. Таких тисячі в Україні. З першого погляду схожі, інколи однакові. І потрібна ота згадана призма, щоб розкласти звичну, ідентичну іншим канву історії на індиферентні, оригінальні сюжети окремо взятого людського життя, побачити приховане, непомітне при побіжному погляді. Й уже коли починаєш складати ці унікальні життєві ниточки, пов'язувати їх з іншими, накладати отримане хитросплетіння доль на загальне полотно, де вже намальовані загальнодержавні й суспільні події та явища, зображено величну природу, – тут і починає вимальовуватися картина історії унікальної місцини, населеної унікальними мешканцями.

Саме такою призмою для с. Галиця Ніжинського району Чернігівської області стала книга Марії Вощевської "Мій край. Люди і долі".

Юрій Сорока (м. Київ)

КЛЮЧОВІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Рец. на кн.: Українознавче дослідження: теорія та методологія. — Тернопіль: «Джура», 2012. — 294 с.

Для Ярослава Степановича Калакури – відомого історика, українознавця, історіографа, джерелознавця – ця книга є продовженням систематизуючих багаторічних студій українознавства. Вони презентовані майже трьома десятками наукових праць вченого, серед яких: «Роль українознавства у формуванні міжнаціональної злагоди в українському суспільстві», «Історичні засади українознавства», «Класифікація та ідентифікація джерел з українознавства», «Методологічний інструментарій українознавця», «Наукова проблема і тема в Українознавстві», «Новітнє українознавство в джерельному та історіографічному вимірах» та ін.

В науково методичному посібнику вперше узагальнено й висвітлено теоретичні та методологічні засади українознавства, з'ясовано його системний і міждисциплінарний характер, розкрито методику найважливіших етапів наукового пізнання. Вісім розділів книги насичені не тільки загальним положеннями про сутність методології наукових студій з українознавства, але й цілим рядом узагальнень конкретного досвіду провідних учених минулого і сучасності, обґрунтованими порадами, рекомендаціями щодо вибору теми наукового дослідження, реалізації задуманого та впровадження отриманих результатів в суспільну практику.

Із відображенням у дослідженні сучасних підходів до трактування та реалізації теоретичних і методологічних засад українознавчого пізнання, узагальнення, оновлення та удосконалення методики наукових студій, в книзі з'ясовані зміст понять теорії і методології українознавства як інтегрованої системи наукових знань про Україну та українство, розглянуто його сучасну концепцію, охарактеризовано дослідницький вимір основних компонентів методології: принципів, методів і засобів пізнання. Не менш важливим у науково-методичному посібнику є висвітлення сутності наукової проблеми українознавчих студій, методику їх постановки, визначення теми та вибір жанру дослідження, визначення найбільш ефективних методів і засобів наукового пізнання та їх специфіку в українознавстві.

Цінним в роботі є і те, що поряд із висвітленням теоретико-методологічних засад наукового пізнання, вчений розкриває механізм практичної реалізації дослідницького проекту: опрацювання його бібліографії, аналіз історіографії, методика пошуку, виявлення, класифікація та використання джерел, складання плану і проспекту роботи, методика написання тексту, його апробації, підготовка до опублікування або захисту.

Науково-методичне видання Я.С. Калакури давно очікуване в широкому колі дослідників, особливо початкуючих – магістрів, аспірантів, які працюють в різних сферах українознавства: історії, історіографії, етнології, філософії, етнодержавознавства, краєзнавства, демографії, лінгвістики, культурології, біографістики, світового українства.

ДОБРОЧИННІСТЬ

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ ВИСЛОВЛЮЄ ПОДЯКУ

Бондаренку Віктору Степановичу —
к.і.н., професору (м. Донецьк)

Гветадзе Івану Георгійовичу —
к.і.н., президенту Товариства з обмеженою відповідальністю «Міське будівництво» (м. Донецьк)

Грузькій Ларисі Петрівні —
директору Житомирського обласного краєзнавчого музею

Доброву Петру Васильовичу —
д.і.н., декану історичного факультету Донецького національного університету

Зінченку Віктору Анатолійовичу —
к.і.н., директору ТОВ «Туристична фірма «Супутник»

Капітан Ларисі Іванівні —
к.і.н., декану факультету заочної форми навчання Мукачівського державного університету

Коцуру Віктору Петровичу —
д.і.н., професору, академіку Національної академії педагогічних наук України, ректору ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ДОБРОЧИННІСТЬ

Нестулі Олексію Олексійовичу —
д.і.н., професору, ректору Полтавського університету
економіки і торгівлі

Поповичу Сергію Івановичу —
к.і.н., ректору Інституту туризму Федерації
профспілок України (м. Київ)

Савченку Григорію Петровичу —
к.і.н., професору кафедри новітньої історії
України Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Устименку Василю Євдокимовичу —
заступнику Чернігівського земляцтва в Києві

Фоменко Надії Андріївні —
д.і.н., професору, в. о. ректора Київського університету
туризму економіки і права

**Ваша допомога
є вагомим внеском
у розвиток та підтримку
сучасного краєзнавчого руху
в Україні**

ПРО АВТОРІВ

Бабушко Світлана Ростиславівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Інституту туризму Федерації профспілок України (м. Київ). E-mail: babushko_sr@mail.ru

Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. E-mail: bazhan-clio@ukr.net

Бараннік Анатолій Миколайович – студент магістратури Інституту історичної освіти НПУ ім. Драгоманова. E-mail: ilitbrenko@ukr.net

Башли Маргарита Іванівна – аспірант Ізмаїльського державного гуманітарного університету. E-mail: rita_bashly@mail.ru

Березовська Тетяна Всеволодівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Миколаївського національного аграрного університету.

Борчук Степан Миколайович – докторант відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України.

Букет Євген Васильович – відповідальний секретар Київської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заступник головного редактора Всеукраїнского культурологічного тижневика «Слово просвіти». E-mail: buket@mail.ua

Вербовий Олексій Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник голови правління Київської обласної організації НСКУ.

Вєтрова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету. E-mail: windfam@ravbler.ru

Гончаров Олександр Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Київської міської організації НСКУ. E-mail: olexandrgoncharov@gmail.com

Давидюк Руслана Петрівна – кандидат історичних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету.

Дмитрук Володимир Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ України. E-mail: dmytruk_v@ukr.net

Доцин Іван Васильович – заслужений працівник культури України, керівник клубу «Юний краєзнавець» при Броварській центральній районній бібліотеці. E-mail: vodogray@bk.ru

Дроздов Віктор Володимирович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету. E-mail: victorvd84@ mail.ru

Зозуля Сергій Юрійович – старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. E-mail: petryk2@ukr.net

Казьмирчук Григорій Дмитрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: kazmyrchuk@ukr.net

Качмар Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка. E-mail: wkachmar@inbox.ru

Киричевський Петро Іванович – аспірант відділу історії України II половини XX ст. Інституту історії України НАНУ.

Козоріз Віктор Петрович – редактор газети «Дорожня карта» (м. Харків). E-mail: kozoriz@meta.ua

Кремінь Тарас Дмитрович – кандидат філологічних наук, докторант Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Г. Сковороди.

Кузьміна Сніжана Борисівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету. E-mail: taum12@mail.ru

Кульчицький Станіслав Владиславович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України.

Матяш Ірина Борисівна – доктор історичних наук, професор, помічник Міністра юстиції України. E-mail: matyash@minjust.gov.ua

Моторна Ірина Вікторівна – архівіст I категорії Державного архіву Одеської області. E-mail: motornajaira@yandex.ua

Надольська Валентина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки. E-mail: nadolsk@rambler.ru

Пустовіт Тарас Павлович – заступник директора – начальник відділу інформації та використання документів Полтавського державного обласного архіву. E-mail: taraspust@gmail.com

Прядко Олександр Олегович – аспірант Інституту археології НАН України, завідувач дослідного сектору Археологічна експедиція НІЕЗ «Переяслав». E-mail: pryadkoaleksabdr@yandex.ru

Прядко Тетяна Петрівна – викладач кафедри політології Переяслав-Хмельницького державно-педагогічного університету імені Г. Сковороди.

Реєнт Олександр Петрович – доктор історичних наук, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України, голова НСКУ. E-mail: kraeznavstvo@ukr.net

Русанов Юрій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Савченко Григорій Петрович – кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова правління Київської обласної організації НСКУ. E-mail: g.savchenko@yandex.ua

Савченко Ірина Вадимівна – молодший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Соловей Людмила Сергіївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов Інституту туризму Федерації профспілок України (м. Київ). E-mail: monalyuda@rambler.ru

Сорока Юрій Михайлович – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Старенький Ігор Олександрович – аспірант кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. E-mail: starenki_igor@mail.ru

Сулима-Камінська Ілана Вікторівна – старший викладач кафедри методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін інституту політології та права Інституту політології та права НПУ ім. М. П.Драгоманова. E-mail:**sanyakiri@yandex.ru**

Тарнавський Роман Богданович – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка. E-mail: avtor.rt@gmail.com

Тригуб Олександр Петрович – доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили. E-mail: alextrigub@ukr.net

Вимоги щодо оформлення статей у журналі "КРАЄЗНАВСТВО"

У журналі «Краєзнавство» публікуються статті, присвячені історико-краєзнавчому рухові в Україні в ХІХ–ХХ ст., історії міст і сіл, збереженню, використанню, популяризації пам'яток історії та культури, теорії та практиці українського музейництва, питанням історичної регіоналістики.

Оформлені згідно з вимогами ВАК України до публікацій у фахових виданнях (структура, науковий апарат тощо) матеріали – ***(роздрук (бажано) і електронну версію (обов'язково))*** – прохання надсилати на поштову та електронну адресу Національної спілки краєзнавців України, або подавати особисто до редакції за адресою: 01001 м. Київ, вул. Грушевського,4 кімн. 216; тел. +380-44-2785305; e-mail: kraeznavstvo@ukr.net, bazhanclio@ukr.net.

Обсяг матеріалу – до 1 авт. арк.

Інформацію про автора (авторів) необхідно розмістити перед заголовком дослідження без скорочень за таким алгоритмом: *прізвище, ім'я (повністю), по батькові (повністю); науковий ступінь, наукове звання; посада й місце роботи – обов'язково (для непрацюючого пенсіонера – науковий фах); електронна адреса (****обов'язково****; за відсутності такої вказати поштову адресу); телефон (бажано)*.

Електронну версію надавати на будь-якому з оптичних або цифрових носіїв. На e-mail бажано надсилати в заархівованому вигляді (архів із розширенням *.rar або *.zip). Архів має бути звичайний, без формату саморозпакування!

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО ВАРІАНТУ

– ТЕКСТ: виконаний у будь-якому текстовому редакторі чи процесорі, але *збережений у форматі звичайного тексту* ***виключно*** *із розширенням* *.txt (режим блокнота); гарнітура Times New Roman (розмір кеглю, міжрядкового інтервалу значення не має);

– ПОСИЛАННЯ, ЗАУВАЖЕННЯ, ПРИМІТКИ: ***винятково післятекстові*** з нумерацією за зростанням (гарнітура Times New Roman Cyr; індекси посилань у тексті у квадратних дужках звичайними цифрами (напр.: [15] тощо). ***УВАГА! В одних дужках має бути лише один номер посилання;у тексті посилання – одне чи кілька джерел (або текст зауваження чи примітки)***. Текст посилань наприкінці тексту статті після заголовку «Джерела та література» у вигляді нумерованого списку (форму посилання оформляти згідно вимог ВАК України – див.: Бюлетень ВАК України, № 3 за 2010 р. (для архівних джерел) та № 10 за 2007 р. (для друкованих джерел).

ІЛЮСТРАЦІЇ: у режимі "градації сірого" (тобто чорно-біле зображення), окремим файлом кожна, на тому ж або окремому носієві; розширення 200 dpi, формат *.JPEG або *.TIFF, розмір 10.15 см (де 10 см – базова (менша) сторона, інша сторона – за пропорціями).

ТАБЛИЦІ, СХЕМИ, ДІАГРАМИ: у вигляді графічного файлу або віртуального роздруку у форматі *.pdf у масштабі 1:1, максимальна ширина зображення – 10 см.

Згідно з вимогами ВАК України до фахових видань **ОБОВ'ЯЗКОВОЮ УМОВОЮ** для публікації матеріалу є наявність ***УДК, а також анотацій і ключових слів українською, російською й англійською мовами*** (до 400 друк. знаків кожна; переклад прізвища, ініціалів автора та заголовка публікації обов'язковий).

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, кім. 212
Телефони: +380-44-2785305; +380-44-2791388
Електронна пошта: bazhanclio@ukr.net

Наукове видання

КРАЄЗНАВСТВО

Науковий журнал
№ 1 (82), 2013 р.

Макетування – Леонід *Мигаль*
Літературний редактор – Володимир Яковенко

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідальність несуть автори. При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України
та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М.Грушевського, 4,
тел./факс: +380(44)2781388,
e-mail: info@nsku.org.ua

Надруковано ПФ «Фоліант»
00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13
тел. (098) 513-54-49

Підписано до друку 28.02.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 27,67. Обл.-вид. арк. 27,85. Наклад 300 прим.
Зам. № 4-2013